

e-ISSN 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

International Journal of Turkic Dialects Research

Международный Журнал Исследований Тюркских Наречий

Haziran - June - июнь | 2019 Sayı - Volume - Номер | 3/1

İmtiyaz Sahibi / License Owner

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Editörler / Editors

Prof. Dr. Ahmet BURAN

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Editör Yardımcıları / Editor Assistants

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü.)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü.)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Azerbaycan)

Prof. Dr. Erhan AYDIN (İnönü Ü.)

Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü.)

Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV (Hakas Özerk Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Özbekistan)

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Ü.)

Prof. Dr. Feyzi ERSOY (Gazi Ü.)

- Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Balkiya KASIM (Kazakistan)
Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Gazi Ü.)
Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (ABD)
Prof. Dr. Abdullah KÖK (Akdeniz Ü.)
Prof. Dr. M. Vefa NALBANT (Pamukkale Ü.)
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Ü.)
Prof. Dr. Flera SAYFULİNA (Tataristan)
Prof. Dr. Vahit TÜRK (İstanbul Kültür Ü.)
Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER (Fırat Ü.)
Doç. Dr. Ayhan ÇELİKBAŞ (Ankara Ü.)
Doç. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan)
Doç. Dr. Erkin EMET (Ankara Ü.)
Doç. Dr. Fatih ÖZEK (Fırat Ü.)
Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan)
Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (Altay Özerk Cumhuriyeti)
Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü.)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü.)
Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM (Fırat Ü.)
Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEYEV (Manas Ü.)

Yayın Danışma Kurulu / Board of Editorial Advisor

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ (İstanbul Aydın Ü.)

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN (Gazi Ü.)

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ (Maltepe Ü.)

Prof. Dr. Taşpolot SADIKOV (Kırgızistan)

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Emekli Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Tataristan)

Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Tataristan)

Genel Koordinatör / General Coordinator

Prof. Dr. Ercan ALKAYA

Yabancı Dil Sorumlusu / Responsible for Foreign Language

Doç. Dr. Seda ARIKAN

Dr. Öğr. Gör. Zülheccgül ABDUREŞİT UYGUR

Öğr. Gör. Rakhat ABDIEVA

Arş. Gör. Bilgit SAĞLAM

Arş. Gör. Naciye SAĞLAM

Düzeltilme Sorumluları / Responsible for Revision

Arş. Gör. Veysel KARACA

Arş. Gör. Bilgit SAĞLAM

Arş. Gör. Murat AKA

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL

Okt. Cemile UZUN

Kaynakça Sorumluları / Responsible for Bibliography

Arş. Gör. Murat AKA

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL

Okt. Remzi ÇALIŞIR

Sanat Danışmanı / Art Advisor

Uzm. Nadir GÜR

Uzm. Yavuz TANYERİ

Baskı Sorumluları / Responsibles for Printing

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN

Uzm. Nadir GÜR

Uzm. Yavuz TANYERİ

Dış Temsilciler / Representative of Foreign Country

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Kazakistan)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Tataristan)

Prof. Dr. Kadıralı KONKOBAYEV (Kırgızistan)

Prof. Dr. Peter ZIEME (Almanya)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Azerbaycan)

Prof. Dr. Takashi OSAWA (Japonya)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Amerika Birleşik Devletleri)

Doç. Dr. Altangerel ENKHTUR (Moğolistan)

Doç. Dr. Berdi SARIYEV (Türkmenistan)

Doç. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan)

Doç. Dr. Masoumeh DAEI (İran)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Özbekistan)

Doç. Dr. Yuliya İVANOVA (Ukrayna)

Nadejda TIDIKOVA (Altay Özerk Cumhuriyeti)

Lindita Xanari LATİFİ (Arnavutluk)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Ceval KAYA

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV

Prof. Dr. Hatice İÇEL

Prof. Dr. Jo'liboy ELTAZAROV

Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT

Prof. Dr. Nadir İLHAN

Prof. Dr. Nedim BAKIRCI

Prof. Dr. Nergis BİRAY

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN

Prof. Dr. Talip YILDIRIM

Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN

Doç. Dr. Ertuğrul KARAKUŞ

Doç. Dr. Kenan KOÇ

Doç. Dr. Mustafa ŞENEL

Doç. Dr. Naile ASKER

Dr. Öğr. Üyesi Birol İPEK

Dr. Öğr. Üyesi Erhan GİRAY

Dr. Öğr. Üyesi Gülda ÇETİNDAG SÜME

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZEREN

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM

Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan KARABURGU

Dr. Öğr. Üyesi Soner SAĞLAM

Dr. Öğr. Üyesi Veli Savaş YELOK

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Makaleler / Articles

Tuncer GÜLENSOY

MOĞOLCADA PEKİŞTİRME VE YANSIMA / ÜNLEM SÖZLER

EMPHASIS, ONOMATOPOEIA/EXCLAMATION WORDS IN MONGOLIAN

1 – 5

Zilola XUDAYBERGENOVA

O‘ZBEK VA TURK TILSHUNOSLIGIDA EGA TALQINI

ÖZBEK TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ DİLBİLİMİNDE ÖZNEİNİN YORUMLANMASI

INTERPRETATION OF THE SUBJECT IN UZBEK AND TURKISH LINGUISTICS

6 – 19

Abdullah KÖK - Özge EKER

YUSUF KUTADGU BİLİG’DE ODGURMIŞ’A TÜRKÇE NE SÖYLETİR

WHAT YUSUF MAKE ODGURMIŞ TO SAY IN TURKISH IN KUTADGU BİLİG

20 - 59

Zemfira ŞAHBAZOVA

CƏFƏR CABBARLI DRAMLARININ DİLİNDƏ TİPİN FƏRDİLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ
İŞLƏDİLƏN BƏZİ DİL VASİTƏLƏRİ

*CAFER CABBARLI DRAMLARININ DİLİNDE KARAKTERİN BİREYLEŞTİRİLMESİNDE
KULLANILAN BAZI DİL ARAÇLARI*

*ARTISTIC MEANS USED FOR INDIVIDUALIZATION OF A TYPE IN THE LANGUAGE OF J.
JABBARLI'S DRAMAS*

60 – 70

Jo'liboy ELTAZAROV

O'ZBEK TILINING GERMANİYADA O'RGANILISHI TARIXIDAN
(XX asrgacha bo'lgan davr)

*ALMANYA'DA ÖZBEKÇENİN ARAŞTIRILMASI TARİHİ
(XX. Yüzyıl Öncesi)*

*FROM HISTORY OF RESEARCHES OF UZBEK LANGUAGE IN GERMANY
(Before the 20th Century)*

71 – 77

Erdem UÇAR

ESKİ UYGURCA TWW VEYA TWYW~TWVW KELİMESİNİN KÖKENİ ÜZERİNE

ON THE ETYMOLOGY OF OLD UYGUR TWW OR TWYW~TWVW

78 - 85

Shavkat HASANOV

CHINGİZ AYTMA TOV VA O‘ZBEK ADABIYOTI

CENGİZ AYTMA TOV VE ÖZBEK EDEBİYATI

CHINGIZ AITMATOV AND UZBEK LITERATURE

86 - 93

Naile ASKER

ÂŞIK ŞENLİK’İN ŞİİR DÜNYASI

ASHIK SHENLIK’S POETRY WORLD

94 - 103

Mehmet ÖZEREN

TÜRK DÜNYASINDA ORTAK İMLÂ (YAZIM) SORUNU

THE ISSUE OF COMMON WRITING (SPELLING) IN THE TURKIC WORLD

104 - 121

Tahir AŞİROV - Gurbangeldi MUHAMMEDOV

SOVYET TÜRKMENİSTANI'NDA TÜRKMEN DİLİ TARİHİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR:
K. BÖRİYEV ÖRNEĞİ

DISQUISITIONS UPON THE HISTORY OF TURKMEN LANGUAGE:

K. BORİYEV SAMPLE

122 – 132

Aynur SEFERLİ

ÜMUMTÜRK ƏDƏBİYYATINDA “DASTAN” ANLAYIŞI

GENEL TÜRK EDEBİYATINDA “DESTAN” ANLAYIŞI

UNDERSTANDING OF THE SAGA IN THE GENERAL TURKISH LITERATURE

133 - 139

Umida İBRAGİMOVA

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИДА ФЕЪЛ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР

KARAKALPAKİSTAN ÖZBEK AĞIZLARINDA FİİL TÜRETEN EKLER

AFFIXES WHICH REPRODUCE VERBS IN UZBEK DIALECTS OF KARAKALPAKSTAN

140 – 143

Pervin EYVAZOV

PROF. DR. BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLÇİLİK ARAŞDIRMALARINDA SÖZ
YARADICILIĞI MƏSƏLƏLƏRİ

*PROF. DR. BEKİR ÇOBANZADE'NİN DİLÇİLİK ARAŞTIRMALARINDA KELİME TÜRETME
MESELELERİ*

*WORD FORMATION PROBLEMS IN THE RESEARCHES ON LINGUISTICS OF PROFESSOR
BEKİR CHOBANZADEH*

144 – 159

Dogukan ÖZEY

KAZAN TATAR VE KIRIM TATAR TÜRKÇESİ VE EDEBİYATI ÜZERİNE YAPILAN
ÇALIŞMALARIN BİBLİYOGRAFYASI

-TÜRKİYE'DE-

*THE BIBLIOGRAPHY OF STUDIES CARRIED OUT ON KAZAN TATAR AND CRIMEAN
TATAR IN TURKISH AND LITERATURE*

-IN TURKEY-

160 - 206

Tanıtma ve Yayın Değerlendirme / Reviews

Murat AKA

YALÇIN, SÜLEYMAN KAAN (2018). AZERBAIJAN TÜRKÇESİ GRAMERİ, İSTANBUL:
KESİT YAYINLARI, ISBN 978-6059408-94-3, 448 SAYFA

*YALÇIN, SÜLEYMAN KAAN (2018). A GRAMMAR OF AZERBAIJAN TURKISH, KESİT
PUBLICATIONS, ISBN 978-6059408-94-3, 448 PAGES*

207 - 211

EDİTÖRDEN

Merhaba,

TÜRKLAD'ın (Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi) 2019/1 Haziran sayısı ile huzurlarınızdayız. Türk dünyasında büyük bir takdir ve kabul gören TÜRKLAD, 2019/1 Haziran sayısı ile üçüncü yılına girmiş oluyor.

TÜRKLAD'ın 2019/1 Haziran sayısında da önceki sayılarımızda olduğu gibi, Türklük biliminin değişik alan ve konuları ile ilgili önemli yazılar bulunmaktadır. Bu sayıda, sekizi Türkiye Türkçesi, dördü Özbek Türkçesi, üçü Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış toplam 15 yazı yer almaktadır. Bu yazıların 14'ü bilimsel makale, biri ise yayın değerlendirme / tanıtım yazısıdır.

TÜRKLAD, çağdaş Türk lehçeleri başta olmak üzere, Türklük biliminin değişik alan ve konularında yazılan bilimsel yazıları kabul edip yayımlayan bir yayın organıdır. Bu sayıda hakem süreci tamamlanıp yayın aşamasına gelen makaleler; Moğolca, karşılaştırmalı dil ve edebiyat, Çağdaş ve tarihî Türk lehçeleri, bibliyografya, dil, yazılı ve sözlü edebiyat, alfabe ve yazım (imlâ) gibi ana konularla ilgilidir.

Üçüncü yılımıza girerken TÜRKLAD'ın 13 ulusal ve uluslararası önemli indeks tarafından tarandığını ve yeni bazı indekslerin de dergimizi değerlendirmeye aldığını TÜRKLAD'ı yakından takip eden okuyucularımızın ve yazarlarımızın bilgisine sunmak isteriz.

Bu sayıda da TÜRKLAD'ı zamanında ve en iyi şekilde yayınlamak için ekip olarak elimizden geleni yaptığımızı söyleyebiliriz. Ancak bilimsel yayıncılık, çok yönlü bir faaliyettir. Bu çabanın içinde çok değerli hakemlerimiz ve yazarlarımız başta olmak üzere birçok paydaşımız bulunmaktadır. Bu sürece katkı yapan herkese sonsuz teşekkürlerimizi arz ederiz.

Türklük bilimine yararlı olması dileklerimizle yeni sayımızı takdirlerinize sunuyoruz...

Editör

MOĞOLCADA PEKİŞTİRME VE YANSIMA / ÜNLEM SÖZLER

Tuncer GÜLENSOY*

Özet

Moğolca, Türkçe ile yakınlığı birçok bilim adamı tarafından farklı platformlarda tartışılmış olan bir dildir. Dolayısıyla iki dil arasında karşılaştırmalar yapılarak iki dilin yakınlığı ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Bu çalışmada Moğolca ile Türkçe arasındaki ilişki temelinde iki dilin ortak yönlerinden biri olan pekiştirme ve yansıma / ünlem sözler üzerinde durulacak ve iki dilin birbirine yakınlığına katkı sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Moğolca, Pekiştirme, Yansıma Sözler.

EMPHASIS, ONOMATOPOEIA/EXCLAMATION WORDS IN MONGOLIAN

Abstract

Mongolian is a language whose affinity with Turkish has been argued in different platforms by many scientists. So different opinions have been submitted about their relation by comparing them.

In this study, emphasis, onomatopoeia/exclamation words which are common features of both languages will be dwelled on within basis of Turkish and Mongolian relation and contribution will be provided to their affinity.

Key Words: Turkish, Mongolian, Emphasis, Onomatopoeia.

Türkçenin kelime hazinesi “zengin”, cümle yapısı diğer dillere göre “kolay”, ekleri, sıfatları, zarfları, yansımaları (onomatope), zamirleri, pekiştirmeleri ve gramer sözlüklerinde yer alan öteki konularının tanımlanması oldukça kolaydır. Türkçe öyle zor öğrenilen bir dil değildir. Nasıl yazılıyorsa, genellikle öyle okunan bir dil olduğu için en kolay öğrenilebilen bir “dünya dili”dir. İngilizcedeki gibi “ONE” yazılıp “VAN” okunan ve “BİR” anlamına gelen karmaşık bir yapısı da yoktur.

Bu araştırmamızda, pek çok Türkologun ihmal ettiği bir bilim dalından örnekler vererek o dilin Türkçeye ne kadar yakın olduğunu vurgulamaya çalışacağım. Şimdiye kadar yaptığım araştırmaların ışığında Moğolca ile Türkçenin akrabalığını, bu akrabalığın yalnız söz(cük) alışverişi (alıntı/verinti) olmadığını belirtmeye çalıştım. Bu konuda yazdığım pek çok makale ile kongre/sempozyumlara sunduğum tebliğlerimin dikkatle okunması sonucunda konu daha iyi anlaşılacaktır. Batılı ve Türkiyeli bazı Türkologlar “*Türkçe-Moğolca akrabalığı*”na inanmadıkları için “*ırk akrabalığı*”nı da öne sürmekte, Moğollar (ve Mançu-Tunguzlar, Japonlar ile Koreliler) “*sarı ırk*”, Türkler ise “*beyaz ırk*”tır diyerek “*dil akrabalığı*”nı reddetmektedirler. Bu reddetme bu kadarla kalmamakta, **Mayalar**, **İnkalar**, **Keçualar** ve **Amerid diller** adını verdikleri (*Apaçi/Apache*, *Mohikan’lar*, *Seminol’ler*, *Navaho’lar*, *Kutchin’ler*, *Dene’ler* {=*Athapaskan’lar*}, *Na-Dene’ler* vb. gibi) Kızılderili ile bazı Afrika dillerinin akrabalığına inanmakta, Türkolojinin çalışma sahasını daha da genişleterek genç araştırmacıları zora sokmaktadırlar. Onların unuttukları bir gerçek ise bembeyaz (=appacık)

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, el-mek: t.gulensoy@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3052-2518>

Norveçliler, İsveçliler, Almanlar, İngilizler, Danlar ile kapkara (=simsiyah) Farslar ve Hintlilerin akrabalıklarıdır. İşe deri rengi de girince ne diyecekler, ben de merak ediyorum! Farsça *der, peder, mâder, birâder*; İngilizce *door, father, mother, brother* sözcükleri birbirlerine benziyor diye renklerini görmemezlikten mi geleceğiz. [*one/yeke, two/dü, three/se, four/cahar, five/penç, six/şey* sayıları benzemiyormuş ama olsun mu! diyeceğiz..]

Türkolojinin kaynakları eski yazılı eserler (yazıtlar, yazmalar vb.), ağız araştırmaları, sözlükler gibi el altı malzemeleridir. Türkçenin kelime hazinesinin zenginliğini, halk edebiyatını ve bilimini anlatan *Dîvânu Lugâti't-Türk* gibi ilk sözlüğümüzden bu yana pek çok sözlük araştırmalarımıza ve eserlerimizi yazmaya kaynaklık yapmıştır. Ama ne yazık ki Moğolcanın söz hazinesi ile ilgili o kadar çok sözlüğe sahip değiliz. **Kowalevski, F. Boberg, F. D. Lessing** gibi sözlükçülerin eserleri de pek çok Türkoloğun kütüphanesinde yoktur. Değerli Türkolog arkadaşım Prof. Dr. **Günay Karaağaç**'ın **Ferdinand D. Lessing**'in İngilizce eserinden tercüme ettiği "**MOĞOLCA-TÜRKÇE SÖZLÜK**" (2 Cilt, TDK yay., 1769 sayfa) Türkologlar için hem dil hazinesi hem de gramer bilgileri için çok zengin malzemeler içermektedir. Türkçe = Moğolca akrabalığı yanında sözcük benzerliklerinin zenginliği Türkologlar için önem arz etmektedir.

Daha önce hazırlayıp yayınladığımız "**Moğolların Gizli Tarihindeki Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme**" (1973), "**Eski ve Orta Türkçede Moğolca Kelimeler ve Moğolca Türkçe Müşterek Kelimeler Üzerine Notlar**" (1974), "**Eski Türk ve Moğol Şahıs Adlarının Cumhuriyet Dönemindeki Görünümü**" (1981/tebliğ), "**Eski Türk ve Moğol Şahıs Adları Üzerine**" (1982), "**Mongolian Loan-Words in Anatolian Dialects**" (1988/teliğ), "**Altaistic, Mongolistic and Anatolian Dialects**" (1997/tebliğ, 2000); "**Börteçine ve Temüçin**" (2000), "**Moğolca ve Türkçede Yaşayan Benzer Sözcükler**" (2011), ve daha başka tebliğ ve makalelerimden sonra hazırladığım "**Türkçe mi?, Moğolca mı?**" adlı karşılaştırmalı araştırmam pek çok Türkoloğu bu konuda çalışmaya yönlendirecek niteliktedir.

Moğolcada Pekiştirme Sözcükler

Aşağıdaki Moğolca "**pekiştirme**" örnekleri Türkçedeki örneklerine birebir benzemektedir. Türkçedeki [*apak, apal, aparı, apayını, apaz, appacı, bembeyaz, bombok, bombol, büsbütün, çırpıplak, çırılçırak, dımdızlak, dipdiri, dosdoğru, dümdüz, epeğri, gepgenç, gepgeniş, gömgök, güpgüzel, hıphızlı, ipiyi, kapkara, kaskatı, kıpkızıl, kipkiri, kopkoday, kupkuru, masmavi, mosmor, sapasağlam, sapsarı, semsert, semsessiz, sepsenin, sepsessiz, sımsıcak, sımsıkı, sipsivri, şimşişman, şipşirin, tastamam, tertemiz, tostoparlak, yap(a)yalnız, yemyeşil, yopyoğun, yusyuvarkak, zopzor*.] gibi pekiştirmelerin kullanılışı Moğolcadaki gibidir. Bunların arasında bazı anlam farkı olanlar çıkabilirse de geneldeki benzerlik ilgi çekicidir.

Moğolca pekiştirme örnekleri:

ab / av / : "a-" hecesi ile başlayan *belirli sıfat ve zarflardan önce kullanılan pekiştirici ilk hece tekrarı*: **ab adalı** : "*tastamam*, tamamen benzer veya aynı"; **ab arıgun** "*aparı, tertemiz*"

cab / zav / : "ca-" hecesi ile başlayan: **cab calaguu** "*gepgenç*, pek genç"

cub / zuv / : "cu-" hecesi ile başlayan: **cub cucagan** "*yopyoğun*, çok kalın, pek yoğun"

cüb / züv / : "cü-" hecesi ile başlayan: **cüb cüger-e** "tam tamına, tam böyle"; **cüb cüger-e sagahu** "hiçbir şey yapmamak; aylak ve başıboş olmak"

çib / çiv / : "çi-" hecesi ile başlayan : **çib çike** "*dosdoğru*, tamamen doğru"; **çib çimeğe ügey** "*semsessiz, sepsessiz*".

çöb / şöv / : "çö-" hecesi ile başlayan: **çöb çögeken** : "*apaz*, çok küçük, çok az"

deb : "de-" hecesi ile başlayan: **deb değer-e** "oldukça yüksek, en tepede"; **deb demey** "tamamen gereksiz, yararsız"

gab / gav / : “ga-” hecesi ile başlayan: **gab gagca** “yalnız, yapayalnız, tek, biricik, tek başına”; **gab gagçagar** “yalnızca, tek başına”

geb / gev / : “ge-” hecesi ile başlayan: **geb gegegen** “çok parlak, çok açık”; **geb genedte** “ansızın, birdenbire, beklenmedik şekilde”; **geb genedteken** “ansızın, birden-bire”

hab / hav / : “ha-” hecesi ile başlayan: **hab halagun** “sımsıcak, çok sıcak”; **hab har-a** “kapkara”; **hab harangguy** “kapkara, çok karanlık”; **hab hatagu** “kaskatı, semsert, taş gibi sert”

hub / huv / : “hu-” veya “hagu-” heceleri ile başlayan: **hub haguray** “kupkuru, tamamen kuru”; **hub hurdun** “hıphızlı, çok hızlı”

ib / iv / : “i-” hecesi ile başlayan: **ib ile** “apaçık, açık”; **ib ilerkey** “apaçıkça, açıkça”; **ib icil** “apaynı, tam olarak aynı”

keb / hev / : “ke-” hecesi ile başlayan: **keb kedüken** “apaz, az, pek az, sadece birkaç”

köb / höv / : “kö-” hecesi ile başlayan: **köb köke** “gömgök, yemyeşil, masmavi”; **köb könggen** “kopkolay, pek hafif, pek kolay”

küb / hüv / : “kü-” hecesi ile başlayan: **küb kündü** “çok ağır”

ob / ov / : “o-” hecesi ile başlayan: **ob oyrhan** “yapyakın, pek yakın”; **ob ondu** “apayrı, çok değişik”

öb / öv / : “ö-” hecesi ile başlayan: **öb örğen** “gepgeniş, oldukça geniş, enli”

sab / Sav / : “sa-” hecesi ile başlayan: **sab sayhan** “ipiyi, pek iyi, çok hoş”; **sab sayi** “tam bir dakika önce, az önce”; **sab sanagan-du ügey** “beklenmedik bir şekilde, umulmadık bir şekilde”

seb / sev / : “se-” hecesi ile başlayan: **seb sem-iyer ahu** “sepsessiz durmak, sessiz durmak, sessizliği korumak”; **seb serigün** “sepserin, çok serin”

sib / şiv / : “si-” hecesi ile başlayan: **sib şineken** “yepyeni, çok yeni”; **sib şir-a** “sapsarı, çok sarı”

şab / şav / : “şa-” hecesi ile başlayan: **şab şaldang** “çırçıplak, çırılçıplak”

tab / tav / : “ta-” hecesi ile başlayan: **tab targun** “şimşişman, çok şişman”

teb / tev / : “te-” hecesi ile başlayan: **teb tegsi** “dümdüz, tamamen düz, eşit, benzer”; **teb teneg** “tam aptal, çok budala”

töb / töv / : “tö-” hecesi ile başlayan: **töb tögürig** “tamamen yuvarlak, yusuyuvarlak”

ub / uv / : “u-” hecesi ile başlayan: **ub ulagan** “apal, kıpkırmızı, tamamen kırmızı”; **ub ulaym-a temür** “kıpkırmızı kızgın demir”

üb / üv / : “ü-” hecesi ile başlayan: **üb ünen** “dosdoğru, ek doğru”

Görüldüğü gibi bir sözlük içinde yer alan örneklerden başkaları Moğol ağızlarında ya da öteki Moğol dillerinde yaşamaktadır. Yapılacak tek şey genç ve yetenekli Türkologların Moğolca'yı öğrenmeleri, Türkçe ile karşılaştırmalı araştırmalar yaparak ortaya yeni malzemeler koymalarıdır.

Moğolcada Yansıma / Ünlem Sözcükler

abau : Korku veya öfke ünlemi: Ay, of, ah, *abov*!

age : Kağanların veya soyluların oğullarına seslenirken kullandıkları saygı sözü (*esk.*)

agi : Başka bir kimsenin oğlundan söz ederken kullanılan yüceltici söz.

ahay : Evli bir kadına hitap etmek için kullanılan saygı sözü (*esk.*)

anir: Gürültü, ses; yankı; söylenti; dedikodu.

anir-la- : seslenmek, ses çıkarmak, gürültü yapmak; yankılamak.

ay : Acıma, sempati, endişe, korku ifade eden ünlem: ah!, ay!

bübey : Ninni, bebeği avutma sözü.

cirgire- : Cırlamak, hırlamak, zırlamak, homurdanmak, hırıldamak; çınlamak, vızıldamak, cıvıldamak. [*cir* ‘yansıma’ + *KIrA-*]

cirgir-e : Cırcır böceği, Ağustos böceği. [*cir* ‘yansıma’ + *KIrA* > +*gir-e*]

cirkira- : Hıçkırık, inlemek, sızlamak. [*cir* ‘yansıma’ + *KIrA*]

çer çer kikü : Cırcır etmek, cıvıldamak, çatırdamak.

ebey = ebebeü, ebeü, ebüü /eviy / : Ah! eyvah! yazık! (acıma, pişmanlık veya şefkat bildirici ünlem.)

esi / eş / : Acıma, memnuniyetsizlik veya küçük görme ifade eden ünlem edat.

ey / iy / : Ey! (Şefkat, keder, korku veya tiksinti bildirir ünlem.)

hag (*yans.*) : hak, balgam veya tükürme sesi. krş. Tü. **hak tu!**

haha [= **ha ha**] *Ünl.*: ha-ha!; **haha kiki** : ha-ha-ha!

har kir / har har (*yans.*): gacırcı gurur, sürtme.

har sir (*yans.*) : haşır huşur, yere sürülen ayak sesi.

hard (*yans.*) : hart hurt, diş gıcırdatma, kırma veya köpek ısırma sesi.

hohuy /hohoy / (*ünl.*) : Oh, eyvah, yazık!; **hohuy alag** : Eyvah, yazık!

kerd (*yans.*): Kırt, kesme sesi, kırt kırt.

keüre- / hüreh /:Gevremek, kırılmak, koparılmak, gevrek olmak.

keüreg / hüreg /: Çatırtılı, gevrek, kırılğan, nazik; yumuşak.

kürkire- / hürhreh / (*yans.*): Gurlamak, homurdamak, hırlamak, (şelale) **gürlemek**;

nohay kürkirekü “(köpek) havlamak” [*kür* ‘yansıma’+*KIrA-*]

orkira- /orhiroh / : kükremek, kişnemek, bağırarak, homurdanmak; ısıklık çalmak. [*or* ‘yansıma’ +*KIrA-*]

ser / ser / : Rüzgârın sesi; **ser ser salkilahu** “rüzgâr hışırdıyor.”

tas tas : çatırtı sesi.

tas tes : kırılan odun sesi.

tüs (*yans.*): tıs tıs, kıp kıp, birden ortaya çıkan ses, kıpırtı.

tüs tas: tıs tıs, kıpır kıpır, **tos tos** (sesi).

uli- /ulih / : ulumak, (kurt, köpek vb.) inlemek.

uray : ‘Yaşa, hurra!’ diye bağırarak. [< Tü. **ur-un ha!**]

Görüldüğü üzere Türkçedeki yansıma ve ünlemler Moğolcadaki örneklerinden fazla ve daha zengindir. Bu konuda “*Moğolların Gizli Tarihi*” ve “*Altan Topçî*” gibi Moğolca eserler üzerinde yapılacak bilimsel araştırmalar ile daha zengin malzeme elde edilerek hem tarihî hem de modern Moğolcanın dil malzemesi zenginleşecektir.

Kaynaklar

BURAN, A. – YILDIRIM, N. (2018). Doğumunun 80. Yılında Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, Cilt 2, Sayı 1, s. 1-62.

GÜLENSOY, T., (1973). Mongolistik Üzerine Türkiye’de Yapılan Yayınlarla İlgili Bir Bibliyografya Denemesi. *Bibliyografya-Kitap Haberleri Bülteni KHB*, C.II /3 (Mayıs 1973), s.72-76.

GÜLENSOY, T., (1974). Eski Türk ve Moğol Askerlik Teşkilâtının Benzeyen Taraflarıyla Çingiz Khan’ın Büyük Yasası’ndaki Askerî Cezalar. *Töre*, S. 24, s. 11-15.

GÜLENSOY, T., (2000). Altayistic, Mongolistic and Anatolian Dialects. *Hasan Eren Armağanı*, Ankara: TDK Yayınları, s.190-195.

GÜLENSOY, T., (2000). Börteçine ve Temuçin. *Hasan Eren Armağanı*, Ankara: s. 196-199.

GÜLENSOY, T., (2008). *Altan Topçı*. Ankara: Kültür Ajans Yayınları.

GÜLENSOY, T., (2009). *Ötemiş Hacı Cengizname*. Ankara. Kültür Ajans Yayınları.

GÜLENSOY, T., (2009). *Ötemiş Hacı Cengizname*. Ankara: Kültür Ajans Yayınları.

GÜLENSOY, T., (2013). Türkçe ile Moğolca İlişkileri. *Prof. Dr. Leyla Karahan Armağanı*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 515-532.

GÜLENSOY, T., (2017). Altayistik-Mongolistik-Halk Bilimi *Makaleler-2*. Ankara: Akçağ Yayınları.

GÜLENSOY, T.-Küçükler, P., (2015). *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

İPEK, B. (2018). Tuncer Gülensoy’un Altayistik ve Moğol Halkbilimi Çalışmaları, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, Cilt 2, Sayı 1, s. 69-81.

KAYA, M. L., (2017). *Moğolların Gizli Tarihçesi (Moğolların Kırmızı Kitabı)*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2011, Kronik Yayınları.

LESSING, F. D. (2003). *Moğolca Türkçe Sözlük*. (çev., Günay KARAAĞAÇ), Ankara: TDK Yayınları.

O'ZBEK VA TURK TILSHUNOSLIGIDA EGA TALQINI

Zilola XUDAYBERGENOVA*

Annotatsiya

O'zbek va turk tillarining qiyosiy tadqiq etilishiga doir bir qator tadqiqotlar mavjud. Biroq bu ishlar asosan qiyoslanayotgan tillarning leksik va morfologik xususiyatlarining tadqiqini o'z ichiga oladi. O'zbek va turk tillarining sintaktik xususiyatlari, xususan, ega, eganing o'zbek va turk tilshunosligidagi talqini va tadqiqi, ifoda materiallari solishtirilib o'rganilmagan. Zero, turk tilshunosligida va o'zbek tilshunosligida eganing talqinida tasniflanishida farqli yondashuvlar ko'zga tashlandi. O'zbek tilshunosligining rus tilshunosligi ta'sirida, turk tilshunosligining g'arb tilshunosligi, asosan fransuz va nemis tilshunosligi ta'sirida shakllanganligi natijasida gapning bosh bo'laklarini, xususan, eganing talqini va tadqiqida farqli yondashuvlarning tatbiq etilgani ko'zga tashlanadi. Turk tilshunosligida ega vazifasida kelgan so'zlar va so'z birikmalarining leksik-semantik mazmuni, sintaktik qurshovi, sintaktik vazifasi ham diqqatga olinadi. O'zbek tilshunosligida ega vazifasida kelgan so'zlar va so'z birikmalarining ko'pincha jumladan ajratilgan holda o'rganilganligi kuzatiladi. Bundan tashqari, o'zbek tilida eganing tuzilishiga ko'ra turlari ham tasniflangan. Bu maqolda o'zbek va turk tilshunosligidagi eganing talqin qilinishi, eganing ifodalanish usullari qiyoslab o'rganiladi, ular o'rtasidagi umumiylik va tafovutlar aniqlanadi. O'zbek tilshunosligida sintaktik birliklar tadqiqida qo'llanilgan usullarga asoslangan holda qiyoslanayotgan tillardagi ega, uning struktur turlari, ifodalanish usullari o'rganiladi. Eganing ifoda materiallari solishtirish jarayonida, bu vazifada kelgan so'z turkumlarining grammatik xususiyatlari ham tavsiflanadi.

Kalit So'zlar: O'zbek Tili, Turk Tili, Sintaksis, Ega, Eganing Tasnifi

ÖZBEK TÜRKÇESİ VE TÜRKİYE TÜRKÇESİ DİLBİLİMİNDE ÖZNEİN YORUMLANMASI

Özet

Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin karşılaştırmalı incelenmesine ait birkaç araştırma mevcuttur. Ancak bu çalışmalar genel olarak karşılaştırılan dillerin leksik ve morfolojik özelliklerinin incelenmesini barındırır. Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin sözdizimsel özellikleri, bilhassa, özenin Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin dilbiliminde yorumlanması ve incelenmesi, ifade malzemeleri karşılaştırılarak araştırılmamıştır. Zaten Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesinin dşlbşlşmşnde özenin yorumlanmasında ve sınıflandırılmasında farklı yaklaşımlar gözlemlenir. Özbek Türkçesi dilbiliminin etkisinde, Türkiye Türkçesi dilbiliminin Batı dilbilimi, genelde Fransız ve Alman dilbilimine etkisinde gelişmiş olduğu sonucunda, özne dâhil cümlenin tüm öğelerinin yorumlanması ve incelenmesine farklı yönlerden yaklaşıldığı göze çarpar. Türkiye Türkçesi dilbiliminde özne görevinde kullanılan kelimeler ve kelime öbeklerinin anlam özellikleri, cümlenin sözdizimsel bağlamı, yüklem özelliği de dikkata alınır. Özbek Türkçesi sözdiziminde özne görevinde kullanılan kelimeler ve kelmeler öbekleri çoğunlukla cümleden ayırılmış şekilde incelenir. Aynı zamanda Özbek Türkçesi dilbiliminde özenin yapısı bakımından sınıflandırılması da yapılmıştır. Bu makalede Özbek Türkçesi ve Türkiye Türkçesi dilbiliminde özenin yorumlanması, özenin görevinde kullanılan birimler karşılaştırılarak incelenir, onların

* Prof. Dr., Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: aloliz74@mail.ru, zkhudaybergenova@bartin.edu.tr.

arasindaki ortak ve farklı özellikler belirtilir. Özbek Türkçesi dilbiliminde kullanılan yöntemlerden yola çıkarak karşılaştırılmakta olunan dillerdeki özne, öznenin yapı bakımından çeşitleri, özne yerinde kullanılan birimlerin özellikleri araştırılır. Öznenin ifade malzemelerini karşılaştırma sürecinde bu görevi üstlenen kelime türlerinin gramer özellikleri betimlenir.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Sözdizimi, Özne, Öznenin Sınıflandırılması.

INTERPRETATION OF THE SUBJECT IN UZBEK AND TURKISH LINGUISTICS

Abstract

There are a number of studies on the comparative study of Uzbek and Turkish languages. However, these studies include learning of the lexical and morphological features of the contrasting languages. The syntactic features of the Uzbek and Turkish languages, in particular, their interpretation and research in the Uzbek and Turkish linguistics, and the methods of expressions have not been studied. Thus, different approaches to the classification of subject in the Turkish Uzbek linguistics have been observed. Uzbek linguistics was formed under the influence of the Russian linguistics, Turkish linguistics was influenced mainly by French and German linguistics. As a result, it has been used different approaches in studying and interpretation in Uzbek and Turkish languages. The lexical-semantic content of the words and phrases of the Turkish linguistics, which were used as a subject and their syntactic position are also taken into consideration. It is observed that the words-subjects and phrases-subjects in Uzbek sentences have been studied separately from sentences. In addition, the structural types of the subject in the Uzbek language were also classified. In this article, the interpretation of the subject in Uzbek and Turkish linguistics, the ways of expression of the subject are compared, and the differences and community between them are determined. Uzbek scientific methods of the study of syntactic units are exploited in comparing subject in Uzbek and Turkish languages, its structural types, methods of expression. During comparison of the expression material of subject is characterized by their grammatical properties.

Key Words: Uzbek Language, Turkish Language, Syntax, Subject, Classification Of The Subject.

Kirish

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab XX asr boshlariga qadar g'arb qiyosiy-tarixiy tilshunosligining ta'sirida mashhur ajnabiy va rus turkshunos tilshunoslari turkiy tillarni qiyosiy o'rganish sohasida ham samarali izlanishlar olib borganlar (Abdurasulov, 2008 :3). Ayniqsa, bu sohadagi izlanishlar XX asr tilshunosligida keng quloch yoydi: Rossiya fanlar akademiyasining Tilshunoslik instituti turkiy tillar bo'limi, uning Peterburg va Sibir bo'limlari tilshunoslari tomonidan turkiy xalqlar yashovchi hududlardagi barcha turkiy elat va xalq tillari yetarli o'rganildi; barcha hozirgi turkiy tillarning tovushlar tizimi, lug'at boyligi va grammatik qurilishini o'rganish bo'yicha chuqur ilmiy-tekshirish ishlari olib borildi; shu asosda hozirga qadar ko'plab ilmiy maqolalar, monografiyalar, turkiy tillarning qiyosiy lug'atlari yaratildi. Turkiy tillarning mukammal qiyosiy grammatikalari asosan XX asrning II yarmida Rossiya fanlari akademiyasi Moskva va Sankt-Peterburg tilshunoslik institutlari olimlari tomonidan yaratildi. N.A.Baskakov, B.A.Serebrennikov, N.Z.Gadjiyeva, A.M.Shcherbak kabi rus tilshunos olimlarining ko'p yillik samarali izlanishlari natijasida turkiy tillarning bir necha jildlik ilmiy tarixiy grammatikalari va monografiyalari yaratildi (Baskakov N, 1960: Serebrennikov, Gadjiyeva, 1986, Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tyurskix yazikov, 1984, Sravnitelno istoricheskaya grammatika tyurskix yazikov, 1988, Shcherbak, 1970, Shcherbak, 1977,

Shcherbak, 1981). Bu ishlar turkiy tillarning tarixiy-qiyosiy grammatikasi masalalari bo'yicha yozilgan. Hozirgi turkiy tillar, shu bilan birga, o'zbek va turk tillari qiyosi grammatikasi bo'yicha tadqiqotlar XX asrning oxirlarida, O'zbekiston mustaqillikka erishib, Turkiya bilan diplomatik aloqalar o'rnatilgandan keyin boshlangan. Bir til oilasiga mansub bo'lgan o'zbek va turk tillarining leksik, grammatik xususiyatlarini tadqiq etishga qaratilgan qator ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, bu ishlarda asosan har ikki tilning leksik-semantik, morfologik xususiyatlari o'rganilgan (Usmonova, 1998; Xudoyberganova, 1999; Siddiqov, 2000; Shabanov, 2004; Abdurahmonova, 2004). Ya'ni bu sohada hali o'z yechimini topmagan masasalar oz emas. O'zbek va turk tillaridagi ega, uning talqinlari va ifoda materiallari tadqiqi masalalari shular jumladandir.

O'zbek va turk tilshunosligida eganing o'rganilishi

O'zbek tilida bosh bo'laklarning spetsifik xususiyatlari mukammal tadqiq etilgan, bu masalaga bag'ishlangan maxsus tadqiqotlar ham mavjud. Ushbu tadqiqotlarda eganing tarkibi, tuzilishi xususidagi fikr-mulohazalar bayon qilinadi (Bu haqda qarang: Shoazizov, 1973:116-136). A.R.Sayfullayev gap bo'laklarining semantik-leksik xususiyatlarini tadqiq etgan ekan, egani strukturasi ko'ra uch turga bo'ladi: sodda, qo'shma, murakkab egalar. Shuningdek, ega leksik-semantik belgilariga binoan olti guruhga ajratiladi: shaxs; predmet; belgi; miqdor; harakat-holat; o'rin-joy tushunchasini bildiruvchi egalar (Sayfullayev, 1984b: 37-42). A.Safayev o'zbek tilidagi gapning bosh bo'laklarini tadqiq etgan bo'lsa-da, tilshunos eganing tuzilishiga ko'ra turlarini farqlamagan. Chunki tilshunos gapning bosh bo'laklarini ularning ishtirok etish-emasligi nuqtai nazaridan tadqiq etgan (Safayev, 1958). Ma'lumki, o'zbek tilshunosligi rus tilshunosligi ta'sirida shakllangan bo'lib, eganing talqinida ham rus tilshunoslarining qarashlari o'z ifodasini topgan kuzatiladi.

Turk tilshunosligida ega kesimdan keyingi ikkinchi bo'lak bo'lib, kesimdan anglashilgan harakat-holatning bajaruvchisini bildiruvchi bo'lakdir. Ya'ni ega kesimdan anglashilgan ish-harakatning amalga oshiruvchisi, reallashtiruvchisi hisoblanadi (Dizdaroğlu, 1976:15; Demir, Yılmaz, 2003:209-210). Xususan, egasiz gap bo'lmaydi, shaklidagi qarash natijasida grammatik ega (sözde özne), mantiqiy ega mavjudligi e'tirof etiladi (Demir, Yılmaz, 2003:209-210).

Ega tushunchasi uchun M.Ergin «fail» (Ergin, 1993:337), T.Banguo'g'lu «kimse» (Banguoğlu, 1990:526) atamalarini qo'llanganlari holda, boshqa tilshunoslar tomonidan asosan «özne» atamasining qo'llanilganligi kuzatiladi. M.Ergin ega xususida qisqacha ma'lumot keltiradi hamda ba'zi gaplarda ega bo'lmasligini qayd etadi (Ergin, 1993:337). T.Banguo'g'lu nisbatan ilgari ketadi va eganing grammatik ega, mantiqiy ega kabi turlarini ko'rsatadi (Banguoğlu, 1990:526). Biroq turk tilshunoslarining barchasi ham, masalan, L.Karaxan, E.Yaman kabilar egani guruhlashtirmaydi (Karahana, 2006:43; Yaman, 2000:225). Ayni paytda E.Yaman ba'zi gaplarning egasi yashirin bo'lishini bildiradi (Yaman, 2000:225). V.Xatibo'g'lu turk tilidagi eganing quyidagi o'n bir turini ko'rsatadi: haqiqiy ega (gerçek özne), nutqiy ega (sözde özne), yashirin ega (örtülü özne), noaniq ega (belirsiz özne), umumiy ega (ortak özne), kuchaytirilgan ega (pekiştirilmiş özne), bog'lovchili ega (bağlaçlı özne), izohlovchili ega (açıklayıcıdan özne), undalmali ega (seslenmeli özne), moslashuvchi ega (kayan özne), -dır affiksli ega (bildirme koşaçlı özne) (Hatiboğlu, 1982:110-120). H.Dizdaro'g'lining ishida eganing to'qqiz shakli tasniflanganligi kuzatiladi. Bunda V.Xatibo'g'lu tomonidan farqlangan noaniq ega, moslashuvchi ega, -dır -tür affiksli ega, bog'lovchili ega ayni tasnifdan o'rin olmagan, takroriy ega (yinenilmiş özne), qoliqlangan ega (kalıplaşmış özne) tiplari esa kiritilgan (Dizdaroğlu, 1976).

Albatta, eganing takroriy qo'llanishi, uyushgan kesim uchun yagona, umumiy eganing bo'lishi, grammatik, mantiqiy ega singari tushunchalar o'zbek tilshunosligida ham mavjud, biroq faqat eganing tuzilishi, gapda eganing grammatik shakllangan-shakllanmaganligiga ko'ra ega turlarini tafovutlash, nazdimizda, yetarli emasday ko'rinadi. Masalan, undalmaning gapda

sintaktik vazifani bajarasligi, biron-bir gap bo'lagi bo'la olmasligi ayon. Biroq turk tilida undalmani yoki undov so'zli undalmani eganing bir shakl turi – undalmali ega deb ta'riflanganini ko'rish mumkin. Shu fikrga ko'ra quyidagi gapning egasi **ey tatlı gece –ey totli tun** birikmasidir:

Ey tatlı gece yıllarca devam et – Ey totli tun, yıllar bo'yi davom et.

Bu gapning egasi **sen** olmoshi bo'lib, u yashiringan, ya'ni egani kesimga savol berish orqali topish mumkin. Demak, keltirilgan gap aslida bir bosh bo'lakli gapdir. Ega tarzida ko'rsatilgan birikma gapning undalmasidir. Demak, V.Xatibo'g'lu va H.Dizdaro'g'lu taklif etgan ega tasnifi til hodisalarini nisbatan boshqacha me'yorlar asosida tadqiq etish, ayrim sintaktik hodisalarni o'zgacha baholash natijasi sifatida yuzaga kelgan. Xususan, ularning tadqiqotlarida ayrim leksik-semantik, morfologik, sintaktik, stilistik me'yorning aralashib ketgan ko'rinadi.

O'sman Bo'lulu egani mavjud bo'lgan tasniflardan birmuncha boshqacha tartibda guruhlariga ajratadi. Bunda eganing o'n turi qayd etiladi: 1) bajaruvchi ega(yapıcı özne) tub fe'l bilan ifodalangan kesimning bajaruvchisini bildiradi; 2) ta'sirlovchi ega (etkileyici özne)ning kesimi o'timli fe'llar bilan ifodalanadi; 3) ta'sir o'tkazmaydigan ega (etkisiz özne) kesimi o'timsiz tub fe'llar bilan ifodalangan gaplarning egasidir; 4) egasiz gaplar(öznesizlik – egasizlik)ning kesimi **-(y)il, -(i)n** affikslari bilan yasalgan fe'llar bilan ifodalanadi. Bu o'rinda majhul nisbatdagi fe'l bilan ifodalangan kesimli gaplar e'tiborda tutiladi; 5) ta'sirlangan ega(etkilenen özne) kesimi o'zlik nisbat shaklidagi gapning egasi; 6) birgalik egali(imeceli özne) gap kesimi vazifasida birgalik nisbatdagi fe'llar qo'llaniladi; 7) bajartiruvchi ega(yapıtıcı özne) o'timlidan o'timsizga aylangan fe'l bilan ifodalangan kesimning egasidir. Masalan, «*Anne çocuğu bahçede gezdirdi – Ona bolasini bog'da kezdirdi*» gapida harakat bajaruvchi ona emas, boladir; 8) bavoita ega(aracılı özne); 9) tazyiq o'tkazuvchi ega(baskıcı özne); 10) majburlovchi ega(zorlayıcı özne) (Bolulu, 1992:24-29, 46-52). O'.Bo'lulu tarafidan tilga olingan ega turlaridan so'nggi uchta nisbat shaklidagi fe'llarga taalluqli. Tazyiq o'tkazuvchi hamda majburlovchi ega turlari birdan ortiq ortirma nisbat ko'rsatkichini olgan fe'ning kesim vazifasida ishlatilishi natijasida farqlangan. O'.N.Tunaning fikricha, **daril – xafa bo'l, eksil – kamay** kabi fe'llar ta'sirlangan egali gapni hosil qiladi (Tuna, 1986:420). Bu holatning sababini quyidagicha izohlash mumkin: turk tilshunosligida fe'ning nisbat shakllari grammatik kategoriya mavqeiga ega emas. Ortirma, birgalik, majhul, o'zlik nisbati ko'rsatkichlari fe'l yasovchi qo'shimchalar sifatida qabul qilinadi. Natijada bu nisbatlar ko'rinishidagi fe'llar yasama fe'llar hisoblanadi. Nisbat shakllari orqali yuklanadigan ma'nolar esa valentliklar yoki eganing turlari sifatida talqin etiladi. Shunday bo'lsa-da, ayrim hollarda **-ir, -ar, -gir** kabi ortirma nisbat qo'shimchalari o'zining so'z yasash faolligini yo'qotganligi qayd etiladi (Erdal, 1991).

O'.Demirjan turk tilida fe'ning tuslanish tizimini tadqiq etar ekan, fe'ning nisbat shakllariga teng keluvchi grammatik ko'rsatkichlar vositasida yuklanuvchi valentliklar masalasini tahlil qiladi. O'.Demirjan U.Bo'lulu singari fe'l nisbatlarining ko'rsatkichlari vositasida gapdan anglashilgan voqea-hodisa ishtirokchilarini ifodalaydigan gap bo'laklarini tadqiq etadi. Xususan, fe'ning nisbatlari asosida bajaruvchi, bajartiruvchi, yuzaki bajartiruvchi, vositachi-bajartiruvchi, majburlovchi ega turlarini farqlaydi (Demircan, 2003:11-17). R.Anderxill ham nisbat ko'rsatkichlari yangi ega turini yaratadi, deya e'tirof etadi (Underhill, 1976).

Qiyoslang:

Herkes oturdu (Hamma o'tirdi) > Hasan herkesi masaya oturttu (Hasan hammani stolga o'tqazdi).

Ushbu gaplarda nisbat ko'rsatkichlarining qo'llanilishi natijasida harakat bajaruvchi – ega o'zgan.

M.Bilgin turk tilidagi eganing to'rt qo'llanish shaklini ajratadi: umumiy ega, kuchaytirilgan ega, izohli ega, murojaatli ega (Bilgin, 2006:459-461). Umumiy ega, boshqa tilshunoslar qayd etganidek, uyushgan kesimlarning umumiy egasidir. O'zlik olmoshi yoki **ki** yuklamasi ishtirokidagi, xususan, takroriy shaklda qo'llangan ega kuchaytirilgan ega turini yuzaga keltiradi. Izohli ega o'zbek tilidagi ajratilgan egaga, murojaatli ega o'zbek tilidagi undalmaga teng keluvchi sintaktik birlikdir.

Demak, turk tilidagi eganing tasniflanishida ikki yo'nalish ko'zga tashlanadi: birinchidan, ayrim sintaktik hodisalarni farqlamaslik, stilistik hodisalarni sintaksis doirasiga kiritish asosida amalga oshirilgan ega tasniflari (V.Xatibo'g'lu, H.Dizdaro'g'lu, M.Bilgin); ikkinchidan, fe'ning nisbat shakllari asosida taqdim etilgan ega tasniflari (U.Bo'lulu, O'.Demirjan). Eganing ikkinchi tipdagi tasniflari transformatsion grammatikaning ta'siri natijasida yuzaga kelgan. Umuman olganda, turk tilshunosligida g'arb tilshunosligining ta'siri, ayniqsa, fransuz ve nemis tilshunoslarining qarashlari izlari kuzatiladi.

Yuqorida bayon etilgan fikr-mulohazalar asosida quyidagi xulosaga kelish mumkin: O'zbek va turk tillarida sodda gapning bosh bo'laklaridan biri bo'lgan ega har ikki tilda deyarli bir xil ta'riflansa-da, ammo ular turlarining ajratilishi (turk tilida), ifoda materiallarining sharhlanishiga ko'ra tafovutlanadi. Turk tilshunoslari tomonidan taqdim etilgan ega tasniflarida morfologik tasnif va tahlillardagi farqli qarashlarning sintaksisga ham bevosita ta'sir ko'rsatganligi, ba'zi stilistik hodisalar sintaktik hodisa sifatida baholanganligi, tamomila boshqa sintaktik hodisa ega turi deb ajratilganligi, xususan, ayrim adabiyotlarda transformatsion grammatika me'yorlari asosida yangi ega turlari tasniflanganligi ayon bo'ladi. Birinchi holatda, avval ta'kidlanganidek, ega turlari ba'zi sintaktik, stilistik hodisalarning aralashtirib yuborilishi natijasida tasniflangan bo'lsa, ikkinchi holatda fe'l bilan ifodalangan kesimning nisbat shakllari eganing yangi turlari farqlanishiga sabab bo'lgan. Zero, mantiqiy sub'ekt har ikki tilda umumiy bo'lishi mumkin, ammo ularni ifodalovchi vositalar o'rtasida tafovutlar kuzatiladi. Shu bois, o'zbek va turk tillaridagi eganing universal va relevant belgilarini aniqlash uchun gap bo'laklarining tuzilishiga ko'ra tasnifiga asoslanish qulay.

Eganing tuzilishiga ko'ra turlari va ularning ifoda materiallari

Solishtirilayotgan tillardagi eganing bevosita qiyosiy tadqiqini olib borish uchun bu gap bo'laklarining tuzilishiga ko'ra uch tipi asosida ish ko'rish maqsadga muvofiq: sodda ega, qo'shma, murakkab ega. Sodda ega faqat bosh kelishik formasida shakllanib, ega funksiyasida qo'llaniladigan, belgisi kesim tomonidan aniqlanadigan predmet (substantiv) yoki predmetlashgan – predmet tasavvuridagi (substantivlashgan) bo'lakdir (Omonturdiyev, 1988: 74). Taqqoslanayotgan tillardagi sodda egalar quyidagicha ifodalanadi:

* ot bilan. Bunda otning barcha ma'no turlari – atoqli, turdosh, mavhum, aniq va sh.k. otlar gapning egasi vazifasini bajarib keladi. Masalan, quyidagi gaplarning harakat bajaruvchilari mavhum ot (**hayot**) va atoqli ot (**Cavidan**) bilan ifodalangan:

Hayot meni doim boshi berk ko'chaga tiqadi(O.M.).

Yaşam beni hep çıkmaz sokağa sokar.

Cavidan misafirimi civarda gezmeğe götürüyor(R.N.G.).

Javidan mehmonimni sayr qilishga olib ketyapti.

* olmosh bilan. Har ikki tildagi ot xarakteridagi yoki otlashgan olmoshlar gapning egasi bo'lib keladi. Masalan, keyingi gaplarda harakat bajaruvchi kishilik olmoshi (**men**) va otlashgan ko'rsatish olmoshi (**bunlar - bular**) vositasida anglashilgan:

Men baxtni sandig'i bilan sizga keltirib berar edim(O.Yo.).

Ben mutluluğu sandığı ile size getirecektim.

*Fakat **bunlar** benim ihtiyar kafamın alacağı şeyler değil (R.N.G.).*

***Bular** menday keksa odamning aqli yetadigan narsalar emas.*

* harakat nomi bilan: O'zbek tilida **-(i)sh, -moq, -maslik** shaklli harakat nomlari bilan ifodalangan egalar faol qo'llaniladi.

Masalan:

*Bu gapga **ishonish** qiyin!(O.M.)*

*Bu lafa **inanmak** zor.*

*Bir qizni bekor malomatdan **qutqarmoq** ham yigitning ishi(O.M.).*

*Bir kızı boş aşığlamadan **kurtarmak** da yiğidin işi.*

*Endi bunday odamning **topilmasligi** – boshqa masala(O.M.).*

Şimdi böyle bir insanın bulunmaması – başka konu.

Turk tilida esa harakat nomi **-mak, -mek; -ma, -me; -(y)ış, -(y)iş, -(y)uş, -(y)üş** affikslari bilan yasaladi(Korkmaz, 2003:864). Bu qo'shimchalardan birinchi ikkitasi yordamida hosil qilingan harakat nomining ega vazifasida ishlatilishi uchinchisiga nisbatan ancha faol:

***Yaşamak, yaşamak** bir alçaklıktır(Y.K.K.).*

***Yashamoq, yashamoq** bir pastkashlikdir.*

*Genç kızın açıkça halini **söylemesi** Ali Rıza Bey'e dokundu(R.N.G.).*

*Yosh qizning holini ochiq **aytishi** Ali Rizobeyga qattiq ta'sir qildi.*

*Önce ağlayan çocukların sesine yeni bir **ağlayış** katıldı(R.N.G.).*

*Avval yig'lashni boshlagan bolalarning ovozigaga yana bir yangi **yig'i(yig'lash)** ovozi qo'shildi.*

-ma harakat nomi yasovchisi umuman qadimgi turkiy tilga oid manbalarda **-ma(-ba)** ko'rinishida uchrasa-da, hozirgi o'zbek tilida ot yasovchi sifatida qo'llaniladi (birlashma, suzma) (Serebrennikov, Gadjiyeva,1979: 226-227). **-ma, -me** affiksining **-mak, -mek** qo'shimchasi tarkibidagi **k** undoshining unlilar o'rtasida kelib, ular ta'sirida "edirilib" yo'q bo'lib ketganligi orqali hosil bo'lganligi xususida ham fikrlar ham mavjud (Korkmaz, 2003:882).

-mak, -mek; -ma, -me affiksli so'zlar ega vazifasini bajarishga xoslanganida, ular o'rtasida quyidagi farq kuzatiladi. Ega vazifasidagi **-mak, -mek** shaklli harakat nomlarida ish-harakat, holat ma'nosi saqlanadi, ega vazifasidagi **-ma, -me** qo'shimchali leksemalarda esa harakat nomlanadi, ya'ni bu qo'shimcha vositasida mavhum otlarga yaqin semali so'zlar hosil qilinadi. Masalan, quyidagi gapning egasi bo'lib kelgan harakat nomi ko'proq otga teng keluvchi semaga ega, shuning uchun tarjimada ekvivalent shakldagi harakat nomi emas, ot qo'llangan:

*Omuzlarında ve kollarında başlayan bir **titreme** bütün vücudunu sarsmaya başlamıştı(Y.K.K.).*

*Yelkalaridan va qo'llaridan boshlangan **titroq** butun vujudini larzaga solmoqda edi.*

Turk tilidagi **-(y)ış, -(y)iş, -(y)uş, -(y)üş** affikslari semantik jihatdan **-ma, -me** qo'shimchalariga o'xshashdir. Bu ko'rsatkichlar fe'ning bosh ma'nosini – harakat-holat semasini o'zgartirmay, uni otlashtiruvchi, unga nom beruvchi ko'rsatkichlardir. Agar **-ma, -me**'li fe'l ko'pincha harakatni nomlasa, **-(y)ış, -(y)iş, -(y)uş, -(y)üş**'li leksema ish-harakatni amalga oshirish tarzini ifodalash imkoniga ega. Shu sababli, **-(y)ış, -(y)iş, -(y)uş, -(y)üş** ko'rsatkichli harakat nomi boshqa tipdagi harakat nomlariga qaraganda ega vazifasida kam

ishlatiladi. Shuningdek, o'zbek tilidan farqli ravishda turk tilidagi harakat nomlarining barcha ko'rsatkichlari bo'lishsizlik elementini olib ega vazifasida keladi. Bunda harakat nomi affikslari quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi: **-mayıs, -meyis; -mamak, -memek; -mama, -meme.**

Masalan:

Beğenmemek mümkün mü?(R.N.G.)

Yoqtirmaslik mumkinmi?

Demak, solishtirilayotgan tillardagi ega vazifasidagi harakat nomlari yasovchilari fonetik jihatdan muqobil bo'lsa-da **-(i)sh -- -(y)ış, -(y)iş, -(y)uş, -(y)üş; -moq -- -mak, -mek,** ushbu ko'rsatkichlar semantik-funksional jihatdan to'la muqobillikni saqlay olmaydi. Qiyoslanayotgan tillarda fonetik muqobillari mavjud bo'lmagan, o'zbek tilidagi **-(u)v** va turk tilidagi **-ma, -me** harakat nomi yasovchilari semantik xususiyatlariga ko'ra ekvivalent bo'lishiga qaramay, birinchi ko'rsatkichli leksemaning ega vazifasida qo'llanilishi deyarli uchramaydi. Harakat nomi yasovchilaridan **-(i)sh** va **-mak, -mek** affikslari bilan yasalgan so'zlar ega vazifasini bajariganida, semantik, funksional jihatdan to'la muqobil keladi.

* otlashgan sifat bilan: Har ikki tildagi asliy sifatlar ham, nisbiy sifatlar ham otlashib, ega vazifasini bajarib kelishi mumkin:

*Lekin o'ziga juda ham erk berib yomon yo'lga kirib ketgan **tantiqlar** ham bor*(O.Yo.).

Ama kendini çok serbest his ederek kötü yola sapan şımarıklar da var.

*Küçüklerin arasında kocaman **gençler** vardı*(R.N.G.)

Kichiklar orasida kap-katta yigitlar (yoshlar) ham bor edi.

* otlashgan sifatdosh bilan: O'zbek tilida, ma'lumki, **-gan, -yotgan, -a/-y+-digan** affiksli sifatdoshlar faol, **-r/-mas, -vchi, -rlik, -gulik** shaklli sifatdoshlar nisbatan nafaol hisoblanadi (O'zbek tili grammatikasi, 1975:510-515). Turk tilida esa **-mış, -miş, -muş, -müş; -dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük; -(y)an, -(y)en; -r/-maz, -mez; -(y)acak, -(y)ecek; -(y)ıcı, -(y)ici, -(y)ucu, -(y)ücü** affikslari sifatdosh yasovchilardir (Banguoğlu, 1990:422-427). Bu qo'shimchalar o'zbek tilidagi sifatdosh yasovchilar bilan paradigmatic mazmuniga ko'ra quyidagi tartibda muvofiqlashadi: **-gan// -mış, -miş, -muş, -müş; -dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük, -yotgan// -(y)an, -(y)en; -a/-y+-digan//-(y)acak, -(y)ecek; -r/-mas// -r/-maz, -mez; -vchi/-(y)ıcı, -(y)ici, -(y)ucu, -(y)ücü.** Biroq o'zaro vazifasi va ma'nosiga ko'ra ekvivalent bo'lgan mazkur shakldagi sifatdoshlar ega vazifasida kelganida, ushbu ekvivalentlikni saqlab qola olmaydi. O'zaro ekvivalent sifatdosh yasovchilari bilan yasalgan so'zlarning ega vazifasida qo'llanilishini qiyosan tahlil etaylik: o'zbek va turk tillaridagi o'tgan zamon sifatdoshlari **-gan/-mış, -miş, -muş, -müş; -dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük** affikslari yordamida yasaladi, ya'ni bir qarashda ushbu affikslar o'zaro ekvivalentdek ko'rinadi. Ammo misollar tahliliga ko'ra quyidagi holat kuzatiladi: **-dık, -dik, -duk, -dük, -tık, -tik, -tuk, -tük** shaklli fe'l gapning egasi bo'lishi uchun albatta egalik qo'shimchasini olgan bo'lishi shart.

Masalan:

*Asıl **duyduğumuz** içimizde yaşayan bir geçmiş zamanıdır* (R.N.G.).

Asl uyg'ongan hislarimiz qalbimizda yashayotgan o'tmishimizdir.

Mazkur gapda **duyduk - his etgan** sifatdoshi birinchi shaxs ko'plik ko'rsatkichini olishi natijasida otlashgan va gapning egasi vazifasini ado etgan. O'zbek tilidagi **-gan** shaklli sifatdosh ega bo'lib kelganida, egalik ko'rsatkichini olgan bo'lishi shart emas. Masalan, keyingi gaplarning birinchisida sifatdosh egalik shaklida qo'llangan, ikkinchisida, aksincha, egalik shaklida emas:

*Besh yıl avval **uchrashmaganimiz** menga alam qiladi*(O.Yo.).

Beş sene önce görüşmediğimizden çok üzgünüm.

*Bu gapni **eshitganlar** kulib yuborishdi(O.M.).*

*Bu lafi **dinleyenler** gülüverdiler.*

Sodda fe'l-kesimlar haqida so'z ketganida, **-gan** va **-miş, -miş, -muş, -müş** affikslarining ekvivalent bo'la olishi qayd etilgan edi. Mantiqan qaralganida, ushbu qo'shimchalar sifatdash yasovchisi sifatida ham muqobil kelishi kerak edi, biroq turk tilidagi **-miş, -miş, -muş, -müş** shaklli sifatdashlar ega vazifasi bajarmaydi. Gapning harakat bajaruvchisini bildiruvchi **-gan** shaklli sifatdashning turk tilidagi ekvivalenti sifatida **-(y)an, -(y)en** affiksli sifatdashlar ham ishlatiladi. **-(y)an, -(y)en** qo'shimchasi aslida hozirgi zamon sifatdoshi yasovchisi bo'lib, **-yotgan** shaklli tuslanishsiz fe'lga mazmunan muvofiq kelsa-da, kontekstga ko'ra o'tgan zamonga oidlikni bildirishi mumkin, bu holda, tabiiyki, **-gan** yasovchisining ekvivalentiga aylanadi:

*Dört beş yıl önce bu evde **yaşayanlar** mutlu kişilerdi(R.N.G.).*

*To 'rt-besh yıl avval bu yerda **yashaganlar** baxtli insonlar edi.*

Bu gapdagi sifatdashning o'tgan zamonga taalluqlilik ma'nosi **dört beş yıl önce - to'rt-besh yıl avval** payt holidan anglashiladi. **-(y)an, -(y)en** shaklli sifatdashlar ega vazifasini bajarganida **-yotgan** qo'shimchali sifatdashga xos mazmunni reallashtiradi.

Masalan:

*Telaşlı telaşlı saatine **bakanlar** ve ikide bir yüksekçe bir yere çıkıp uzaktan yolu **gözetleyenler** var(R.N.G.).*

*Tez-tez soatiga **qarab qo'yayotganlar** va ora-chora balandroq joylarga chiqib, uzoqdan yo 'lni **kuzatayotganlar** bor.*

Shu jihatdan, **-yotgan** va **-(y)an, -(y)en** sifatdash yasovchilari o'zaro ekvivalent bo'ladi. Masalan: *Ayni shu maqsadda **yashayotganlar** oz emas.* Taqqoslanayotgan tillarda kelasi zamon sifatdashlari **-al/-y+-digan/--(y)acak, -(y)ecek** affikslari yordamida yasaladi hamda gapda otlashib, harakat bajaruvchini ifodalaydi.

Masalan:

***Aytadiganlaringiz** muhimmidi?*

Konuşacak olduklarınız önemliydi?

*Yarın yola **çıkacaklar** sabah saat sekizden önce terminale gelmiş olmalıdır(R.N.G.).*

*Ertaga yo 'lga **chiqadiganlar** soat sakkizdan avvad terminalga kelgan bo 'lishlari kerak.*

Shu bilan birga, ega vazifasidagi **-(y)acak, -(y)ecek** shaklli sifatdashlar **-moqchi bo'lmoq** tuzilmali sifatdashlar bilan semantik ekvivalentlik munosabatiga kirishishi hamda harakat bajaruvchilarni maqsadi, niyati kabi ma'nolar asosida anglatishi mumkin:

*Bugün sınava **girecekler** üst kattaki dersanede toplansın(R.N.G.).*

*Bugun imtihonga **kirmoqchi bo'lganlar** yuqori qavatdagi darsxonada to 'plansin.*

Demak, o'zbek va turk tillaridagi paradigmatic jihatdan muqobil keluvchi sifatdash yasovchilari eganing ifoda materiali ko'rsatkichi sifatida bir-biriga to'la semantik, stilistik ekvivalent bo'la olmaydi. Bir qarashda umumiylikka ega bu qo'shimchalar ma'no doirasi, qo'llanilish o'rniga ko'ra butunlay boshqa tartibdagi ekvivalentlikni namoyon qiladi. Masalan, ega vazifasida kelgan **-gan** shaklli sifatdashning semantik-stilistik muqobili **-dik, -dik, -duk, -dük, -tik, -tik, -tuk, -tük; -(y)an, -(y)en** shakliga ega, holbuki, turk tilidagi o'tgan zamon sifatdashlari **-dik, -dik, -duk, -dük, -tik, -tik, -tuk, -tük; -miş, -miş, -muş, -müş** affikslari bilan yasaladi, **-(y)an, -(y)en** hozirgi zamon sifatdashining yasovchisi hisoblanadi. Ayni

chog‘da, **-dik, -dik, -duk, -dük, -tik, -tik, -tuk, -tük** ko‘rsatkichli sifatdoshning ega vazifasida kelishi uchun, o‘zbek tilidagi ekvivalentidan farqli holda, uni egalik shaklida qo‘llash talab etiladi. **-rlik, -gulik** shaklli sifatdoshlarning gapda ega vazifasini bajarishi kuzatilmadi.

* otlashgan sonlar bilan. Masalan, quyidagi gaplarda otlashgan tartib sonlar harakat bajaruvchini tartibiga ko‘ra belgisini ifodalash orqali anglatgan:

***Ikkinchisi** hov anavi yerda yotibdi(O.M.).*

***Ikisi** de işte orada yatıyor.*

*Fakat ilk sözünden sonra bir **ikincisi**, bir **üçüncüsü** lakırdıya karıştı (R.N.G.).*

*Ammo ilk gapidan so‘ng avval **ikkinchisi**, keyin **uchinchisi** suhbatga qo‘shildi.*

Turk tilshunosligida son alohida so‘z turkumi sifatida farqlanmagan. Predmetning miqdorini, tartibini bildiruvchi so‘zlar sifatning ma‘no turlaridan biri tarzida, ya‘ni son sifatleri deb o‘rganiladi (Banguoğlu, 1990:351-356). Xususan, o‘zbek tilida jamlovchi sonning yasovchilari bo‘lmish **-ov, -ovlon, -ala** affiksularining muqobillari turk tilida yo‘q. Bu vaziyatda sanoq sonlarga murojaat qilinadi.

Masalan:

*Modern ve bazı güzel meyvelerle tertip edilmiş olan bir sofru başında **dördü** birlikte oturdular(E.N.).*

*Zamonaviy ko‘rinishda va ayrim ajoyib mevalar bilan tuzalgan dasturxon atrofiga **to‘rtovi** birgalikda o‘tirishdi.*

Bu esa, turk tilidagi sonlarning semantik va qo‘llanilish doirasi nisbatan kengligini ko‘rsatadi

* o‘zbek tilida egalik otlashgan modal so‘zlar bilan ifodalanadi:

*Bu bolalarning mendan boshqa hech kimga **keragi** yo‘q(O.M.).*

Bu çocuklar ben hariç kimseye gerekmiyor.

Turk tilshunosligida modal so‘zlar alohida so‘z turkumi sifatida tafovutlanmagan. Umuman, modal so‘zlar sirasiga kiruvchi so‘zlarning biron so‘z turkumi guruhiga kiritilgan hollari turk tilshunosligiga oid ilmiy manbalarda uchramadi. Lekin modal so‘z sifatida ajratilishi zarur bo‘lgan so‘zlar, o‘zbek tilidagichalik ko‘p bo‘lmasa-da, mavjud. Masalan, **zarur, kerak, shart, darkor, lozim** kabi so‘zlar uchun turk tilida **gerek, lazım** so‘zlari qo‘llaniladi. Bunga sabab esa turk tilida fe‘ldan anglashilgan ish-harakatning bajarish zarurligi, kerakligini bildiruvchi **-malı, -meli** ko‘rsatkichli keraklilik maylining, shuningdek, **gerekmek /kerak bo‘lmoq** fe‘lining mavjudligidir. Turk tilidagi modal so‘zlar ega vazifasida qo‘llanmaydi.

* otlashgan ravish bilan:

***İchkari** ham yomon emas(E.A.).*

***İçerisi** de kötü değil.*

*Lakin mevsim icabi **oralar**, pekçok kimselerin rağbet ederek gittikleri ve toplandıkları yerdı(E.N.).*

*Lekin mavsum talabi bilan **o‘sha yerlar** juda ko‘pchilikning rag‘bat ko‘rsatib borgan va to‘plangan joylari edi.*

* har ikki tilda bir tovush, bo‘g‘in, affiks, yordamchi so‘z turkumlari ham ilmiy uslubdagi matnlarda ega bo‘lib kelishi mumkin:

***-lar** ko‘plik qo‘shimchasidir.*

-ler çoğul ekidir.

O'zbek va turk tillaridagi qo'shma ega quyidagi tuzilishga ega bo'ladi:

O'zbek va turk tillaridagi «etakchi komponent + yordamchi fe'l» tipidagi fe'llar bilan ifodalangan gap bo'laklarini o'rganish natijasida ma'lum bo'ldiki, o'zbek tilida yordamchi fe'lning barcha ma'no turlari – ko'makchi, yordamchi, to'liqsiz fe'llarning qo'shma ega tarkibida faol ishtirok etishi kuzatiladi. Turk tilida esa asosan yordamchi fe'llar qatnashuvidagi qo'shma egalar qo'llanilishi ko'rinadi. Masalan, quyidagi gapning egalari ot va yordamchi fe'llardan (**qilmoq, olmak**) tashkil topgan qo'shma fe'llar bilan ifodalangan:

Ha, pochchamizni xafa qilganimiz yoqmadimi?(S.A.)

Evet, eniştemizi üzdüğümüz hoşunuza gitmedimi?

Benim ona minnettar olmam lazım gelir(R.N.G.).

Men undan minnatdor bo'lishim kerak.

Turk tilida ko'makchi fe'lli qo'shma fe'llarning ega vazifasida qo'llanilishi o'zbek tilidagidan anchagina nafaol. Masalan, quyidagi gaplarning egalari «etakchi fe'l + ko'makchi fe'l» tuzilishiga ega:

Bu bosqichlardan allaqachon o'tib ketganlar juda ko'p(O.Yo.).

Bu evrelerden çoktandır geçmiş olanlar çoktur.

Ağza geleni gelişigüzel söyleyivermek terbiyesizliktir(Ö.S.).

Og'izga kelgan gapni pala-partish gapiraverish tarbiyasizlik alomatidir.

O'zbek tilida egalar ot, ot xarakteridagi so'zlar va **ekan** to'liqsiz fe'li birikuvi orqali ifodalanishi mumkin. Ega tarkibida ishtirok etadigan **ekan** to'liqsiz fe'li uchun turk tilida yordamchi fe'llar yoki muayyan qo'shimchalar ishlatiladi. Masalan, quyidagi gapning egasi «baxtli ekanligi» birikmasi bilan ifodalangan bo'lib, tarjimada **-lik** yasovchisi yordamida yasalgan ot yoki **olmak** yordamchi fe'li vositasida ayni ma'no anglashilishi mumkin:

Baxtli ekanligi ko'zidan ayon.

Mutluluğu(mutlu olduğu) gözlerinden belli.

Ikki va undan ortiq mustaqil so'zlarning birikishidan tashkil topgan, gap bo'lagi funksiyasida bir butun holda qo'llanilib, hozirgi tilda qisman leksikalizatsiyalashgan, frazeologiyalashgan leksik qo'shimmalar va tarkibi mustaqil hamda yordamchi komponentlarga ajralmaydigan sintaktik birliklar gapning kim yoki nima haqda ekanini bildirib kelsa, murakkab ega hisoblanadi. Binobarin, ikki va undan ortiq mustaqil leksik ma'noli so'zlar kompleksidan tarkib topgan, komponentlari ma'lum gap tarkibidagina o'zaro zich bog'lanib yaxlit butunlik tashkil etgan va muayyan kontekstda u yoki bu gap bo'lagi funksiyasida qo'llaniladigan sintaktik butunliklar – ajralmas sintaktik konstruksiyalar uchun murakkab bo'lak atamasini qo'llash ma'qul (Abdullayev, 1969:3).

Solishtirilayotgan tillarda murakkab ega quyidagicha ifodalanadi: Turg'un, barqaror ismlar, geografik, onomastik atamalar, tashkilot, muaassasa, kitob, jurnal nomlari gapning sub'ekti vazifasini bajaradi:

«Xalq so'zi» – boy berilmaydigan imkoniyat(G.).

“Halk Sözü” – elde tutulması gereken olanak.

BM Güvenlik Konseyi önceki günkü toplantısında tazminat miktarını azaltmayı kararlaştırdı (R.H.K.).

BM Xavfsizlik Kengashi avvalgi kuni bo‘lib o‘tgan majlisida kompensatsiya miqdorini ko‘paytirishga qaror qildi.

Keltirilgan gaplarning birinchisida gazeta nomi, ikkinchisida muassasa nomi ega vazifasida qo‘llangan.

O‘zbek va turk tillaridagi frazeologik birikmalar bilan ifodalangan egalar murakkab ega hisoblanadi. Keyingi gaplarning egalari **-lik** qo‘shimchasini olgan **ko‘zga yaqin**, sifatdosh shaklidagi **elini kolunu bag‘lamak – qo‘l-oyog‘ini bog‘lamoq** iboralari bilan ifodalangan:

Ko‘zga yaqinlik ham bir balo ekan (O.Yo.).

Güzellik de bir belaymıs.

Elini kolunu bag‘layan yok ya(R.N.G.).

Qo‘l-oyog‘ingni bog‘layotganlar yo‘q-ku.

O‘zbek va turk tillarida gapda ajralmas sintaktik konstruksiyaga aylangan aniqlovchili birikmalar murakkab ega vazifasini bajaradi:

Sherning yuragi bor senda(O.Yo.).

Aslanın kalbı var sende.

Son zamanlarda adamcağızın dertleri tazelenmeğe başladı(R.N.G.).

So‘nggi paytlarda bechora odamning dardlari yangilana boshladi.

Mazkur gaplarda «qaratqich+qaralmish» tipidagi aniqlovchili birikmalar gapning egasi vazifasini bajargan. «Ega+kesim» formasida shakllanib, gapda bitta bo‘lak vazifasida keladigan qo‘shilmalar(polupredikatlar) gapda murakkab ega bo‘lib keladi.

Masalan:

Sattor, oilangiz borligi menga bunchalik ta’sir qilmasligi kerak edi(O.Yo.).

Sattar, eşiniz var olduğu beni bu kadar etkilememesi lazımdı.

Aralarında büyük fark olduğu meydandadır(E.N.).

Ular o‘rtasida katta farq borligi ma’lum.

Teng bog‘lanishli qo‘shilmalar taqqoslanayotgan tillarda murakkab ega vazifasini bajarib keladi:

Marjonoy bilan Oltinoy vaqtini o‘tkazish niyatida xamir qorishdi, non yopishdi(O.Yo.).

Mercanay ve Altınay zaman geçsin diye hamur yaptılar, ekmek pişirdiler.

Vefik Paşa ile Cavidan şaşırıp kalmışlardı(R.N.G.).

Vafik poshsho bilan Javidan hayron bo‘lib qolgan edilar.

Ega vazifasini bajarib kelgan ism-familiyalar tuzilishiga ko‘ra murakkabdir:

Nodirning yonida ishxonalarining boshlig‘i Fayzulla Beknazarov ham shampun ichib salqinlab o‘tirgan ekan(O.Yo.).

Nadir’in yanında iş yerinin patronu Feyzulla Beknazarov da şampuan içerek dinleniyormuş.

Yahya Kemal Nasif Bey Fikret’in lisanıyla serlevhalı, mevzulu şiirler de yazıyor(Ö.S.).

Yahyo Kamol Nasifbey Fikrat usulida turli mavzularda she’rlar yozyapti.

O'zbek tilidan farqli ravishda turk tilidagi ega vazifasini bajargan so'zlar **-dur, -dir, -dur, -dür,-tir, -tir, -tur, -tür** affiksini olgan bo'lishi mumkin. Bu holat turk tilida keng tarqalganligi sababli alohida eganing turi sifatida ajratilishiga ham sabab bo'lgan (Hatiboğlu, 1982:120). Ammo **-dur, -dir, -dur, -dür,-tir, -tir, -tur, -tür** affiksi egaga qo'shib kelganida, undan anglashilgan ma'noni kuchaytirib, ta'kidlab ko'rsatish uchungina xizmat qiladi. Demak, stilistik maqsadlarda qo'llanuvchi bu so'zshaklini eganing alohida turi, deb farqlashga asos yo'q. Masalan, quyidagi gapning egasi tarkibida qatnashgan **-tir** ko'rsatkichi orqali egadan tushunilgan narsa, hodisaning me'yordan ortiq, davomli ekanligi anglashilgan:

*Daha geçen sonbaharda içime bir **ateştir** düştü(R.N.G.).*

O'tgan kuzdayoq ichimda shunday otash yona boshladiki.

Xulosa

O'zbek tilshunosligidagi va turk tilshunosligidagi ega talqinlarining tahlili quyidagi xulosalarga kelindi:

O'zbek tilining an'anaviy grammatikasiga ko'ra gapning bosh bo'lari sifatida ega qabul qilingan bo'lsa-da, keyingi paytlarda gapning bosh bo'lari kesim degan nuqtai nao'ardan ish olib borilmoqda. Turk tilshunosligida esa, aksincha, kesim gapning tamal toshi, asosiy bo'lari hisoblanadi. Turk tilshunosligida kesimni faqat ifoda materialiga ko'ra tasniflash masalasiga birmuncha e'tibor qilinganini ko'rish mumkin. Kesimning tuzilishiga ko'ra ikki so'zli kesim, takroriy kesim kabi turlari ajratilgan bo'lsa-da, bu tasniflar talabga to'la javob bermaydi. Demak, turk tilidagi kesim va uning spetsifik xususiyatlariga oid fikr-mulohazalarni jamlash hamda tahlil etish asnosida ma'lum bo'ladiki, bu gap bo'lagining izchil tadqiqi amalga oshirilmagan. O'zbek tilida eganing leksik-semantik xususiyatlariga ko'ra, tuzilishiga ko'ra tasniflari mavjud. Turk tilshunosligida ham eganing o'n, o'n bir turini qamrab oluvchi tasniflar amalga oshirilgan. Ammo turk tilidagi bu tasniflarda izchillikka rioya qilinmaganligi, sintaktik, stilistik va morfologik kategoriyalar qorishtirib yuborilganligi yaqqol ko'zga tashlanadi. Natijada, aslida eganing turi sifatida ajratilish uchun yetarli asos bo'lmagan hollarda ham bunday tasnif amalga oshirilganligini ko'ramiz.

Solishtirilayotgan tillardagi bosh bo'laklar tuzilishiga ko'ra uch xil bo'ladi: sodda, tarkibli, murakkab. Sodda ega va sodda ot-kesim ot, olmosh, otlashgan sifat, otlashgan sifat-dosh, jamlovchi son yoki otlashgan son, ravish, harakat nomi kabi so'z turkumlari bilan ifodalanadi. Sodda bosh bo'laklar o'rtasidagi asosiy farqlar morfologik planda namoyon bo'ladi. Masalan, turk tilida predmetning miqdorini, tartibini bildiruvchi so'zlar sifatning ma'no turlaridan biri tarzida, ya'ni son sifatleri deb o'rganiladi. Xususan, o'zbek tilida jamlovchi sonning yasovchilari bo'lmish, **-ov, -ovlon, -ala** affikslarining muqobillari turk tilida yo'q. Bu vaziyatda sanoq sonlarga murojaat qilinadi. Yoki: o'zbek tilidagi maqsad maylining **-moqchi** ko'rsatkichini olgan fe'llar sodda fe'l-kesim bo'lib keladi. Turk tilida ish-harakatning bajarish maqsadini ifodalash uchun kelasi zamon fe'lining ko'rsatkichi **-(y)ecek²**ga yoki «-mek affiksli harakat nomi + **üzere /ustida (uchun)** ko'makchisi» shaklli fe'lga murojaat qilinadi, bunda ikkinchi qayd etilgan ko'rinishdagi kesim tarkibli kesim hisoblanadi.

O'zbek tilidan farqli holda, turk tilshunosligida modal so'zlar alohida so'z turkumi sifatida farqlanmagan. Umuman, modal so'zlar sirasiga kiruvchi so'zlarning biron so'z turkumi guruhiga kiritilgan hollari turk tilshunosligiga oid ilmiy manbalarda uchramadi. Lekin modal so'z sifatida ajratilishi zarur bo'lgan so'zlar, o'zbek tilidagichalik ko'p bo'lmasa-da, mavjud hamda bu so'zlar kesim vazifasini bajarib kelishi mumkin. Shuningdek, har ikki tildagi ega vazifasini bajaruvchi harakat nomi, sifat-doshning morfologik ko'rsatkichlari o'zaro anchagina tafovutlanadi. Xususan, o'zbek tilidan farqli ravishda turk tilidagi ega vazifasini bajargan so'zlar **-dir⁸** affiksini olgan bo'lishi mumkin. **-dir** affiksi egaga qo'shib kelganida, undan anglashilgan ma'noni kuchaytirib, ta'kidlab ko'rsatish uchungina xizmat qiladi, ya'ni stilistik maqsadlar uchun qo'llaniladi.

O'zbek va turk tillarida yetakchi fe'l hamda ko'makchi fe'ldan tashkil topgan fe'lning analitik shakli gapda tarkibli bosh bo'lak vazifasini bajaradi. O'zbek tilidagi fe'llar leksik-semantik xususiyatlariga ko'ra tasniflangani holda, turk tilshunosligida fe'llarni ma'nosiga ko'ra guruhlashtirishda izchillikning yo'qligi ko'zga tashlanadi. Shu bois, turk tilidagi fe'llarni o'zbek tilidagi fe'llar singari leksik-semantik xususiyatlariga ko'ra tasniflash maqsadga muvofiq.

O'zbek va turk tillaridagi «etakchi komponent + yordamchi fe'l» tipidagi fe'llarni o'rganish natijasida ma'lum bo'ldiki, o'zbek tilida yordamchi fe'lning barcha ma'no turlari – ko'makchi, yordamchi, to'liqsiz fe'llarning tarkibli ega tarkibida faol ishtirok etishi kuzatiladi. Turk tilida esa asosan yordamchi fe'llar qatnashuvidagi tarkibli egalar qo'llanilishi ko'rinadi. Ega tarkibida ishtirok etgan to'liqsiz fe'llar uchun yordamchi fe'llar ishlatiladi.

O'zbek va turk tillaridagi ikki komponentli tarkibli kesimlarning asosiy ko'rinishi «ot, ot xarakteridagi so'z + yordamchi fe'l», «ot, ot xarakteridagi so'z + to'liqsiz fe'l», «etakchi fe'l+to'liqsiz fe'l», «etakchi fe'l+ko'makchi fe'l» qolipiga egadir. Turk tilida bu qoliplarning asosan birinchi uch ko'rinishi keng tarqalgan bo'lib, «etakchi fe'l+ko'makchi fe'l» ko'rinishi nisbatan ayrim hollarni hisobga olmaganda, nafaoldir. Bu holat o'zbek tilidagi ko'makchi fe'llarning miqdori turk tilidagi ko'makchi fe'llarga nisbatan ko'pligi hamda ularning faol qo'llanilishi bilan belgilanadi.

Turg'un, barqaror ismlar, geografik, onomastik atamalar, tashkilot, muaassasa, kitob, jurnal nomlari, murakkab so'zlar, frazeologik birikmalar, aniqlovchili birikmalar, polupredikatlar, teng bog'lanishli qo'shimmalar, muayyan qolipli birikmalar solishtirilayotgan tillarda murakkab bosh bo'laklar vazifasini bajarib keladi.

Bibliografiya

ABDULLAYEV, H. (1969). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tilida Gap Bo'Laklarining Ajralmas Sintaktik Konstruksiya Bilan Ifodalanishi*. Filol.Fan.Nomz....Dis. Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti.

ABDURAHMONOVA, M. (2004). *O'zbek Va Turk Tillarida Ot Kategoriyalarining Talqini*. Filol.Fan.Nomz....Dis.Avtoref. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti.

ABDURASULOV, Yo. (2008). *Turkiy Tillarning Qiyosiy-Tarixiy Grammatikasi*. Toshkent, Fan.

BANGUOĞLU, T. (2004). *Türkçenin Grameri*. Ankara:Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

BASKAKOV, N.A. (1960). *Tyurkskiye Yazıki*. Moskva: Nauka.

BILGIN, M. (2006). *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*. Ankara: Anı Yayıncılık.

BOLULU, O. (1992). Türkçede Eylemin ve Gerçekleştiricinin Özellikleri. Eylemler ve Özneler Üzerinde Bir Anlam İncelenmesi. *Türk Dili*, 31, 32, s. 24-29, 46-52.

DEMİR, N.; Yılmaz, E. (2003). *Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayıncılık.

DEMİRCAN, Ö. (2003). *Türk Dilinde Çatı*. İstanbul: Papatya.

DIZDAROĞLU, H. (1976). *Tümcebilgisi*. Ankara: TDK.

ERDAL, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

ERGİN, M. (1993). *Türk Dili Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.

HATİBOĞLU, V. (1982). *Türkçenin Söz Dizimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

KARAHAN, L. (2006). *Türkçede Söz Dizimi*. Ankara: Akçağ.

- KORKMAZ, Z. (2003). *Türkiye Türkçesinin Grameri*. Ankara: TDK.
- O'zbek tili grammatikasi. (1975). Ikki jildlik. J. I. Morfologiya. Toshkent: Fan.
- OMONTURDIYEV, J. (1988). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tilida Gap Bo'Laklari Tipologiyasi*. Toshkent: O'qituvchi.
- SAFAYEV, A. (1958). *Glavnie Chleni Predlojeniya V Sovremennom Uzbekskom Yazike*. Tashkent: Izd.SAGU.
- SAYFULLAYEV, A.R. (1984). *Semantiko-Grammaticheskiye Osobennosti Chlenov Predlojeniya V Sovremennom Uzbekskom Literaturnom Yazike*. Toshkent: Fan.
- SEREBRENNIKOV, B.A., GADJIYEVA, N.Z. (1986). *Sravnitelno-Istoricheskaya Grammatika Tyurkskix Yazikov*. Moskva: Nauka.
- SEREBRENNIKOV, B.A., GADJIYEVA, R.Z. (1979). *Sravnitelno-Istoricheskaya Grammatika Tyurkskix Yazikov*. Baku: Maarif.
- SHABANOV, J. (2004). *Turk Va O'zbek Tillarida Harakat Fe'llari Fe'llari Semantikasi*. Filol.Fan.Nomz....Diss. Toshkent: O'Zr FA Til Va Adabiyot Instituti.
- SHCHERBAK, A.M. (1970). *Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskix Yazikov*. Leningrad: Nauka.
- SHCHERBAK, A.M. (1977). *Ocherki Po Sravnitel'noy Morfologii Tyurkskix Yazikov (Imya)*. Leningrad: Nauka.
- SHCHERBAK, A.M. (1981). *Ocherki Po Sravnitel'noy Morfologii Tyurkskix Yazikov (Glagol)*. Leningrad: Nauka.
- SHOAZIZOV, Sh. (1973). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tilida Ega Va Uning Ifodalanishi*. Filol.Fan.Nomz....Diss. Toshkent: O'Zr FA Til Va Adabiyot Instituti.
- SIDDIQOV, Z. (2000). *O'zbek Va Turk Tillarida Ko'Ruv Leksemalari Semantikasi*. Filol.Fan.Nomz...Dis.Avtoref. Toshkent: O'Zr FA Til Va Adabiyot Instituti.
- Sravnitelno Istoricheskaya Grammatika Tyurskix Yazikov. (Morfologiya)*. (1988). Moskva: Nauka.
- Sravnitelno-Istoricheskaya Grammatika Tyurskix Yazikov (Fonetika)*. (1984). Moskva: Nauka.
- TUNA, O. N. (2003). Türkçede Geçişli Ettirgen Fiiller. *TDED.XXIY-XXY*. s.381-428.
- UNDERHILL, R. (1976). *Turkish Grammar*. The MIT press.
- USMONOVA, Sh. (1998). *O'zbek Va Turk Tillarida Somatik Frazologizmlar*. Filol.Fan.Nomz....Dis.Avtoref. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti.
- XUDOYBERGANOVA, Z. (1999). *O'zbek Va Turk Tillarida Fe'ning O'Tgan Zamon Shakllari Tizimi*. Filol.Fan.Nomz.... Dis. Toshkent: O'Zr FA Til Va Adabiyot Instituti.
- XUDOYBERGANOVA, Z. (2007). *O'zbek Va Turk Tillarida Monotaksemalarning Ilmiy Talqini*. Filol.Fan.Nomz.... Dis. Toshkent: O'Zr FA Til Va Adabiyot Instituti.
- YAMAN, E. (2000). *Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz dizimi Bakımından Karşılaştırılması*. Ankara: TDK.

YUSUF KUTADGU BİLİĞ'DE ODGURMIŞ'A TÜRKÇE NE SÖYLETİR

Abdullah KÖK* - Özge EKER**

Özet

Yusuf'un Kutadgu Bilig'inde uyanmış, akıbet ve kanaati temsil eden münzevi kişilikli olarak tanımlanan Ogdurmuş farklı disiplinlerde pek çok çalışmaya konu olmuştur. Genellikle Budist kültüre mensup, kendini sosyal ve siyasî olaylardan soyutlamış olarak kabul edilen Ogdurmuş kişisi bu yazıda Eski Türk kültürü ve Türk mitolojisi temelinde yorumlanarak Türk kültürü ve Türk düşüncesindeki yeri tespiti çalışılacaktır. Kutadgu Bilig'de Ogdurmuş'ın Budizm veya İslâm düşünceleriyle açıklanan yönleri kadar Türk düşünce ve Türk kültürü ile de açıklanacak yönleri de göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir. Ogdurmuş'ın Türk düşüncesindeki yeri Türk mitolojisi okuma ve değerlendirmeleri ile tespiti çalışılacaktır. Türk destanları kaynağında destanı oluşturan temel olaylar ve kişilerin özellikleri ile Ogdurmuş kişisinin özellikleri birebir örtüşmektedir. Çalışmanın girişinde, Ogdurmuş ile ilgili çalışmalar değerlendirilecektir. Bu çalışma, bugüne kadar yapılan Ogdurmuş çalışmalarından farklıdır. Ogdurmuş, bugüne kadar yapılan çalışmalarda kendini toplumdan dışlamış, soyutlanmış bir kişilik olarak gösterilse de aslında yitip bir yönetimi yeniden ayağa kaldıracak bir şahıstır. Bu çalışmada Ogdurmuş'ın çok kültürlü değil Türk düşüncesinin kaynaklarını oluşturan Türk kültürünü ve yaşam tarzını temsil eden biri olduğu tanıkları ile ifade edilecektir. Ogdurmuş'ın Türk kültürünün ve düşüncesinin ürününün tezahürü olduğu dil/tarih/kültür/mitoloji değerlendirmeleri ile açıklanacaktır. Çok kültürlü Türk Yusuf'un ferasetli kahramanı Ogdurmuş'ın Türk kültürü ve düşüncesinin izlerinin kaynakları Kutadgu Bilig tanıklığında açıklanmaya çalışılacaktır. Yusuf'un Ogdurmuş'a Kutadgu Bilig'de Türk kültür ve düşüncesinin köklerinin tarihi izlerini yansıtan konuş(tur)maları Türk mitolojisi kaynaklığında değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kutadgu Bilig, Ogdurmuş, Yusuf Has Hacib, Türk Düşüncesi, Türk Kültürü, Türk Mitolojisi.

WHAT YUSUF MAKE ODGURMIŞ TO SAY IN TURKISH IN KUTADGU BİLİĞ

Abstract

In Kutadgu Bilig, Ogdurmuş defined as awakened which means quit from physical world also represent of future and abstemius who is loner. With this character he used as a subject in studies in different disciplines. Ogdurmuş generally accepted as the one who abstracted from social and political events, specially in Buddhist culture. In this paper we are going to analysis him in the base of old Turkish culture and Turkish mythology and try to find position of the character in Turkish culture and Turkish ideology. Ogdurmuş generally explained as a character of Buddhism or Islamic culture but we think he has features which can explained by Turkish ideology and culture. This paper try to portray the position of Ogdurmuş in

* Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, el-mek: abdullahkök@akdeniz.edu.tr ; akok9@yahoo.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3614-2719>

** Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, el-mek: ozgeker@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0977-8110>

Turkish ideology and mythology. There are parallel ways between events and heroes of Turkish legends and Ogdurmuş’s character. Introduction section is consideration of papers about Ogdurmuş. This paper is different from others which focused on Ogdurmuş. Researchers defined him as ostracised and isolated personality, but actually he has a knowledge to raise the government which almost fall down. In this paper going to say that Ogdurmuş is not multicultural, he is representation of Turkish culture and life style which create sources of Turkish ideology. Ogdurmuş is a product of Turkish culture and ideology. This idea going to be explained by comparison of linguistic/historical/cultural/mythological sources. The hero of multicultural Yusuf’s “Ogdurmuş”, bear the trace of Turkish culture and ideology and this is going to be shown by testimony of Kutadgu Bilig. The dialogue of Ogdurmuş in “Kutadgu Bilig” reflect Turkish culture and ideology, this situation going to be tried evaluate with the perspective of Turkish mythology.

Key Words: Kutadgu Bilig, Ogdurmuş, Yusuf Has Hacib, Turkish Thought, Turkish Culture, Turkish Mythology.

Giriş

Ogdurmuş kişiliği Kutadgu Bilig metninde bilişsel dilbilimi, yapısal dilbilimi, metinler arasılık, sosyoloji ve antropoloji, insan/toplum/kültür bilim bağlamları olmak üzere pek çok şekilde incelenebilir. Bu özelliklerin ağırlıklı olarak incelendiği çalışmalar F. Sema Barutcu Özönder’e aittir (Özönder, 2017), (Özönder, 2018). Ogdurmuş’ın söylemlerinden hareketle onun etnonimini ve kimliğini inşa etme sürecini başlatmıştır. Bu çizgide Ogdurmuş’ı bilişsel dilbilim, yapısal dilbilim, metinler arasılık veya sosyal bilimlerin başka bir alanında ele alsak da Türk mitolojisi ve mitolojinin kullandığı dil yalıtılarak Ogdurmuş’ın kişiliğini ve metindeki yerini çözümleyemeyiz düşüncesindeyiz.

Ogdurmuş, Budist bir rahip veya zahid, softa, din adamı tanımından daha çok Kutadgu Bilig’in entelektüel, mitolojik ve tarihi bir kişiliği konumundadır. Türk düşüncesini bünyesinde barındıran önemli bir kimliktir. Ogdurmuş kendini Türk mitolojisinin ve Türk düşüncesinin kaynaklarından alarak Ay Toldı’nın yolunda Ögdülmişle birlikte Türk kimliği ile bugüne ışık tutar. Ogdurmuş, Yusuf’un kendinden sonraki seleflerine metinler arasılık bağlamında öncü olmasını ve metnin temelindeki Türk düşünce sisteminin ayakta kalmasını sağlar. Ogdurmuş Budist veya inanç öğretilerinden daha çok Tarihi Türk dili alanı içerisinde Türk düşünürleri bağlamında araştırılmalıdır.

Kutadgu Bilig’de Türk düşüncesi ve mitinin temsilcileri/Türk mitolojisinin elçileri Ogdurmuş, Ögdülmiş ve Ay Toldı Türk devlet yönetimi ve sistemini Hükümdara anlatmaktadırlar. Türk devlet geleneği, Türk düşüncesi ve yaşam tarzı gibi siyasi ve sosyal konularda diyaloglara yer verilmiştir. Bu konuşmalarda eski Türk inanç sisteminden, mitolojisinden kavramların yanı sıra Türk düşüncesinin asırlık kültür sözcüklerinden yola çıkılarak oluşturulmuş simgesel/metaforik yapılar vardır. Türk düşüncesi evrendeki varlıklarla, evrenin yeri ve göğüyle, keskinlikle, kapılarınla, ongunlarla, totemlerle anlatılmıştır. Anlambilimde bu anlatımlara kavramsallaştırma diyoruz. Bu düşünceler anlatılırken İla Beyleri, Türk boylarının beyleri, Türk bilginleri ve Türk alimlerinin sözleri ve atasözleri örnek gösterilir.

Ogdurmuş, Ay Toldı’nın ölümünden sonra Ögdülmiş’in yolunu ve yurdunu değiştirmesine izin vermez, ona bunun nedenlerini kanıtlarla açıklar. Böylelikle Ögdülmiş Ogdurmuş sayesinde halkına ve hükümdarına hizmet etmek için eserde kendi kimliğinden uzaklaşmamasının yanı sıra Ogdurmuş da kendi kimliğinden uzaklaşmaz.

Ay Toldı ve düşünceleri ölümünden sonra farklı bir kodla karşımıza çıkar. Bu kodlar da Ögdülmiş ve Ogdurmuş’tır. Ogdurmuş’tan sonra yine o ve düşünceleri farklı bir koda Ögdülmiş üzerine kayar. Kutadgu Bilig’deki bu olayların bütünü tarihî bir anlama sahiptir.

Böylesi olaylar tarihte bir kez yaşanmaktadır. Çağlar boyunca oluşan olayları ise bizler kendi hayal dünyamızda benzetiyoruz ve gibileştiriyoruz. Bu bir basitleştirme olayıdır. Burada görmekteyiz ki basit bir bağlamda da olsa metafor, sembolleştirme, benzerlik ve ilgi kurma tarihi olayları çağdan çağa aktarmada bir araç görevi görmektedir. Odgurmuş, çalışmalarda kendini dışlamış, soyutlanmış bir kişilik olarak ifade edilse de aslında yitik bir yönetimi yeniden ayağa kaldıracak bir şahıstır.

Kutadgu Bilig’de Ogdurmuş Kimliği Tanımları

Kutadgu Bilig metninin yanında şahıslar kadrosu ile ilgili müstakil çalışmalar da oldukça fazladır. Bu çalışmalar daha çok Kutadgu Bilig’in mensur önsözünde Ögdülmiş’in kardeşi, manzum önsözünde akrabası olan Ogdurmuş’un metindeki işlevi ve kimliği üzerine yoğunlaşmaktadır. Ogdurmuş kişiliği hakkında ilk çalışma Saadet Çağatay’a aittir. Çağatay, “*Ogdurmuş’un Kişiliği*” adlı makalesinde Kün Togdı, Ay Toldı ve Ögdülmiş’in Kutadgu Bilig’de devlet idaresini temsil ettiğini, eserin ikinci yarısında metne dâhil olan Ogdurmuş’u da kanaati temsil eden, münzevi bir hayata sahip zahid, devlet ve sosyal hayattan uzak kalan münzevi hayatında ölen bir kişi olarak tasvir etmiştir. Çağatay ayrıca R. Rahmeti Arat’ın da Ogdurmuş’un akıbet’i temsil ettiği düşüncesini aktararak “*akıbet*” ve “*kanaat*” kavramlarının her ikisinin de doğru olduğunu vurgulamıştır. Ögdülmiş ve Ogdurmuş’un karşılıklı diyaloglarına bakıldığında Ögdülmiş’in halkla ilgili, içtimai konuları Ogdurmuş’a anlattığı görülmektedir (Çağatay, 1967: 39- 40). Çağatay Ogdurmuş’la ilgili açıklamaları sonucunda Ogdurmuş’un bir “*din adamı*” olduğuna karar vererek hangi dini temsil ettiğini ve eserde neden öldüğü sorularına cevap aramıştır. Ogdurmuş’un ağzından çıkan İslâmi bağlamdaki konuşmaları sıralayarak yaptığı ibadetin tam olarak adının verilmediğini ve puta karşı olan sözlerinden dolayı Budizm’e de sözde karşı olduğunu ifade etmiştir. Çağatay, İslami açıklamalardan sonra Ogdurmuş’un dünya, heves ve nefis, zevk ve sefa, çocuklu-çocuksuz olmak, vücut, merhamet, cömertlik, mal-mülk, ölümsüz hayat ile ilgili sözlerinden hareketle onun Budizm’in felsefe ve temel görüşlerini savunduğunu ifade etmiştir (Çağatay, 1967: 41). Metinde geçen “bayat, idi, ugan, tengri” kavramlarının Budist metinlerdeki kullanımına değinilerek ilgili cümlelerin İslâmiyet’ten çok Budist formüllere benzediği, Ogdurmuş adının ise morfolojik yapısına dikkat çekilerek Budizmin temsilcilerinin adları ve Ogdurmuş’un, Kumaru ve Buddha’nın yaveri arasında sembolik bir bağlantı kurulmuştur (Çağatay, 1967: 44- 45). Ogdurmuş’un gece geç saatlerde hükümdara öğüt vermesiyle Buddha’nın da geceleri dolaşmaya çıkması ve Ogdurmuş’un gördüğü göğe çekilme rüyasının Ögdülmiş ve Ogdurmuş tarafından iki ayrı şekilde İslâmi ve Budizm öğretilerle yorumlandığı ifade edilmiştir. Çağatay, Ogdurmuş’un yani bu devir İslam zahidlerinin bir şekilde Budizmden ayrılmadıkları, kanıtı olarak da Ogdurmuş’tan miras kalan “değnek” ve “çanağı” göstermiştir. Bu özelliklerinden dolayı Ogdurmuş’un Kutadgu Bilig’de Budist bir din adamı veya zahid olduğu düşüncesine ulaşılmıştır. Ogdurmuş ve Hükümdar; Ogdurmuş ve Ögdülmiş arasındaki konuşmaların o dönemde Budizmle yapılan mücadeleleri tarihsel anlamda İslâmiyet’i yaymak için Budizm’e karşı verilen savaşların, Karahanlı idaresindeki Uygurlar ve Budist Uygurlar arasındaki mücadelelerini simgelediği ifade edilmiştir. Ogdurmuş’un ayrı yaşantısının Budist Uygurları, Ogdurmuş’un ölümünün ise Budist Türklerin kendiliğinden yok olup gitmelerini, Ögdülmiş ve Ogdurmuş’un ölüm meselesinin de iki türlü hayat görüşünü simgelediği ifade edilmiştir (Çağatay, 1967: 47- 48). Çağatay, makalesinin sonunda ise Ogdurmuş’un “Budist bir din adamını simgelediğini” ifade etmiştir.

Kafesoğlu, Ogdurmuş’u akıbet’i temsil eden bir zahid olarak tanımlamıştır (Kafesoğlu, 1980: 12). Kafesoğlu, “genel devlet şartları bakımından Türk ilinin özelliklerini istiklal, ülke, insan unsuru” olarak saymıştır. “İstiklal şuuru hem idareci hem de halkın ortak kaygısı olmalıdır. Bu ortak şuuru istiklal duygusu” sayarak (Kafesoğlu, 2017: 122) istiklâl duygusunun temelini Türk kültüründe olduğunu ifade etmiştir (Kafesoğlu, 2017: 123). Kutadgu Bilig’de bu olgu fiili olarak yansıtılmasa da halk zümresi geri planda bırakılmamıştır. Bu işi üstlenen Kün Togdı ve (önce Ay Toldı) Ögdülmiş gibi devlet kademesinde insanlar vardır. Metnin Ogdurmuş

ile ilgili olan kısımlarında da Ogdurmuş halkın temsilcisi durumundadır. Halkı bir gün aç yatsa bile bunun hesabının Kün Togdı ve Ögdülmiş’den sorulacağını ifade eder.

Kutadgu Bilig’de İslâm’dan önceki Türk kültürünün derin izleri bulunduğunu (İnan, 1998: 39) ifade eden Abdülkadir İnan’a göre ise, metinden hareketle Ögdülmiş’in uzaklarda yaşayan akrabası Ogdurmuş’ı hükümdar karşısında kendilerine devlet işlerinde (her işte) yardım edebilecek, halkın ileri geleni, insanların seçkini olarak betimlediğini aktarmıştır. İnan, Ogdurmuş’ın da Ay Toldı gibi entelektüel bir kişilik olduğunu, Kün Togdı’nın Ogdurmuş’ı görmek ve devlet işlerini onun göstereceği gibi yürütmeği arzu ettiğini metinden hareketle ifade etmiştir (İnan, 1998: 50- 51). Kün Togdı’nın devlet işlerini Ogdurmuş’ın gösterdiği gibi yürüteceğini arzu ettiğini ifade ettikten sonra İnan, Ogdurmuş’tan derviş olarak bahsederek onun bazı nasihatlerinde¹ (İnan, 1998: 51) ideal zahitlik anlayışının görüldüğünü ifade etmiştir (İnan, 1995: 51).

Aynı şekilde Hz. Muhammed’i simgelediği düşünülen Ögdülmiş’in de Ogdurmuş’a (dervişe) benzer şekilde sözler sarfettiğini İnan, beyitlerle açıklayarak (İnan, 1995: 52) Ogdurmuş’tan derviş, yanındaki Kumaru’dan ise mürid olarak bahsetmiştir (İnan, 1995: 52). Emel Esin Türk kültür tarihini işlediği eserinde “Ogdurmuş ve Ögdülmiş’in İslâmiyet’in iki farklı tezahürünü simgelediklerini” ifade etmiştir (Esin, 1978: 173- 174).

Agop Dilâçar, “*Kutadgu Bilig İncelemesi*” adlı eserinde Ogdurmuş’ın akıbet’i (hayatın ve dünyanın sonu ahiret) temsil eden, Ögdülmiş’in kardeşi ya da akrabası (Dilâçar, 1972: 71), eskatolojik ve ahiret anlayışının simgesi şeklinde tanımlanan Ogdurmuş’ın adının ise morfolojik olarak *odgur-* “uyan-” anlamını taşıdığını açıklamıştır (Dilâçar, 1972: 91). Beyin Ögdülmiş’den kendisi için ailesinden bir yardımcı önermesini isteyip, Ögdülmiş’in de kendini ibadete veren, dağa çıkararak inzivaya çekilen Ogdurmuş’ı tavsiye etmesiyle (Dilâçar, 1972: 112) Ogdurmuş’ın bu şekilde eserde yer almaya başladığını ifade etmiştir. Dilâçar, Hükümdar- Ogdurmuş ve Ogdurmuş- Hükümdar arasındaki mektupları yorumladığında Ogdurmuş’a namazını ibadetle kılması gerektiğini ayrıca ibadetin sosyal hayat içerisinde halka yardımcı olmak anlamına geldiğini ifade etmiştir (Dilâçar, 1972: 115). Burada Hükümdarın Ogdurmuş’a ibadetlerini cemaatle yapmasının daha iyi olacağını söylemesi ya gerçekten Ogdurmuş’ın Müslüman olmasıyla ilgilidir veya dolaylı yoldan Ogdurmuş’a Budizm’i bırakması gerektiğini ifade etmiştir. Dilâçar burada Saadet Çağatay’ın Ogdurmuş’ın ve Ögdülmiş’in kişiliği konulu çalışmalarındaki görüşlerinin doğru olabileceğini ifade eder. Ogdurmuş sözcüğünün “uyanmış”,

¹ 6153. bayattın yıratur bu dünya kişig/ tıdar kıldru ıdmaz bu edgü işig

Bu dünya insanı Tanrıdan uzaklaştırır; iyi işlere mâni olur ve yapılmasına meydan vermez.

6154. bu korkınc için bilge dünya koçup/ ajun tezzinü yügrür emgek yüdüp

Bundan korktuğu için, arif dünyayı bırakıp, zahmeti tercih ederek, dünyayı dolaştırır.

6155. kayu tağda yügrür ünürde ewi/ yimi ot köki içgü yağmur suwı

Biri dağda koşar, evi mağaradır; onun yediği ot kökü, içtiği yağmur suyudur.

6156. kayusı biyabanda yügrür kezip/ bayatka bu korqu sakıncın sızıp

Biri Tanrıya karşı bu korku ve endişe ile bitkin bir hâlde, çöllerde koşar.

6157. kayusı örüm keçti bügri uça/ kayu yir kezer bu közi yaş saça

Biri çullara bürünmüş, biri gözünden yaş dökerek, diyâr diyâr dolaşır.

6158. kayusı yimez aş özin sızgürur/ kayu tünle yatmaz ağakın turur

Biri yemek yemez, kendini zayıflatır; biri gece yatmaz, ayakta durur.

6159. bu yanlıg yorırlar oğunmuş kişig/ uğımuş tururmız usayuk başı

Uyanmış insanlar böyle yaşarlar; gafillerin gafili biz ise, uykuya dalmışız.

odgurmak sözcüğünün ise “düşünce sonucunda anlamak, dalgınlıktan uyanmak” anlamına geldiğini, Sanskrit dilinde buddha sözcüğünün “aydın, aydınlanmış” demek olduğunu ifade ederek, ne var ki, Kutadgu Bilig’de Ögdülmiş, dağda Odgurmuş’ı görmeye gittiğinde her defasında onu ibadette bulduğunu, ilig de mektuplarında onu Cuma namazını halkla birlikte şehirdeki camide kılmaya çağırılmaktadır diyerek iligin Odgurmuş’ı ihtida (Müslümanlığa döndürme) etmeye değil, onun bir Müslüman olarak bu dini yaymak kafirlerle yani Buddhacı’larla savaşmak için şehre inmek istediği ifade edilmiştir. Dilâçar, Kutadgu Bilig’deki tanıma göre *yek* “şeytan” *din hırsızı* “din oğrusu”; *kafir* de “din düşmanı” tanımından Hükümdarın bu çağrısının çok yerinde olduğunu, çünkü 1212’de Karahanlı Devleti’ni yıkanların kâfir yani Buddhacı Moğol boyu Kara-Hıtaylar olduğunu ifade etmiştir (Dilâçar, 1972: 153).

Mehmet Kara ise Dilâçar’dan yola çıkarak Odgurmuş ve metindeki kişiliği için şu açıklamaları yapar:

“Yusuf, bir tarafa münzevî Odgurmuş’ı; öbür tarafa da Kün-Togdı ile Ögdülmiş’i koyarak her iki tarafın da savunmasını yaptıktan sonra sıra yargıya gelince, insancılardan tarafını tuttu. *Halkı düşün, onu kalkındır* düşüncesi ve öğütü onundur. “Tanrı sana nasıl iyilik ettiyse sen de başkalarına iyilik ederek gözetle.” *Ve ahsin kemâ ahsenallahu ileyke* (Kasas suresi, ayet 77) buyruğu Tanrı ve Kur’an buyruğudur (Dilâçar, 1988: 197- 198; aktaran, Kara, 1998: 11).”

Süleyman Kazmaz, Odgurmuş’ı kendini ibadete vermiş bir kişi olarak tanımlamıştır (Kazmaz, 2000: 11). Kazmaz, Odgurmuş ve Kün Togdı arasında geçen bir diyalogu (1- S: 373, 291, 311, 328); Tanrı’dan kaynaklandığına inanılsa bile, iktidarın halka hizmetle yükümlü olduğunun özlü ve kesin bir anlatımı, onun için devlet yönetiminde adalet, kanun, töre, şefkat ve merhamet gibi hukuk ve ahlâk kuralları esas alındığını (Kazmaz, 2000: 83), Yusuf Has Hâcib’in, iktidarın Tanrı’dan ve soydan geldiğini söylemekle birlikte halkı da aynı derecede değerlendirdiğini, hangi insan beylik için aranan fazilet ve terbiye niteliklerini taşıyorsa soy şartı aranmaksızın o kişinin beyliğe yükseltildiği, Odgurmuş’ın beylerin memleketi tanzim ve idare etmek, halkı düzene sokmak ve dünyayı temizlemek için nasb edildiklerini, insanları, halkı, belli bir töre ve usule göre yönettikleri şeklinde yorumlamıştır. Yani Odgurmuş’ın bulunduğu diyaloglarda ve kendi sözlerinde töre ve halkın ortaya koyduğu kuralları savunma vardır.

“Burada iki nokta var: *Nasbetmek* ve *töre Nasbetmek*, ‘tayin etmek’ demektir. Beyin tayin edilmesi, halk arasından çıkması anlamına gelir. Halkın seçkini de bey olur. Buna göre bey, başka bir deyimle, siyasî iktidar sahibi halk arasından çıkan seçkinlerdir. Töre, toplum bünyesinde bir arada yaşamaktan doğan ve zaman içinde oluşan kurallardır. Şu hale göre halk arasından çıkacak beyler, yönetim görevini halkın ortaya koyduğu kurallara göre yerine getireceklerdir. Burada Odgurmuş’ın öteki düşüncesini de hatırlamak gerekir. Odgurmuş, kendisini hükümdarın yanına çağırılan Ögdülmiş’e, kasabaya, şehire gittiği, halk arasına karıştığı zaman nasıl davranacağını sorar (S:311). Bu soru üzerine (Kazmaz, 2000: 110) Ögdülmiş gerekli bilgiyi verdikten sonra ‘Eğer sen bey ve halkın büyüğü olursan buna karşı tevazu ve nezaket fedakârlığını göze al’ der (S:328). Bu konuşmadan anlaşıldığına göre Odgurmuş da bey olabilir (Kazmaz, 2000: 111). Devlet işlerinin yürütmesi için Ögdülmiş gibi bir yardımcıya daha ihtiyaç duyuyordu. Onun için Ögdülmiş’ten kendisine birisini bulmasını ister. O da Odgurmuş’ı tavsiye eder. Hükümdar, Odgurmuş’ı yanına çağırır (1-S:231). Burada devlet anlayışı bakımından dikkate değer bir görüş var. Hükümdar, devletin bir kişi tarafından değil, bir topluluk tarafından yönetilmesi düşüncesindedir. Bundan ötürü kendisine yardımcı aramaktadır. Kutadgu Bilig’de yer alan bu görüş, tek kişilik iktidardan topluluk iktidarına geçiş anlamını taşımaktadır ki o döneme göre devlet kuruluşundaki gelişme açısından önemli bir aşama olarak değerlendirilmelidir (Kazmaz, 2000:

144). Ogdurmuş, dünyadan uzaklaşmış olmasına rağmen memleket işlerinden, halk için yapılacak çalışmalardan ilgisini kesmiş değildir, insanların bu dünyada huzur içinde yaşamasını istemektedir. Böylece Yusuf Has Hâcib dünya meselelerine, devlete ve kanuna önem veren düşüncelerin üstünlüğünü belirtmektedir. Ogdurmuş’ın kişiliğinde dış görünüş açısından insanın benliğindeki çelişkinin ortaya konulmasıdır. Kutadgu Bilig’de iktidar sahibi olan hükümdarın, beylerin ve onların emrinde bulunan yönetici ve görevlilerin halk ve ülke hizmetinde ve mutlu bir dünya hayatını gerçekleştirme yolunda çalışmaları gerektiği konusu işlenmektedir. Buna karşılık Ogdurmuş değişik bir yol tutmuştur. İlk bakışta Ogdurmuş’ın kişiliğinde, dolayısıyla insanın iç varlığında bir çelişki bulunduğu ileri sürülebilir. Çünkü bir tarafta (Kazmaz, 2000: 145) dünya nimetlerinden uzaklaşırken öte tarafta yaşamaya bağlı bir kişiliğe bürünerek halka ve insanlara hizmeti tavsiye etmektedir. Çelişkili görünen bu düşünceler aslında birbirini tamamlamaktadır. Öbür dünyanın huzuru bu dünyadaki doğruluğun mükâfatıdır. Bu bakımdan esas olan bu dünyadır ve bu dünyada yaşamak isteğidir. Ogdurmuş’ın ölümden sonra ibadet edememek, Tanrı’nın adını anmamak sebebiyle duyduğunu söylediği üzüntü bile bu isteğin anlatımıdır; Çünkü ibadet de Tanrı’nın adını anmak da bu dünyada olacaktır. Böyle bir düşünce yaşanan dünyada kalmak özlemini içermektedir. Şu halde ortada çelişki değil, birbirini tamamlama olayı vardır (Kazmaz, 2000: 146). İbadet maddî perişanlığa yol açmamalı, maddî ve manevî varlıklar arasında denge kurulmalı, maddî varlık manevî hayatın korunması ve yüceltilmesi için gerekli bir vasıta şeklinde değerlendirilmelidir. Ogdurmuş’ın temel düşüncesi budur (Kazmaz, 2000: 147). Ogdurmuş’la yapılan konuşmalarda geçen düşünceleri, Yusuf Has Hâcib’in İslâm dünyasındaki durumdan yakınması açısından kısaca incelemek yerinde olacaktır (Kazmaz, 2000: 149). Yusuf Has Hâcib, toplumun maddî varlık bakımından dengeli ve huzurlu bir düzene kavuşması için iki yol tavsiye etmiştir: Mal dağıtmak, halkı zenginleştirmek. Ogdurmuş, hükümdara şunları söyler: ‘Çok altın, gümüş toplayıp hazine yapma; ne bulursan ver; çok dağıt’ (1-S:380). Ölümsüz düşünüre göre halkın beyi, halkın büyüğü kendisinden sonra hazine bırakmamalı; malını hayatta iken dağıtmalı (1-S:381). Adlarının kötüye çıkmaması için beyler cömert olmalı, halka mal dağıtmalı, halkı yedirmeli (1-S:376). Halk, hükümdar sayesinde bol yiyeceğe, içeceğe kavuşmalı (1-S:376). Beyler yalnız kendi halkına değil, dünya halkına da tokluk getirmelidir (1-S:385). Bu düşünce aynı zamanda Türklerin cihan hâkimiyeti ülküsünü yansıtmaktadır (Kazmaz, 2000: 198).”

Kaçalin, Ogdurmuş’ı “hayatın sonu, (akıbet) zahid” olarak tanımlamıştır. “Ögdülmiş’e sorduğu sorular karşısında Ögdülmiş Türk devlet teşkilatının felsefesini ve ahlaki temelini teşkil eden sözlerle Ogdurmuş’ın sorularını cevaplamıştır (Kaçalın, 2002: 478)”.

“Bilgin, vezirin akrabası, akıbet, hayatın sonu olarak tanımladığı Ogdurmuş (Kaçalın, 2002: 448) Ay Toldı’nın ölümünden sonra devlet işlerini düzenlemek için Ögdülmiş’in yanına yardımcı olarak tavsiye edilmiştir. Hükümdarın topluma yardımcı olması için gelmesini, bildiklerini paylaşmasını rica ettiği Ogdurmuş Tanrı’ya kulluk yapabilmek için uzlete çekildiğini, Tanrı’ya kulluk yapabilmek için dünya işlerinden vazgeçmek gerektiğini ifade ederek şehre inmez (Kaçalın, 2002: 449). Kendisiyle konuşma imkânı bulan Kün Togdı ve Ögdülmiş zamanla devlet yönetimi bırakıp inzivaya çekilmek isterler fakat Ogdurmuş onları bu kararlarından vazgeçirir (Kaçalın, 2002: 449).”

Önler, Kutadgu Bilig’in Kün Togdı hükümdar dışındaki kişilerini hükümdarla olan ilişkileri bağlamında tanımlamıştır. Ogdurmuş’ı mistik değerleriyle, metafizik bağlamında, “münzevi, zahit ve Ay Toldı’nın akrabası” olarak tanımlamıştır (Önler, 2002: 3). Canpolat ise Ogdurmuş’ı “çok şeyler bilmesine ve ulusa yararlı olabilecek bir insanken inzivaya çekilen

kendini toplumdan soyutlayan bir insan” olarak görür (Canpolat, 2004: 33). “Odgurmuş, Ögdülmiş’in akrabası ayıkmiş, uyanmış demektir (Çağbayır, 2005: XVIII).” “Uygurcada odgur-düşünce sonucu gerçeği anlamak, düşünerek gerçeği bul-, tefekkür ile gafletten uyan- demektir (Çağbayır, 2005: XIX).” Salim Koca metafor açısından baktığı makalesinde, Odgurmuş’ı “uyanmış halktan (kara bodundan) biri, vezir Ögdülmiş’in akrabası veya arkadaşı, dini bilimlerde ve kültürde derin ve geniş bilgisi olan bir sufi” olarak tanıtmıştır (Koca, 2012: 76).

İsmail Taş Kutadgu Bilig’in fikri kaynaklarını kavramlar açısından ele aldığı “The Problem of Good in Kutadgu Bilig” adlı makalesinde Odgurmuş’ı “Ögdülmiş’in kardeşi veya akrabalarından biri, kader (Taş, 2013: 248)” olarak tanımlanmıştır. “Yusuf’un etik ve politik değerler üzerine inşa ettiği figüratif bir karakter” olarak tanımlanmıştır (Taş, 2013: 252). Çalışmaya göre, Kutadgu Bilig’de “bazı dini ve mistik unsurlar vasıtasıyla ahirette kurtuluşa ermek düşüncesinin vurgulanması sadece Odgurmuş’un karakteri olduğu için değildir”. “Ahlak felsefesi bağlamında Mistik, Budist ve Müslümanlara atıfta bulunmak için bu düşünceler Odgurmuş kimliğinde toplanmıştır.” “Farabi ve İbn Sina’nın yazılarında metafizik ve eskatolojik bir anlam kazanan ebedi mutluluğun ifadesinin kendini Kutadgu Bilig’de Ögdülmiş ve Odgurmuş figürlerinde bulunduğu” ifade edilmiştir (Taş, 2013: 253- 254). Bir devlet veya şehirde zeka, bilgi, adalet gibi erdemlerle ortaya çıkan Ögdülmiş karşısında Odgurmuş’un da “toplumsal hayatta bir geri çekiliş sürecini temsil ettiği” ifade edilmiştir. Ögdülmiş ve Odgurmuş’un önerdikleri yaşam tarzlarından dolayı Odgurmuş’un “Buda’yı, uyanık insanı temsil ettiği” ifade edilmiştir (Taş, 2013: 259). Kutadgu Bilig’de “İslâmiyet öncesi siyasi, ahlaki ve kültürel unsurlar (kut, teñri, kam, otacı, efsuncu), Odgurmuş’un hayatındaki Budist etki, Kur’ân ayetleri ve peygamber gelenekleri” Yusuf’un kültürel kaynakları olarak kabul edilmiştir. Metinde ölümle mutluluk arasındaki boşluğun Odgurmuş ile simgelediği vurgulanmıştır (Taş, 2013: 260- 262). Odgurmuş sadece kendini münzevi hayatında güvende hissederken, dünyevi kaygılardan dolayı da kendini Tanrı’nın çağırmasına adayın hayali bir figürdür. “Odgurmuş’un Kün Togdı ve Ögdülmiş’e söylediklerinden dolayı dağdaki yaşantısının tam bir geri çekilme olmadığı, inanç ve dünya çatışmasından dolayı dünyayı terketmenin gerekliliğini vurguladığı, ayrıca Odgurmuş’un bazı sahte din adamlarının dini sömürdüğünden rahatsız olduğu için münzevi (zahid) ünvanından memnun olmadığı” beyitler aracılığı ile aktarılmıştır (Taş, 2013: 262). Kutadgu Bilig’in genel karakteri göz önüne alındığında Odgurmuş’un “sufi dünya görüşüne” yakın olduğu vurgulanmıştır (Taş, 2013: 267).

Süer Eker, Odgurmuş’ı “akıbet/kanaat ilkelerini simgeleyen bir sofı (Eker, 2006: 196) ve İslami uyanıklığı ve duyarlılığı temsil eden (Eker, 2006: 197) kurgusal bir kişilik” olarak tanımlar. Şerafettin Turan da “İslâm öncesi dönemde Türk devletlerinde dinsel başkanlık makamının bulunmadığını, devlet başkanlığının seçkin, kut almış bir yer olarak sayılsa da başkanın yetkisinin dünya işleriyle yürütülmesine ilişkin olduğunu, İslâmiyet’in kabulünden sonra ise Yusuf Has Hacib’in bu anlayışı Odgurmuş’un ağzından dile getirdiğini” Kutadgu Bilig’deki şu beyitleri örnek vererek açıklar: “*Beylik dediğin ancak yasa ile ayakta durur. Dinin dünya ile birleştirilmesi güçtür*” (Turan, 2017: 159). Ayrıca Turan, Odgurmuş’ı “Ögdülmiş’in çocukluk arkadaşı, kendini ibadete veren, yönetimin dışında, kanaatkâr, yaşamı bir köşede ibadetle geçiren (Turan, 2017: 190)” bir kişi olarak tanımlamıştır. Durmaz ve Ercan Odgurmuş’ı “mistik ve metafizik değerlere sahip, kendini münzevileştirmiş Ay Toldı’nın akrabası, dünya işleriyle uğraşmayan kendini ölüm ve sonsuzluğa adanmış bir zahit, aynı zamanda dünya işlerine girmese de hükümdara yönetim sorumluluğu ile ilgili bilgiler veren, en sonunda kendisi olmadan yönetim işlerinin yürümeyeceği anlaşılan bir kişi” olarak tanımlamışlardır (Durmaz-Ercan, 2007/2008:76).

M. Fatih Şeker ise, Türk kültürünün ilk çağlarından Selçuklu’ya kadar Odgurmuş’ı tasavvufi bir çizgide tanımlamıştır. Gazali’nin Et- Tibrü’l Mesbûk fi Nasihati’l Mülûk, (143-169), Mearicü’l Kuds fi Medârici Ma’rifeti’n Nefs (192), İhyâu Ulûmi’d Dîn, I (93) gibi eserlerinde yorumladığı dünya görüşünü Kutadgu Bilig’deki Odgurmuş’un düşünceleriyle bir tutmuştur.

“Dünyanın faniliğini ahiretin de bakılığını vurgulayan Gazzâlî ahiret saadetine ulaşmayı ibadete, ibadeti de dünyevi hayatın devamına bağlar. Zenginlik kanaat ve rızadır. Dört kitabın özü öbür aleme vurgudur. Dünyaya sırt çevirmede çözüm devamlı olarak ölümü hatırlamakla mümkündür. Burada onun dünyayı hor hakir görmesi tamamen Kutadgu Bilig’deki Odgurmuş’ı hatırlatır (Şeker, 2015: 243).”

Selçuklu döneminde ise Odgurmuş’ı Menâkıbü’l Arifin (Ariflerin Menkıbeleri) ile Baha Veled ile bağdaştırır.

“Bazı yönleriyle eski Şamanları ve Dede Korkut’u hatırlatan Baha Veled İslâmlaşmayı ileri bir merhaleye erdirtirerek Müslüman olmayı mürit olmakla eş hale getirir. Baha Veled’in düşünce çizgisinde kelam ve fıkha karşı tasavvuf lehine mesafeli bir tavır vardır. Katıksız bir riyazet ve mücahede hayatı sürmekle beraber halkın arasına iner, devlet yöneticilerine istikamet verir. Odgurmuş tipini Yusuf Has Hacib’in çekmek istediği noktaya taşıyarak Türk tasavvuf anlayışını realist bir çerçevede mistisizmin de hakkını vererek devam ettirir (Şeker, 2015: 384).”

Ayrıca Bahaddîn Veled’in müridi, Mevlânâ’nın mürşidi olan Seyyid Burhaneddin-i Muhakkık-i Tirmizi’yi Şeker, Kutadgu Bilig’deki Odgurmuş tipinin Selçuklu versiyonu olarak göstermiştir (Şeker, 2015: 385). Ayrıca Şeker, babası ondan kalan miras şeyhten sonra “Tasavvuf kelimesi etrafında toplanabilecek hususların bütününe hayat veren ve toplumun hakiki meselelerini görebilen Mevlânâ’yı Kutadgu Bilig’de devlet adamlarına istikamet vermesi istenen mistik tip Odgurmuş’un çekilmek istediği zeminin tam merkezine oturtulabilecek bir isim” olarak tanımlamıştır (Şeker, 2015: 413). Şeker, İbn Bîbî, Hz. Ali, Kabus b. Veşmgir’in dünyaya karşı bakış açıları ile Odgurmuş’un dünyaya olan bakış açıları ile aynı görerek “bütün bu veriler Kutadgu Bilig’de Odgurmuş’un şahsında savunulan şeylerin yeniden Selçukluların hâkim olduğu coğrafyada dile getirilmesinden başka bir şey olmadığını, Gazzâlî’nin ise her iki cepheyi uzlaştıracak bir çizgi çizdiğini (Şeker, 2015: 494)” ifade etmiştir. Ayrıca “Mevlânâ’yı Kutadgu Bilig’de devlet adamlarına istikamet vermesi istenen mistik tip Odgurmuş’un çekilmek istediği zemini tam merkezine oturtabilecek bir isim” olarak görmektedir (Şeker, 2015: 514).

Aynı şekilde Dede Korkut eserinde siyaset felsefesinin izlerini süren Yıldız da Dede Korkut, Ahmet Yesevi ya da Kutadgu Bilig’deki Odgurmuş’ı “dinin orijinal kaynağına yakın, hakikat ve erdemi temsil eden kimseler” olarak nitelendirmiştir. “Sözü geçen iktidarın manevi yönünü temsil eden yetkenin (Dede Korkut, Ahmet Yesevi ve Odgurmuş) hakikat ve erdem adıyla anılan bir ölçüte dayandırılmıştır (Yıldız, 2018: 72).”

XI. yüzyılda Hanefî-Matûrîdî çevrenin devlet ve toplum üzerindeki büyük etkisinden dolayı başka bir düşünce ve inanç ithaline meydan vermeyerek hanedanla/hakanla mücadeleyi mecbur kılmıştır. Hunkan, Odgurmuş’ı Türk Hakanlığı dönemi siyasetinden yola çıkarak tanımlamıştır:

“Bu sınırı aynı geleneğin bir mensubu olan Yusuf Has Hacib’in meşhur eseri Kutadgu Bilig’de net olarak görebiliyoruz. Hakan ilminin yüksekliği ile maruf olan ancak kendi köşesinde münzevi bir hayat yaşayan Odgurmuş adındaki alime devlette önemli görevler vererek ilminden yararlanmayı arzu eder. Âlim ise hakana yakın olmanın pek çok menfaatlerine rağmen bir türlü buna yanaşmaz. Hakan defalarca ikna için vezirin oğlu Ögdülmüş’i gönderir. Nihayette âlim, bütün menfaatleri elinin tersi ile iterek vezirin oğluna yaptığı şu tavsiye konumuz açısından oldukça anlamlıdır: “Beye veya taşan ırmağa komşu olma, kaleye yakın durma, ey dürüst kalpli insan (4546) (Hunkan, 2016: 389).”

Küyel, Odgurmuş’ı Fârâbî’nin “hikmet-Tanrı, evren, akıl, toplum, saadet, Tanrı rehberliğinde Yunan, Sümer ve Mezopotamya kültürleri” çizgisinde yorumlamıştır ve Odgurmuş’un mirası Sümer kültüründeki unsurlar çizgisine benzer olarak gösterilmiştir (Küyel Türker, 1990: 221). Ayrıca “Odgurmuş’un devlete hizmete davet edildiğinde ebedi gençlik

istemini şart koşması” cevapsız kalmıştır. Çünkü bu şart evrendeki yasaya aykırıdır. Sümerli düşüncesi de budur. Ama Ögdilmiş devlete hizmet ederken, ölüm karşısında bunalıp sendelediğinde o, devlete hizmeti reddeden yine bu aynı Ogdurmuş tarafından dönüp devlete hizmete ikna edilmiştir. Ogdurmuş işte ancak devletin “Kut” olduğunu anladığı o zamanda uyanmıştır, bu yüzden kutlanmıştır. Ölüm karşısında bunalıp sendelediklerinde Kün Togdı, Ay Toldı ve Ögdilmiş ancak “Köni Törü” yönünde devlete hizmet etmekle bundan kurtulmuşlar, Kut bulmuşlardır (Küyel Türker, 1990: 223). “Türklerin millî sözcük dağarcığının yansıması olan kut düzeni bir arada tutan Türk devlet felsefesinin temeli olan derlemek, tanzim etmek, birarada tutmak, toparlama anlayışını Kutadgu Bilig’de simgeleyen kuşaktır.” “Kut sahibine yakın durulur. Kutun terkettiği kişiden ise uzak durulur (Kök- Eker, 2017: 341- 342).” Kutadgu Bilig’de yer alan Kün Togdı, Ay Toldı ve Ögdülümiş’in ortak paydası kut kullanımlarının temelinde Köktürk ve Uygur geleneklerine bağlılık vardır (Kök- Eker, 2017: 345). Ogdurmuş’ın kutu elde tutmanın gerekliliği konusunda Kün Togdı ve Ögdülümiş’e uyarılarda bulunması onu bu çizgiye daha da yaklaştırmaktadır.

Küyel Ogdurmuş’ı böylesi kültürlerin yanında Fârâbî ve Nevai çizgisinde karşılaştırmalarla yorumlayarak “Kılkamış ve Ogdurmuş’ın toplumdan kaçıp dağlara çekilerek ölümsüzlüğü arama noktasında ortak figürler” olarak gösterir (Küyel Türker, 1990: 225). Burada bir farklılık olarak Kutadgu Bilig’de ise Ogdurmuş dağlara çekilerek ölümsüzlüğü değil aksine Allah’a ulaşmayı diliyor yani ahiretini aramaktadır.

Küyel, Fârâbî’nin “Heyûlânî, bilfiil, müstefâd ve fa‘al” olarak saydığı dört akıl halini “Kutadgu Bilig’in her bölümünde tesbit edildiğini” ifade ederek bunların içindeki “bilfiil aklın” evrende toluma süreci olduğunu, insanın bundan çıkıp, kut’u tanıma süreci olduğunu, kut’un kut’tan çıkıp kut’a döndüğünü kavrama süreci ve hikmeti anlama olduğunu ifade ederek değerler kargaşasına son vermek olduğunu, köni törü’yü idare eden erdemli yöneticiye hizmet arzetmektir. Küyel “bundan çıkışı” Ogdurmuş’ın Ögdülümiş’e devlete ve insanlara hizmet arzetmek tavsiyesinde de görüldüğünü ifade etmiştir (Küyel Türker, 1990: 229).” Aynı şekilde Küyel Bergama’da doğup Hippokrates ve İbn Sina arasında yaşamış olan filozof hekim Galenos (Küyel Türker, 1986: 68) ile Ogdurmuş arasında kültürel bir bağlantı kurmuştur. “Galenos’un kendi zamanında bu şekilde az ile yetinen kimselerin bulunmadığını ve az ile yetinen kimselerin hükümdarların ayaklarına gitmedikleri ifadesi” ile Kutadgu Bilig’de Ogdurmuş’ın da hükümdarın ayağına gitmediğini ifade ederek bu düşünceyle birlikte Mevlânâ’nın da Fihî Mâfih eserinde aynı düşünceyi ifade ettiğini vurgulamıştır (Küyel Türker, 1986: 71).” Küyel bu açıklamalarıyla Ogdurmuş’ı birçok kültür bağlamında yorumlamıştır.

Özönder, Ogdurmuş söylemi üzerinden onun düşüncesini ve kimliğini Kutadgu Bilig metni bağlamında yapılandırmasının yanında Ogdurmuş’ı, “dünya işlerinden kendini çekmiş, Ögdülümiş’in zühd ve takva ehli yakın akrabası” olarak tanımlamıştır. Yine de Ogdurmuş’ı gerek Kün Togdı gerek Ögdülümiş ile yaptığı diyaloglarda kullandığı sözcük ve kavramlardan Ogdurmuş’ın metindeki işlevini ayrıntılı şekilde açıklamıştır. Burada Ogdurmuş’ın birebir Budist veya zahid olduğu öne sürülmeyle Türk mitolojisi, Türk kültürü inançları, Türk boyları bağlamında Ogdurmuş yorumlanmıştır (Özönder, 2017: 12- 63).

Özönder, bu makalesinden bir yıl sonra yayımladığı Kutadgu Bilig’deki dört şahsın söylemi üzerinden yayımladığı çalışmasında Ogdurmuş’ı topluma yararlı olabilecek bir kişilik fakat aynı zamanda yöneten sınıfının dışarısında tutmuştur. Ogdurmuş, “akıbeti sonu temsil eden, Ögdülümiş’in arkadaşı münzevi kişilik” olarak tanıtılmıştır. “Diğer tiplerle birlikte Ogdurmuş’ın da eserde dört şey (neş) yani felsefi anlamda fenomeni temsil ettiği” ifade edilmiştir (358/1) (Özönder, 2018: 185- 186).

“Ögdülümiş’in arkadaşı münzevi Ogdurmuş olay örgüsüne aktif olarak eserin ortasında 3289’da başlayan ‘Ögdülümiş’in Ogdurmuş’ı Ziyaretini Söyler’ bölümüyle girer ve aralıklarla neredeyse sonuna kadar eserde kalır. Onun da eserden çıkışı Ay Toldı gibi temsil ettiği ‘şey’ e uygun bir biçimde ölümü ile olur. Eğer Ay Toldı’nın

ölümü kut’un geçiciliğini, sonlu olduğunu temsil etmişse, Yûsuf Türkçe kökenli bir sözcüğü değil de bütünüyle İslâmî değer yüklü Arapça ‘âkıbet’i kullanmayı seçerek kişileştirdiği ve hayat tarzıyla dünyevilikten kopmuş Odgurmuş’un ölümü ile hem Müslüman Türklere hem de nirvâna’ya ulaşmaya kadar işledikleri amellere göre türlü varlık biçimlerinde doğma-ölme akışı içinde olacaklarına inanan Müslüman olmayan Türk ve Türkleşmiş Buddhistlere ‘bu dünya’ daki insan hayatının tek sonlu olduğu mesajı kadar, her hâlde yalnızca ‘bu dünya’ için geçerli olacak olan dünyevîlik ile onun dengesiz bir biçimde ‘bu dünya’da terki demek olan karşıtı münzevî dindarlığın çatışan alanlarını da iletmiş olmalıdır (Özönder, 2018: 186). Böylelikle Odgurmuş da akıllı ve bilgili olsa da caydırılması imkânsız kararlılığı ve açık sözlülüğüyle öne çıkarılmıştır. Böylece, adaleti ve bilgeliği ile Kün Togdı hükümdar kut’u, yani Ay Toldı’yı yakalayabilmiş; Ay Toldı=kut bu âdil hükümdarı çabuk terketse de, ilig/ıduq kut Kün Togdı’ya eserin sonuna kadar onu terketmeyen oğlu Ögdülmiş’i, yani akli kendi yerine bırakarak gitmiştir. Eserin merkezî karakteri her durumda Küsemiş karakteri vasıtası ile Ay Toldı’yla tanışarak kut’un anlamını idrak eden devletin başı, âdil ve bilge hükümdar Kün Togdı’dır. Burada elbette önemli olan, hükümdar Kün Togdı’nın karşısına, artık birinin diğerine vesile olarak çıkmalarının sağlandığı diğer üç baş karakterin, yani Ay Toldı, Ögdülmiş ve Odgurmuş’un birbirlerine yakınlığının birinci dereceden akrabalık bağı ile kurulmuş olmasıdır. Bu, Yûsuf’un ideal devleti kut-akıl-akıbet ayakları üstüne oturan adalet’le ülküleştirdiğini gösterir. Eserde hepsi bir arada olarak bu, ‘üç ayaklı gümüş kürsü üstüne oturan âdil hükümdar’ ile sembolleştirilmiş olmalıdır (Özönder, 2018: 191).”

Tarihi Türk Dili Alanında Türk Devlet Geleneği Bağlamında Odgurmuş

Kutadgu Bilig’de Odgurmuş’un kendi düşüncelerinin yanında metinde konuşturulduğu sözler, ona ait bölümlerdeki söz konusu olaylar ve eylemler Türk kültüründen izler taşımaktadır. Odgurmuş’a konuşturulan düşünceler ile eski Türk mitolojisi arasında bağlantı kurulabilmektedir.

“Odgurmuş (Hükümdar Kün Togdı’nın söylemlerinden de hareketle) devletin geleceği, kalıcılığı için de âkıbet olarak adlandırılabilir. Kutadgu Bilig’in anlam katmanlarını her iki sözcüğün (âkıbet: ahiret/gelecek) anlamını yani akıbet ahireti, sonluluğu veya devletin kalıcılığını, devletin yönetim süreçlerini ifade edebilir. Kün Togdı’nın en başta devlet işlerinde Ögdülmiş’e yardım etmesi için kendi ailesinden bir akrabasını istemiştir. Odgurmuş’un metine dâhil oluşu devlet işlerine yardım edecek Ay Toldı ve Ögdülmiş gibi birine ihtiyaç duyulmasıyla başlamıştır (357). Akıyla temayüz eden Ögdülmiş, sonucun ne olacağını bilse de bilge hükümdar Kün Togdı’yı, üstün meziyetlere sahip yakın akrabası Odgurmuş’la tanıştırmak, Odgurmuş marifetiyle bu sefer akıbet bilgisini güçlü bir biçimde birlikte idrak etmişler ve akıl ve adaleti yaşadıkça devlette hâkim kılan iki başkarakter olarak eserin sonuna kadar kalmışlardır (Özönder, 2018: 191).”

Odgurmuş, Kün Togdı tarafından mühürlü bir mektup (Odgurmuş’un deyişiyle ferman) ile resmi yollardan saraya çağrılır. Odgurmuş saray içerisinden bir kişi değildir. Halktan olan Ay Toldı’nın ve onun oğlu Ögdülmiş’in bilgili bir akrabasıdır. “Köktürk kitabelerinde asâlete önem atfedilmediği ve daha ziyade insanın şahsî değerine bakıldığı anlaşılmaktadır. Tariat kitabesinde kagan ve katunun kara-bodun tarafından atandığı ifade edilmiştir (Şinexuu, 68 aktaran, Esin: 1978: 88)”. Böyle olmasının gerekliliğini Ögdülmiş Kün Togdı’ya iletir. Ögdülmiş ve Kün Togdı arasında geçen bu konuşmada/ilgili beyitlerde² Odgurmuş’un gıyaben dâhil edildiği bu

²3178. ilig me bitisü öz elgin bitig/ okısu ilig yarlıgım ol tetig

Hükümdar da kendi eli ile mektup yazsın ve o zeki insan da hükümdarın fermanını bizzat okusun.

bölümde kısa bir Türk devlet geleneğinden ve bu gelenekteki “hükümdar sözü” ve “fermanın” öneminden bahsedilmiştir. 3181. beyitte geçen *gönül avla-* deyiminin devlet katındaki önemine ise Kazmaz şu şekilde değinmiştir:

“Yönetmek, davranışların, eylemlerin, toplum huzurunu bozmayacak şekilde düzenlenmesini, ilişkilerin uyum içinde yürütülmesini, çalışmaların verimli olmasını sağlamaktır. Bu niteliği dolayısıyla yöneticilik bir sanattır. Kutadgu Bilig’de gönül al-, halkı rahat ettirmek konusunda Türk siyasi tarihinin çeşitli evrelerinden kesitler verilmiştir. Gönül al- eyleminin boş yere söylenmediğini ve onun içerisinde bir siyasi tarih yattığı” ifade edilmiştir (Kazmaz, 2000: 133).

Kün Togdı, Oğurmuş’a yazdığı mektupta³, Tanrı adı ile başlar. “Mavi göğün, yıl ve ayın, feleğin yaratıldığını” ifade eder. Kutadgu Bilig’de mavi gök ve yer kavramlarına oldukça yer verilmesinin nedenini Ögel, “Yusuf’un daha çok göğe ve yere bilinçle bakmasına ve bir kozmogoni felsefesi yapmak istemesine (Ögel, 1995: 334)” bağlamıştır. Emel Esin ise yer ve gök (Esin, 1978: 134) kavramlarını universalizm açısından yorumlamıştır: “Türklerin ilk dini olan gök, yer ve atalar dini cihanşümül bir sistem olmak istemesi nedeniyle Universalizm veya Universism (alem nizamı) olarak adlandırılmıştır. Bu düşüncenin bir din veya dünya görüşü olarak kökeni Proto Türk sayılan boylar devrinden gelmiştir (Esin, 1978: 43).” Aynı şekilde Oğurmuş’un da fiilen metne dâhil olduğu bölümde Kün Togdı için yazdığı mektupta aynı ifadeleri kullanır. Oğurmuş Kün Togdı için kaleme aldığı mektupta bir Türk hükümdarına nasıl sesleneceğini bilmektedir⁴. Kün Togdı’nın kullandığı, Ögel ve Esin’in Türk kozmolojisi ve

3179. maña bütsü mindin tiyü bilmesü/ yime yarlıg eştip kite turmasu

Bana itimat etsin ve bunun yalnız benim arzum olduğunu sanmasın; fermanı da duysun ve arzuya muhalefet etmesin.

3180. neçe me özüm sözlese söz tilin/ ilig yarlıg bu bitig söz ağın

Ben ağızdan ne kadar söz söylesem dahi, hükümdarın fermanı, yazılı sözü başkadır.

3181. negü tir eşitgil ay aşlı ağı/ kara köñlin awlar begi yarlıgı

Dinle, aslı sırmalı ipek gibi temiz ve kıymetli olan ne der: Beyin fermanı halkın gönlünü avlar.

³ **3187.** devat kıldı kağıd bitidi bitig/ bitig birle itti işiñe itig

Hükümdar hokka ve kâğıt istedi, mektup yazdı; mektup ile işini düzene koydu.

3188. bayat atı birle sözüg başladı/ törütgen igiğgen keçürgen tidi

Tanrı adı ile başladı: Yaratana, besleyen ve göçüren odur dedi.

3189. ayur men bitidim bayatım atı/ bu at ol kamuğ türlüg igke otı

Sonra devam etti: Tanrının adını yazdım, bu ad her türlü derde devâdir.

3190. öküş ögdi artuğ telim miñ şena/ kıılır men bayatka añar yok fena

Tanrıya pek çok hamd ve binlerce sena ederim, onun için fânilik yoktur.

3191. tiledi törütü kamuğ teprerig/ tirilgü birür yim tutar ol tirig

Bütün hareket edenleri o diledi ve yarattı; onlara rızık ve hayat veren odur.

3192. uçan ol köni çın törü birgüçi/ törümiş kamuğ halkka yetrür küçi

Kadirdir, âdildir, hak kanunları koyan odur; yarattığı bütün mahlûklara gücü yeter.

3193. yaşıl kök yarattı yaruttı kün ay / kara tün yaruğ kün sağışlıg yıl ay

Mavi göğü yarattı, güneş ve ayı aydınlattı; karanlık gece ve aydın gün yıl ve ay hesabını bulmak içindir.

⁴ **3713.** yanut birdi oğurmuş aydı bitig/ biteyin kör ança ay bilge tetig

Oğurmuş cevap verdi: Bir az bekle, mektup yazayım, ey zeki âlim dedi

3744. törütü igiğti bu öğke tegi/ tağı ma igiğgey ay dünya begi (Arat, 1979: 376).

Beni o yarattı ve bugüne kadar besledi; ey dünya beyi, o beni ileride de besleyecektir.

universalisminin temeli saydıkları yer ve gök yaratılışından bahsetmesi⁵ Oğgurmış’ın Türk düşüncesi ve kültürüne yabancı olmadığını göstermektedir.

Bu mektupta Hükümdar himaye gücünü dolaylı yoldan kullanır ve hayatını nasıl idame ettiğini sorar⁶. Kn Togdı mektubunda Oğgurmış’a “ay körklüg yzlm⁷” olarak hitap eder. Bu tür hitaplar eserde bütün dört kişi arasında yer yer ifade edilmektedir. Oğgurmış’ın da gdlmış’e bu şekilde bir hitabı vardır⁸. Hükümdarın bu şekilde hitabı Eski Türk devlet geleneği izlerinden olup Oğgurmış’ı devlet kademesine getirmek isteğidir. Ayrıca Türk kültüründe insanın zekası kadar dış güzelliğinin de önemi vardır. Kutadgu Bilig’de de bu düşüncenin yer aldığı ifadeler bulunmaktadır⁹.

Kn Togdı-Oğgurmış, Oğgurmış-Kn Togdı, gdlmış-Oğgurmış, Oğgurmış-gdlmış arasında konuşmalarda geçen hitablar kişilerin özellikle de Oğgurmış’ın Türk düşüncesine yabancı olmadığını/yabancı bırakılmadığını göstermektedir. gdlmış’in Oğgurmış’a “ay körklüg yzm¹⁰”, “ay bilgi ulug” şeklinde hitap ederek¹¹ ona bir Türk beyi gibi Türk kültürü hitap sözcükleri ile hitap etmiştir ve bu hitaplar metinde sistemli halindedir. Oğgurmış, Kn Togdı’ya olan mektubunda “ey mübarek insan”, “ey bilge bg, ey dünya beyi, ey cömert yiğit, ey byk hükümdar, ey asıl bey, ey ulu, ey hükümdar, ay beg, ay böke, ay sıgun, bilgi gz, ay tirig, ay külüg, ay toņa, ay ilçi kut, ay ilig otacı, ay sarp kılık, ay ersig

3746. kamuğ eđđ isiz çığay baylıkım / bayattın körür men ay ersig aķım

Ey cmerd yiğitim, bütün iyilik ve kötülüğü, fakirlik ve zenginliği Tanrı’dan bilirim.

3764. mini bir bayatım kdezmışi teg / kdezmegey sen aya aşlı beg

Ey asıl bey, beni Tanrımanın koruduğu gibi, sen beni koruyamazsın.

⁵ **3717.** yağız yir yaşıl kök yarattı kn ay / karaņku yarukluk çığay tut ya bay

Kara toprağı, mavi göğü, güneşi ve ayı, karanlığı ve aydınlığı, fakiri veya zengini hep o yarattı.

3725. koğısı yağız yir yaşıl suw bile/ rsi szk yil ze ot ula

Altı kara toprak ile mvi sudur; üstü szlmş yel ile teştir (Arat, 1988: 270).

⁶ **3198.** esen barmu erki öz inlikin/ negü teg ydey erki delek ykin

Vcdun sağ ve sıhhatte midir; devran yükünü acab nasıl yükleniyor.

⁷ **3201.** bu yaşlığ kılınıņ eşitti zm/ sini arzuladı ay körklüg yüzüm

Senin böyle olduğunu işittim, ey güzel yüzlüm, gnlm seni arzuladı.

⁸ **3451.** yanut birdi oğgurmış aydı ın ay/ negü ol tilekiņ aya krki ay

Oğgurmış cevap verdi: Doğru söyle, arzun nedir, ey ay gibi güzel yüzlüm dedi.

⁹ **3882.** sizinmedim erdi kr oğgurmışığ/ oķıp kelmegsin er erdi bışığ

Oğgurmış ’ın dvet edilince, geleceğinden hiç şüphe etmemiştim; o olgun bir insan idi.

3146. kamuğ erdemi bar saķınuk oduğ/ kayu işke tegse boğur t boğuğ

Kendisi her türlü fazilet ve takv sahibi olup, uyanıktır ve elinden her türlü iş gelir.

3147. kılınçı kni atı oğgurmış ol/ kamuğ eđđlkke elig urmiş ol

Hareketi doğru ve adı Oğgurmış ’tır; o her türlü iyiliğe el vurmuştur.

¹⁰ **3306.** yanut birdi gdlmış aydı zm / sini arzuladı ay körklüg yüzüm

gdlmış cevap verdi ve Ey güzel yüzlüm! seni göreceğim geldi dedi.

¹¹ **3322.** kişi öz tilekin yorisa yoluğ / aņar tegmez emgek ay bilgi uluğ

İnsan kendi arzusu ile yol yürürse, zahmet çekmez, ey bilgisi byk.

3323. negü tir eşitgil snamış sözi / anıņ ma’ nisi uķ ay knli yazi

Tecrübeli insan ne der, dinle; mnasına dikkat et, ey huzura kavuşmuş insan.

böke, ay kök böri/bozkurt, ey güzel yüzlüm, ay botu¹²” şeklinde hitaplarını sürdürmüştür. Örneğin; “Kün Togdı ile Oğurmuş arasında geçen konuşmada Yusuf’un Oğurmuş’a hükümdara onun hükümranlığını sürdürdüğü habitatinin canlıları ile zenginlik kaynaklarını sayarken “aya kök böri Ey bozkurt!¹³ diye hitap ettirmiş olması bize Türk köken mitini hatırlatmalıdır (Özönder, 2017: 22).” Özönder’in burada bahsettiği Oğurmuş’ın Hükümdara hitabında yer alan (bkz. 12. dipnot) Türk köken mitindeki Kök Böri- Bozkurt, eski millî destan izlerinden biridir.

“Büyük devletler kurmuş olan Türklerde kurt bir sembol haline gelmiştir. Kurt Göktürklerde, tuğlar ile bayraklarda yer alma yolu ile bir devlet sembolü haline gelmiştir. Orta Asya, Altaylar ve Sibiry’a da Türk Halk edebiyatında da kurt halen kalın bir mitoloji tülüne bürünmüş görünür. Oralarda insan bazen kurt donuna giren bir yiğit; bazan bir dev oğlu olur. Bazen de gökte büyük ayı burcu ile birlikte görülür. Orta Asya Türk Halk edebiyatında kurt çoğu zaman erkektir. Buradan anlıyoruz ki, Orta Asya Türk kavimlerinin alt kesimlerinde “anne” ailesinin izleri henüz kaybolmamıştır. Bunu çok eski Türk totemizminin kalıntıları olarak da kabul edebiliriz.” Ögel daha sonra Türk köken miti ile ilgili şu açıklamaları yapar; “Büyük devlet kurmuş olan Türklerde –örnek olarak Göktürklerde ise kurt- dişi, yani büyük annedir. Buna karşı Türk kavminin veya Türk devletini kuran ailenin atası ve babası ise bir insan ve bir erkektir. Bunun için anne ailesi gelişmiş Türklerde çoktan kaybolmuş ve onun yerine baba ailesi gelişmiştir.” Burada Radloff’un Türk Halk Edebiyatından Örnekler adlı eserinde kurt için çeşitli mitolojilerden örnekler verilmiştir. Bu mitolojilerde kurt devlet sembolü için, “Konuşan, yol gösteren kurt” (Ögel, 1995: 115), “Tanrı’nın kuyruksuz gök kurdu (?)” (Ögel, 1995: 116) şeklindeki nitelermeler Hükümdar için bir sıfat niteliğindedir. Burada bir don değiştirme motifi de görebiliriz. Millî destanlarda geçen kurt insan donına girerek iyilikler yapar, yol gösterir. Bir hükümdarın görevi de bunlardır. Bu açıdan Oğurmuş Hükümdar’a Aya Kök Böri- Ey Bozkurt olarak seslenmiştir. Oğurmuş’ın Yusuf aracılığı ile Hükümdara önemli bir Türk devlet sembolü ile hitap etmesi onun Türkçü/Türk düşüncesi kimliğini ve Türk devlet geleneklerini bildiğini gösterir. Yine Ögel’e göre burada “Eski Türk ailelerinde

¹² 3492. öz aşğı tilerke kişemegü söz/ saña aşğı bolmaz aya kıtluğ öz

İşte kendi istifadesi bahis mevzuu olan bir kimse ile istişarede bulunmamalı; ey mübarek insan, bundan sana fayda gelmez.

5104. yanut birdi oğurmuş aydı ay beg/ taşımını körür sen kişi öggü teg

Oğurmuş cevap verdi ve: Ey hükümdar, insanlar benim görünüşümü öğerler; sen de ancak bu zahirimi görüyorsun dedi.

5111. içinde tatığ bolmasa ol kağun /anı taşın atğu bolur ay sıgun

İçinde tadı yoksa, o kavunu kaldırıp atmak icap eder, ey dağ keçisi gibi çevik insan.

5119. bayat kullarında meniñde yawuz / ağın bilmegil sen ay bilgi öğüz

Ey bilgisi nehir gibi akan, bil ki, Tanrı kulları arasında benden kötü başka biri yoktur.

5335. muñar menzetü keldi emdi sözüm / eşitgil munı sen ay körklüg yüzüm

Şimdi aklıma buna benzer bir söz geldi; ey güzel yüzlüm, sen bunu dinle.

5342. bizim çoğumuznu küğer bu kıtu/ küğer kelğümüzni olar ay botu

Bu nesil bizim kalkmamızı bekliyor; ötekiler ise bizim gelmemizi bekliyorlar, ey yavrum.

¹³ 5378. kıalıhta uçığlı kıara kıuş yorı/ seniñdin keçümez aya kök böri

Havada uçan karakuş sürüleri, ey bozkurt, canlarını senin elinden kurtaramazlar.

büyüklerin adlarını söyleme (Ögel, 1995: 117) yasak ve tabudur. Bundan dolayı, Kurdu adında, küçük hayvanların adı ile örtülü olarak tanımlanması düşünülebilir. Oğuz Türklerinin dışındaki diğer Türkler, kurda böri diyorlardı.” Ogdurmuş’ın bu şekilde hitabı eski Türk aile geleneğini de devam ettirdiği söylenebilir. Ayrıca Ögel’in kurt için sıraladığı üstünlük, büyüklük, yiğitlik (Ögel, 1995: 118) şeklindeki sıralaması da bir hükümdarın özellikleri arasındadır. Ögel Kutadgu Bilig’de de Kurt ve Gök Böri’ye değinerek böri veya Kök Böri tanıtmasıyla cesaret ve asaletin bir sembolü (Ögel, 1995: 119) olarak yer aldığını ifade etmiştir.

Emel Esin Türk mitolojisinde böri ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur;

“Köktürk, Batı Türk ile Uygur Kağanları da Böri (Kurt) ana ve atalarının hatırası olarak tepesinde altından bir böri başı bulunan bayrağı, hükümdar otağının önüne dikerlerdi (Esin, 1978: 93- 94). Türklerin “Böri” bayrağının da Kagnılı “Tingling” ve Hunlara atfedilen Noynula mezarında bulunan kalıntılara benzer bir tös olduğu sanat eserlerinden anlaşılmaktadır (Esin, 1978: 94). Gumilev’e göre “Böri” ve onun Moğolcası olan “şono” adları Köktürk ve Batı Türk kağanları sülalesinde tekrerrür etmekte idi (Esin, 1978: 94)”.

Özönder, Ogdurmuş ve Hükümdar arasındaki diyaloglardaki Türk kültüründe ve mitolojisinde yer alan “böke, toña, sıgun ve kök böri gibi kullanılan yırtıcı hayvan adlarından kök böri ve sıgunun Ogdurmuş-Kün Togdı münazarasında geçtiğini,¹⁴ hem kök böri ‘bozkurt’ hem de ‘sıgun’ sıgın metnin hükümdarı dinlemeyen Ogdurmuş’ından Kün Togdı’ya seslenişi (Özönder, 2017: 45)” olduğunu ifade etmiştir.

“Dağ keçisi ve geyik gibi hayvanların, eski Türkçe tabir ile sıgun- kiyik fasilesinin tasvirlerinin de, Köktürk devri Türk kültürüne kadim İç Asya göçebelerinin ve Milattan Önceki bin yılda Çin’de devlet kuran ve Türk sanılan Chou’ların kültür mirası olarak görülmüştür. Sıgun sözcüğünün ölümsüzlük anlamıyla birlikte kut, kutlug ile ilgisi olup ölümsüzlüğü ifade eden bu efsanenin Türklerin Ala-Tağ ve orada yaşayan alaca hayvanlar menkıbesi ile ilgili olduğuna Esin dikkat çeker. Bu kavramın kadim göçebelerin mezarlarında bulunan eserlerde de ebedi hayat timsali olarak yer aldığını ifade eder. Bu geleneğin muhtelif izlerinin Köktürklerde de takip edildiğini, sıgun (dağ keçisi), kiyik (geyik) cinsinden hayvanların gök tanrısı ile ilgisinin bulunduğunu ve bunların ‘Hükümdar yış’ ında (ormanlık dağlarda) yaşadığı ifade edilmiştir. Hükümdar sülalesi hakkında efsanelerde bu hayvanların yer aldığını ve bunların ancak hükümdar tarafından avlanabildiği ifade edilir. İleriş Kağan ve başka Köktürk sülalesi mensuplarına kutlug adı verilmiştir. Köktürk Kağan soyunun sıgun şeklinde damgası olduğunu ve ölümsüzlük kutunu temsil ettiği ileri sürülmüştür (Esin, 1978: 95). Geyik ve dağ keçisi de Tagar kültüründe de ve Köktürklerde de kagan soyu ongunu olduğu kabul edilmiştir (Esin, 1978: 37).”

Ogdurmuş Ögdülmiş’e dünyanın kötülüklerini anlatırken Ögdülmiş’e olan hitabı onun devlet geleneğinde bir devlet mensubuna nasıl yaklaşması gerektiğinin farkındadır¹⁵. Kün Togdı

¹⁴ 5378. alıta uuğlı ara u yorı/ seniğdin keımeze aya kk bri

Havada uan karaku srleri, ey bozkurt, canlarını seni elinden kurtaramazlar.

5111. iinde tatığ bolmasa ol ağun/ anı tatın atđu bolur ay sığun

İinde tadı yoksa o kavunu kaldırıp atmak icap eder, ey dağ keisi gibi evik insan.

¹⁵ 3832. yana aydı ođđurmuş emdi yorı/ yana ewre kelme ay ersig urı

Ogdurmuş bir de ilve etti: Şimdi yr, bir daha buraya gelme, ey merd yğit (Arat, 1988: 277).

Odgurmuş'a ikinci mektubunda ve diğer bölümlerde¹⁶, ay toña, ay külük, bilgisi büyük insan, ey bilir¹⁷ hitabı ve Odgurmuş'ın Kün Togdı'ya ey hükümdar, ey dünyaya hâkim olan, ey kudret sahibi¹⁸ şeklindeki hitabları Odgurmuş'ın Türk düşüncesindeki yerini belirlemede yardımcı olabilir. Ögdülmiş'in ikinci gelişinde Odgurmuş, Ögdülmiş'e aya bugragu, ay ersig urı¹⁹

¹⁶ **3907.** iligdin öküş ögdi aytığ selam/ ıdır men saña ay ukušı tamam

Hükümdar seni çok öğerek, hâtırını soruyor ve selâm gönderiyor, ey kâmil akıllı insan.

3908. köñül aytu ıdtım bitidim bitig/ negü teg erür sen ay bilge tetig

Hâtır ve gönül sormak üzere, sana mektûp yazdım, ey zeki âlim, nasılsın?

3934. kişi eđgü tirlen bu eđgü kıyay/ maña ayu birgil ay bilge büğü

İyi insan derler, bu iyi insan nerede; ey âlim hâkim, bana haber ver.

3936. ay köñli süzük er ay bilgi öküş/ başka kör bu sözke yetürgil ukuš (Arat, 1979: 396).

Ey duru gönüllü insan, ey bilgisi çok olan, dikkat et ve bu söz üzerinde düşün.

¹⁷ **5092.** ilig aydı ukgıl ay bilgi uluğ / tilekim bu ol sinde açgıl yoluğ

Hükümdar: Ey bilgisi büyük olan insan, dinle dedi sende dileğim şudur: bana iyilik yolunu göster.

5097. kapuğda kalın baş yumıttı yorır / tusulur kişi yok maña ay bilir

Kapıda bir sürü insan dolaşır, durur; fakat bana faydası dokunacak bir kimse yoktur, ey bilir.

5130. bayat birdi barça saña eğgülük / bu eđgü yolın aç maña ay külük

Tanrı sana her türlü iyilikleri ihsan etmiş; ey namılı, bu iyilik yolunu bana da aç.

5051. sen emdi köñül birle keldiñ maña/ velikin neteg ol bu iş ay toña

Sen şimdi gönül arzusu ile bana geldin; fakat şu iş nasıl oldu, ey kudretlim.

¹⁸ **5082.** bayat arturu birstü ilig saña/ bu eđgü kılıklar bu eđgü yaña

Ey hükümdar, Tanrı senin bu iyi hareketlerin ile bu iyi ahlâkını dâim etsin ve artırsın.

5086. kılınç eđgü tut ay ajuñ tutğuçı / keligli turur kıt yana barğuçı

Ey dünyaya hâkim olan, iyi hareket et; saâdet geldiği gibi, tekrar gidebilir.

5088. isiz kılmagıl sen ay elgi uzun/ kamuğ eğgülük kıt kılınçın sözün

Ey kudret sâhibi, sen kötülük yapma; sözünle ve hareketinle her vakit iyilik etmeğe çalış.

¹⁹ **3960.** ayur ay kıdaşım nelük emgediñ / yana oğ maña sen tekin kelmediñ

Sonra dedi: Ey kardeşim, neye zahmet ettin; bu defa da sen bana her hâlde boşuna gelmedin.

4682. velikin tiriglik bolurmu yigü / munı bilgü aşnu ay bilge büğü (Arat, 1979: 469).

Fakat hayat yalnız yiyip içmekten mi ibarettir; ey hâkim âlim, önce bunu bilmelidir.

4691. ne eđgü bilig birdi bilgi ögüz/ eşitgil munı sen aya köñli tüz

Bilgisi ırmak gibi gür akan âlim ne iyi söylemiş; ey temiz kalpli insan, sen bunu dinle.

4701. bu munça isinmek azu tumlımağ / tilek iki boldı ay ersig çomağ

Sıcakta bu kadar terleyecek ve soğukta bu kadar titreyeceksin ve neticede iki arzunu elde edeceksin, ey müslüman yiğit.

4704. ölüm aldı mindin bu iki tatığ / nerek emdi dünya ay bilgi batığ

Bu iki zevki ölüm benim elimden aldıktan sonra, şimdi bu dünyanın bana ne lüzumu var; ey derin bilgili insan,

4707. ıdı yakşı aymış büğü bilgi kiñ / eşitgil munı sen aya kızğu eñ (Arat, 1979: 471).

Hakîm ve bilgisi geniş olan insan çok iyi söylemiş; ey al yanaklı, sen bunu dinle (Arat, 1988: 340).

4719. ölüm tuttu ilti bu samışlarığ / sinimü koçur kör ay kılkı arığ

Bu saydıklarımın hepsini ölüm yakaladı ve götürdü; ey temiz kalpli insan, seni mi burada bırakacaktır.

şeklinde metinde hitablarını sürdürürken; Kün Togdı Odgurmuş’ı bir devlet geleneği içerisinde görmek istediği için “ay böke²⁰” diyerek seslenişini sürdürmüştür. Böke sözcüğü için Emel Esin şu açıklamalarda bulunmuştur:

“Baykal gölünün güneyi ile Selenge, Orkun ve Togla ırmakları kıyılarında Tie- le boyları bulunuyordu. Boku veya buku (geyik manasında), Uygur, Toņra, Bayırku, Tupa (bugünkü Ulug Kem vadisinin adı olan Tuva bölgesine ismini veren boy), Kırgız ve isimlerinin ancak Çince şekli bilinen boylar ve Hun adını taşıyan bir boy da bu Türkler (Kagnılı Tie-le) arasındadır (Esin, 1978: 69).”

Bunların yanında Özönder, eserde, Yûsuf’un daha çok Ogdurmuş ile açığa çıkan Buddhist öğretiyeye ilişkin bilgisinin de kolayca seçildiğini Çağatay’ın makalesinden Ogdurmuş’ın Budist kimliğini doğrulayan noktaları da aktararak bu konuda Ogdurmuş’ın Ögdülmiş’e olan “ay ersig çomak” şeklindeki hitabını da ek bilgi olarak aktarmıştır. “Müslüman Ögdülmiş’e çomak olarak seslenmesinin Ogdurmuş’ın dini kimliğini Müslümanlık dışındaki dinlere yerleştirir ki bu da onun Buddhizm olduğunu gösterdiğini” ifade etmiştir (Özönder, 2017: 50).

Özönder, bu konuda yazılmış makalelerden farklı olarak Ogdurmuş başta olmak üzere diğer üç karakterinde diyalog ve epitet bağlamında bir çözümlemeye gitmiştir:

“5003. ay eski tüşük! Ogdurmuş’ın tabiatine uyan bir hitaptır. İfa ettiği görevle elde ettiği şimdiki konumuna/seviyesine bakarak Ögdülmiş’in önceki konumunu imâ eden Ogdurmuş’ın bu aşağılama içerikli hitabı, başkente ne zaman geleceğini söylediği cümle içinde geçer. Hitap ur(u)ğü tözün/soyu-sopu asil²¹ bu iki kadaşın ilk karşılaşmalarındaki²² beyitlerde Ogdurmuş’ın söylediği ironiyi de barındıran sözleri ile birlikte dikkate alınmalıdır. Ogdurmuş, uzun münazaralar, ısrarlı gidip gelmeler sonunda, inzivaya çekildiği dağdan inip hiç istemediği hâlde hükümdarla görüşmeyi kabul etmesini sağladığı için bu sözü Ögdülmiş’in hak ettiğini düşünmüş olmalıdır. Ogdurmuş-Ögdülmiş münazaralarında onun Ögdülmiş’i azarladığı, sitayişli cümleleri de vardır (bkz. aşağı). Ancak biz bu iki çok yakın adaş kadaş’ın birbirlerine karakterlerini gösteren epitetler yanında çoğu ünlemler, bazen de T.1.K. iyelikle sahiplendikleri adaş²³, қадаş(ım)²⁴, (edgü/könüldeş)

4761. kerek bolmaz emdi bu dünya maņa / ya devlet kezigi kezig ay toņa

Bana böyle bir dünyanın lüzumu yoktur; bu sıtmaya benzeyen saâdet nöbetini de istemem, ey kahraman yiğit.

6194. kimi қоқты erse ay ersig urı / kerek bolsunı it kerek kök böri

Ey cesür oğul, Tanrı onu terk ettikten sonra, ister köpek olsun, ister bozkurt, hepsi birdir.

²⁰ 3264. sebeb bolğıl emdi maņa edgüke/ bayat birge edgü saņa ay böke

Bugün bana iyilik yapmam için bir sebep ol; ey pehlivan, Tanrı sana da bunun karşılığını verir.

²⁴ 6187. ağır ig bile sen özün yalnız / negü teg kılur sen ay urğı tüzün (Arat, 1979: 612).

Sen tek başına bu ağır hasta hâlinde ne yaparsın, ey asil insan.

²² 3303. yana aydı oğğurmuş ayğıl maņa / kalı keldiņ emdi ne boldı saņa

Ogdurmuş tekrar sordu: Bana söyle, şimdi buraya ne maksatla geldin, sana ne oldu böyle.

3304. eşittim sini men ilig birle tip/ buğunka tusulur bilig birle tip

Ben senin hükümdarın yanında bulunduğunu, bilgin ile halka faydalı olduğunu duydum.

3305. nelük keldiņ erki olarmı қоđup / buğun yüklerin sen boyunka yüdüp (Arat, 1979: 334).

Halkın yükünü boynuna yükledikten sonra, onları bırakıp, nasıl buraya geldin.

²³ 3349. bu yalnız turur sen tidiņ ay қадаş / bayat yağı iş tap maņa ay adaş

Ey kardeş, sen bana yalnız yaşıyorsun dedin; ey dostum, zikrullah benim için kâfi bir arkadaştır.

êş(im)²⁵, eşim tuşum²⁶ gibi çok yakın akrabalıklarını vurgulayan akrabalık sözcüklerini daha sık kullanmayı tercih ettiklerini tanıklıyoruz (Özönder, 2018: 189).”

Bu karşılıklı konuşmalardan Özönder kişilerin tipolojilerinin de tanıklandığını ifade etmiştir. Ögdülmiş-Odgurmuş görüşmeleri ile Kün Toğdı-Odgurmuş görüşme ve mektuplaşmalarının konuşan tarafların kullandıkları olumlu ve olumsuz terimlerle karşılaştırarak yüzeye çıkan farklı fikri/ideolojik yapıların ve onlar arasındaki mücadelenin onların söylemlerinde nasıl ifade bulduğunu anlamak için karakteristik olduğuna dikkat çekmek isteriz.

“Ögdülmiş-Odgurmuş ve Kün Toğdı-Odgurmuş diyaloglarında ortaya çıkan karşıtlıkla, Odgurmuş’ın hayat felsefesi odağa alınarak yapılan ve Ögdülmiş’in temsil ettiği dünyevî (Özönder, 2018: 193) toplumsal hayatla Odgurmuş’ın temsil ettiği münzevî dinî hayat arasında kurulan bir karşıtlıktan söz ediyoruz. Ögdülmiş ve Odgurmuş arasında geçen münazaraların ortak teması olarak er at (hükümdarla çalışanların nasıl geçineceğinin anlatılması) törü toku (yasa, edep, usûl) (Özönder, 2018: 194- 195) gibi temalar konuşmaların odak noktasını oluşturmaktadır. Bu kısımlar bütün bu bilgilere, usûl, esas ve töreye hâkim ve bunları tecrübe eden Ögdülmiş’ten bilmeyen Odgurmuş’a yönelen ve elbette zamanın bütün okur/dinlerine de hitap eden uzun, kesintisiz konuşmalardır. Ögdülmiş’in uzun ve neredeyse hiç kesilmeyen konuşmasını hazırlayan münazaradaki (XLVI. bâb, 3971-4030) Odgurmuş’ın aksine, Ögdülmiş’i ‘sakin ve sessiz’ dinleyen bir ‘bilmeyen’ Odgurmuş vardır. Bu ‘sessiz’ dinleyişin, onay almadığı izleyen bâbda Odgurmuş’ın ilk cümlesiyle ortaya çıkar ve bu kez Ögdülmiş, elbette eserin genel okuru/dinleri de, hayat felsefesinde kararlı bir Odgurmuş’ın uzun ve muhatabınca

3433. kesilse seniñdin yakın ça kadaş / yakınlık ula sen aña ay adaş

Yakınların, akraba ve kardeşlerin senden uzaklaşsalar bile, ey arkadaş, sen onlara karşı dâimâ yakınlık göster.

3577. yimek içmek ol bir tatıg ay kadaş / yanutı çıkarda yawuz ay adaş

Ey kardeş, zevkin biri yemek-içmektir; ey arkadaş, buna mukabil bunlar çıkarken fenadır.

²⁴ **3492.** öz aşgı tilerke kişşmegü söz/ saña aşgı bolmaz aya kütluğ öz

İşte kendi istifadesi bahis mevzuu olan bir kimse ile istişarede bulunmamalı; ey mübarek insan, bundan sana fayda gelmez.

3644. ukuşsuz kişiler ol ol ay kadaş / hava arzularka özin kılsa baş

Ey kardeş, kendilerini hava ve heveslerine baş yapanlar akılsız kimselerdir.

3664. eginke keğim ya boğuzka yimi/ kerek ay kadaş bu tiriglik emi

İnsanın sırtına elbise ve boğazı için yemek lâzımdır; ey kardeş, bunlar hayat ilâçlarıdır.

3683. ayur ay kadaş tegdi emgek saña / kadaşlık kılıp sözlediñ sen maña

Ey kardeş dedi sana zahmet oldu; kardeşlik göstererek, bunları bana söyledin.

3970. ayur ay kadaşım ne erki iğin / mini munça yawlak eğerdi begin

Sonra: Ey kardeşim, senin ne eksigin var ki, beyin beni bu kadar ısrarla takip ediyor dedi.

²⁵ **4860.** bu erdi munukı meniñ bilmişim/ saña sözledim men ay eđgü işim

İşte benim bildiklerim bunlar idi; sana söyledim, ey iyi arkadaşım.

4864. meniñde negü bar ağın eđgü iş / silerke asıg kılsa ay eđgü iş

Bende size faydalı olacak başka ne gibi bir iyilik var, ey iyi arkadaşım

²⁶ **6047.** yanut birdi oğgurmuş aydı tüşüm / yörüğü bu ermez ay işim tuşum

Odgurmuş cevap verdi ve: Ey dostum, rüyanın tâbiri böyle değildi dedi.

hiç kesilemeyen karşı-söylemini okur/dinler (LXVII. bâb, 4680-4873). Bu karşı-söylem, onun Ögdülmiş karşısındaki zaferinin ilanıdır; Yûsuf, bunu Ogdurmuş’ı anlayan Ögdülmiş’e kısaca söyletir (4874-4880) (Özönder, 2018: 204).”

Ogdurmuş, Ögdülmiş ve Kün Togdı konuşmalarında Türk bilginleri ve Türk boylarından öğütler aktarılmıştır. Ogdurmuş Ögdülmiş’e hitabında bilge kişilerin sözlerine değinmiştir²⁷. Ögdülmiş Ogdurmuş’ı hükümdarın yanına götürmeye ikna ederken ona Türk kişilerin sözleriyle/deneyimleriyle hitap eder. Ogdurmuş’ın Uluğ Kent beyinin sözünü beyin görevleri için örnek göstermesi, bilge büğüye başvurması²⁸ Türk düşünce ve kültürüne hâkim olduğunu göstermektedir. Ayrıca Ogdurmuş Ögdülmiş’i dünyanın ayıpları hakkında uyarırken “bilgili hâkimlerin” sözlerine de başvurur²⁹. Ogdurmuş burada Ögdülmiş’e seslenirken hem ideal insan özelliklerini aynı zamanda bir devlet büyüğünde olması gereken özellikleri barındıran bir büyüğün sözünden de bahsetmiştir³⁰. Ogdurmuş’ın bilge kişilerin sözlerine başvurması³¹, Kün Togdı ve Ogdurmuş karşılaşmasında Ogdurmuş’ın Böke Yavgu’suna başvurması Ogdurmuş’ın Türk düşünce ve kültürüne hâkim olabileceğini göstermektedir³². Ogdurmuş’ın konuşmalarında atıf yaptığı Çiğil beyi ile ilgili Emel Esin şu açıklamalarda bulunmuştur³³:

“Türklerden Çiğillerin Kuyaş (Güneş) adlı bir şehri bulunuyordu ve Çiğiller güneş ile yıldızlara tapıyorlardı (Esin, 1978: 126). Karlukların 766’da bir Arguyu aldığı devirden sanılan bir Türkçe Manihai yazıda Karluk yabgusu veya Fergana Tarkanı olabilecek bir Türk hükümdarı olan Çiğil Arslan ve onun hükmettiği illerden Argu – Talas (Taraz), Yegenkent, Ordu- Kent (Kaşgar) ve Çiğil balık şehirleri hep Mani dininde olarak belirtilmiştir (Esin, 1978: 133). Oğulçak Kadirhan VIII. yüzyılda Manihâi Türk hükümdarı Çiğil Arslan’ın eski başkenti olan Altun Talas (Taraz)’da hükümdar olmuştur (Esin, 1978: 160). Argu’nun şimali ve şimal doğusunda İla (ili) vadisindeki Tuhsi, Yagma ve Çiğil Türkleri muhtemelen Hâkânî Türk devrinde Müslüman olmuşlardır (Esin, 1978: 175).”

Ayrıca “Ogdurmuş’ın Ögdülmiş’le olan konuşmasındaki referanslardan birinin İla Erkini’den³⁴ diğerinin Uç Ordu Han’ından³⁵ bahsetmesinin yanı sıra Ögdülmiş’in Ogdurmuş’a

²⁷ **3393.** yime yakşı aymış büğü bilgi yarp /kişi könlü yuwka küdezmeki sarp

Parlak bilgili hakim yine çok güzel söylemiş; insanın gönülü yufka ve muhâfazası güçtür.

²⁸ **5142.** idî yakşı aymış biliglig büğü / biliglig sözi yinçü yakut tigü

Bilgili hakim çok iyi söylemiş; bilginin sözü inci ve yakut gibidir.

5354. negü tir eşitgil uluğ kend begi / kamuğ iş içinde yetürmiş ögi

Her türlü işe aklı eren Uluğ-Kent beyi ne der, dinle.

²⁹ **3515.** sewitmiş üçün dünya ‘ aybı kamuğ / saña bolmış erdem ay ilde uluğ

Ey memleketin büyüğü, dünya kendisini sevdiği için, onun bütün kusurları sana fazilet gibi gelmiş.

³⁰ **3660.** yime yakşı aymış büğü bilgi kiñ / ajunda çawıkmiş ağı elgi kiñ

Dünyaya şöhret salmış, cömert, eli açık, hâkim ve geniş bilgili insan gene güzel söylemiş.

³¹ **3752.** idî yakşı aymış süzülmüş köñül / eşitgil ay bilge ukuşluğ amul

Alim, akıllı, durmuş oturmuş ve temiz kalpli insan çok güzel söylemiş, dinle.

³² **5043.** negü tir eşitgil böke yawğusı / ukuş birle yağmış ajunka küsi (Arat, 1979: 503).

Aklı ile dünyaya şöhretini yaymış olan Böke yavgusı ne der, dinle.

³³ **3491.** negü tir eşitgil biliglig çigil / biligsiz eşitgil boyun bir egil (Arat, 1979: 350).

Bilgili çigil ne der, dinle; ey bilgisiz, dinle ve buna boyun eğ.

³⁴ **4752.** negü tir eşitgil İla erkini / tapuğçı törüsin ayur kör anı (Arat, 1979: 475).

Hizmetkârlık âdâp ve erkânı hakkında İla büyüğü ne der, dinle.

ise birine referans, diğerine imaj bilgisi olarak iki kez (Özönder, 2018: 40) Çiğil'e ³⁶ başvurmasının" Oğurmuş'ın kimliği hakkında ipucu olabileceği ifade edilmiştir. Özönder, Çiğil'in sözüne yapılan atfın nüsha farklarına göre çözümlemesiyle Oğurmuş hitabı üzerinden Çiğil kimliği ile birleştirilebileceğini ifade eder. Özönder, bu diyaloglardaki söylemden dönemin Karahanlı, Selçuklu, Gazneli ilişkilerinde Çiğillerin konumu hatırlandığı gibi daha çok Çiğiller ile Karahanlı hükümdarları arasında zaman zaman baş gösteren gerginliklere de işaret edildiğini ifade etmiştir (Özönder, 2018: 42)."

Oğurmuş da elçilik konusunda Türk Han'ı ve Uç Ordu Han'ından bir tanımlama yaparak Ögdülmiş'e hükümdara yazdığı mekubunu uzatır³⁷. Oğurmuş mektubunu tamamladıktan sonra Ögdülmiş'e elçilik konusunu Türk Hanı ve Uç Ordu Han'ı tanımlığından anlattığı beyitler vardır. Ögdülmiş ile Oğurmuş arasında geçen bir konuşmada Uç Ordu Han'ı ve Türk Han'ına ait sözleri söylemesi bir Türk kültürü çizgisini göstermektedir.

"Hükümdarın elçisi olarak Oğurmuş'a gelmiş olan Ögdülmiş'in mektubu teslim ettikten sonra Oğurmuş'ın ona söylediği yalawaç töresine ait iki şeyi sunar. Bunlar Uç Ordu Hanı ile Türk Han'ının sözlerine dair şiirleştirilmiş kayıtlarda saklıdır. Oğurmuş önce Uç Ordu Han'ının sözünü (3816) ve daha sonra ondan daha üstün olduğunu da belirterek Türk Han'ının sözlerini (3817) Ögdülmiş'e söyler (Özönder, 2018: 39)."

Mektubu bitirdikten sonra Kün Togdı "yalawaç/ elçilik" önemini tek beyitle ifade eder³⁸. Oğurmuş'ın üçüncü defa çağrılması sırasında Kün Togdı mektuptan ziyade Ögdülmiş'e bir elçi olarak güvendiğini ifade etmiştir³⁹.

³⁵ 3815. negü tir eşitgil uç ordu hanı / tözü ilke yanzap söz aymış köni (Arat, 1979: 383).

Birer hakikat olan sözleri her tarafa yayılan Uç-Ordu hanı ne der, dinle.

³⁶ 3491. negü tir eşitgil biliglig çiğil / biligsiz eşitgil boyun bir egil (Arat, 1979: 350).

Bilgili çiğil ne der, dinle; ey biligsiz, dinle ve buna boyun eğ.

³⁷ 3814. yalawaç söz iltür yanutı kolar / yanut söz eşittin tegür ay unur

Elçi söz iletir ve cevabını ister; cevabını duydun, ey kudretli insan, onu götür.

3815. negü tir eşitgil uç ordu hanı / tözü ilke yanzap söz aymış köni (Arat, 1979: 383).

Birer hakikat olan sözleri her tarafa yayılan Uç-Ordu hanı ne der, dinle.

3816. yalawaçka mün yok sözün kıymasa / tutuzmuş sözüğ çın tükel sözlese

Elçi sözünde hilaf etmez ve kendisine emânet edilen sözü doğru ve tam olarak söylerse, ona zevâl yoktur.

3817. takı munda yigrek ayur türk hanı / kınama yalawaç söz aysa köni

Türk hanı bundan daha güzel söyler: kendisine emânet edilen sözü aynen tekrar eden elçiye gazap etme.

3818. yalawaçka bolmaz ölüm ya kıyın/ eşitmiş sözün çın tegürse tilin

Elçi işittiği sözü aynen ulaştırırsa, ona ölüm veya ceza yoktur.

3819. yalawaç tidüküm bu ilçi turur/ bu ilçi sözün aysa ölmez kalur

İşte elçi dediğim böyle olan elçidir; bu elçi ne söylerse söylesin, ona zeval yoktur.

3820. yalawaç tutuzmuş sözün sözlese/ açığ bir tilin ög söz aydım kese

Elçi kendisine emânet edilen sözü söyleyince, ona ihsanda bulun, onu medhet; işte bu kadar.

³⁸ 3278. biliglig negü tir eşitgil özün/ yalawaç tetig id tutuz ma sözüğ

Bilgili ne der, dinle; zeki elçi gönder ve sözünü ona tevdi et.

³⁹ 4945. ilig aydı emdi nerek bu bitig / bitigde bütünrek bütün sen tetig

İlk mektubunda Kün Togdı, himaye yetkisini kullanarak Odgurmuş'a dertlerini anlattığı takdirde ona adalet verebileceğini ifade eder⁴⁰. Hükümdarın bu mektubunda “akraba” kavramına değinip önemini anlatması hanedan içerisinde ve devlet geleneğinde aile ve akraba kavramının önemli bir yerde olduğunu gösterir⁴¹. Bu mektupta Kün Togdı, Odgurmuş farklı bir inanca sahip olsa bile (varsayalım) baskıcı bir tavır sergilemez aksine bilgi kavramı ile birlikte varsa bir yanlışlık bilgi ile düzeltilmesi gerektiğini vurgular. Bu da bir hükümdarın sahip olması gereken özellikler arasındadır. Hükümdar ayrıca samimi bir Türk-Müslümandır. (Odgurmuş Müslüman ya da Budist olsa bile) mektubunda ibadetin herkesten gizli yapılması ve ne kadar çok yapılsa

Hükümdar dedi: Bu mektup da şimdi neye, mektuptan daha iyi itimat edilecek kimse sensin, ey zeki insan.

4946. bitig bütmeğü teg kişiye bolur / seniñde bütünrek ağın kim bulur

Mektup itimat edilemeyecek kimseye verilir; senden daha inanılacak bir insan bulunur mu.

4947. negü tir eşit yağşı yağma begi / kamuğ iş içinde yetilmiş ögi

Dinle, her türlü işe akli eren Yağma beyi ne der.

4948. yalawaçka bütse bitig ne kerek / bütünlük bulunsa itig ne kerek

Elçi itimada şâyân olursa, mektuba ne lüzum var; ona itimat edilirse, ayrıca hazırlık külfeti neye gerek.

4949. sözüñni tilin ay sözini eşit / tağı bir bitig ay tetig ne kerek

Kendi sözünü söylersen ve onun cevaplarını dinlersen, ey zeki insan, bir de mektuba ne lüzum var.

⁴⁰ **3206.** kalı tegdi erse saña küç basınç/ berü kel maña ay bu kaçdı sañınç

Eğer zulüm görmüş isen, bana gel; bu dert ve endişeni bana anlat.

⁴¹ **3208.** kadaştın kadaşka asığlar bolur/ asığ birle yalıñuk tatığlar bulur

Akraba akrabadan istifâde eder; insan bu suretle zevke kavuşur.

3209. barışğu kerek ka kadaşlar bile/ katılğı kerek iş adaşlar bile

Akraba ve kardeşler ile barışmak, eş ve dostlar ile kaynaşmak lâzımdır (Arat, 1988: 235).

3210. kayuda yaraşıklık erse yakın/ ol işte bolur asğı köñlün bakın

Nerede yakınlık ve uygunluk varsa, o işte fayda vardır; bunu iyice düşün.

3211. negü tir eşitgil bu şı' r ayğucu/ ikigü yaraşsa asığ yir tuçı

Şâir ne der, dinle; iki insan birbirine uygun düşerse, bu dâima onların faydalarına olur.

3212. yağız yir yaşıl suw yaraştı bile/ ara miñ çiçekler yazıldı küle

Kara toprak, mâvi su birbirini ile uyustu; ortada binlerce çiçek gülererek, açıldı.

3213. yaraşık yorisä kadaş ya adaş/ olardıñ bolur ka kadaşka bile

Akraba veya arkadaşlar birbirlerine uygun hareket ederlerse, bunlardan yeni akraba ve ahbablıklar meydana gelir.

3214. kalı bardıñ erse tapuğ kılğalı/ tapuğ kendte kılğıl bu ol din yolu

Eğer ibâdet etmek için oraya gittin ise, ibâdeti şehirde kıl; din yolu budur.

3215. uluş kendte ta'at telim bar ıduğ/ uş ol yirde yetrü körü barsa yok

İyice düşünürsen, Allahın büyük emirlerini yerine getirmek fırsatı, oraya nisbetle, burada daha çoktur.

3216. bilig öğren aşnu tapuğka öküş/ biligsiz tapuğ asğı bolmaz ülüş

İbâdet etmek için, önce çok bilgi edin, bilgisiz ettiğin ibâdet fayda gelmez.

3217. kişi iki türlüğ kişi atanur/ biri öğretigli biri öğrenür

İki türlü insana insan derler: biri öğreten, biri öğrenen.

3218. ikide naru barça yılkı sanı/ tilese munı tut tilese anı (Arat, 1979: 327).

Bu ikisinden başkasını hep hayvan olarak kabul et; hangisini istersen, onu seç.

da insanın kendine bu denli güvenmemesi gerektiğini⁴² ifade etmesinden anlaşılır. Kün Togdı, Odgurmuş'ın halka hizmet etmek için gelmesi gerektiğini bunların da bir ibadet sayıldığını ifade etmiştir⁴³. Mektubunun sonlarına doğru Kün Togdı Odgurmuş'a Müslümanların iyiliğini dilemesi gerektiğini ifade ederek bunun sonucunda iyi ad alacağını ifade eder⁴⁴. “Ad almak”, “ad bırakmak”, “edgü at almak” eski Türk kültürü izlerindedir. “Oğuz Kağan veya arkaik destanlarda bir erkek çocuğu zorlu bir durumda başarı göstermesi sonunda ad alır (Bayat, 2018: 41).”

⁴² 3230. muşar arşıkar erse emdi özün/ bu ta' at yawa boldı kesgil sözüñ

Bununla şimdi kendini aldatıyorsun, bu ibâdet boşunadır; sözünü kes.

3231. tapuğ kılğu halktın anı kizlegü/ öküş ta' at erse anı azlağu (Arat, 1979: 328).

İbâdet kılmalı, fakat onu halktan gizlemeli; ibâdet ne kadar çok olsa dahi onu azımsamalıdır

3232. kişi edgüsi kılsa ta' at tapuğ/ anı halkta kizler yapar bu kapuğ

İnsanların iyisi tâat ve ibâdet ederken, onu halktan gizler ve kapısını kapatır.

3233. negü tir eşit emdi ma' ni bu söz/ bu söz işke tutğıl aya edgü öz

Şimdi bu sözün mânası nedir, dinle; ey iyi insan, bu söze göre hareket et.

3234. eren er katında özin kizledi/ tapuğ kıldı yüz yıl anı azladı

Gerçek insan başkalarının yanında kendisini gizlemiş; yüz yıl ibâdet kılmış ve bunu da azımsamıştır.

3235. tapuğ kizlegü kıl kişi körmesü/ bu söz sırrım erdi özüm sözledi

İbâdeti gizlemeli; yap, fakat insanlar görmesin; bu sözüm bir sır idi; işte şimdi açığa vurdum.

⁴³ 3236. berü kel uluş kendte kılğıl tapuğ/ kamuğ edgülükke açılışu kapuğ

Buraya gel, köy veya şehir içinde ibâdet et; sana her türlü iyilik kapıları açılsın.

3237. buğunka tusulğıl muşına yara/ kadaşka bağır bir yakınlık ula

Halka faydalı ol, muhtaçlara yardım et; akrabalarına yakınlık göster, bağrını aç.

3238. telim ögsüzüg kör ya tul tulsakığ/ ya közsüz ya oldrum yime aşsakığ

Bak, burada birçok yetim, dul, âciz, kör, kötürüm ve topallar vardır.

3239. cema' at bile kıl fariza namaz/ çığaylar hacı kıl adına namaz

Farz namazlarını cemâat ile kıl, fakirler haccı olan cuma namazlarını edâ et.

3240. hâlal dünya kazğan çığayka üle/ kişi elgi tutğıl yanut kıl yüle

Helâl dünyalık kazan ve fakirlere dağıt; insanlara yardımda bulun ve onlara güler yüzle muamele et (Arat, 1988: 237).

3241. bu samış tapuğ barça ta' at turur/ bu ta' at bile barça rahat turur

Bu sayılan hizmetler birer ibâdetdir; bunları yerine getiren herkes müsterih olabilir.

3242. munı barça koğtı özün yalğuzun / namaz ruza tuttu ay kılkı tüzün

Bütün bunları sen terkettin; tek başına namaz kılıyor ve oruç tutuyorsun, ey asıl tabiatlı.

3243. namaz ruza barça öz asğın turur/ öz asğın tileğli bağırsız bolur

Namaz ve oruç, bunlar hep kendi menfaatin içindir; hep kendi menfaatin düşünen insan hodkâm olur.

⁴⁴ 3250. bayatım sewinçi tilese özün/ müsülman sewinçi tile kes sözüñ

Sen Tanrının rızasını elde etmek istersen, müslümanların memnun olmasını dile; sözü fazla uzatma

3251. seniñ tapğınja muşluğ ermez bayat/ özün kulluğu kıl tile edgü at

Tanrı senin ibâdetine muhtaç değildir; kendi kulluğunu yerine getir ve iyi ad kazanmağa bak.

“Köktürk devri kitabelerinde bilge ve alp olmanın yanında erdem sahibi de olmak gerekmektedir. Alplik gibi erdem de aslen erlik ile ilgili bir değerin ifadesi olmakla beraber fazilet anlamına da geldiği sanılmaktadır. Alplik ve erdem sayesinde er atı/er adı kazanılmaktaydı. Er at alan ise beng taş denen ve faziletini ebediyete kadar bildirecek olan abidev bir mezara hak kazanıyordu (Esin,1978: 89).”

Kutadgu Bilig’de de ad alma deyimini süreklilik açısından yer almaktadır. Kn Togdı onu halk için çağırdığını, bunları doğru bulursa kalkıp gelmesini söyler. Aynı düşünceyi Oğdlmış Oğgurmış’a kendisi de sylemiřtir⁴⁵. Oğgurmış da bu geleneklere saygı duyduğu için Kn Togdı’nın huzuruna ilerleyen bölümde çıkar.

Bu süreçten sonra Oğdlmış ve Oğgurmış arasındaki konuşmadan, Oğgurmış’ın eskiden bir bey olabileceęi⁴⁶ de çıkarılabilir (bkz. Kazmaz, 111). Oğgurmış, Oğdlmış’in geçmişten bu yana haberlerini almaktadır ve işinin ciddi olduğunu kısa bir süreliğine de olsa, devlet işlerinin başıboş bırakılmayacağını bulunduğu konumda bile ifade etmiřtir⁴⁷. Küyel de Oğgurmış’ın hayatını uyanmadan önce ve sonra olarak ikiye ayırır. Kut’u Oğgurmış’ın uyandıktan sonra bulunduğunu ifade eder. İlk bakışta, Oğdlmış’in ifadelerinden Oğgurmış’ın uyanmadan önce farklı bir hayat yaşadığını anlayabiliriz⁴⁸. Oğgurmış’ın “yer ve arş”, “ay külüg”, “n, aw” gibi

⁴⁵ 3257. ay oğgurmış emdi okır men sini/ öz ařđ tiler tip saşınma mini (Arat, 1979: 330).

Ey Oğgurmış, buğn seni dvet ediyorsam, kendi menfaatimi düşünüyorum zannetme.

3259. okır men sini halka eđę n / bu eđę buğun ařđ buzma kn

Seni halkın iyiliği için dvet ediyorum; bu iyilik halkın menfaatidir; buna karşı gelme.

3260. baa kr men aymış bu sözler tapa/ ın erse ber kelgil andın kpa

Benim bu söylediklerime bir dikkat et; doğru ise, oradan kalk, buraya gel.

3369. kişike tusulęu kerek bu tirig / tirig tutsa atın kpursa erig

İnsan hayatında kendisini yükseltmek ve adım yaşatmak için, başkalarına faydalı olmalıdır.

⁴⁶ 3400. negü tir eşitgil yağılığ kişi/ yağı birle urşu tkemiş yaşi (Arat, 1979: 342).

Dinle, düşmanı olan ve ömrünü düşman ile çarpışarak geçiren insan ne der.

3401. kiçig düşmanım tip usanma özün / nelük krkayın tip kwenme sözün

Düşmanım küçüktür diye, sen ihmlkr davranma; niçin korkayım diyerek ğnme.

3402. yaęıñ boldı erse usal bolmağıl/ yağıka yağı bol tznke tzn

Düşmanın varsa, onu ihml etme; düşmana karşı düşmanca hareket et; iyi huylu insana karşı da halm selim ol.

⁴⁷ 3404. trtti bayat bu ajuñuę bilip/ yig ię ığtı halaldın kılıp

Tanrı bu dünyayı bilerek yarattı; helalinden yiyecek ve içecek gönderdi.

3405. katılsa karılsa tutup eđę iş / işi eđę bolsa kılur eđę iş

İyi arkadaş edinerek, onlarla düşüp kalkmalı; insanın arkadaşi iyi olursa, kendisi de iyi olur.

⁴⁸ 3329. kdaş köñli barça saña kdęurar / kr ığsa bulmaz köñül yilgrer

Senin için bütün akrabaların sızlanıyor; görmek isteyince, bulamıyor ve iştiyak içinde ırpınıyorlar.

3330. apa oğlanı barça yalnız umaz / özüñ munda yalnız kalı iğlemez

Hiç bir insan tek başına yapamaz; sen burada yalnızsın, hasta da olabilirsiniz.

3331. bu kdę mini ewde yatęurmadı / saşın kdę birle zm umadı

Bu düşünce ile ben evde duramadım; endişe ve kayguya karşı koyamadım.

3337. zm ka kdaştın nee ağrılıp/ nelük turęay erdim bu yirke kelip

Ben de kardeş ve akrabalarından ayrılarak, buraya gelip, niçin bu kadar zaman burada kaldım

3338. baa krdm emdi dinim yigiliği/ bu yirde krndi zm yigiliği (Arat, 1979: 337).

sözcükleri kullanarak, ad ve ad almanın önemini, kulluk anlayışını ifade etmesi devlet geleneğinde önemi olan unsurlara vakıf olduğu anlaşılmaktadır⁴⁹. Ögdülmiş'in Odgurmuş'a aile öneminden bahsetmesi ise devlet geleneğinde ailenin sürekli öneminden bahsediliyor olabilir⁵⁰. Odgurmuş Ögdülmiş'den yaşça da büyüktür⁵¹.

Ögdülmiş uzun zaman görmediği akrabasının yaşantısına önceki beyitlerde tam hâkim değildir. Hükümdarın Türk devlet geleneğinden izler taşıyan, Ögdülmiş'in de Odgurmuş'a ilettiği düşünceler⁵² ve mektubu karşısında Hükümdara hak veren Odgurmuş'ın Türk devlet geleneğini bildiği ve onlara saygı duyduğu anlaşılmaktadır.

Ögdülmiş, Odgurmuş'ı hükümdarın yanına götürmeye ikna ederken onu Türk kişilerin sözleriyle/deneyimleriyle hitap eder. Ögdülmiş ve Odgurmuş arasında geçen istişare geleneği ile

---

Çünkü dinimin selâmetini ve kendi menfaatimi bunda gördüm.

3339. anın keldim emdi bu yirke turup / bayat tapğı kılsa men yalnız bolup

Onun için kalkıp, buraya geldim; halvete çekilip, böylece Tanrıya ibâdetle meşgul olmak istedim

3340. bu dünya işiçe katılmış kişi / kılmaz tapuğ birle ' uķbi işi

Bu dünya işlerine karışan kimse aynı zamanda ibâdet ve âhîret işini yerine getiremez.

3341. bu halkka tözü yapmağınça kapuğ / törütügli rabka kılmaz tapuğ

İnsan bütün bu halka kapısını kapatmayınca, yaratan Tanrıya ibâdet edemez.

3347. bu yarlıg üçün men uluş kend koşup / bu yirke sığındım ağır yük yüdüp

Böyle olduğu için, ben köy ve şehirleri bırakıp, ağır zahmetlere katlanarak, buraya sığındım

⁴⁹ **3354.** bu ' arşta koşdı kör şeraka tegi/ tözü barça bir teg bayatka muñı

Yukarıdaki Arş ile aşağıdaki toprak arasında bulunan her şey, aynı şekilde, Tanrıya muhtacdır (Arat, 1988: 245).

3355. negü bar kişiler ara ay külüg/ asıg tut ya qor yas saña belgülig

Ey namlı, insanlar arasında ne var, fayda yahut zarar ve zıyan, onu sen biliyorsun

3356. negü aşğı bar tip ayur sen tapuğ / tapuğ kulluk ol kulka açtı kapuğ

İbâdetin ne faydası var diye soruyorsun; ibâdet kulluktur ve kula kapıları açar.

3357. kul atı anın boldı kulka atağ / tapuğ kılsa tün kün ulanulsa tağ

Kul adı bundan dolayı kula unvan oldu; o dağa çekilip, gece gündüz ibâdet etmelidir.

3361. yori yalnız işsiz ay yalnız uzi/ tuñı kıldı yalnız tili kör sözi

Ey insanların mâhiri, tek başına ve arkadaşsız yürü; bak, papağan konuşmağı ve söz söylemeğı kendi başına elde etti.

3398. neçe me kiçig erse duşman saña / anı sen uluğ tut ay ersig toña

Düşman senin için ne kadar küçük olursa-olsun, sen onu büyük kabul et, ey merd ve cesur insan.

⁵⁰ **3373.** oğulsuz ölüde ökümdi tilin / aya kin keligli oğul kız kılin

Evlâtsiz insan ölürken peşimanlığını ikrar etti ve: Ey benden sonra gelen sen, çoluk-çocuk sahibi ol dedi.

3374. kimiñ oğlı kılsa atada kiğün / atama anı sen tirigde ağın

Öldükten sonra evlâdı kalan bir baba için yaşamıyor denilemez.

3375. oğulsuz kişi ölse kesti uruğ / ajunda atı yetti orni kıruğ (Arat, 1979: 340).

Evlâtsiz insanın, ölünce, nesli kesilir; dünyadan adı silinir ve yeri boş kalır.

⁵¹ **3394.** sırınçga saķışı turur bu köñül / içi keç küdeğ sınımasu ay oğul

Gönül sırça gibidir; ey oğul, onu çok iyi muhâfaza et, kırılmasın.

⁵² **3463.** bu kök tirgüki ol könilik törü / törü artasa kök turumaz örtü

Adaletle istinat eden kanun bu göğün direğidir; kanun bozulursa, gök yerinde duramaz.

Ögdülmiş Ogdurmuş’a Türk istişare geleneğini anlatmaktadır. İstişare/ danışma/ meşveret Türk kültüründe önemli bir yer tutmaktadır. Ogdurmuş eski Türk geleneğinde önemli bir yeri olan danışma/meşveret kültürünün önemini vurgulayan danışma kültüründen de Ögdülmiş’e bahsetmiştir⁵³. Bir toy geleneği olarak bahsettiğimiz istişare geleneği Türk devlet geleneğini İran devlet geleneğinden ayıran en önemli unsurdur.

İnalcık, “Kutadgu Bilig’de Türk ulularının adlarının ve Türk atasözlerinin geçtiğini ve Türk devlet geleneğinin her şeyin üstünde tutulduğunu (İnalcık, 2015: 27), İran devlet geleneğinde hükümdarın mutlak otoritesinin olduğunu, Kutadgu Bilig’de ise İrani devlet ve hâkimiyet anlayışı yanında hâkimiyetin törüden (kanun ve nizam) ayrılmaması hatta hâkimiyetin bizzat törü ve kuttan ibaret olduğu” görüşünü ifade etmiştir (İnalcık, 2015: 28).

“Kutadgu Bilig’de Türk devlet geleneğini aksettiren ikinci esas halka karşı hükümdarın vazifeleri sayılırken ortaya çıkar (İnalcık, 2015: 30).” İnalcık, Hükümdarın halka karşı görevleri ile Köktürk Kağanlık yazıtları arasında bir ilgi kurarak hükümdarın halkın karnını doyurması anlamında toy müessesine değinmiştir. “Orhun âbidelerinde hükümdarın esas vazifesi, halkı, kar abudunu doyurmak ve giydirmek, onu zengin etmektir. Tahta çıkmış yeni kağanların en büyük muvaffakiyetiolarak daima bu nokta belirtilir (İnalcık, 2015: 30).” “Beyin görevi gerçek mânâsında halkın karnını doyurma imkânlarını yaratmaktır. Farsçaya hân-i yagmâ olarak geçen toy, Osmanlılara kadar bütün Türk devletlerinde dikkatle uygulanan vazgeçilmez bir müessesedir. Tabiatıyla İran devlet anlayışının galebe çaldığı yerlerde ve çağlarda toy daha ziyade sembolik bir mâna taşımaya başlamıştır. Fakat Orta Asya’da ehemmiyetini daima korumuş görülmektedir (İnalcık, 2015: 30).”

Bu müessesenin önemini en iyi şekilde açıklamak için de İnalcık Nizâmü’l Mülk’ün Siyâsetnâme’sine başvurmuştur. “Karahanlılar devletinde olduğu gibi şehir hayatını esas alan bir devlet düzeninde Kutadgu Bilig bu müesseseye daha geniş bir anlam vermek mecburiyetindedir (İnalcık, 2015: 31).”

“Danışma hususuna, Selçuklu veziri Nizamü’l Mülk gibi hususi bir önem veren Balasagunlu Yusuf, bu konuda dikkate değer bilgiler vermişse de, ‘kengeş’ denilen bu danışma toplantıları hakkında maalesef bilgi vermemiştir. Ona göre Tanrı’dan insanlara haber getiren nebî (peygamber) bile ‘her işe meşveret ile çare bulunduğunu’ söyledikten sonra, hükümdar ve devlet adamlarının meşveretsiz iş yapmaları asla doğru değildir (Genç, 1981: 165). Türk devlet idaresi geleneğinde muhtelif işlerin istişare yoluyla karara bağlandığı ve Türkçede ‘kengeş’ denilen müşavere işine büyük önem verildiği bilinmektedir. Göktürkler ve Uygurlar zamanında Türklerin vezire aygucu; başvezire de ulug aygucu dedikleri ve bu unvanın, söylemek manasındaki ‘ayıtmak’ tan alındığı malumdur. Dolayısıyla, taşıdıkları adlardan da anlaşılacağı gibi onlar devlet içinde icracı olmaktan çok, bir müşavir gibidirler. Nitekim Meşhur Göktürk veziri Bilge Tonyukuk’un, kendisinin İltiş Kağan için hem ayguculuk (müşavirlik), hem de yağçılık (yani ordu komutanlığı) yaptığını iftiharla belirtmektedir.” “Karahanlılarda da bu müşavirlik meselesinin devlet idaresinde oldukça mühim rol oynadığı ve dolayısıyla bu eski

⁵³ 3687. ne edğü bilig birdi bilgi beğük / sewitmiş sewüglerke köñli süzük

Bilgisi derin ve kendisini herkese sevdirmiş olan, temiz gönüllü insan ne iyi bilgi vermiştir.

3688. kayu işni kılamak tilese özün/ köñül birle aşnu kişeşgil sözüñ

Hangi işi yapmak istersen, önce bunu gönlüne danış.

3689. kişike kişeşgil ayıt barça söz/ köñül taplamasa yırağ tutğıl öz

Sonra başkaları ile meşveret et, her sözünü danış; fakat içine sinmezse, o işten kendini uzak tut.

geleneğin belli ölçüde devam ettirildiği hususunda Genç, metindeki Öge, Kök-Ayuk ve Er- Ögi gibi unvanların (Genç, 1981: 247) sahiplerinden bu geleneğin devamı şeklinde olduğunu ifade etmiştir. Bilge öge, öge buyruku, kingeşci öge gibi ifadelerin müşavir, danışman anlamında kullanıldığı Genç tarafından ifade edilmiştir (Genç, 1981: 248). Karahanlı Devletini çok iyi bildiğinden hiç şüphe olmayan Yusuf Has Hacib'in eserinde, hükümdarın günlük hayatı dolayısıyla çeşitli konularda istişarenin lüzumu üzerinde dikkatle durulması danışmanlara olan ihtiyacı belirtir mahiyettedir (Genç, 1981: 249)."

Kafesoğlu istişare veya toy geleneğini devlet işlerinin karara bağlanıp törenin hayat geçirildiği yer olarak tanımlamıştır. Bu geleneğin bütün Türk devletlerinde devam ettirildiğini ifade etmiştir.

"Törenin tatbikatını kontrol eden bir meclis Göktürklerde de vardı. Uygurlarda, Bulgarlarda, Hazarlarda, Peçeneklerde, Kuman-Kıpçaklarda da görülen bu geleneğin Dokuz Oğuzlarda, Türkişlerde ve diğer Türkler arasında yaygın olduğu anlaşılıyor (Kafesoğlu, 1980: 33). Kâşgarlı Mahmud Türkçe kengeş tâbirini Hâkanın tekliflerini milletin tasvibine sunması şeklinde mânalandırmaktadır (DLT, I, 345 aktaran, Kafesoğlu, 1980: 33)." "Bir millet meclisi bir yasama kurulu karakterini taşıyan bu meclis Türk siyasi topluluklarında MÖ asırlardan gelen büyük devlet meclisinin bir devamıdır. İşte bu mecliste Türklerin toy adı verdikleri Oğuz Destanı'ndan aktarılan parçalardan da anlaşılır ki toy bütün Türk lehçelerinde ve Türkçeden intikal ettiği diğer dillerde doğrudan meclis, toplantı anlamına gelmektedir (Kafesoğlu, 1980: 33). Türk hükümdarları yerine ve zamanın icaplarına göre meclislerin tasvibi alınmak üzere töreye yeni hükümdarlar getirir. Bunlarla beraber töre'nin Kutadgu Bilig'den tespit edildiği kadarıyla könilik (adalet), uzluk (iyilik-faydalılık), tuzluk (eşitlik), kişilik (insanlık, üniversalite) gibi değiştirilemez hükümlerinin olduğu ifade edilmiştir (Kafesoğlu, 2011: 238)."

Türkler de halk toplantılarını, kurultay, divan, devlet danışma meclislerini kengeş veya devlet meclisi olarak adlandırmışlardır. "Türklerin çok eski çağlarından beri sürüp gelen din ve devlet geleneklerinin birer devamıdır. Savaşta generaller arası, devlette beyler arası, hanedan içinde; idarede ise saraydaki bürokrasi divanında bir danışma veya meşveret meclisi toplanıyordu (Ögel, 2016: 123)." "XI. yy kaynaklarında kengeş sözcüğü daha çok görülmeye başlar. Kaşgarlı'ya göre danışma ve müşavere demektir. Kutadgu Bilig'de artık saray hayatı başlıyordu. Türk sarayının divanında vezirler ile türlü danışmanlar vardı. Vezir beylere süreklilik olarak tutçu danışman veya danışıkçı (kengeşçi) olur. Vezir Karahanlılardan önceki Türk devletlerinde ayguç yani söyleyen, akıl veren kimse olarak anılırdı. Bu çağda ise Hakanla fikir alışverişi yapan bir kengeşçi oluyordu. Ancak kengeşçi vezir, akıl verme ve danışıklık ölçüsü, örnek verme, karşılaştırma, kıyas ve mukayese ile denkleştirme yoluyla yani tengeşçi olmalıydı. Kengeşçi, dengeci veya dengeleyici (tengeşçi) olmalıydı (KB 2256). Ünlü Göktürk veziri Bilge Tonyukuk örnekler ve atasözleri ile kağanına söyler (ayıtır) ve durumu arz ederek sunar (ötünür). Kağan da bu görüşleri kabul ettikten sonra harekete geçerdi. Göktürklerde vezir bilge idi. Karahanlılarda ise vezir öge idi. Yani kengeşçi öge (KB 2935). Türk devlet anlayışında zengin Türkçe deyimler zaman zaman birbirlerinin yerlerini almaktadırlar. Ancak Türk düşüncesinin derinliği yine yerinde durmaktadır." Ögel bu toplantıların içeriklerini "Kengeş veya devlet meclisi (Ögel, 2016: 124)", "devletin halka karşı vazifeleri; eğitmek, özen ve ihtimam göstermek", "yaradan ve bakıp besleyen Tanrı (Ögel, 2016: 144)", "halkı diriltip onarma, kalkındırma (eğitmiş) Alp Kağan (Ögel, 2016: 151)", "milleti kazanma (Ögel, 2016: 160)" şeklinde sıralamıştır. Ögel Türklerin kengeş, danışma geleneği içerisinde "*Eski zaman bilgeleri*"nin önemine de değinmiştir. "Bu eski bilgelerin sözleri, Türk

toplulukları arasında uzun zaman yaşamış ve dinlenmişti. Zaten Kutadgu Bilig de sık sık bilge sözi'nden, sözlerinden örnekler veriyordu (KB, 613). Danışma, Türklerde kengeş ile öğüt alma, aile ile devlet düzeninin temelini oluşturuyordu. Bunlar birer teori değil, günlük hayatta uygulanan atasözleri idiler. Hiyerarşi ve askerlik düzeni üzerinde kurulmuş bir topluluktaki işler, ancak böyle yürüyebilirdi (Ögel, 2016: 248).” Ögel bu bilge kişilerin devlet içinde de olduğunu ifade ederek “Devlet içinde bilgeler” Vezir Bilge Tonyukuk, Oğuz destanlarındaki Korkut Ata'dan hareketle açıklamıştır. “XI. yüzyılda da Türk gençlerine Bilge beg, bir öz ad olarak veriliyordu (MK, I, 428). Ayrıca Türk topluluklarında, beyler ile bilgeler yan yana bulunuyorlardı (Ögel, 2016: 249).”

“İlk teşkilatlanma ve mertelebeleme nüvesi, Kagnılı boylarda Beşbalık ve Koço Kağanlığı (485- 540) devrinde ve Köktürklerde ise Hun tesirleri altında başlamıştır. Hun devleti dört yandaki boyların beylerinden müteşekkil idari bir teşkilat kurmuştur. Milâdi IV., V. yüzyıllarda Hun devleti sınırları içinde yaşayan Köktürk Kağan boyu bu teşkilatın varisi olmuştur. Böylece ‘boylar’ anlamına ‘bodun’, boy beyleri, kagan soyu ve kagandan ibaret idari bir teşkilat vücut bulmuş görünmektedir (Esin, 1978: 88).”

Ogdurmuş'ın Hükümdara yazdığı mektupta Ogdurmuş'ın Tanrı'nın ululuğunu ifade eden sözlerle hükümdarın mektubundaki gibi başlaması, hükümdarın mektubundan ferman olarak bahsedip bu nasihatlerden memnun kaldığını ifade etmesi Türk kültür düşüncesine yakınlığını göstermektedir⁵⁴. Vaad edilen güzelliklere hizmet ederek ulaşmak gerektiğini vurgulamıştır. Mektubunda hükümdara “ey mübarek insan⁵⁵”, “ey bilge bögü”, “ey dünya beyi”, “ey cömert yiğit”, “ey büyük hükümdar”, “ey asıl bey”, “ey ulu”, “ey hükümdar” şeklinde hitaplarını sürdürerek hükümdarın çevresinde pek çok kişinin hizmetinde olduğunu kendisinin faydasız bir iş yapmamak (faydasız olmaktan korkma) adına hükümdarın davetini reddettiğini söyleyerek onu bu konuda ikna etmeye çalışır. Ogdurmuş Ögdülmiş'e dünyanın kötülüklerini anlatırken bir devlet mensubuna nasıl yaklaşması gerektiğinin farkındadır. Ogdurmuş önceki dönemlerinde devlet içerisinde bir bey veya ileri gelen bir kişi olarak da kurgulanmış olabilir. Bu süreçte Ogdurmuş kendinden “takvâ sâhibi ve uyanmış olan insan”, “ihtiyatlı insan” olarak bahsetmesi, kendini uyanmış olarak görmesi de hayatının uykudan önceki ve sonraki dönemlerine de işaret etmelidir.

Ogdurmuş, devlet hayatının sonlu olduğunu dolayısıyla kut'un da sonlu olduğunu farkındadır⁵⁶. Ogdurmuş'ın devlet yönetimini yeren sembolik ifadesi de vardır⁵⁷. Burada

⁵⁴ 3733. öküş eđgü yarlıg tümen öt erig / maña yarlıkamış kamuğ sözlerig (Arat, 1979: 375).

Bu pek güzel fermanda bana birçok öğüt ve nasihat lütfetmiştir.

⁵⁵ 3492. öz aşgı tilerke kişemegü söz/ saña aşgı bolmaz aya kutluğ öz

İşte kendi istifâdesi bahis mevzuu olan bir kimse ile istişarede bulunmamalı; ey mübarek insan, bundan sana fayda gelmez.

⁵⁶ 3762. ağırlıg uçuzluk bayattın turur / ölüm ya tiriglik hem andın erür

İzzet bulmak veya zelil olmak Tanrıdandır; ölüm ve hayat da ondandır.

3782. ay ilig bu dünya keçimlig turur / tiriglik künişe tüker alkınur

Ey hükümdar, bu dünya geçicidir; gün geçtikçe hayat eksilir ve tükenir.

3783. negüke manıp sakıngu uzun/ negüke süçinip awıngu öztün

Neye güvenerek, uzun emeller besleyeceksin; neye sevinerek, kendini avutacaksın.

3805. apan eğgü tir erse ilig mini/ öztün eğgü bolsu yarutğay sini (Arat, 1979: 382).

Eğer sen beni iyiliğimden dolayı istiyorsan, kendin iyi ol, bu iyilik seni kâfi derecede sevindirir.

3806. miñ eğgüg ağakını tutğınça sen/ yağanrı bir ök yolu tutğıl esen

Odgurmuş'ın Türk devlet geleneğini ayrıntılı şekilde iyi bildiğini ve bu dönemlerini geride bıraktığını bu dönemden sonraki süreci uyanış olarak gördüğünü düşünebiliriz.

Odgurmuş öncelikle hükümdarın huzuruna çıkmıyor, kimsenin böyle bir düşünceye kapılmasını istemiyor⁵⁸. Devlet mühürü ile Odgurmuş tekrar çağırılıyor⁵⁹. Ögdülmiş bilgi ve halk yolunda Odgurmuş'ı Kün Togdı adına tekrar davet eder⁶⁰. Odgurmuş hükümdarın yanına gidebilmek için töreyi bilmesi gerektiğini bilir⁶¹. Odgurmuş daha da çok bilgi öğrenmek için

---

Sen bin iyinin ayağına yapışacağına, bir defacık olsun, sağlamca kendi yakana yapış.

3807. aJunda çawıkmiş ne türlüğ eren / iligke yumıtmış turur miñ tümen

Dünyaya ün salmış bin bir çeşit insan hükümdarın etrafına toplanmıştır.

5086. kılınç edğü tut ay aJun tutğucu / keligli turur küt yana barğucu

Ey dünyaya hâkim olan, iyi hareket et; saâdet geldiği gibi, tekrar gidebilir.

5087. katığlan özünke koçun edğü at/ vefa kılmağay küt sini kılğa yat

Gayret et, iyi ad kazan; saâdet vefasızdır; sana tekrar yabancı muâmesi yapabilir.

5091. tüpi yil turur bu tiriglik küni/ mançsız turur küt keçürgey seni

Bu ömrün günleri fırtına gibi geçer; saadet vefasızdır, bir gün seni de bırakır.

⁵⁷ **3776.** keçürgil yazukum saña yası yok/ kınama mini sen saña asğı yok (Arat, 1979: 379).

Günahımı bağışla; senin için bunun bir zararı olmadığı gibi, beni cezalandırmanın da sana bir faydası yoktur.

3777. yazukum telim erse rahmet me bar / anı kıl meniñ birle sindin yarar

Günahım çok ise, senin rahmetin de var; bana karşı rahim ol; sana bu yakışır.

3778. eger kınasa sen yarağlıg ma men / keçürse keçür sen yarağlıg ma sen

Eğer cezalandırırsan, ben buna da lâyıkım; bağışlarsan-bağışla, sen de buna lâyıksın.

3779. bilir sen bilir men sini bir idim / bilir men bilir sen sini bir tidim

Bilirsin ki, seni bir rabbim bilirim; bilirim ki sana bir dediğimi bilirsin.

⁵⁸ **3827.** özüm barğu ermez bu yirdin naru / özün emgetip kelme yandru berü

Ben buradan kalkıp, oraya gidecek değilim; kendini zahmete sokup, tekrar buraya gelme.

⁵⁹ **3942.** kötürdi bitig kör öze tamğalap/ sunup birdi ögdülmiş aldı ulap

Üzerini mühürleyip, mektubu eline aldı ve uzattı; Ögdülmiş aldı.

⁶⁰ **3980.** neñi bolsa yalñuk bulur ög bilig / kamuğ edğülükke uzatur elig

Varlığı varsa, insan akıl ve bilgiyi bulur ve her türlü iyilik yapmağa muktedir olur. (Arat, 1988: 288).

3982. hac erse tilekiñ kerek neñ tawar / gâzilik tilese yime bu yarar

Arzun hacca gitmek ise, bunun için mal ve servet lâzımdır; gâzilik dilersen, yine bu servet senin işine yarar.

⁶¹ **3997.** tapuğka eñ aşnu törü bilgü öz / yime kılğ kılınçı sözi sözke tüz

Hizmet etmek için ilk önce insan yolu-töreyi bilmelidir; onun tavrı- hareketi ile sözü teşrifata uygun olmalıdır.

3998. kirü hem çıka bilse oldruğ turuğ / tapuğ bilmese er tek emger kuruğ

O girmesini, çıkmasını, durmasını ve oturmasını bilmelidir; insan hizmet etmesini bilmezse, boşuna zahmete girmiş olur.

3999. negü tir eşitgil tapuğ bilgüçi/ sınağ bilmişin aydı azrak üçü

Teşrifata vâkıf olan insan ne der, dinle; tecrübesi ile o en az şu üç şey üzerinde durmuştur.

4000. bu beglerke tapmak tilese özün / köñül til köni tut küdeşgil közün

Sen beylere hizmet etmek istersen, gönül ve dilini doğru tut, sözüne hâkim ol.

4001. törü hem toku birle öğren tapuğ/ tapuğ bildiñ erse yaradı yüzün

gdlmiş'in konuşmalarını dinler⁶². gdlmiş Oğgurmış'a devletin işleyişi ve töresini onun evinde anlatmaya bařlar⁶³. Oğgurmış hizmetkarlarla⁶⁴, halkla nasıl ilgiler kurabileceđini⁶⁵, nasıl

Tre ve usle göre hizmet etmesini öğren; hizmet etmesini bilersen, muvaffak olursun.

4008. negü teg yaraşur saņa ya maņa / tr bilmese öz yorısa aņa

Tre bilmeden, şaşkın-şaşkın dolaşmak, sana veya bana nasıl yakışır

4009. bu il itg tutđu buğun tzgke / bu begler tikildi ajun szgke

Bu beyler memleketi tanzim ve idare etmek, halkı düzene sokmak ve dünyayı temizlemek için nasbedilmişlerdir.

4010. bu il kn itigi bu begler işi/ tr hem toķu birle itti kişi

İnsanlar halkın idaresini ve beylerin işini muayyen bir tre ve usle göre yürütürler.

4011. anın ötrü begler uzattı elig/ uķuř utru tuttu yorıttı tilig

Bu beyler bu şekilde memlekete hâkim oldular, âkılâne hareketleri ile emirlerini dinlettiler.

4012. idı yakşı aymış ajun ilisi/ biliglig uķuřluđ buğun başçısı (Arat, 1979: 404).

Bilgili, akıllı ve halkın başında bulunan dünya hâkimi çok güzel söylemiş.

4013. ajun tutđuçı er uķuřluđ kerek/ buğun bařđuıka kerek keç yürek

Dünyayı tutan insan akıllı olmalıdır; halkın başında bulunan kimse de cesur olmalıdır.

4014. bu iki bolunsa basa tapđuı/ trlg toķuluđ kerek bilgı

Bu ikisinden sonra, hizmetkârların da tre ve usle vâkıf olmaları lâzımdır.

4015. anın ötrü begler beğttr kin / yağı boynı yener alır öz in

Beyler kudretlerini bunlar ile yükseltirler; düşmanlarının başını ezer ve lerini ahrlar.

4016. biz emdi bu ğdi tr ursamız / negü teg yaraşur tr buzsamız

Bu kann ve töreyi kendimizin vaz'etmemiz icap ederken, töreyi bozmamız bize nasıl yakışır.

⁶² **4023.** yanut birdi oğgurmış aydı seniğ / tilekiğ bu erse tilek yok meniğ

Oğgurmış cevap verdi: Senin istediğin bu ise, benim buna bir diyeceğim yok dedi.

4024. ayı muņķarur sen bu kn sen mini / negü teg bolur ay bu tapđuđ ķanı

Bugün sen benim canımı çok sıkıyorsun; bu hizmet nasıl olur, söyle bakalım.

4025. kņlke kirrm szğ tıņlayın / zm ğrenrm anı aņlayın

Bu söz aklıma yatar mı yatmaz mı, bir dinleyeyim; ben öğrenebilir miyim, bunu bir anlayayım.

4026. maņa ayđıl emdi trni nee/ toķularını sayu atayu bie

Bana şimdi kaç türlü tre ve usl olduğunu, isimlerini bir bir sayıp, kesin olarak anlat.

⁶³ **4134.** ne türlüğ işke tegir erse öz/ bađırsaklıķın teg yaruķ kılğa kz

Her hangi bir işe memur edildiğin vakit, o işi can ve gönülden yap; bu seni mesd eder.

4136. ķalı tegse beglik saņa belglğ / bilig birle işlet işig ay klğ

Eğer sana gerçekten beylik nasip olursa, ey namlı, işi bilgi ile idare et.

4137. ķalı yawđu teņsiz bolur erse sen / vefa kıl nee k bulur erse sen

Eğer eşsiz yavgu olursan, ne kadar kuvvetli olursan ol, hiç bir vakit sadâkatten ayrılma.

4138. apaņ tegse emdi s erki saņa/ akı bol oğuğ tur ay ersig toņa

Eğer sana ordu başına geçmek kismet olursa, ey merd yiğit, cmerd ol ve uyanık dur.

4140. vezirlik tegip bolsa elgiņ uzun/ tr urma isiz silig bol tzn

Vezirlik isâbet eder ve eline iktidar geçerse, ktt kanunlar vaz' etme, dâimâ halim ve yumuşak ol.

4141. gelik tegir erse ğleng ol / yaņılsa begi bu ayu birse yol

Birine ögelik kismet olursa, o akıllıca hareket etmeli ve beyi yanıldığı vakit, ona doğru yolu göstermelidir (Arat, 1988: 299).

4142. kalı kök ayukluk tegir erse kör / özin keç küdeşgü kutı badı kur

Eğer kök ayukluk nasip olursa, insan kendisini çok iyi gözetmelidir; o saâdet kemerini kuşanmış demektir.

4143. sü başı ya il başı bolsa özün / köni bol yiti tut kulakın közün

Eğer sen ordu veya eyâlet başına geçersen, doğruluktan ayrılma; kulağını keskin tut.

4144. özün bolsa hacib orunç almağu / çığay tul yetimler sözün tınlağu

Eğer hâcib olursan, rüşvet almamalısın; fakir, dul ve yetimlerin arzularını dinlemelisin.

4145. ağıllıkka kılsa ağıcı sini/ bütün çın bolup sen yoriğil köni

Seni hâzineye hazinedar yaparlarsa, itimat kazanmağa çalış; dâimâ doğru ve dürüst hareket et.

4146. bitigçi ılımgâ bolunsa özün/ köñül sırrı bek tut çıkarma sözün

Eğer kendin kâtip veya sır kâtibi olursan, gönül sırrını sıkı muhâfaza et; ağzından söz kaçırma.

4147. bu ol atka tegmiş tapuğ kılguçı / munında narusı uda birgüçi (Arat, 1979: 417).

Asıl mansıp sâhibi olan hizmetkârlar bunlardır; diğer hizmetkârlar ise, bunlara tâbi olurlar.

4148. bir ança yime bar tağı işçiler / töşekçi ya kuşçu yime aşçılar

Döşekçi, kuşçu ve aşçılar gibi, bâzı işçiler daha vardır.

4149. bu yarlıg tapuğda yırağ tur saña / ereji birer ol kör emgek mişe

Bu nevi hizmetlerden sen uzak dur; bunların huzuru az, fakat zahmeti çoktur.

4150. ağırlık tileseñ özünke tuçı / ağırla kişig sen aya koptaçı

Kendin her vakit hürmet görmek istersen, ey yükselen insan, başkalarına da hürmet et.

⁶⁴ **4159.** yanut birdi oğğurmuş aydı bu söz/ eşittim men emdi aya eğgü öz

Oğğurmuş cevap verdi: Ey muhterem zat, ben şimdi bu sözleri dinledim dedi.

4160. tağı bir sözüm bar ayıtğu saña / anı ma ayu birgil emdi maña

Sana soracak bir sözüm daha var, onu da bana söyle.

4161. özüm kendke kirse ilig tapğın / baru turğu künde anıñ kapğın

Ben hükümdarın hizmeti için, şehre inersen, her gün onun kapısına gitmem icap edecek.

4162. negü teg yoriğin bilingü adaş / tiriglik olardı turur ay kadaş

Orada insanların dostlukları ne gibi hareketleri ile belli olur; ey kardeş, bu hayat dâimâ onlar ile birlikte geçer.

4163. er at birle şeksiz katılgu kerek / olarka yaraşı tirilgü kerek

Hizmetkârlar ile şüphesiz, münâsebetler kurmak ve onlar ile münâsip bir şekilde geçinmek lâzım gelecektir.

4164. munı ma ayu bir maña sen bu kün / negü teg katılgu uşayın ögün

Bugün sen bunu da bana söyle; onlar ile nasıl münâsebetler kurmalıdır, bunu da iyice öğrenmiş bulunayım.

⁶⁵ **4314.** yanut birdi oğğurmuş aydı bu söz / eşittim men emdi aya köñli tüz

Oğğurmuş cevap verdi ve: Bu sözleri dinledim, ey temiz kalpli insan dedi.

4315. munında ağın ma tağı bar sözüm / anı ma ayu bir ay körklüg yüzüm

Bundan başka bir sözüm daha var; ey güzel yüzlüm, onu da bana söyleyiver.

4316. bu kün bu özüm kend uluşka kirip/ katılgu qarılgu buğunça yorıp

Bugün kendim kasaba ve şehre gidersem, halk arasına karışmak ve onlar ile birlikte yaşamak icap eder.

4317. negü teg yoriğu olarıñ bile / munı ma ayu bir maña söz ula (Arat, 1979: 433).

Onlar ile nasıl bir münâsebet kurmalıyım; söz açılmışken, bunu da bana anlat (Arat, 1988: 311).

yemeğe katılacağını (Arat, 1979: 458- 459) sorar. Ögdülmiş de hizmetkarların nasıl olması gerektiğini (Arat, 1979: 419- 433), halkın iyi veya kötü özelliklerini (Arat, 1979: 435- 458), yemeklere ve davetlerde nelere dikkat edilmesi (Arat, 1979: 459- 469) gerektiğini anlatır. Ogdurmuş Ögdülmiş'i dinledikten sonra, Ogdurmuş devletin sonlu olduğunu tarihte örneklerle anlatmıştır⁶⁶. Ogdurmuş hizmetkarlık adap ve erkanını anlatırken İla Beyine başvurur⁶⁷. Kün Togdı üçüncü defa Ogdurmuş'ı yanına çağırır veya o Ogdurmuş'ın yanına gitmek ister. Buna karşılık Ogdurmuş üçüncü çağrılıştta hükümdarın yanına gider fakat hizmete girmek için değil⁶⁸ gönül arzusu ile onun huzuruna çıktığını ifade eder⁶⁹. Selamlaşma sonrasında⁷⁰ dünyanın ve devlet işlerinin geçiciliğini Ogdurmuş'ın aktarması⁷¹ bir ders niteliği taşımaktadır.

⁶⁶ **4710.** şanı ol bu dünya tilep tutğuçı / öziğe temür kend tura yapğuçı

Dünyayı isteyip, eline alan ve kendisine demirden şehir ve kale yaptıran kimse nerede.

4711. şanı ol otun it bu dünya bulup / yaşıl kökke söndi kara kuş münüp

Bu dünyayı bulan ve kartala binerek, mâvî göğe çıkan o küstah köpek nerede.

4712. şanı ol bayat men tığüçi otun / teñizde çoğı ıdı teñri töbün

Ben Tanrıyım diyen ve sonunda Tanrının denizin dibine gönderdiği küstah nerede.

4713. şanı ol bu dünya neñin tırgüçi/ neñi birle yirde çoğı bargüçi

Bu dünya malını toplayan ve malı ile birlikte yerin dibine geçen insan nerede.

4714. şanı ol toğardın batarka tegi / yorıp il tutuğlı bu dünya begi

Doğudan batıya kadar sefer ederek, birçok memleketleri hâkimiyeti altına alan dünya beyi nerede.

4715. şanı ol tayağı yılan bolğuçı / teñiz yarlıp ötrü yorıp keçğüçi

Asası yılana çevirilen ve deniz yarılarak, oradan yürüyüp geçen insan nerede.

4716. şanı ol peri kuş bu yalñuğ öze / uluğluk kılığlı kılınçı tüze

Peri, kuş ve insanlara hükmeden o âdil insan nerede.

4717. şanı ol ölüğ tırgürügli kişi/ ölümke tutuğ boldı añır işi

Ölüleri diriltiren insan nerede; o da nihâyet ölümün esiri olmuştur.

⁶⁷ **4752.** negü tir eşitgil ıla erkini / tapuğçı törüsin ayur kör anı (Arat, 1979: 475).

Hizmetkârlık âdâp ve erkânı hakkında ıla büyüğü ne der, dinle.

⁶⁸ **4992.** bu sözke egildim birür men boyun / ziyaret kılayın añar men bu kün

Bu söz karşısında boyun eğiyorum; ben bugün, onu ziyaret ederim.

4993. munıñda oza barmadım men añar / öz aşğı tiler erdi mindin sıñar

O benden bir fayda beklediği için, bundan önce ben ona gitmedim.

4994. anı çoğtı tuttı könilik yolın/ kirür men könilikke köndüm bilin

Şimdi o bundan vazgeçti ve doğru yola girdi; ben de bu yola giriyorum; onun arzusunu yerine getireceğim emin ol.

4995. barayın iligke ilig kelmesün/ mañar tegsü emgek añar tegmesün

Ben hükümdara gideyim, o buraya gelmesin; bu zahmete ben katlanayım, o eziyet çekmesin.

4996. ilig il begi ol buğunka uluğ / añar kılğı ħurmet ağırılık kamuğ (Arat, 1979: 498).

Hükümdar memleketin beyi ve halkın büyüğüdür; ona her türlü ħurmet ve tazimi göstermek lâzımdır.

⁶⁹ **5047.** ağakın yoriğlıka emgek tegir / köñül birle mañsa ol emgek barr

Yayan yürüyen insan zahmet çeker; fakat gönül arzusu ile yürüyünce, bu zahmet ortadan kalkar.

5048. köñül birle keldim saña ay ilig / kaçan tegge emgek yetürgil bilig

Ey hükümdar, ben sana gönül arzusu ile geldim; bu bana niçin zahmet olsun.

⁷⁰ **5054.** yanut birdi oğğurmuş aydı selam / bilip kılmadım men eñ aşnu ulam

Odgurmuş bir yerden sonra Hükümdar ve Sarayı başbaşa bırakır. Hükümdarın yine kendi gibi insanlar tarafından başa getirildiğini ve insanların kendilerini kendi hükümleriyle muhtaç bıraktıklarını⁷²söyletir.

Odgurmuş cevap verdi ve: Ben bilerek bunu yaptım ve önceden selâm vermedim dedi.

5055. selam ol kişiye selamet yolu / selam kıldı erse uruldı ulı

Selâm insana selâmet yoludur; kim selâm verirse, karşısındakine te'minat vermiş olur.

5056. selam ol kişiye iminlik aman / selam kılsa ötrü imin boldı can

Selâm insan için emniyet ve selâmettir; selâm veren kimse karşısındakinin hayatını emniyet altına almış olur.

5057. muñar menzetü keldi emdi bu söz / eşitgil munı sen aya köñli tüz

Şimdi buna benzer bir söz vardır, ey temiz kalpli insan, dinle.

5058. aman birdi erke selam kılgıçı / selamet bolundı 'aleyk alğıçı

Selâm veren kimse insana âmân verir; selâmı alan kimse, selâmette olur.

5059. selam ol selamet kişi şerrine / selametlık aldı yanut kılgıçı

Selâm insanı insanların şerrinden korur; selâma mukabele eden kimse selâmetini te'minat altına almış olur.

5060. uluğlar kerek kim kiçigke selam/ aşundursa ötrü bolur iş tamam

Büyüklerin küçüklere selâm vermesi lâzımdır ve böylece işler yoluna girer.

5061. kiçig tutsa kılsa uluğlar sözi / selamet tirildi kutuldı özi

Küçükler büyüklerin sözünü dinler ve ona göre hareket ederlerse, selâmetle yaşarlar ve emniyette olurlar.

5062. kiçig bolsa imin uluğ şerrindin/ selamet bolunsa umup hayrındın

Küçükler büyüklerin şerrinden emin olmalıdırlar; böylece onlardan hayır umarak, emniyet içinde yaşarlar.

5063. meniñdin iligke kaçan tegge şer / kiçig men kiçigdin negü yası bar

Benden hükümdara ne gibi bir kötülük dokunabilir; ben küçüğüm, küçükten büyüğe nasıl bir zarar gelebilir.

5064. ilig elgi barça buğunka uzun / negü kılsa kılgay tügülse yüzün (Arat, 1979: 505).

Hükümdarın eli bütün halka uzanır; gazaba gelirse, istediğini yapabilir.

5065. körü bar kara begke kılmaz selam/ bu ma'ni için ol ay bilgi tamam

Dikkat et, selâmın bu mânasından dolayı halk beye selâm vermez, ey bütün bunları bilen insan.

⁷¹ **5174.** ay beg men tigüçi beğütme köñül / vefasız turur dünya devlet töñül

Ey ben beyim! diyen, gurur getirme; dünya ve saadet vefasız ondan vazgeç.

5175. bu dünya kutıña inanma ayıg / mançsız turur kör kılnıçı yayıg

Bu dünya saadetine pek güvenme; onun tabiati dönektir, ona inanmayın.

5176. ay ilig bu karşı bu ordu orun / saña tegmişi bir tüşün ol körün

Ey hükümdar, bu köşk, bu saray, bu taht senin için, dikkat et, ancak bir durak yeridir.

5177. seniñde ozakı tüşüp keçtiler / yirikmedi tüşte uđu köçtiler

Senden evvelkiler oraya uğrayıp, geçtiler; menzilde yerleşmediler öncekileri takip ederek, göçtüler.

5178. saña tegdi emdi bu ordu orun / köçüñni özüñde oza ıđ burun

Bu saray ve taht şimdi sana ulaştı; göçünü kendinden önce gönder.

⁷² **5192.** kalın halk öze kıldı elgin uzun / tilek arzu birdi yonık til sözün

Kalabalık halk üzerine seni hâkim kıldı; dilek ve arzularını verdi ve fermanlarını yürüttü.

5193. sini teg et özlüg bayat kılların / saña kıldı muñluğ körür sen barın

Senin gibi olan Tanrı kullarını sana muhtaç etti; işte bunların hepsini görüyorsun.

Ogdurmuş devlet geleneğini biliyordu. Ogdurmuş, yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi olaylarına da hâkimdi. Ogdurmuş, Ay Toldı-Ögdülmiş zincirinin entelektüel halkasıdır. Hitap ettiği hükümdarın kim olduğunu onu hanedanı ülke yönetimine hâkim olmuş babası hakkında da bilgi sahibidir⁷³. Ogdurmuş softa zahid ya da sadece bir Budist/Budist rahip olarak bu kadar demokratik bir söylemden bahsedebileceği düşüncesinde değiliz. Ogdurmuş'ın bağnaz bir softa veya her şeyi boş vermiş Budist bir kişilik olarak görmemekteyiz. Halkın (avamın) durumunu olabildiğince ayrıntılı anlatabilen sarayı konuşturabilen⁷⁴ Ogdurmuş aslında duyarlı ve yönetimin vaz geçilmez bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Ogdurmuş bağnaz bir softa, neme lazımcı bir zahid veya Budist rahip konumunda olsaydı Ögdülmiş için toprak (vatan) gibi kutsal bir değeri hatırlatmaz ve halkı üzerinde etkili olamazdı.

Ogdurmuş, Halka hizmeti savunur⁷⁵. Bazı söylemlerinin ise günümüz devlet anlayışı ile uyduğu söylenebilir⁷⁶. Ogdurmuş vezir, kadı ve hükümdara vekâlet eden kişinin önemine değinir⁷⁷.

⁷³ **5151.** ay ilig bağa kör seniñde oza / beg erdi atañ ilde erk türk tüze

Ey hükümdar, bak, memlekette senden önce idareyi elinde tutan bey senin baban idi.

5152. hazine haşem sü içisi bolup/ tirildi bir ança tilekin bulup

Hâzinesi, maiyeti ve askeri vardı; bunlara dayanarak, her isteğini buldu ve böylece bir müddet yaşadı.

5164. kalın aç bõriler yıǵıldı saña/ koyuǵ keç küdezgil ay ilçı toña

Bir sürü aç kurt senin etrafına toplanmıştır; ey kahraman hükümdar koyunları iyi muhafaza et.

5165. ilinñde bireǵü kiçe ǵalsa aç /anı sindin aytur bayat közni aç

Memlekette bir kimse bir gece aç kalırsa, onu Tanrı sana soracak gözünü aç.

⁷⁴ **5238.** negü tir eşitgil bilig bulmuş er / bilig birle ilde ağır bolmuş er

Bilgi elde eden ve bilgi ile memlekette hürmet kazanmış olan insan ne der, dinle.

5239. bayat birse ' izzin yok ol ǵayeti/ öküş raḥmet içre özüñ raḥati

Tanrı izzet verirse, bunun sonu yoktur; bol rahmet içinde rahat yaşarsın.

5240. ǵalı öz kürese uçuzluk anuḳ / uçuzluk kıyınḳa kimiñ taḳati

Eğer ondan kaçarsan, zillet hazırdır; zilletin azabına kim tahammül edebilir.

5241. ay ilig otaçı sanı sen bu kün / buḳun barça iglig saña muñluǵun

Ey hükümdar, sen bugün bir hekimsin; halkın ise sana muhtaç olmanın hastasıdır.

5242. ǵayusı kötürmiş bolur küç irinç / ǵayusı çıǵaylık bile yir saḳınç

Bazısı darlığa düşmüştür ve bedbahttır; bir kısmı da fakirlik ıztırâbı içindedir.

⁷⁵ **5288.** aya beg ǵatıǵlan bu taḳat teñi / törü ǵıl buḳunḳa tegürgil onı

Ey bey, gücün yettiği kadar kanunu tatbik et ve halkın hakkını vermeğe çalış.

⁷⁶ **5311.** bu din dalı dünya dalı ǵarşı ol/ yaǵuşmaz ikigün yolu yarşı ol (Arat, 1979: 528).

Din dalı ile dünya dalı birbirine ǵarşıdır; ikisi birbirine yaklaşmaz, bunların yolu birbirini keser.

5312. bu din dünya birle birikmeki sarḳ/ ǵawuşmaz ikigün munı bilse tap

Dinin dünya ile birleştirilmesi güçtür; bu ikisi biraraya gelmez, bunu bilmek kâfidir.

5313. birisi yaǵusa birisi tezer / iki birle tutsa kişi yol azar

Biri yaklaşır, diğeri kaçır; ikisini birlikte tutmak isteyen kimse yolunu şaşırır.

⁷⁷ **5328.** ay ilig keç ödrüm tile üç kişig / anıñda basa bir bu üçke işig

Ey hükümdar, şu üç işe çok seçkin kimseleri ara ve bu işleri onlara ver.

5329. bularda biri ǵazı yinçke arıǵ / saḳınuḳ kerek tegse ḥalḳḳa asıǵ

Bu konuşmadan belki de yaklaşık bir ay sonra kadar Ögdülmiş Odgurmuş'ın yanına giderek kendisinin yanlış yolda olduğunu ve ahiretini kaybettiği düşüncesiyle Odgurmuş'ın yanına gider⁷⁸. Odgurmuş bu beyitlerle Ögdülmiş'in görevini bırakmaması gerektiğini bunun daha kötü bir günah olduğunu ifade etmiştir. Odgurmuş devlet işlerine Ögdülmiş gibi vakıf olmadığını böyle bir ortamı bilmediğini ve yaşamadığını ifade etmiştir⁷⁹. Burada aslında herkes doğduğu kaderin gerektirdiğini en iyi şekilde yaparak kendi kurtuluşunu belirlediğini ifade etmiştir. Kendisi için günah olabilenin Ögdülmiş için olmayacağını ifade eder. Ögdülmiş için günah olanın kendisi için olmadığını beyitlerle ifade etmiştir. Ayrıca hükümdarın kendisi için yaptıklarını boşa çıkarmak olduğunu düşünerek Ögdülmiş'e telkinlerde bulunur⁸⁰. Ayrıca sahip

Bunlardan biri kadıdır; halka faydalı olabilmesi için, onun çok temiz ve takva sahibi olması lâzımdır.

5330. ikinci hâlifet kerek çın bütün / buğun bulsa inçlik tirilse kıtun

İkincisi hükümdara vekâlet edecek olan kimsedir; halkın huzur bulması ve saadetle yaşaması için, bunun dürüst ve güvenilir bir kimse olması şarttır.

5331. üçüncü keç öğrüm kerek bu vezir / buğunğa negü tegse mundın tegir

Üçüncüsü vezirdir; bunun çok seçkin bir kimse olması lâzımdır; halka ne gelirse, ondan gelir.

5332. bu üç işte bolsa kişisi köni / buğun inçke tegdi yaradı küni

Bu üç işe bakan kimseler doğru olursa, halk huzura kavuşur, günü aydın olur.

⁷⁸ **5690.** uğımış bu köñlüm özüm gâfleti/ mini oğguru birdi öğlek öti

Gaflet yüzünden bu gönüm uyumuş idi; bu zemâne nasihati beni uyandırdı.

5691. köñül közi birle bağıp teğledim / özüm yolda azmış turup tağladım

Gönül gözü ile bakarak, şöyle bir denedim ve doğru yoldan ayrılmış olduğumu hayretle gördüm.

5708. elig til uzattım kişike telim/ anıñ ' uzri kılsu bu kün bu tilim (Arat, 1979: 566).

İnsanlara karşı pek çok el ve dil uzattım; bugün dilim bunlardan istiğfâr etmelidir.

5709. kişig satğayı men yorıdım öküş/ özüg satğayın men ay erde küsüş

Ben insanları çiğneyerek, çok dolaştım; ey insanların azizi, artık kendimi ayak altına almalıyım

⁷⁹ **5749.** özüm dünya devlet bolup körmedi/ tilek arzularğa köñül birmedi (Arat, 1979: 570).

Ben şahsen dünya ve devletin ne olduğunu görmedim, dilek ve arzulara da gönül vermedim

5750. buğun birle kıtlıp yorıñ tüzmedim/ ya begler bile men kılık bilmedim

Halk ile karışarak, hareketlerimi onlara uydurmamış olduğum gibi beylerin maiyetinde yaşamamın usûl ve âdabını da öğrenmedim.

5751. özüm körmedi bu ağun malını/ ya eğgü isiz bu kişi hâlini

Ben bu dünya malını görmediğim gibi, iyi veya kötü, bu insani hâline de vâkıf değilim.

5752. bu hâliğ bilirden narı barsa men / içi artaq erdi tapuğ kıoğsa men

Bu durumu bile bile ben oraya gider ve ibâdeti bırakırsam, çok fena bir iş yapmış olurum.

⁸⁰ **5769.** bağa kör sen emdi ilig eğgüsin / özün buldı ni' met yigü keğgüsin

Şimdi hükümdarın iyiliği için çalış, sen ondan, yiyecek, giyecek gibi birçok nimetler gördün.

5770. bu erdem bilig ya ukuşğa kamuğ / sebeb boldı ilig açıldı kıpuğ

Bütün bu faziletlere, bilgi ve anlayış sahibi olmana hükümdar sebep oldu ve bu yüzden sana bütün kapılar açıldı.

5771. sini at ayağ birle kıldı uluğ / saña eğgüülükke ol açtı kıpuğ (Arat, 1979: 572).

O sana unvan ve rütbelere verdi, seni yükseltti; iyilik kapılarını sana açtı.

5772. unıtıñımu erki bu eğgüleriğ/ yanut kıılmağumu ay köñli tirig

Bu iyilikleri, acaba unuttun mu; ey gönülü diri; bütün bunlara karşı hiç bir mukabelede bulunmamalı mı?

olduğu mal varlığını da halk ve devlet yolunda harcaması gerektiği öğüdünü verir⁸¹. Metinde bu bölümden sonra devletin kanunla ayakta durduğu ve işlerin yoluna girdiği görülmektedir⁸². Odgurmiş’in konuşmalarıyla ve telkinleri ile birlikte Ögdülmiş ve Kün Togdı kut’a ulaşırlar⁸³.

Türk Mitolojisi ve Odgurmiş

“Manas ve Çoralar arasındaki baba oğul ilişkisi ve Manas’ın vasiyetini sadece aile için değil çoraların geleceği için de bırakması (Yıldız, 1995: 181- 182)” Kutadgu Bilig’de sadece Odgurmiş bağlamında bakılırsa ölmeden Ögdülmiş ve Kün Togdı’ya bıraktığı vasiyet ile benzerlik gösterebilir. Odgurmiş’in vasiyet olarak bıraktığı öğretiler, bir sopa ve kap kakak ilerdeki işlerde Kün Togdı ve Ögdülmiş’e rehber olması içindir.

Destanların genellikle son aşamalarında görülen liderlerin yanındakilerinin zaaflarına kapılıp kendini değersizleştirilmesi unsuru Kutadgu Bilig’de dolaylı olarak psikolojik kalıntılarını hükümdarda metnin seyrinden görebiliriz. Metnin yarısında Kün Togdı’ya verilen öğütler üzerinde nitelik açısından Odgurmiş’in çok etkin olduğu görülür. Yer yer Kün Togdı’nın Odgurmiş’in yanında kendini yetersiz ve aciz hissettiği de beyitlerden anlaşılmaktadır. Yeri

5779. sen oğlan kiçig erken öldi atañ / bilig erdem üstep kızartmadıñ eñ

Sen henüz küçük iken, baban öldü; sen de bilgi ve fazilet kazanarak saadete ermemiş idin.

5780. ilig aldı körgil igiğti sini / anın bolduñ emdi kişiler sanı

Hükümdar seni aldı ve terbiye etti; bu sayede imdi sen insanlar sırasına girdin.

5781. bu kıl küñ at ağır bu yir suw kamuğ / iligdin tegip açtı devlet kapuğ

Bu kul cârîye, at aygır ve bütün bu yer su hükümdardan geldi sana devlet kapısı açıldı.

5782. özün buldı ni’ met kamuğ eğgülük / yağıldı atıñ ilde bolduñ külüg

Sen her türlü nimet ve iyilikleri buldun; adın memlekette yayıldı ve sen de meşhur oldun.

5783. yararmu saña emdi yandru turup / özün yüz ewürse yağı teg bolup (Arat, 1979: 573).

Şimdi bütün bunlara karşı kalkıp, düşman gibi, ondan yüz çevirmek sana yakışır mı

⁸¹ **5803.** ajun malı tirdiñ özün boldı bay/ kewel mindiñ arķun yime tazı tay

Sen dünya malını topladın ve zenginleştin; her türlü arap atlarına, cins atlara ve taylara mâlik oldun.

5804. iligke yuluğ kılğıl işlet bu neñ / tilekleri bolsu kızıl kılsu eñ

Bu malı kullan ve hükümdarın uğrunda onları fedâ et; onun arzuları yerine gelsin ve yüzü gülün.

⁸² **5941.** ıatığlandı ögdülmiş anda naru / kamuğ işni kıldı ađaķın örü

Ögdülmiş bundan böyle gayretle işe sarıldı; durup dinlenmeden, bu işler ile meşgul oldu.

5942. buğun inçke tegdi itildi ajun / erejlendi ilig awındı özün

Halk huzura kavuştu, dünya düzene girdi; hükümdar rahatladı ve memnun oldu.

5943. ili toldı eđgü du’ a birle söz/ atı ıaldı meñü bolup yitgüsüz

Memleketi hayır duâ ile medh u senaya büründü; adı ebedileşti ve unutulmaz oldu.

5944. ne eğgü turur kör bu eğgü törü / törü birle beglik turur ol örü

Bak, bu iyi kanun ne kadar güzel bir şeydir; beylik kanun ile ayakta durur.

⁸³ **5950.** bir ança yime keçti öğlek kün ay / ajun körki keldi buğun boldı bay

Zaman, aylar ve günler bir müddet bu minvâl üzere geçti; dünya güzelliğini buldu ve halk zengin oldu.

5951. tuman toz arıdı açıldı tañuğ / tüzüldi süzüldi kamuğ bulğanuğ

Toz, duman ortadan kalktı, ruhlar inşirâha kavuştu; her türlü bulanık işler süzüldü ve düzene girdi.

5952. şükür kıldı ilig bayatka yana/ telim öğdi birle okıdı sena

Hükümdar tekrar Tanrıya şükür etti; ona çok hamd ve senâ bulundu.

geldiğinde Kün Togdı ve Ögdülmiş bu işleri bırakıp inzivaya çekilmek ister fakat Ogdurmuş onun siyasi ve toplumsal kimliği için bunun mümkün olmayacağı konusunda Türk devlet geleneği ve kültüründen izler barındıran sözleri ile ikna eder.

“Mit kahramanının karakterce son derece basit (tek çizgide) bir şahsiyet olması gerektiği, onun psikolojisinin kara veya ak renle verilmesi gerektiği, iç aleminin olumlu ya da olumsuz özelliklere sahip olması, psikolojik ve manevi karmaşıklığının ona yabancı bir durum olması, tek renk ve tek sıfatta görülmesi, yapacağı her hareketi tahmin etmenin mümkün olması (Abdulla, 2017: 70- 71)”

düşüncelerini dolaylı olarak Ogdurmuş’ta somutlaştırılmış şekilde bulabiliriz. Burada sıra dışı bir özellik olmadan Ogdurmuş’ın iç dünyası ve kişiliğini mit kanunu sınırları içerisinde yorumlayabiliriz. Ogdurmuş, Kutadgu Bilig’de her zaman düşüncelerinde kararlı, karşı tarafa saygılı fakat kendinden ödün vermeyen bir taraftadır. Söylenen düşüncelerinden de hafızasında bir Türk kültür dokusu/kültürel mitoloji kalıntıları veya atalarının tarihi hakkında bilgiler barındırdığını görebiliriz. Görüldüğü gibi bütün kültürler Kutadgu Bilig’i kendinden gördüğü gibi Ogdurmuş da evrensel bir özellik taşımaktadır. Bu evrenselliğin kurulduğu temel de Türk düşüncesi ve kültürüdür.

Karahanlı saray ve coğrafyasından ayrı bir yaşam alanı olarak yapılandırılmış olan Ogdurmuş’ın mekanı (dağdaki evi) mitik bir mekan özelliği göstermektedir.

“Mit, kolektifin belirli bir zaman noktasındaki düşünce biçimidir, tefekkür tarzıdır. Mit, dünyayı idrak etmenin öyle kolektif bir usulüdür ki bu algılama zamanında dünyanın ilkel bütünlüğü, tekdüzeligi henüz bozulmamış, farklı kısımları ve yönleri ayrılmamıştır. Dünyayı algılama ile bu algının tasviri arasında çok sonraları ortaya çıkan aktarıcının, yani sanatkarın işlevi burada henüz minimum düzeydedir (Abdulla, 2017: 73)”

Bu dağ evinin kökenlerini Türk mitolojisindeki dağ simgeçiliği ile yorumlayabiliriz. “Türkçede tagdın (dağ yönü) denen kuzey yönünde gece ve kış mevsiminde, su unsurları, kara renkte, çift sayılarda, ikinci derecede şahıslarda ve dişlilik kavramında tezahür ettiği düşünülmüştür (Esin, 2004: 26).”

“Dağ kavramı Köktürklerden itibaren Türklerin yaşantısı için önemli bir simgedir. Dağ eğer ağaçlı bir yoldaysa “Ötüken” veya demirciliğin bir simgesi olabiliyordu. En ünlü yış olarak Ötüken yış gösteriliyordu. Vladimirtsov ve Pelliot’a göre Türklere devlet kutu veren bir Yer Tanrısının makamı olarak sayılıyordu (Esin, 2004: 32)”. Esin dağ simgeçiliğini aynı zamanda universalizm yönüyle de yorumlamıştır.

“Köktürk Yazıtlarında da universalizm’in bir diğer veçhesi olan devletçiliğin de görüşleri kuvvetle hissedilir. Türk kağanı, gök Tanrısı, Teñri Kan’a Han’a mümasil ve ondan kut almış bir hükümdar sayılıyordu. Semavi Türk hükümdarı mekan bakımından da göğe yakın Altın Dağ diye anılan bir zirvede veya Ötüken Yış gibi mukaddes bir ormanlı dağda otururdu. Türklerde Ötüken Yış’a semavi bir mana verilmiştir. Semâvî dağ gök ile yer arasında yükselen bir mihver gibi, gök Tanrısı’na kurban verilen bir yerdir. Ağacı ise kut veren yer Tanrısı ile Kök Türk Kağan sülalesinin timsalidir (Esin, 1978: 88).”

Ogdurmuş’ın saraydan ayrı ve toplumdan uzaktaki evi onun hayatta ne yapmak istediğini metinde yansıtmaktadır. İki hastalık ve ölüm olmak üzere toplamda beş kez Ögdülmiş tarafından bu eve ziyaret gerçekleştirilir. Burada Ogdurmuş’ın dağ evi mitolojik bir mekan olup bir düşünce ve ideoloji sembolü olarak Türk’ü sembolize etmektedir.

Yusuf, Kutadgu Bilig’de yazının önemine de değinmiştir. Mektuplaşmalar Ogdurmuş ve Hükümdar arasında iki defa geçmektedir. Mühürlü mektubu ulaştırma işlevi üstlenen Ögdülmiş mektubu sözün doğrulayıcısı ve kendinden daha üstün görür. Hükümdar -ricalarını- Ogdurmuş’a

iki defa mektupla yollar. Diyaloglar arasında da mektup ve yazının önemini ifade eden beyitler vardır. Söz ve yazı ile dilekler, arzular ve öğütler iletilir. Sözlü ve Yazılı kültürün önemini hem Kün Togdı hem de Ogdurmuş aracılığı ile ifade edilmiştir⁸⁴. Eserin sonunda ise yazının/mektubun yerini dünyaya bırakılan taştan bir kap kacak ve değnek alır. Ogdurmuş’un ise seçmelerini istediği değnek ve bir kaptan Ögdülmiş’e düşen kap ve Kün Togdı’ya düşen değnek bir metaforik mektup örneğidir. Mektuplaşma/ haberleşme, aracı yollama geleneğini bizi Türk dili tarihinin en eski metinlerine kadar ulaştırabilir. Bu haberleşmenin Ogdurmuş ve Hükümdar arasında geçmesi Ogdurmuş’un mektuplaşma içerisinde yer alması onun tarihi Türk dili alanındaki yerini tayin ve tahayyül etmemize yardımcı olabilir.

“Yazı, hâkimiyet tarzlarını genişleten, güçlendiren, insanlar ve devletler arasında ilişkiler kuran, yakınlıkları çeşitlendiren ve en önemlisi kolaylaştıran bir vasıttır. Yazının, ilk meşru tezahürüne milletlerarası mahiyetli piktogramlarla başlaması ve daha sonra asırlar geçtikçe, iç ve dış görünümünü geliştirdikçe millî özellikler kazanmaya başlaması dikkat çekicidir. Eşyalardan oluşan ilk mektubu hatırlayalım. Kadim dünya tarihçisi Herodot, İskitlerin kendileriyle savaşan İranlılara şöyle bir “mektup” gönderdiklerini kaydetmektedir. Bu “mektup” bir kurbağa, bir sıçan, bir kuş ve beş oktan ibaretti. Henüz yazının kendisi yoktur, ama alametleri artık vardır (Abdulla, 2017: 83- 84).”

Yazının daha olmadığı sembolik mektupların var olduğu mitolojik dönemden kalıntıların Kutadgu Bilig’de olduğunu görüyoruz. Bu konu hakkında Nalbant, Kutadgu Bilig’de hükümdarın Ogdurmuş’a ve Ogdurmuş’un hükümdara olan mektuplarından hareketle Eski Türk mektup geleneğini İslâmî çerçevede yorumlamıştır. Mektuplar ayrıntılı şekilde söylem ve edim açısından incelenerek inanç ve gelenek farklarıyla Eski Türk mektup geleneğinin XI. yy’da Kutadgu Bilig içerisinde yeniden yapılandırılması şeklinde yorumlanmıştır. “Eski Uygur mektup geleneği ile Kutadgu Bilig’deki mektuplar arasında inanç ve gelenek bakımından farklılıklar bulunmasına rağmen Kutadgu Bilig’deki mektupların eski Türk mektup geleneğine dâhil edilmesi (Nalbant, 2013: 28)” Ogdurmuş’un tarihi Türk dili alanındaki yerinin belirlenmesi bakımından bir ölçüt olabilir. Bu açıdan Ogdurmuş metnin merkezi bir kişiliği durumundadır. Çünkü Türk devlet geleneği ve kültürü ile ilgili kült durumundaki unsurlar Ogdurmuş’un bulunduğu bağlamlarda, yeri geldiğinde onun sözleriyle ve onunla ilgili olay ve bağlamlar içerisinde aktarılmıştır.

“Soru soran “hâl”dir, soruya cevap veren “geçmiş”tir, soru soran “tecrübesizlik”tir, soruya cevap veren “tecrübe”dir, soru soran “kuralsızlık”tır, soruya cevap veren “kural”dır, düzendir, kısacası soru soran genç, yeni hayata atılmış yazıdır, soruya cevap veren ihtiyar, tecrübeli mittir (Abdulla, 2017: 100).” Kutadgu Bilig’de Ay Toldı- Kün Togdı; Ay Toldı (ölüm döşeği)- Ögdülmiş; Kün Togdı- Ögdülmiş; Ögdülmiş- Ogdurmuş; Ogdurmuş- Kün Togdı; Ögdülmiş- Kumaru; Ogdurmuş (ölüm döşeği)- Ögdülmiş arasında geçen sistematik soru-cevap konuşmalarında Türk düşünce sisteminin bilgin temsilcileri başta Ogdurmuş olmak üzere Ögdülmiş ve Ay Toldı diyaloglarını an, geçmiş, gelecek; tecrübe ve tecrübesizlik, kural ve kuralsızlık bağlamlarında değerlendirebiliriz. Bu aktarımlar metinde yer yer Yusuf- Ogdurmuş-

⁸⁴ 3812. ayur men bitidim tilekim sözü / tilin sözleşmiş söz eşittir tüzüm

Sonra; Ben arzumu ve sözümlü yazdım; ağızdan söylenen sözleri de kendin duydun dedi.

3813. tilin me ötüngil eşitsün ilig / çoğu birsi mindin kötürsü elig

Bunları şifahen de arzet, hükümdar işitsin; beni kendi hâlime bıraksın ve benden elini çeksın.

3814. yalawaç söz iltür yanıtı kolar / yanıt söz eşittir tegür ay unur

Elçi söz iletir ve cevabını ister; cevabını duydun, ey kudretli insan, onu götür.

3834. kadaşı uzattı kör ögdülmişig / tutuzdı tağı söz ömiş bilmişig

Kardeşi Ögdülmiş’i uğurladı, şifahen beyan ettiği fikirlerini de ona emanet etti.

Türk beyleri ve sözcüleri/bilginler zinciri ile cevaplanır ve devam eder.

Kutadgu Bilig’de destanlardan kalmış olan mitik yasaklardan bazıları sözle ve yaşam tarzı ile dolaylı olarak ifade edilmiştir. Kişisel menfaatleri toplum menfaatlerinden üstün tutma yasağı, merkezi otoriteye isyan yasağı yanında, ahlaki yasaklardan babaya itaat etmeme yasağı, yalan söyleme yasağı, yalnız başına karar verme yasağı gibi unsurlar tarihi metinlerde (Oğuzlar) yer aldığı gibi Kutadgu Bilig’de yer almaktadır. Kişisel menfaatleri toplum menfaatlerinden üstün tutma yasağı, babaya itaat etmeme yasağı, yalan söyleme yasağı gibi mitik yasakları Oğuzların yaşam tarzında ve söylemlerinde görülmektedir. Bu düşünceler öncelikli olarak bir Türk kültür düşüncesidir. Burada devleti yeniden canlandıran, ayağa kaldıran, yeniden inşaa eden bir Oğuz düşünceyi görülmektedir.

Kün Togdı ve Ögdülmiş Oğuzların ölümünden sonra kendilerini devlet ve halk için çalışmaya yönlendirmişlerdir. Ne için dünyaya geldilerse o yolda çalışmak için kendilerini adanmışlardır. Bu adama tıpkı Oğuzların onlara ölmeden bıraktığı bir vasiyet gibidir. Bunun kökenini Gökyay’ın da ifade ettiği gibi Dede Korkut destanlarında kişinin kendini feda etme motifinde bulabiliriz.

“Beyrek çoktan öldürülüp hayattan çekildiğinde, Kazan Bey’in onun hayatını kurtarmak için kendini feda etmesi söz konusu değildir. Fakat onun öcünü almak için Kazan’ın ölümü göze alması yani kendini onun yoluna feda etmesi söz konusudur. Demek ki yalnız sağ olanlar için değil ölmüş olanlar için de bu âdet yürürlüktedir. Burada bundan önceki örneklerde görüldüğü gibi feda edilen şey bir sadaka, bir kurban değildir. Kazan Bey’in başında çevirdiği süngü de değildir. Burada başı üzerine çevirmek herhangi bir canlı veya cansız feda etmek değil, bir kişinin sevdiği uğruna, o sevilen ölmüş bile olsa kendisini ortaya koymasındır (Gökyay, 2007: 1040).”

Bayat’ın da çalışmasında ifade ettiği gibi Oğuz Kağan da Kutadgu Bilig’in kişilerinde kendini bu yönde yaşatır:

“Semantik planda Oğuz, arkaik kahraman tipinden zamanla tarihî kahraman tipine geçiş yapmıştır. Yazılı Oğuz destanlarında ve araştırmalarda Oğuz’un Mete, Buğra Han, Cengiz vb. ile aynılaştırılması Türk düşüncesinde bu kahramanın mitolojik ve tarihî durumu ile ilgilidir. Bununla beraber Oğuz’un varlığına kabuk değiştirmiş şekli ile ayrı ayrı edebi türlerde de rastlamak mümkündür. Demek Oğuz, bir ecdat, kurucu kahraman gibi Türk kültürünün bütün katmanlarında mevcuttur. Bütün bunlar Oğuz tipinin öğrenilmesinde mühim rol oynamaktadır (Bayat, 2018: 42).”

Ay Toldı’nın hükümdarın huzuruna çıkarak ona yardım etmesi Oğuz Kağan destanında görülen statü değiştirme olayına örnektir. Bu statü değiştirmeden Oğuz etkilenmemektedir. Metinde Ögdülmiş’in sıradan bir akrabası sayılırken birden devlet işlerinde önce Ögdülmiş’e sonra Hükümdara yardım etmesi gereken aranan bir şahsiyet olmuştur.

Bu destanlardaki “bir ideal peşine düşme motifi” ise Kutadgu Bilig’de görülmektedir. Ay Toldı kendini ilmî anlamda geliştirdikten sonra hükümdarın peşine düşer. Tıpkı Oğuz Kağan’ın devlet kurma düşüncesi gibi (Bayat, 2018: 41) Oğuz da devlet pek çok devlet bilgisine sahip olmasına rağmen daha geri planda kendi ideali için dünya nimetlerinden kendisini arındırmış uzak durmuştur.

Oğuzların Kün Togdı’ya huzuruna çıkması için şart koşması (kendi çıkarı için değil) devlet yönetme ciddiyetinin farkında olduğunu göstermektedir⁸⁵. Oğuzların Kün Togdı ile konuşmasında geçen deneme ve sınama motifi Türk kültürü ve Türk destanlarında geçer⁸⁶.

⁸⁵ 3737. velikin bu bir kaç müni bar adın / özüm barsa yası ma kelgey kişin

Fakat bunun bir kaç kusuru da vardır; eğer ben oraya gidersem, bu iyilikleri zararlar takip edecektir.

Sonuç

Oğurmuş'ın kişiliği hakkında 1967 yılından beri yapılan çalışmalarda Oğurmuş'ın Budist (Çağatay), Türk-İslam ve İslâmi (Dilâçar, Şeker), Kùltürlerarası (Küyel), Türk kùltürü (İnan, Kazmaz, Nalbant, Özönder) izleri taşıdığı şeklinde üç farklı görüş vardır. Bu çalışmada, Oğurmuş sözlerinin merkeze alındığı alıntılardan hareketle Türk kùltürü/Türk mitolojisi desteğinde Oğurmuş'ın Kutadgu Bilig ve Türk kùltüründeki yeri açıklanmıştır. Türk devlet geleneği (İnan, Kafesoğlu, İncalık, Genç, Kazmaz) ve Türk mitolojisi (Gökyay, Ögel, Esin, Bayat, Abdulla) bağlamında Oğurmuş'ın Türk düşüncesindeki yeri tespit edilmiştir. Geçmişten günümüze kadar yapılan her bir Kutadgu Bilig çalışması Türk Kùltürü açısından son derece kıymetlidir. Türk mitolojisi ve Türk kùltür tarihi odaklı açıklamalar Oğurmuş'ın Türk kùltürü ve Türk düşüncesindeki yerini tartışılmaz kılmaktadır. Oğurmuş Kutadgu Bilig denizinde Türk kimlikli ve Türk renkli bir su damlasıdır.

3738. olarda biri bu tapuğ bilmez öz / barıp tapnumasa yaramağa yüz

Bunlardan biri ben şahsan bu hizmetleri bilmiyorum; gidip de hizmet edemezsem, benden hiç kimse memnun kalmaz.

⁸⁶ **3755.** ay ilig bu dört hacetim kııl reva / saça tapnayın men elig yüz owa

Ey hükümdar, şu dört hacetimi yerine getir; ben de el ve yüz öperek, sana kulluk edeyim.

3756. tiriglik kólur men özüm ölgüsüz / yigitlik tiler men çarı bolğusuz

Ben ölümsüz bir hayat isterim, ihtiyarlığı olmayan bir gençlik dilerim (Arat, 1988: 272).

3757. esen tut mini sen tuçı ıgsızın / bayutđıl çığay kıılmağıl neşsizin

Sen beni dâima sıhhat içinde ve sağ tut; zenginleştire ve hiç bir vakit fakir ve malsız bırakma.

3758. bu dört neğ mağa bir saça tapnayın / sewüğ can yuluğlap özüm itneyin

Bu dört şeyi bana te'min et, sana kulluk edeyim; sevgili canımı fedâ ederek, kendimi emrine hâzır bulundurayım.

3759. bu neğler mağa birse sen ay ilig/ özüm kııl kıılayın bireyin elig

Ey hükümdar, bana bu şeyleri te'min edersen, ben de kendimi kul ederek, sana bağlanırım.

3760. muni birgüke bir küçün yetmese / ne artuđluđuñ bar mağa ay kese

Eğer bunları te'mine kudretin yetmezse, benden ne üstünlüğün var, bana açık söyle.

Kaynakça

- ABDULLA, K. (2017). *Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ARAT, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I- Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, R. R. (1988). *Kutadgu Bilig II- Çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- BAYAT, F. (2018). *Mitten Tarihe, Sözdən Yazıya Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat Yayınları.
- CANPOLAT, M. (2004). Günümüzde Kutadgu Bilig ve Divanü Lugati't Türk. *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 14, s. 31- 34.
- BİLGİN, A. (2002). İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Medeniyet/ Karahanlılar (840- 1212). *Yeni Türkiye*, S. 43, s.445- 453.
- ÇAĞATAY, S. (1967). Kutadgu Bilig'de Ogdurmuş'un Kişiliği. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 39-49.
- ÇAĞBAYIR, Y. (2005). *Yusuf Has Hacib- Kutadgu Bilig*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- DİLÂÇAR, A. (1972). *900. Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara: TDK.
- DURMAZ, G. ERCAN, Ö. (2007- 2008). Patient, Illness and Physician in Kutadgu Bilig. *Journal of the International Society for the History of Islamic Medicine*, C. 6-7, s. 75- 80.
- EKER, S. (2006). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig (1069)*. *Türk Edebiyatı Tarihi I, Ed.*, Talât Sait Halman, Osman Horata, Yakup Çelik, Nurettin Demir, Mehmet Kalpaklı, Ramazan Korkmaz, M. Öcal Oğuz. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s.193- 201.
- ESİN, E. (1978). *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El Kitabı, II. Cilt 1/b'den Ayrı Basım)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- ESİN, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- GENÇ, R. (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilatı XI. Yüzyıl Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÖKYAY, O. Ş. (2007). *Dedem Korkudun Kitabı- Kitab-ı Dedem Korkut âlâ Lisan-ı Taiife-i Oğuzan-*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- HUNKAN, Ö. S. (2016). Türk Hakanlığı (Karahanlılar)'nın Dinî Siyasetinde Mâturîdî Âlimlerin Rolü. *Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 18, S. 2, s. 377- 393.
- İNAN, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İNALCIK, H. (2015). *Adâlet Kitabı. Ed. Bülent Arı- Selim Aslantaş*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- KAÇALIN, M. (2002). Kutadgu Bilig Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, s. 478- 480.
- KAFESOĞLU, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Türk Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KAFESOĞLU, İ. (2011). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

KAFESOĞLU, İ. (2017). *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler Mülâhazalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

KARA, M. (1998). *Bir Başka Açıdan Kutadgu Bilig*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

KAZMAZ, S. (2000). *Hukuk ve Devlet Yönetimi Açısından Kutadgu Bilig (Kutadgu Bilig Üzerine Hukukî Bir İnceleme)*. Ankara: Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları.

KOCA, S. (2012). Kutadgu Bilig'de Hükümdar, Vezir ve Sufi Tiplerinin Tanıtılmasında ve Bu Tiplerin Temsil Ettikleri Fikirlerin Açıklanmasında Metaforların Rolü. *Gazi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.10.

KÖK, A.- Eker, Ö. (2017). Kutadgu Bilig'in Tanıklığında Kültür Lingüistiği Bağlamında Kut Metaforları. *II. Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat ve Bilim Tarihi Sempozyumu*, 03- 07 Mayıs, s. 340- 356.

KÜYEL, TÜRKER, M. (1990). Kutadgu Bilig ve Fârâbî. *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*, s. 219- 231.

KÜYEL, TÜRKER, M. (1986). Bilimin Felsefeye Dayandığı Görüşünün Bir Timsali Olarak Galenos. *Ankara Üniversitesi 50. Yıl Kuruluş Yıldönümü Bildirileri*, s. 67- 75.

NALBANT, M. V. (2013). Eski Türk Mektuplaşma Geleneği Üzerine Kutadgu Bilig Açısından Bir Değerlendirme. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 3, s. 6- 30.

ÖGEL, B. (1995). *Türk Mitolojisi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÖGEL, B. (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

ÖNLER, Z. (2002). Kutadgu Bilig'de İktidar Kavramı ve Siyaset Anlayışı, *TÜRKLER*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 5, s.179- 186.

ÖZÖNDER, BARUTCU, F. S. (2017). Kutadgu Bilig I Zaman- Mekan- Konuşur: XI. Yüzyılda Balasagun'dan Kâşgâr'a, Balasagunlu'dan Kâşgarlı'ya. *Çukurova Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.2, s.12- 63.

ÖZÖNDER, BARUTCU, F. S. (2018). Kutadgu Bilig II Kutadgu Bilig'in Metin Türü ve Tarihsel Diyalektoloji İçin Değeri. *Çukurova Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, s. 179- 253.

ŞEKER, F. M. (2015). *Selçuklu Türklerinin İslâm Tasavvuru*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

TURAN, Ş. (2017). *Türk Kültür Tarihi: Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe*. Ankara: Bilgi Yayınları.

YILDIZ, N. (1995). Manas Destanında Sosyal İlişkiler ve Bunların Dede Korkut Hikâyeleri ile Mukayesesi. *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, Ed., Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali, s. 177- 191.

YILDIZ, M. (2018). Siyaset Felsefesi Açısından Dede Korkut Hikâyeleri. *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 86, s. 65-88.

CƏFƏR CABBARLI DRAMLARININ DİLİNDƏ TİPİN FƏRDİLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ İŞLƏDİLƏN BƏZİ DİL VASİTƏLƏRİ

Zemfira ŞAHBAZOVA*

Xülasə

Məqalə görkəmli yazıçı C. Cabbarlının Azərbaycan ədəbiyyatına və dilinə verdiyi önəmli töhfələrə həsr olunub. Yaradıcılığa şeirlə başlamış böyük insan sonralar qələmini dram nəsr tərcümə, kinossenari, ədəbi tənqidi məqalələrlə də sinanmış və bir çox nailiyyətlər qazanmışdır. Ədibin yaradıcılıq müddəti uzun sürməsə də, çox mühüm ictimai-siyasi hadisələrlə dolu bir tarixi dövrü əhatə edir. Hər bir yaradıcı öz platformasını müəyyənləşdirməli, dövrün qarışıq ab-havasına uymamalı idi. Ədəbi zövqünün formalaşmasında zəngin xalq ruhuna köklənən C. Cabbarlı, klassik Azərbaycan ədəbiyyatını M.F.Axundov, M.Ə.Sabir kimi dühalarına yaxşı bələd idi. Dövrünün realist, demokratik ruhlu ədibi rus dilini mükəmməl bilməsi sayəsində rus ədəbiyyatına da dərinədən nüfuz etmişdi.

C. Cabbarlı yazdığı bütün əsərlərin dilinin üzərində diqqətlə işləyir. Hər bir üsluba, janra aid seçilən dil vasitələri yerinə düşür. Qəhrəmanların romantik, realist, tarixi şəxsiyyət olması onun ifadə etdiyi dil vasitəsilə tipikləşdirilir və xaraktercə bir-birindən seçilir. Buna görə də C. Cabbarlının pyeslərindəki həm əsas, həm də epizodik surətlər bir-birindən fərqlənirlər. Belə danışq prosesində Cabbarlı artıq təkcə söz ustası deyil, sözün əsl sahibi kimi çıxış edir. Sözə sahib olmaq, onun ən incə çalarlarına bələd olmaq Cabbarlının dram əsərlərində zəngin obraz qalereyasının yaranmasına səbəb olur. Cəfər Cabbarlı dilinin qüdrəti dramalarında özünü daha yaxşı nümayiş etdirir və dil tipikləşdirmə vasitəsi kimi əsas rol oynayır.

Əsərlərində müxtəlif vasitələrdən istifadə edən müəllif, bəzən xoşa gəlməyən, lakin ifşaedici xarakterə malik olan sözlərdən, ifadələrdən də istifadə edir. Bu ifadələrdən vulqarım, varvarizmləri nümunə kimi göstərə bilərik. Bu ifadələr ədəbi dil üçün məqbul hesab edilməsə də, bədii dil üçün tipin, obrazın açılması üçün zəruru olduqda müəllifə belə sözlərə müraciət edə bilər.

Vulqarizmlər ədəbi dil leksikasına daxil olmayan kobudluq və nəzakətsizlik ifadə edən söz və ifadələrdir. Vulqar leksikasının tərkibində ədəbi dildə sinonimi olan bəzi sözlərin dil üçün istifadəsi yolverməzdir. Bədii dil üçün fərdiləşmə, xarakterin savadsızlığını, kobud xislətini açmaq və onun mənəviyyatsızlığını göstərmək üçün dramaturq bu vasitəyə əl atmalı olur.

Varvarizmlərin bədii dildə işlənməsi görüldüyü kimi tipin fərdiləşdirilməsi və surətin açılması üçün Cabbarlı tərəfindən işlənən bir priyomdur. Bu priyom vasitəsi ilə monoloq, dialoq, poliloq və replikalarda obrazın psixoloji durumu və dünyagörüşü öz əksini tapır. Dram əsərində tipin nitqi surətin özünü təqdim etdirir, bu xüsusiyyəti mükəmməl bilən və hər bir əsas və ya qeyri-əsas, epizodik surətin danışığına diqqət yetirən Cabbarlı sözün əsl mənasında fərqli obrazlar qalereyası yaratmışdır.

Açar Sözlər: C. Cabbarlı, Dram, Tip, Fərdiləşdirilmə, Bədii Mənalər, Azərbaycan Ədəbiyyatı, Vulqarizmlər, Varvarizmlər.

* Prof. Dr., Azərbaycan, Bakü Devlet Üniversitesi, Azərbaycan Dilçiliği bölümü, el-mek: prof.shahbazova@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9561-1012>

CAFER CABBARLI DRAMLARININ DİLİNDE KARAKTERİN BİREYLEŞTİRİLMESİNDE KULLANILAN BAZI DİL ARAÇLARI

Özet

Makalede ünlü edebî yazar Cafer Cabbarlı'nın Azərbaycan edebiyatına ve diline verdiği hizmetlerden bahsedilmektedir. Yaratıcılığa şiirle başlayan bu büyük insan, sonraları kalemimi dram, nesir, tercüme, senaryo, edebî eleştirel makalelerle de denemiş ve birçok başarı kazanmıştır. Yazarın yaratıcılık süreci uzun sürmese de, çok önemli siyasi olaylarla dolu bir tarihî dönemi kapsamaktadır. Her bir yazar kendi platformunu belirlemeli, dönemin karışık atmosferine uymamalı idi. Edebî zevkinin oluşmasında zengin halk ruhuna köklenen C. Cabbarlı klasik Azərbaycan edebiyatının M. F. Ahundov, M. E. Sabir gibi büyük şahsiyetlerini iyi biliyordu. Döneminin realist, demokratik ruhlu yazarı Rusçayı mükemmel öğrenmesi sayesinde Rus edebiyatına da derinden nüfuz etmişti.

C. Cabbarlı yazdığı tüm eserlerin dili üzerinde yoğunlukla çalışmıştır. Her bir üsluba, edebî türe ait seçtiği dil araçlarını yerine uygun şekilde kullanmıştır. Kahramanların romantik, realist, tarihî şahsiyet olması onun ifade ettiği dil aracılığıyla bireyleştirilir ve karakterce birbirinden seçilir. Bu nedenle C. Cabbarlı'nın tiyatro eserlerindeki hem esas hem de epizodik karakterler birbirinden ayrılırlar. Böyle konuşma sürecinde C. Cabbarlı sadece söz ustası değil, hem de sözün asıl sahibi olarak görülür. Söze sahip olmak, onun en ince tonlarını bilmek C. Cabbarlı'nın dram eserlerinde zengin karakterlerin oluşmasına neden olur. C. Cabbarlı, dilinin kudreti dramlarında kendisini daha iyi göstermektedir ve dil bireyleştirme aracı gibi önemli rol oynamaktadır.

Eserlerinde farklı sanatsal araçlardan yararlanan yazar, bazen hoş gitmeyen, fakat ifşa edici karaktere sahip olan sözler, ifadeler de kullanmıştır. Bu ifadelerden *vulgar sözcükleri*, *kaba deyimleri* (varvarizmleri) örnek olarak gösterebiliriz. Bu kelimeler edebî dil için uygun bulunmasa da, sanatsal dil için bireyin, karakterin incelenmesi açısından zorunlu olunca yazar böyle kelimelere müracaat edebiliyor.

Vulgar sözcükler edebî dile dahil olmayan kabalık ve nezaketsizlik ifade eden kelime ve ifadelerdir. Vulgar leksikanın içeriğinde edebî dilde eşanlamlı olan bazı kelimelerin kullanımı dil için uygun bulunmamaktadır. Sanatsal dil için bireyleştirme, karakterin bilgisizliğini, kabalığını açmak ve edepsizliğini göstermek için yazar bu aracı kullanmak zorunda kalır.

Kaba deyimlerin (varvarizmlerin) bedii dilde kullanımı karakterin bireyleştirilmesi ve açılması için C. Cabbarlı tarafından işlenen bir yöntemdir. Bu yöntemle monolog, diyalog, polilog ve repliklerde karakterin psikolojik durumu ve bakış açısı yansır. Dram eserinde bireyin konuşması karakterin kendisini ortaya koyar. Bu özelliği mükemmel bilen ve her esas olan, ya da esas olmayan epizodik karakterin konuşmasına dikkat eden C. Cabbarlı gerçek anlamda zengin ve farklı karakterler galerisi yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler: C. Cabbarlı, Dram, Karakter, Bireyleştirilme, Sanatsal Anlamlar, Azərbaycan Edebiyatı, Vulgar Kelimeler, Kaba Deyimler.

ARTISTIC MEANS USED FOR INDIVIDUALIZATION OF A TYPE IN THE LANGUAGE OF J. JABBARLI'S DRAMAS

Abstract

The article deals with the outstanding Azerbaijani playwright Jafar Jabbarli's dramas that take special place in Azerbaijani literature. His creation includes verses, dramas, prose, translation, film scripts, literary criticism. Though his creative way wasn't long it covers the historical period full of important social-political events that required creative persons to be sensitive. Any creator must determine own platform and remain unaffected by vague time. The

people's interest and wishes were above all for J. Jabbarli whose literary taste was formed on the basis of the people's spirit, on the legacy and traditions of such literary luminaries as M. F. Akhundov, M.A. Sabir. Knowing perfectly the literary Russian language imbued with realistic, democratic spirit J. Jabbarli was also well aware of Russian literature.

It is noted in the article that J. Jabbarli attached great importance to the language, style, genre, artistic means in his works. The heroes of his plays being romantic, realistic, historical persons are typed by expressive means and differ from one another. So both main and episodic characters of his plays are quite different. It is also emphasized that J. Jabbarli as a real master knew the words with all their nuances perfectly and created the gallery of characters in his dramas. The language plays an important role in typization in his significant dramas.

Sometimes J. Jabbarli uses unpleasant words, phrases, for example vulgar words, barbarisms, that have revelatory character. They are used by the writer in order to reveal the type, character. Vulgarity in the sense of vulgar speech can refer to language which is offensive or absence, synonymous with the general meaning of profanity. J. Jabbarli uses them in order to show character's ignorance, impoliteness, ill-breeding, rudeness, immorality. The writer blames the created characters who don't know their mother tongue and speak the other language using barbarisms. Thus the writer expresses his indignation and contempt. Barbarism in the characters' speech is a method used by J. Jabbarli for individualization of a type. This method is reflected in monologues, dialogues, polylogues, replies demonstrating the characters' psychology and world outlook. The type's speech represents his/her nature in the dramas. J. Jabbarli attaching great important to any character's speech, manners creates the original gallery of the different types. All such facts and words are analyzed on the basis of the concrete examples in the article.

Key Words: J. Jabbarli, Drama, Type, Individualization, Artistic Means, Azerbaijani Literature, Vulgar Words, Barbarisms.

C. Cabbarlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Yaradıcılığa şeirlə başlamış böyük insan sonralar qələmini dram nəsr tərcümə, kinossenari, ədəbi tənqidi məqalələrlə də sınımış və bir çox nailiyyətlər qazanmışdır. Ədibin yaradıcılıq müddəti uzun sürməyə də, çox mühüm ictimai-siyasi hadisələrlə dolu bir tarixi dövrü əhatə edir. Bu dövr çox keşməkeşli tarixi-siyasi hadisələrlə dolu və zəngin idi, buna görə də, yaradıcı adamlardan böyük həssaslıq tələb edirdi. Hər bir yaradıcı şəxs öz platformasını müəyyənləşdirməli, dövrün qarışıq ab-havasına uymamalı idi. C. Cabbarlı isə yaradıcılığının ilk dönəmlərindən xalqın istəyini, onun mənafeyini üstün tutduğunu nümayiş etdirən bir yazar idi. Ədəbi zövqünün formalaşmasında zəngin xalq ruhuna köklənən C. Cabbarlı, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının M.F.Axundov, M.Ə.Sabir kimi dühalarına yaxşı bələd idi. Dövrünün realist, demokratik ruhlu ədibi rus dilini mükəmməl bilməsi sayəsində rus ədəbiyyatına da dərinə nüfuz etmişdi. Bu haqda M.Arif yazır: "Azərbaycan demokratik, realist klassik ədəbiyyatına, zəngin xalq yaradıcılığına və qabaqcıl rus ədəbiyyatına – bu üç əsas mənbə əsaslanan Cabbarlı, başlıca olaraq, Mirzə Fətəli Axundov realizminə istinad edirdi. M.F.Axundov maarifçi – demokratik fikirlərini, həyatla dərinə bağlı olan realizmini onun hər cür idealsızlığa, epiqonçuluğa, mühafizəkar, qəzəcliyə düşmən olan ictimailiyini Cabbarlı, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatı üçün, xüsusən özü üçün düzgün yaradıcılıq yolu hesab edirdi (Arif, 1955: 17).

Dövrün mürəkkəbliyi, yazarların taleyində olan bütün təbəddülatlar C. Cabbarlıdan da yan keçmir. A.Rüstəmlinin yazdığı kimi, XX əsrin birinci qərinasinə məxsus ədəbi-ictimai mühitin mürəkkəblilikləri, siyasi durumun qeyri-sabitliyi, iqtisadi-sosial çöküş və mənəvi-əxlaqi aşınmalar insanların taleyində, ziyalıların – işıqlı şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halında, sənətkarların dünyagörüşündə və yaradıcılığında dərin izlər buraxmışdır. Üç ictimai mühitin yetirməsi olan Cəfər Cabbarlı bu baxımdan istisna təşkil etmir (Rüstəmli, 2011: 5).

Bir çox elmi mənbələrdə C. Cabbarlının ədəbiyyata gəliməsi 1915-ci ildə “Məktəb” jurnalında çap edilən “Bahar” mənzuməsi olduğu qeyd edilir (Arif, 1955: 20). Lakin sonradan araşdırıcılar Cabbarlı imzasının ilk dəfə «Tazə həyat» qəzetinin 1907-ci il, 7-ci nömrəsində çap edilən «Təşəkkür» məktubu ilə göründüyünü, 1911-ci ildə «Həqiqəti-əfkar» qəzetinin ikinci çapında işıq üzü görən «Eşidənlərə» və “Şücaətin” şeirlərinin olduğunu qeyd etmişlər (Rüstəmli, 2011: 7). Bu faktların üzə çıxması onu sübut edir ki, C. Cabbarlı qələmə lap yeniyetmə yaşından sarılmışdır. O, xalqına yardım məqsədilə yaradıcılığa həvəs xatirinə gəlməmişdi, daxili istəyinin tələbi ilə gəlmişdi. Gəlmişdi ki, daxili həyəcanı ifadə etsin, düşüncələrini əyaniləşdirsinsən, düzgün yolun seçilməsində yardımçı olsun. Bu istək ilk yazdığı şeirlərində özünü göstərir. Müəllifin həyəcanlı səsi, sözü diqqətləri cəlb etməyə başlayır. İlk şeirlərindən M.Ə.Sabir satirasının təsiri hiss edilir, bununla yanaşı, artıq ədəbi mühitə, demokratik ruhlu yeni nəfəsin gəldiyi aşkar görünür. Dilinin sadəliyi, dinamikası, xalq ruhunun tərəvəti ilk şeirlərində özünü çox güclü göstərir. Təhsilini mollaxana və rus-tatar məktəbində alsa da, gənc şairin ruhuna bibisi Zərnişan xanımdan hələ uşaq vaxtı eşitdiyi xalq mahnıları, şeirləri və müəllimləri Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundovun böyük təsiri güclü idi. Bu isə şairi xalqa daha çox yaxınlaşdırırdı. Yaradıcılığının ilk dövrlərindən başlayaraq, həm üslubunda, həm də yazdığı əsərlərinin dilində yekcinslik yoxdur, rəngarənglik və zənginlik özünü sərgiləyir.

Müəllifin ilk pyesləri «Vəfalı Səriyyə» və ya «Göz yaşları içərisində gülüş», «Solğun çiçəklər», «Nəsrəddin şah» və «Aslan və Fərhad», «Mənsur və Sitarə» hekayələri 1915-1916-cı illər arasında yazılmışdır. Bu əsərləri yazan gənc müəllifin həqiqət axtarışında olduğunu, xeyir və şərin üz-üzə gəlməsini təsvir etdiyi dili çox təsirlidir, lakin eyni səpgidə deyildir. «Vəfalı Səriyyə» dramında real səpgi daha üstündür, «Solğun çiçəklər», «Mənsur və Sitarə», «Aslan və Fərhad»da emosional-lirik, «Nəsrəddin şah»da romantik-tarixi səpgi daha güclüdür. Bu dövrdə qələmə aldığı əsərlərin dili haqqında M.Arif yazır: “Cabbarlının dili əsasən xalq dilinə yaxın bir yol ilə inkişaf etməkdə idi. Satirik şeirlər və məişət dramları onu sadə və aydın danışq dilinə yaxınlaşdırmışdır, klassik ədəbiyyatın və xalq yaradıcılığının zəngin ehtiyatlarından səmərəli surətdə istifadə etməsinə kömək etmişdir. Lakin onun dili hələ püxtələşməmişdi, sabitləşməmişdi, daha doğrusu, ziddiyyətli idi (Arif, 1955: 51). Müəllif Cabbarlının bu ziddiyyətdən doğan fəsadları da diqqətdən yayındırmır və göstərir ki, sadə və təbii yazan Cabbarlı bir tərəfdən də süni, təmtəraqlı ibarələrdən istifadə edir, kitab dilinin təsiri altında quru, qeyri-təbii ifadələr də işlədirdi.

C. Cabbarlının romantik dili bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngindir. Müəllif müxtəlif təsvir və ifadə vasitələrindən, frazeoloji vahidlərdən, atalar sözü və məsəllərdən yerli-yerində istifadə edir. Bununla məzmun və formanı tamamlayır, canlı, həyatı, təbii və orijinal obrazlar yaradırdı. Bunların da bədii təzahür forması poetik dildir. Bu dil Cabbarlı qəhrəmanlarının obrazlı dildir ki, müəllifin yaradıcılığı ilə üzvi surətdə bağlıdır. Yaradıcılıqda çətin, keçilməsi qüdrət tələb edən bu yolda inamla irəliləyən mütəfəkkir getdikcə püxtələşir, dili rəvanlaşır, sadələşir və hər bir obrazı öz dilində danışdırmağı bacarır. Bu xüsusiyyət onun dramlarında daha qabarıq hiss edilir. Dramatik janr lirik, epik əsərlərdən xüsusiyyətinə, tipoloji xarakterinə görə çox fərqlənir. V.Q.Belinski dramatik ədəbiyyatı «ədəbiyyatın inkişafının ən yüksək pilləsi və incəsənətin tacı hesab etmişdir» (Cəlal, Xəlilov, 1988: 167). Dramatik əsərlərdə personajlar əsər boyu öz fəaliyyəti və nitqi ilə fərdi xarakterini açır. Lazım gəldikdə surətlər bir-birinin xarakterini izahına, tamamlanmasına kömək edir. Burada xarakterlərin psixoloji vəziyyətlərinin uzun-uzadı təsvirinə ehtiyac yoxdur. Bu hallar müəllif müdaxiləsində öz əksini tapmır. Xarakterlər dram əsərlərində monoloq, dialoq vasitəsilə açılır. Monoloq vasitəsilə personaj öz keçmişinə, bugününə və gələcəyinə aid düşüncələrini söyləyir, bəzən başqalarına olan münasibətlərini də açıqlaya bilir.

Dram əsərlərində dialoqlar daha çox işlək və aparıcıdır. Dialoqlar vasitəsilə hadisə və konfliktlər açılır, məzmun aydınlaşır, surətlərin daxili aləmi sərgilənir. Monoloq və dialoqlar xüsusi intonasiya ilə deyilir, bu isə əsərin mahiyyətinə, onun süjetinin açılmasına oxucu və

tamaşaçıya aydın olmasına xidmət edir. Belə dialoqlar şifahi danışığ dilinə daha çox yaxın olur. Dramatik növün müxtəlif janrları vardır ki, müəllif bu janrlarda əsər yazarkən dildən elə istifadə etməlidir ki, həmin növün xüsusiyyətlər öz əksini tapmış olsun. Ümumilikdə dramatik növ həyatın bütün mürəkkəbliklərini və təzadların insanların gözü qarşısında canlandırır və onlara güclü təsir edən funksiyaya malik sənət əsəridir. C. Cabbarlı yazdığı bütün əsərlərin dilinin üzərində diqqətlə işləyir. Hər bir üsluba, janra aid seçilən dil vasitələri yerinə düşür. Qəhrəmanların romantik, realist, tarixi şəxsiyyət olması onun ifadə etdiyi dil vasitəsilə tipikləşdirilir və xaraktercə bir-birindən seçilir. Buna görə də C. Cabbarlının pyeslərindəki həm əsas, həm də epizodik surətlər bir-birindən fərqlənirlər. Müəllifin dili və bu sahədəki fəaliyyəti Azərbaycan dilinin inkişafında yeni bir dövr idi. Pyeslərin dili əsas tipikləşdirmə vasitəsi idi. Müxtəlif imzalarla yazan müəllif yaradıcılığının ilk dövrlərindən, qələmə sarıldığı ilk zamanlardan saf və aydın Azərbaycan dili uğrunda mübarizə aparmışdır. Dilin saflığı uğrunda apardığı mübarizə dramlarının dilində daha çox özünü göstərir. C. Cabbarlı bütün normalara uyğun bədii dilə əsaslanan dram dilinin yaradıcısı və aparıcısıdır. Azərbaycan dilinin bütün incəliyini, şirinliyini, çoxmənalılığını bələd olan müəllif hər bir surəti xarakterinə uyğun dillə danışdırmağı bacarır. Belə danışığ prosesində Cabbarlı artıq təkcə söz ustası deyil, sözün əsl sahibi kimi çıxış edir. Sözü sahib olmaq, onun ən incə çalarlarına bələd olmaq Cabbarlının dram əsərlərində zəngin obrazlar qalereyasının yaranmasına səbəb olur. Belə dili müəllifin şeir, nəsr yaratdığı dövrün dili ilə müqayisə etmək olmur. Müasir Azərbaycan dram dilinin formalaşdırıcısı və banisi olan C. Cabbarlı Avropa klassiklərinin pyeslərini dilimizə tərcümə etdikdə də işinin öhdəsində müvəffəqiyyətlə gələ bilmişdir. Özündən əvvəl M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev kimi yazıçıların ədəbi dilin inkişafındakı rolu başa düşmüş və bu sahədə mühüm işlər görmüş, ədəbi dilin təmizliyi uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. Yazıcının Azərbaycan ədəbi dilinin təmizliyi, saflığı uğrunda apardığı mübarizəni görə M.Arif yazır: “Cəfər Cabbarlı dramaturgiya sahəsində olduğu kimi, ümumiyyətlə ədəbi dil prinsipləri etibarilə də M.F.Axundovdan başlayaraq gələn gözəl ənənələri davam etdirmişdir. Çap olunmuş və olunmamış məqalələrində aydın görünür ki, Cabbarlı yalnız öz bədii yaradıcılığında yox, nəzəri və tənqidi məqalələrində də Azərbaycan ədəbi dilinin xalq dili əsasında inkişafı yolunda çalışmış, yersiz dialektizmə yol verməmiş, geniş zəhmətkeş kütlələrin asanlıqla anlaya biləcəyi, gözəl və zəngin bir dildə yazmağa can atmışdır (Arif, 1955: 273).

Cəfər Cabbarlı dilinin qüdrəti dramalarında özünü daha yaxşı nümayiş etdirir və dil tipikləşdirmə vasitəsi kimi əsas rol oynayır. Tipikləşdirmə yazıçı qüdrətini sərgiləyir. Bu sərgiləmədə ümumiləşmə rol oynadığı kimi, dil də mühüm rola malikdir. Məhz dilin vasitəsilə yazar tipə məxsus olan fərdi xüsusiyyətləri də canlandırır. “İctimai inkişafın əsas qanunauyğunluqlarını ən kamil ifadə edən, insan xarakter və taleyinin ümumiləşdirən surətlər tipidir” yazan M.Cəlil burada tipin fərdi xüsusiyyətlərini də nəzərə almağı tövsiyə edir. Buna görə də bilir ki, ümumiləşdirmə vacib şərt olsa da, fərdiləşməni də diqqətdən kənar qoymaq olmaz. Deməli, tipik və fərdi cəhətlərin vəhdəti olmasa, yetkin obraz yaratmaq mümkün deyil. C. Cabbarlının «Sevil» əsərini nəzərdən keçirək. Bir surətin müxtəlif vəziyyətlərindəki nitqi onun surətindəki fərqliliyi aydın nəzərə çarpdırır. «Sevil» əsərində *Balaş* surətinin müxtəlif insanlarla, dəyişik situasiyalardakı danışığındakı fərqlilik çoxcəhətli xarakterin meydana çıxmasına şərait yaradır. *Sevillə* dialoqunda hər şeyə qadir, sözü söz olan despot ər kimi çıxış edir. Sevil isə aciz, müti ər qarşısında hər şeylə razılaşan tam hüquqsuz bir insandır. Bu səhnə onların dialoqunda daha aydın görünür.

Sevil: Axı bilmirdim ki, qonaq gələcək. Balaş: Yaxşı, yaxşı, bəsdir... Səndən ki, adam olmayacaqdır. Daha kimi gözləyirsən, tez ol da, tez evi yığışdır, ocağı qala! Heç bilmirəm ki, şeyləri kim daşısın, qonaqların yanında kim otursun?

Sevil: Mən bacarmaram? Balaş! Təzə örpəyim vardır, istəyirsən örtüm, xörəyi mən verim.

Balaş: Bircə, yox, sən ortadan qapını bağla, heç bir tərəfdə görünmə, kişi üçün də bu dal otaqda yer sal, tez yatsın, çul-çuxası ilə həyəət –zadə çıxar, biabır olarıq.

Balaşın xarakterinin digər cəhəti onun *Dilbər-Edilya* ilə dialoqunda nümayiş etdirilir. Sevilə Balaş əzilmiş, yazıq bir görkəm alır. Nitqində, yeri gəlməsə də, müxtəlif tipli sözlərdən istifadə edir, tez-tez özünü itirir, Edilyanın danışanda hakimi-mütləq görünən Balaş, qəhrəmanın nitqini xüsusi şəkildə qurur. Sevilə danışanda “Kətti-küttülər üçün bacarsan, mənə vəzzariyyat oxuma”, zərgər dükənina düşən kimi qab-qacağı qırarsan”, -deyən Balaşın Dilbərlə görüşəndə nitqi, rəftarı tamamilə dəyişir. Nəzər salaq: “Balaş: Buyurun, buyurun, rica edirəm, xoş gəlibsiniz! Edilya gəlişimizdən nə qədər məmnun olduğunuzu bilsəydiniz, məsud olardım və ya Edilya sizin qulluğunuzda bulunmaq şərəfini heç kimsə ilə bölüşmək istəməzdim və Edilya, mən sizin sözünüzdən çıxma bilmərəm” kimi ifadələrindən istifadə edir. Balaşın xarakterindəki fərqlilik üçüncü dəfə artıq Sevilə son səhnədəki görüşündə üzə çıxır. Sevilin həyatda qazandığı qələbədən sonra, yəni Sevilin «qoç döyüşünə qoç kimi çıxma bildiyi vəziyyətdəki dialoq da Balaşın nitqində tamamilə fərqlilik göstərir. Balaş indi acizdir, Sevilə yalvarır ona ”mən müqəssirəm, məni bağışla, təqsirimə töhmət, təhqir istəyirəm, səni tək buraxmaq istəmirəm, mən səni sevirəm” deyir. Əsas surətlərdən biri olan Balaşın nitqindəki bu dəyişiklik Cəbbərli tərəfindən çox ustalıqla işlənir. Söz ustadı xarakter və stasiyada olan dəyişikliyi dialoq və monoloqlarda canlı təcəssüm etdirmişdir.

Müəllifin ustalığı dramlarında təsvir olunan əsas surətlərin deyil, epizodik surətlərin də dilinə diqqət yetirməsində özünü göstərir. Bu diqqəti biz *Atakişi*, *Babakişi Toğrul*, *Məmmədəli*, *Ocaqqulu*, *Şərif* və digərlərində görürük. “Sevil” dramında Atakişi və Balakişinin dialoquna diqqət yetirək. Bu nitq adı, sadə A.Qurbanovun “elvari, loru” sözlər adlandırdığı sadə danışığı dilində gedir. Məsələn: Atakişi: Babakişi Sənsən? Adə, vay sənə nə deyim, sən hara, bura hara? Ay kişi xoş gördük! Dayan bir səni qucaqlayım! Ay kişi haçandır yoxxsan!

Balakişi: Gədə, Atakişi! Türkün sözü, bu nə sir-sifətdir, haçandan belə, türkün sözü, əfəndi olubsan? He...he...he. Əkdiiym noxud, biçdiyin noxud, bazara girib, ləbləbi olub? Türkün sözü, bu paltarla dalına yükləyəsən səkkiz pudluq kisəni nə cırhacırnan cırıldırırsan! «Yaşar» əsərində Toğrulun “Gec-tez sənənin allahlığına bir dənə düdəməyi-hindi ilişdirəcəm”, Tanıyanın “doğrudur, Tokay, deyəsən, onun bir az qəpliyi var. Atova lənət, ürək-göbəyimi yedim. Bu dialoqlardakı ”vay sənə nə deyim, cırhacırnan cırıldamaq, “türkün sözü”, sir-sifətdir «dalına yükləmək» sözləri və digər parçada olan dialoqlardakı «zolladım, sıpa», “qəpliyi var, atova lənət, ürək-göbəyimi yedim” ifadələri söyləyənlərin kobudluğuna deyil, təbiiliyinə, tərəfdarların saylığına, səmimiyyətinə nümunə kimi göstərilə bilər. Belə ifadələrin bədii əsərlərdə işlədilməsi hadisələrin real və canlı təsvir etmək, eyni zamanda surətlərin nitqini fərdiləşdirmək məqsədilədir.

C. Cəbbərli'nin romantik dili bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngindir. Müəllif müxtəlif təsvir və ifadə vasitələrindən, frazeoloji vahidlərdən, atalar sözü və məsəllərdən yerli-yerində istifadə edir. Bununla məzmun və formanı tamamlayır, canlı, həyatı, təbii və orijinal obrazlar yaradır. Bu ifadələrin bədii təzahür forması poetik dildir. Bu dil Cəbbərli qəhrəmanlarının obrazlı dilidir ki, müəllifin yaradıcılığı ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Yuxarıda təkrar-təkrar işlədilən “türkün sözü”, həmin əsərdə Əbdüləli bəyin dilində işlədilən “hələ mən də onu düşünürdüm”, “Almaz” əsərində Ocaqqulunun, “qatırı axsaq olanın atası itə dönsün”, M.Səməndərin “qurban olum Məhəmmədin şəriətinə” kimi ifadələr xüsusi fərdiləşmə nümunəsi kimi göstərilə bilər. Bu, dilə bələd olan, sözdən bacarıqla istifadə edən, stasiyaya hakim olan müəllifin tapıntısı kimi nəzərə çarpdırılmalıdır. Cümlə şəklində olan belə predikativ ibarələr ayrı-ayrı surətləri səciyyələndirmək, personajın dilini fərdləndirmək, əhval-ruhiyyəsini vermək, bəzən də gülüş yaratmaq məqsədi ilə müəllif tərəfindən yaradıcılıq və müəllifin dilə gətirdiyi yeniliklərdir (Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı, 1970: 185).

Yazının tapıntı kimi işlətdiyi belə ifadələr surətlərin dəyişikliyi, bəzən inkişafı bəzən, isə müxtəlif stasiyalardakı niyyətlərindən asılı olaraq dəyişə bilər, yeni formada təzahür edir. «Sevil» əsərində Sevil, Atakişi, Balakişi, Dilbər, Balaş, “1905-ci il”dəki qubernator Salamov, Bahadur bəy, “Yaşar”dakı, İmamyar, Toğrulun nitqindəki dəyişiklikləri əsər boyu izləmək

mümkündür. Nitq cildinin dəyişməsi, əhatənin, vəziyyətin, dialoqda iştirak edən surətlərin tərzinə uyğunlaşması xarakterin göstəricisi olur. Bu isə yeni münasibət və niyyətin göstəricisidir. C. Cabbarlı dramlarında canlı danışığın tərkibi olan bir çox atalar sözü, məsəllər, idiomlar, saya və elvari sözlərdən istifadə etmişdir.

Tipikləşdirmə, xarakterin fərdiləşdirilməsi zamanı da Cabbarlı dildə mövcud olan bir çox elementlərə müraciət etmişdir. Dram əsərlərində fərdiləşdirmə və tipikləşdirmə zamanı surətlərin dilinə çox diqqət yetirilməli, surətlərin dilində, onun fərdi həyat təcrübəsi, mədəniyyəti, psixologiyası əks olunmalıdır. M.Arif yazdığı kimi, “Hər bir adam özünəməxsus danışır, onun dilində öz həyat təzi əks olunur” (Arif, 1955: 273). Bu surətlər sözdən öz dünyagörüşünə, zövqünə, mənafeyinə, mədəniyyətinə və savadına, şəraitə uyğun istifadə edirlər. «Vəfali Səriyyə və yaxud göz yaşları içərisində gülüş» əsərində əsas surət olmasa da, hadisələrinə gedişinə təsir etmək iqtidarında olan Həməzə surətinin özünü necə aparması, xarakterinin mənfə cəhətləri bütün dialoqlarda özünü göstərir. O, üz-üzə gəldiyi insanlarla çox kobud, mədəni səviyyəsi çox aşağı olan bir adam kimi çıxış edir. C. Cabbarlı belə danışığa tənqidi mövqedən baxır, lakin surətin daxili aləmini açmaq üçün zərurət və tələb əsasında belə sözlərdən istifadə edir. Ziyah Məhərrəm – «Bircə səsini kəs, vallahi durub çənəni çıxardaram!», nökrə Səfərə “nadürist oğlu nadürist”, Səriyyə üçün – «Biz nigah eləyərək, iş düzələr, necə bayaq dedi ki, düzəlməz, doğrayarıq və aparıb tullarıq» kimi ifadələr işlədir. Artıq bu surətin özü xarakterin bütün cəhətlərini dialoqlar vasitəsilə açır və müəllifin xüsusi müdaxiləsinə ehtiyac qalmır. Burada Ə.Dəmirçizadənin dediyi bu sözə haqq qazandırmalı oluruq ki, hər bir tipin hansı sinfə, hansı ictimai təbəqəyə mənsub olduğunu təyin etmək üçün, onun danışq sistemi, ayrı-ayrı sözləri, tipik ifadələri və nəhayət, cümlələri ən yaxşı və ən etibarlı vasitədir (Dəmirçizadə, 1935: 14).

Cabbarlının özü bu haqda daha konkret, daha inandırıcı yazır. “Dil məsələsi dramaturq üçün daha ciddi bir məsələdir. Dramaturqun dili, xüsusilə romançının dilindən fərqlənir. Romançı qəhrəmanın dili ilə iki söz danışır, dörd səhifə öz özündən, öz dili ilə yazır; lakin dramaturq belə imkana malik deyildir. O danışmalıdır, həm dəqiq, səlis, ifadəli və canlı bir dildə; işi, vəziyyəti və iştirak edən şəxsin xarakteristikasını ifadə edən qısa dialoqlarla danışmalıdır (Arif, 1955: 291)”. Əsərlərində müəllif vasitələrdən istifadə edən müəllif, bəzən xoşa gəlməyən, lakin ifşa edici xarakterə malik olan sözlərdən, ifadələrdən də istifadə edir. Bu ifadələrdən vulqarım, varvarizmiləri nümunə kimi göstərə bilərik. Bu ifadələr ədəbi dil üçün məqbul hesab edilməsə də, bədii dil üçün tipin, obrazın açılması üçün zəruru olduqda müəllifə belə sözlərə müraciət edə bilər.

Vulqarizmlər ədəbi dil leksikasına daxil olmayan kobudluq və nəzakətsizlik ifadə edən söz və ifadələrdir. Vulqar leksikasının tərkibində ədəbi dildə sinonimi olan bəzi sözlərin dil üçün istifadəsi yolverməzdir. Bədii dil üçün fərdiləşmə, xarakterin savadsızlığını, sayahgını, kobud xislətini açmaq və onun mənəviyyatsızlığını göstərmək üçün dramaturq bu vasitəyə əl atmalı olur.

“Almaz” əsərində Kərbəlayı Fatmanisənin ağzından eşitdiyimiz, “dörd abbasını salmışan içəri” – pulu götürmüşən “sındıra-sındır” – oynamaq, “örtüb-basdırmaq” – gizlətmək; Balarzanın dilində, “zıqqıldama” – ağlama, “dil vermək” - öyrətmək, Mirzə Səməndərin dilində “qozqurtma” – öyünmə, lovğalanma; İbadın dilində “qan beynimə vuranda” – əsəbiləşəndə və sair ifadələrin vulqar tərəfinin işlədilməsi dramaturqun xarakteri açmaq üçün istifadə etdiyi priyomdur.

“Almaz” əsərində İbadın dilində deyilən «Baxıma, tülküdür» ifadəsi, də belə vulqarizmə aiddir. “Almaz” əsərində Şərifin mən “ley vuran görmüşdüm, belə tükü tökülən görməmişdim”, “Sevil” əsərində Gülüşün “bu da öz dediyindən Tabaq bəydir, ya Çanaq bəydir, kim nə deyirsə-desin, onun fərqi yoxdur”. Məmmədəli cavabında “heç də, doğru deyil, mənim adım kasa bəydir”. Bu halda Gülüş onu “Qab-qacaq bəy” adlandırır. Yuxarıda söylədiklərimiz və Məmmədəli bəyin adlarının bu şəkildə deyilməsi sözün əsl mənasında vulqarizmə nümunədir.

Vulqarizmin bir qismi insanın çatışmayan xüsusiyyətlərini göstərən “boşboğaz, fərsiz, sərsəri, zırrama” tipli sözlər də bədi dildə işlənir və belə vulqarizmlər surətin daxili aləminin açılmasına xidmət edir. Vulqarizmin elə bir tipi də vardır ki, həqiqi mənasında kobud ifadə deyil, lakin məcazi mənası bunun əksini göstərir. «Vəfalı Səriyyə» dramında nökr Səfərin bunlar “əriştə doğrayır, asta kəsən”, “əriştə kəsir”, ifadələri də məcazi şəkildə olan vulqarizmlərdir.

S.Cəfərov vulqar leksikasının içərisinə bəzən müstəqil mənasını dəyişmiş və yaxud itirmiş alınma sözləri də daxil edir. Müəllif bu sıraya hörmət etməmək, mənliliyini tapdalamaq üçün işlədilən və bütün söyüş, təhqir edici söz və ifadələri, eyni zamanda qarğışları da vulqar leksikaya aid etmişdir (Cəfərov, 2007: 86).

«Dönüş» əsərində Qəmər xanımın qızı Gülərə müraciətlə «Yaxşı, səninlə isə evdə danışaram, **devçonka!** “Almaz”da Hacı Əhmədin “daha atası yandı”, Balarzanın «Zıqqıldama, köpək oğlunun qızı, sənin atovun kəllə pambığını eşib tumanbağı toxutdurmasam, atam Hacı Turabdan xəbərim yoxdur». «1905-ci il»də «**Adə, köpəy oğlu, dığa köpəy oğlu, mənim üstümə gorda çəkirsən?** «Dönüş» əsərində Xosrəmmədin “**Eh, əclaf oğlu əclaf, tezis oğlu tezis**” sözləri də xarakterik vulqarizmə aid edilməlidir.

Həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dildə vulqar leksikadan istifadə etmək əslində düzgün deyildir, lakin bədi dildə hər hansı bir cəhəti aydınlıqla vermək, səciyyələndirməkdən ötrü bu leksikadan istifadə edilə bilər. Ədəbi obrazların xarakterini açmaq üçün bədi dildə müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir, bununla da, dialoq, monoloq replikalarla mənfə, ya da müsbət münasibətlər bildirilir. Daima Azərbaycan ədəbi dilinin saflığı, təmizliyi üçün aparılan mübarizənin ön sırasında dayanan C. Cəbbərli əsərində yersiz olaraq müəyyən məqsəd və səbəblə nitqində əcnəbi sözlərdən istifadə edənləri ifşa etmişdir. Azərbaycan dilində danışarkən öz nitqinə yersiz olaraq əcnəbi sözləri qatma, cümlənin bir hissəsini Azərbaycan, digər hissəsini işə başqa dildə danışmaq müəllifin heç də xoşuna gəlmir. Bu eybəcərliyi əsərlərində əyanlaşdırmaq, sərgiləmək özü də bir etirazdır. Çünki Cəbbərli bütün yaradıcılığı boyu həm şeir, həm nəsr həm də dram əsərlərində dilin saflığı, təmizliyi uğrunda mübarizə aparmışdır. Müəllif surətlərin danışığı vasitəsilə varvarizmdən istifadə edənlərə etirazını bildirir, ana dilini bəyənməyib başqa dildə danışanlara nifrətini aydın şəkildə göstərir. M.Arif yazığının bu xüsusiyyətin qeyd etmiş və göstərmişdir: “Cəbbərli qabaqcıl yazıçılarımızın və ictimai xadimlərimizin yolu ilə getmiş, Azərbaycan ədəbi dilinin yad təsirlərindən təmizlənməsində, təkmilləşməsində böyük rol oynamışdır” (Arif, 1955: 297). Adətən, varvarizmdən mənfə surətlərin dialoq və monoloqunda istifadə edilir, onların daxili aləmində olan mənfəliklər öz dili vasitəsilə açılır.

Varvarizmlər bu və ya digər xalqa məxsus sözlərin lüzumsuz olaraq işlədilməsidir. Bu sözlərin və ifadələrin Azərbaycan dilində qarşılığı olsa da, obrazlar belə sözlərdən məqsədli şəkildə istifadə edirlər. Bütün əcnəbi sözlər varvarizm deyildir. Dildə vətəndaşlıq hüququ qazanan ümumişlək sözlər, terminlər varvarizm hesab edilmir. Dilimizdə belə sözlər təsadüfi şəkildə işlənir. Varvarizmləri bəzən ekzotik sözlərdə eyniləşdirirlər, onları eyni kateqorial vahidlər hesab edirlər. Ekzotik sözlərlə varvarizmlərin oxşar, fərqli xüsusiyyətləri vardır. Bunların hər ikisi əcnəbi sözlərdir, hər hansı bir dilə keçdikdə eyni cür işlədilir, müəyyən mənanı daşıyırlar. Ekzotik sözlər başqa dilə keçdikdə də öz mənalərini dəyişməmiş, eyni şəkildə bəzən isə, fonetik, qrammatik şəkildə dəyişilməyərək işlədilir. Bu sözlər hər hansı bir xalqın məişətini, onun adət-ənənəsini, milli xüsusiyyətlərini birbaşa göstərən leksik vahidlərdir. Bu sözlər hər ikisi əcnəbi olsalar da, işlənmə mövqeyinə görə fərqlənirlər. Ekzotik sözlər hər hansı bir xalqın milli koloritini yaratmaq üçün istifadə edilir. Bu sözlər tərcümə edilmir, dilimizdə bunların qarşılığı yoxdur, sinonimi olmayan belə sözlər izahlı lüğətlərdə öz əksini tapa bilər, izahı aydın şəkildə verilir. Bunlar bir xalqın yerindən, etnoqrafik xüsusiyyətlərindən müəyyən məqsədlə əlaqədar olaraq işlədilən sözlərdir. Bu sözlərin tərcümə edilməsinə ehtiyac yoxdur, əgər tərcümə edilsə, milli-etnik, regional xüsusiyyətlərini itirir (Həsənov, 2001: 155). Bu sözlər dilimizin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə uyğunlaşa bilər. Bədi ədəbiyyatda hər hansı bir xalqın milli koloritini yaratmaq üçün yazıçılarımız tərəfindən daima işlədilir.

Varvarizmlər ekzotik sözlərdən fərqli olaraq, dildə qarşılıq olan lüzumsuz olaraq işlədilən ifadələrdir. Belə sözlər asanlıqla tərcümə edilə bilər. Bu sözlər situativ xarakterə malik olduğu üçün izahlı lüğətlərdə öz əksini tapa bilmir. A.Qurbanov varvarizmləri işlənməsinə görə iki yerə ayırır: 1) Şifahi dildə işlənən varvarizmlər; 2) Yazılı dildə işlənən varvarizmlər (Qurbanov, 1985: 244).

Şifahi dildə işlədilən varvarizmlər müxtəlif təbəqəli insanların dilində məqsədsiz işlədilən lüzumsuz alınmalardır. Bunların şifahi dildə işlədilməsi ədəbi dili korlamaqdır və belə hallara yol vermək düzgün deyil. Ədəbi dilin təmizliyi üçün onu təsadüfi alınmalarından, məqsədsiz və yersiz işlənmələrindən qorumaq lazımdır.

Yazılı dildə işlədilən varvarizmlər müəyyən məqsədə xidmət edir və bunlar bədii dildə işlədilərək tipin dilini fərdiləşdirmək üçün işlədilər. C. Cabbarlı ədəbi dilin saflığı uğrunda bütün yaradıcılığı boyu mübarizə aparmış, onun ədəbi dil sahəsindəki fəaliyyəti Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında yeni bir mərhələdir. Ümumxalq dilindən istifadə, bədii dilin üzərində diqqətlə işləmək, xarakterlərin açıqlanmasında dildən səmərəli istifadə etmək C. Cabbarlı yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Bədii dildə xarakterlərin tipikləşdirilməsində dil əlamətlərinin mühüm bir vasitə olduğu məlumdur. Bu haqda M.Arif yazır: “Cabbarlının, xüsusən, dramaturq Cabbarlının yaradıcılığında dil əsas tipikləşdirmə vasitələrindən biridir. Buna görə yazıçının saf aydın və müstəqil Azərbaycan dili uğrunda mübarizəsi bilavasitə onun sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bağlıdır” (Arif, 1955: 273). Onun qəhrəmanlarının dili, təbii canlı və təsirlidir.

Tipikləşdirmə vasitəsi kimi dildən istifadə edən dramaturq varvarizmlərdən müxtəlif məqsədləri həyata keçirmək üçün istifadə edir. Sürətlərin dilində işlədilən bu sözlərdən müxtəlif forma və məqsəd üçün istifadə edən Cabbarlı eyni zamanda xarakterləri bir-birindən fərqləndirir, hər birinə məxsus fərdi cizgiləri daha qabarıqlaşdırır. Dram əsərlərində varvarizmlərin işlədilməsinin bir çox formalarına rast gəlirik.

1) Azərbaycanca işlədilən cümlələr sırasında bütöv cümlə şəklində işlədilən varvarizmlər. «Sevil» əsərində əsas sürətlərdən biri olan Dilbər in meşanlıqını, göstərmək və əslində aid olmadığı halda, özünü ətrafındakılardan daha çox bilikli, savadlı yüksək təbəqəyə mənsub olduğunu göstərmək üçün xüsusi ifadələrdən istifadə edir.

Dilbər: Mən qəti deyirəm, yoxsa bu saat geyinib gedəcəyəm. Olmaz ki, dayım gəlsin, atanı burada görməsin. Eviniz çox gözəldir, ancaq fu... **Kak bezvkusno ubrano!** Və yaxud Dilbər: **Eto çto yeşyo!** Bu nədir, nə olmuşdur! Bu arvad kimdir, bunu buraya kim gətirdi? Dilbər in söylədiyi hər bir ifadədə onun mənəviyyətsizliyini, əxlaqi cəhətdən təkamil olmamasını, süni və müvəqqəti hökmranlığını sərgiləyir. Bu söylənilən fikirlər Dilbər in dialoq və replikalarında söylənilir və aydınlaşır. Özünü Edilya adlandırması, Balaşın gözünü yalançı parıltı ilə örtməsi və onu əlində bir oyuncaq kimi oynatması dialoqlarda aydın büruzə verilir. Onun cinayət xarakterli hərəkətləri, pul qəbzlərinə qol çəkdirmək üçün müxtəlif basqıları, yalançı mədəniyyəti istifadə etdiyi yersiz varvarizmlərlə pərdələnir. Adi manikür kursunu qurtarmış bu qadın yeri gəldi –gəlmədi əcnəbi sözləri gah cümlənin içərisində, gah da bütöv cümlə şəklində işlədərək varvarizmin müxtəlif fiqurlarını sərgiləyir. Bu sərgiləmə isə oxucuda surətə qarşı ikrah hissi oyadır. Bununla da dramaturq qarşısına qoyduğu məqsədə – ifşaedici vasitə ilə tipə münasibət bildirmək məqsədinə çatmış olur. Dilin gücü ilə niyyətinə çatmaq, C. Cabbarlının dram dilinin gücünü bir daha qabarıqlaşdırır. Azərbaycan dilində məqsədini sərgiləmək müxtəlif dilə məxsus varvarizmin işlənməsi əsərin dilinin rəngarəngliyinə, oynaqlığına, əsərin maraqla oxunuşuna səbəb olur.

«Dönüş» əsərində sürətlərdən Əlimuxtarın kinayə ilə danışması surətin daxili aləmi açıq. O, «yeniliyə iztehzə ilə yanaşır və replikası ilə fikrini bildirərək deyir: “pəh-bəh -pəh əz Badikubə tacir amadə”. Fars dilində olan bu varvarizmm surətin hadisələrə satirik münasibətini bildirməklə yanaşı, onun dar düşüncəsini, geriliyini də sübut edir. «Sevil əsərində Məmmədəli: Heç yox. Xalis **çelovek, serdsem i duşoy** - yuyumru üzü, qapqara qaşları, xırdaca burnu, nazikcə dodaqları deyir. Onun Sevilə bir insan kimi yox, qadın kimi qiymətləndirməsi xarakterin

daxilində yatan qadın-pərəstliyini nümayiş etdirir. Məmmədəlinin bu azğın, şəhvetli hissini başqa səhnədə Dilbərə (Ediliyaya) olan münasibətində də görürük. Bununla da boş mənasız danışan Məmmədəli bəyin dialoq, replika və varvarizmlər hərtərəfli tamlanmış surəti göz önündə canlanmış olur.

2) Varvarizmin pyeslərdə işlədilmə formalarından biri də cümlələrin içərisində tək-tək ayrıca söz şəklində işlədilməsidir. «Dönüş» əsərində Mirzə Camal: “Yeni əsər lazımdır, ancaq bacaran var, yazmır. Bacarmayan da yazır, bir şey çıxmır... Nə **geroyu** məlumdur, nə də **lyubovniki**. «Sevil» əsərində Dilbərin «Bu işə mənim dayım da qarışıbdır, **ponimayəş?** Və ya «**Nu, dovolno!** Mən söz vermişəm, bitdi, getdi» ifadələri xarakterin başqa cəhətini aydınlaşdırır. Bu işə Dilbərin özündən razılığını, nə istədiyini, ətrafındakıları idarə etməsinin göstəricisidir. Cümlə daxilinə tək söz halında varvarizmin işlənməsi lüzumsuz sözün yeni formada işlənməsidir.

3) Varvarizmin işlənməsinin başqa təzahürünü formalarına da Cavablarının pyeslərində rast gəlirik. Bu formalardan biri də surətin həmin sözlərin mənasını bilsə də, təhrifə uğramış şəkildə işlətməsidir. Diffuziyaya uğramış varvarizmlər həmin surətin savadsızlığını, amma özünü ətrafındakı şəxslərdən daha üstün olmasını göstərmək üçün istifadə edilir. «Almaz» əsərində Şərifin «Siz, xala, savsem bəspakoys olmayın, mən özüm buradayam: Sizin pırgıramdan xəbəriniz yoxdur. Balarzanın «Bəri» gəl görüm. Bu hansı zakunda yazılıbdır? İbadın” “Arvadları da doldurun bir dama, kişiləri də bir dama. Olsun hopçuluq” sözləri buna nümunə ola bilər. Bu varvarizmlər mənalı danışan şəxslərə məlumdur, onlar bu sözlə düzgün tələffüz etməsələr də, işlədirlər. Bununla özlərinin də yetənəkliliklərini, ətrafdakılardan çox bildiklərini nümayiş etdirməyə çalışırlar. C. Cəbbərlının əsas niyyəti belə özündənrazı insanlar öz kəlmələri ilə ifşa etmək idi ki, buna da nail olur. Pyeslərdə işlənən, “drazumenni, qəmisyyə, dəstismar” və s. varvarizmlər bu qəbiləndir.

4) Varvarizmin işlənməsində olan xüsusiyyətlərdən bir forması da surət sözün mənasını bilmir və özünün bildiyi başqa sözün yerində işlədir. Sevilin «Balaş! Sən mənə de görüm **fəlsəfət** deyirsən, **soľfet** deyirsən? Yeməlidir, içməlidir, geyməlidir, bir yol görüm fəlsəfəti necə eləyirlər, sonra o arvaddan yaxşı bacarmasam, əllərimi kəsərəm. Belə varvarizm ifşaedici deyildir. Burada müəllif Sevilin yazıqlığını, mütiliyini, eyni zamanda əri üçün lazım gəlsə, hər şeyə hazır olduğunu demək istəyir. Variantların bir növü də xüsusi adlara müraciət edilmiş şəkildə təzahür edilir.

«1905-ci ildə» əsərində Salamovun xüsusi adlara münasibəti də qeyd edilməlidir. Salamov onun üçün yad olan ad və familiyaları özünəməxsus sözlər vasitəsilə təhrif edilmiş şəkildə deyir. Təkəbbürlü, lovğa, eyni zamanda, hər bir şəraitdən özünə məxsus şəkildə istifadə edə bilmək bacarığını nümayiş etdirmək üçün Salamov varvarizmdən istifadə edir. Vulqarizm və varvarizmlərdən istifadə etmək surətin dilinin təbii canlandırmasına səbəb olur. Salamov kobud, fitnəkar, hiyləgər, padşahpərəst bir adamdır. Söylədiyi hər bir sözün ardında surətin özünün və aid olduğu zümrənin tipik cəhətləri meydana çıxır. Salamovun «Adə, belə mənə gömürnat xəlvətdə pıçıldayıb ey; Mariya Tumanifeynən, bu nə xəcalətdir sən bizə verirsən? Adə, Bahadırbəy, bu xalta nədir, salmışam mənim boynuma? Amma yaxşı ki, kişi özü qəlib sığaları gördü, **köpəy qızı** dahi kəf gedə bilməz; Axırda gördün ki, kişi özü dedi ki, mənə Toxum-Yerisuiç de. Dialoq və replikalarda müəllifin işlətdiyi vulqarizm və varvarizm surətin tam fərdi xüsusiyyətlərini meydana çıxarır.

Varvarizmlərin bədii dildə işlənməsi, göründüyü kimi, tipin fərdiləşdirilməsi və surətin açılması üçün Cəbbərlı tərəfindən işlənən bir priyomdur. Bu priyom vasitəsi ilə monoloq, dialoq, poliloq və replikalarda obrazın psixoloji durumu və dünyagörüşü öz əksini tapır. Dram əsərində tipin nitqi surətin özünü təqdim etdirir, bu xüsusiyyəti mükəmməl bilən və hər bir əsas və ya qeyri-əsas, epizodik surətin danışığına diqqət yetirən Cəbbərlı sözün əsl mənasında fərqli obrazlar qalereyası yaratmışdır. Bu qalereyada hər bir obraz öz rəngarəngliyi seçilir. Bu obrazların seçilməsində obrazların dili mühüm rol oynayır. Dili gözəl bilən və dilə sahib olan

Cabbarlı bu işin öhdəsindən məharətlə gəlir. Dramaturq ədəbi dil sahəsində baş verən inkişaf və irəliləyişləri bədii məqsəd üçün düzgün istifadə etməyi bacaran istedadlı sənətkardır.

Ədəbiyyat

- ARİF, M. (1955). *C. Cabbarlının Yaradıcılıq Yolu*. Bakı: ADU.
- Azərbaycan Bədii Dilinin Üslubiyatı*. (1970). Bakı: Elm.
- CABBARLI, C. (2005). *Əsərləri*. II cild. Bakı: Şərq-Qərb.
- CABBARLI, C. (2005). *Əsərləri*, III cild. Bakı: Şərq-Qərb.
- CƏFƏROV, C. (1960). *C. Cabbarlı*. Bakı: Elm.
- CƏFƏROV, S. (2007). *Müasir Azərbaycan Dili*. Bakı: Şərq-Qərb.
- CƏLAL, M., Xəlilov, P. (1988). *Ədəbiyyatşünaslığın Əsasları*. Bakı: Maarif.
- DƏMİRÇİZADƏ, Ə. (1935). C. Cabbarlının Drammaturgiyasının Dili. "Ədəbiyyat" Qəzeti, №15.
- HƏSƏNOV, H. (2001). *Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası*. Bakı: Elm.
- QURBANOV, A. (1985). *Müasir Azərbaycan Ədəbi Dili*. Bakı: Maarif.
- RÜSTƏMLİ, A. (2011). *Cəfər Cabbarlı Və Ədəbi-Mədəni Mühit*. F.E.D.Elmi Dərəcəsi Olmaq Üçün Təqdim Edilmiş Dissertasiyanın Avtoreferatı. Naxçıvan.

O'ZBEK TILINING GERMANİYADA O'RGANILISHI TARIXIDAN (XX asrgacha bo'lgan davr)

Jo'liboy ELTAZAROV*

Annotatsiya

Germaniyadagi turkologiya va turkiy tilshunoslik uzoq davr mobaynida dunyo turkologiya fanining karvonboshilaridan biri bo'lib keldi. Bu mamlakatda 15-asrdan e'tiboran Turkologiyaga va turkiy tillarga doir izlanishlar olib borildi. Prussiyadagi Leypsig, Berlin shaharlari va qator nemis universitetlarida 18-19 asrlarda turkologiya maktablari vujudga keldi. Hieronymus Megiser, Heinrich Julius von Klaproth, Wilhelm Schott, Otto fon Byotlink, W.W.Radloff kabi atoqli nemis turkologlari amalga oshirgan salmoqli tadqiqotlar Germaniya va Rossiyada turkiy tilshunoslik fanini yuqori saviyaga ko'targan edi.

Kalit So'zlar: Germaniya, Turkologiya, Turkiy Tilshunoslik, O'zbeklar, O'zbek Tili, Uyg'ur Tili, Hieronymus Megiser, Heinrich Julius Von Klaproth, Wilhelm Schott, Otto Fon Byotlink, W.W.Radloff.

ALMANYA'DA ÖZBEKÇENİN ARAŞTIRILMASI TARİHİ (XX. Yüzyıl Öncesi)

Özet

Almanya'daki Türkoloji ve Türk dil bilimi uzun zaman diliminde dünya Türkolojisinin önde gelen merkezlerinden biri olmuştur. Bu ülkede 15. yüzyıldan itibaren Türkoloji ve Türk dilleri üzerine çalışmalar yapıldı. 18. ve 19. yüzyıllardaki Türkoloji ekolleri Prusya'daki Leipzig, Berlin ve bazı diğer Alman üniversitelerinde kuruldu. Hieronymus Megiser, Heinrich Julius von Klaproth, Wilhelm Schott, Otto Fon Byotlink, W. Radloff gibi önde gelen Alman Türkologlar tarafından yapılan önemli araştırmalar, Almanya ve Rusya'daki Türk dil bilimini daha üst seviyelere taşıdı.

Anahtar Kelimeler: Alman, Türkoloji, Türk Dil Bilimi, Özbekler, Özbek, Uygur, Hieronymus Megiser, Heinrich Julius Von Klaproth, Wilhelm Schott, Otto Fon Byotlink, W. Radloff.

FROM HISTORY OF RESEARCHES OF UZBEK LANGUAGE IN GERMANY (Before the 20th Century)

Summary

Turkology and Turkish linguistics in Germany have long been one of the leading teams in the world of Turkology. In this country, Turkology and Turkish languages have been studied since the 15th century. The schools of Turkology in the 18th and 19th centuries were founded in Prussia, in Leipzig, Berlin cities and some other German universities. Important research by leading German Turkologists such as Hieronymus Megiser, Heinrich Julius von Klaproth, Wilhelm Schott, Otto Fon Byotlink and W. Radloff brought the Turkish linguistics in Germany and Russia to higher levels.

---

* Prof. Dr., Semerkand Devlet Üniversitesi, Özbekistan, el-mek: juliboy2@gmail.com

Key Words: German, Turkology, Turkish Linguistics, Uzbeks, Uzbek, Uighur, Hieronymus Megiser, Heinrich Julius von Klaproth, Wilhelm Schott, Otto Fon Byotlink, W. Radloff.

Germaniyadagi turkologiya va turkiy tilshunoslik uzoq davr mobaynida dunyo turkologiya fanining karvonboshilaridan biri bo'lib keldi. Nemislarning turkiylar bilan ilk tanishuvi XI-XIV asrlarda salb yurishlari davrida yuz bergan. Bu davrda bu yurish va urushlarga qatnashgan harbiylar yozgan safar xotiralarida asosan Anadolu va Yaqin Sharqdagi o'g'uz turklari va turkmanlari haqida ma'lumotlar keltirilgan edi (Gül, 2006: 56-117).

XIV asrdagi Qipchoq turklarining tili haqidagi muhim manba «Kodekus Kumanikus» (*Codex Cumanicus*) asaridagi ma'lum bir qismning qipchoqcha-turkcha lug'at ekanligi ma'lum. Eski qipchoqlarning nemislar bilan ilk o'rta asrlardagi lisoniy-etnik aloqalarining aksi bo'lgan bu muhim tomon haligacha turkologlar va germanologlar tomonidan mufassal tekshirilmagan (*Das türkische ...*, 2001).

Germaniyadagi ilk turkolog sifatida tarix sahifalariga muhrlangan olim Hieronymus Megiserdir (1554-1619). Binobarin, Hieronymus Megiserning 1612-yilda Leypsigda bosilib chiqqan «*Institutionum linguae turcicae libri quator. Quorum*» asari Germaniyadagi ilk turkiy til grammatikasi ham edi. Lotin tilida yozilgan bu kitob quyidagi bo'limlardan tashkil topgan edi:

I. *Continet Partem Isagoges Grammaticae Turcicae Priorem, de orthographia* (Turkiy til haqidagi umumiy tushuncha va yozuv)

II. *Turc-Arabica. Verò Isagoges Grammaticae* (Turkcha va Arabcha, Turkchadagi arabcha unsurlar grammatikasi)

III. *Complectitur diversa linguae Turcicae Exercitia, et duas Proverbiorum* (Turkchadagi so'z turkumlari, so'zlarning etimologiyasi, ot va fe'l)

IV. *Turcicorum Centurias. Dictionarium est Latino-Turcicum et vicißim Turcico-Latinum*, (Turkcha-lotinja, lotinja-turkcha lug'atlar) (Stein, 1987: 41-56).

Hieronymus Megiserning bu kitobida jami 2500 turkiy so'z izohlangan va ularning grammatik va nutqda qo'llanilish xususiyatlari ochib berilgan.

XVII asrda Germaniya (Prussiya)da Leypsig sharqshunoslik va turkologiyaning markaziga aylangan edi. Leypsigdagi dastlabki turkologik tadqiqotlar sharqshunos Jon Kristian Kladius (*Johann Christian Clodius*, 1676-1745) tomonidan amalga oshirilgan. Uning «*Compendiosum Lexicon LatinoTurcico-Germanicum*» (1730) nomli asari lotinja-turkcha-nemischa lug'at shaklidir.

Jon Kristian Kladius 1729-yilda Istanbulda bosma yo'l bilan nashr etilgan ilk kitoblaridan biri «Sayyoh tarixi» asarini 1731-yilda nemischaga o'girib nashr etgani ham xarakterlidir. Bu balki yangi tarixda musulmon o'lkalarida yaratilgan ilmiy asarning birinchi marta G'arb mamlakatida nashr etib, tarqatilgani namunasidir: *Tarih-i seyyah hoc est: Chronicon peregrinantis seu historia ultimi belli Persarumcum Aghwanis gesti, a tempore primae eorum in regnum Persicum irruptionis ejusque occupationis, usque ad Eschrefum Aghwanum, Persiae regem recenti continuata, ex codice Turcico, in officina typographica recentis Constantinopolitana impresso, versa acnotis quibusdam illustrata (Cum Tabula imperatorum familiae Othomanicae, ex codice manuscripto Turcico, in fine adjuncta*, Lipsiae, 1731, 108 s) (Stein, 1987: 41-56).

Germaniyadagi birinchi professional turkolog Heinrich Julius von Klaprothdir (1783-1835). Avvalboshda o'z faoliyatini til, tarix, etnografiya va geografiya sohalaridagi ishlari bilan boshlagan Heinrich Julius von Klaproth Sankt-Peterburg Fanlar akademiyasiga ishga taklif

etilgandan keyin Sibir va Kavkazdagi xalqlar va tillarga o'z e'tiborini qaratgan. U Kavkaz va Sibirga Fanlar akademiyasining ekspeditsiyalari bilan borgach, u yerda to'plagan ma'lumotlarini ushbu asarlarida jamlagan: («*Reise in den Kaukasus und nach Georgien in den Jahren 1807 und 1808*», I-II, Halle-Berlin, 1812-1814; *Asia Polyglotta*, 1823). Keyingi asar bevosita Sibir va O'rta Osiyodagi turkiy tillar tadqiqi bilan bog'liq. Boshqird, qozoq, qirg'iz, yoqut va chuvash tillari bo'yicha kuzatishlar bayon qilingan ushbu asarda, chuvash tilining turkiy tillar oilasiga mansubligi xususidagi fikr birinchi marta bayon qilingan (Comparasion de la langue..., 1828:237-246).

Germaniyadagi turkologiyaning asoschilaridan biri Vilhelm Skotdir (Wilhelm Schott, 1802-1889). Turk olimi Ahmet Temir Vilhelm Skotning Oltoy va Urol-Oltoy nazariyasining asoschilaridan biri ekanligini ta'kidlab quyidagicha yozadi: «Vilhelm Skotning asarlari bilan Urol-Oltoy tillari va ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar haqidagi mavzu jiddiy ilmiy muammo sifatida o'tganila boshladi» (Temir, 1991: 22). Vilhelm Skot tarafidan tovush parallellari (o'xshashliklari) haqidagi nazariya Oltoy tillari nazariyasining tamal toshlarini qo'yib berdi. Masalan u Turkcha $z =$ Chuvashcha r ; Turkcha $\zeta =$ Chuvashcha l ekanini ko'rsatib bergan edi. Keyinchalik bu tovush parallellari Oltoy til oilasining barcha a'zolari uchun umumiy holat ekani isbotlandi. Olimning turkiy tillar tadqiqiga bag'ishlangan asarlarining asosiylari quyidagilar: «*Versuch über die tatarischen Sprachen*, 1836; *Altäische Studien*, 1-5, 1860-72; *Die Cassiasprache*, 1859; *Die finnische Sage von Kullerwo*, 1852; *Über den Buddhismus im Hochasien und in China*, 1846; *Älteste Nachrichten von Mongolen und Tataren*, 1846; Schott, *De lingua Tschuwaschorum*, 1841».

Vilhelm Skotning «*Über die jakutische Sprache*» (1843) asari yoqut tilining birinchi ilmiy grammatikasi bo'lib hisoblanadi (Eren, 1998)

Julius Theodor Zenkerning (öl. 1884) «*Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*», I-II, Leipzig, 1866-1876 va «*Allgemeine Grammatik der Türkisch-Tatarischen Sprache von Mirza A. Kasem-Beg*», Leipzig, 1848 kabi asarlari XIX asrning ikkinchi yarimida turkiy tillar bo'yicha Germaniyada yaratilgan muhim tadqiqotlardan hisoblanadi. U tarafidan tayyorlangan va turkologlar o'rtasida «Zenker lug'ati» sifatida bilinuvchi «*Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch*» Markaziy Osiyo turkiy tillari, jumladan, eski o'zbek adabiy tili («chig'atoycha») bo'yicha tadqiqot olib borgan izlanuvchilar uchun muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qilgan.

Otto fon Byotlink (Otto von Böhtlingk, 1815-1904), o'z faoliyatini hindolog sifatida boshlagan bo'lsa-da, keyinchalik Sankt-Peterburg Fanlar akademiyasi taklifi bilan Rossiyaga kelgach, turkiy tillar bilan faol shug'ullandi. Uning «*Über die Sprache der Jakuten Grammatik, Text und Wörterbuch*», I-II (St. Petersburg, 1848-1851) nomli asarida yoqut tilining eng qadimiy tillardan biri sifatida turkiy tillar o'rtasida alohida o'ringa ega ekanligi hamda u qadimgi turkiy tillarning o'ziga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini o'zida saqlab qolganligi xususida qimmatli kuzatishlar bayon qilingan (Botlingk, 2005: 435).

Germaniya va Rossiyadagi turkologiya fanining taraqqiyotida hamda nemis turkologiyasining tajriba hamda tadqiqot uslub-yo'nalishlarini rus turkologiyasiga transfer qilishda katta o'rin tutgan mashhur nemis olimi Vilhelm Radlofning (rus. Василий Васильевич Радлов, nem. Friedrich Wilhelm Radloff, 1837-1918) hayoti va asarlari alohida diqqatga sazovordir*.

---

* Fridrix Vilhelm Radloff (Radlov Vasiliy Vasilyevich) (1837.05.01, Berlin - 1918.12.05, Petrograd) — rus sharqshunos, turkiyshunos, etnograf va tarjimon. Peterburg FA a'zosi (1884), falsafa fanlari d-ri (1858). Berlin universitetini tugatgan (1858). Peterburg FA Osiyo muzeyi (1885-90), Antropologiya va etnografiya muzeyi direktori (1894-1918). 1858 yildan umrining oxirigacha Rossiyada yashagan Radlofning hayoti va ilmiy faoliyati shartli ravishda 3 davrga bo'linadi: Oltoy davri (1859-71) da Radloff Oltoy va G'arbiy Sibirdagi turkiy xalqlar tillarini o'rgangan, bu xalqlarning tillari, folklori, etnografiyasi va arxeologiyasiga oid materiallar to'plab, ularni dastlabki ishlovdan o'tkazgan. Qozon davrida (1871-84) uning turkiy tillar fonetikasiga bag'ishlangan yirik asari —

Vilhelm Radlofning turk biografi Ahmet Temir uning hayoti va asarlari xususida yozgan kitobida olimning turkologiya fani oldidagi xizmatlarini quyidagicha izohlaydi: «V. Radlofning yangi, o'рта va qadimgi turkiy tillarga doir tadqiqotlarida joyiga qarab oz yoki ko'proq xatoliklar uchraydi, bulardan qat'iy nazar turkologiya tarixining 1860-yillardan to 1918-yilgacha bo'lgan davrini «Radlof davri» deyishimiz uchun bir monelik yo'qdir» (Temir, 1991: 7).

1858-yildan 1918-yilgacha, ya'ni vafotiga qadar Vilhelm Radlof Rossiyada (Barnaul, Altay va Sankt-Peterburg) yashadi, Barnaul gimnaziyasida va Sankt-Peterburg Fanlar akademiyasiga qarashli Osiyo muzeyi (1885-90), Antropologiya va etnografiya muzeyida (1894-1918) ishladi.

V. Radlofning sharqshunos va turkolog sifatida shakllanishida Vilhelm Skotning katta ta'siri bo'lgan, deb yozadi Ahmet Temir. Aynan ana shu ta'sir tufayli Radlof «Markaziy Osiyo va Sibirning kam o'rganilgan tillarini o'zining tekshiruvlari sohasi qilib oldi. Turkiy tillar bilan bir qatorda mo'g'ulcha, manjucha va xitoy tillarini puxta o'rgangan olim qadimgi yahudiy tili, arabcha va forscha darslarini ham olgan, bu tillarni puxta o'zlashtirgan edi» (Temir, 1991: 21-22).

V. Radlofning Germaniya va Rossiyadagi faoliyatlari davrida amalga oshirgan tadqiqotlari natijasida Sibir va Markaziy Osiyo tillari (uyg'ur, oltoy, teleut, shor, kumandin, tuva, qozoq, qirg'iz, xakas, G'arbiy Sibir tatarlari tillari) va bu tillarda gaplashuvchi xalqlarning madaniyati, folklori, adabiyoti masalalari bo'yicha quyidagi ilmiy asarlari e'lon qilingan va ular 130 yildan beri o'z ilmiy ahamiyatini yo'qotmay kelmoqda: «*Proben der Volksliteratur der turkischen Stamme Südsibirien*» (*Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи*), *тексты и немецкий перевод; Санкт-Петербург, 1866-1896, 7 т; «Vergleichende Grammatik der nordlichen Turksprachen. Th.I. Phonetik».* (*Сравнительная грамматика северных тюркских языков. Т.I. Фонетика*), *Лейпциг, 1882-1883; «Wörterbuch der Kinai-Sprache»* (*Словарь кинайского языка*), *Санкт-Петербург, 1874; Анализ болгарских числительных имен, в известиях Албекри и др. авторов (1878); «Die Lautalternation und ihre Bedeutung für die Sprachenentwicklung»* (*Гармония гласных и её значение для развития языков; в «Verhandlungen des funften internationalen Orientalisten Congress»*), *Берлин, 1882; «Zur Sprache der Komanen»* (*О языке куманов; в «Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft»*), *Лейпциг, 1884-1885; «Versuch eines Wörterbuches der Türkdialecte»*, (*СПб., 1888 и сл.*) / *Опыт словаря тюркских наречий. т. I-IV. СПб., 1888-1911; «Die altturkischen Inschriften der Mongolei»* (*Древнетюркские надписи Монголии*), *вып. 1 и 2, СПб., 1894, 1899; «Observations sur les Kirghis»* (*Заметки о киргизах*), *Париж, 1864; Мифология и мирозерцание жителей Алтая («Восточное Обозрение», 1882, № 7 и 8, 1883, № 8); «Ethnographische Übersicht der Turkstamme Sibiriens und der Mongolei»* (*Этнографический обзор тюркских племён Сибири и Монголии*), *Лейпциг, 1884; Aus Sibirien (Из Сибири)*, *Лейпциг, 1884 (русский перевод, 1989); «Das Schamanentum und seine Kultus»* (*Шаманство и его культ*), *Лейпциг, 1885; Сибирские древности (в «Материалах по археологии России, издаваемых Императорской археологической комиссией»*), *Санкт-*

"Shimoliy turkiy tillarning chog'ishtirma grammatikasi. 1-qism. Fonetika". Leypsigda nemis tilida chop etilgan (1882-83). Peterburg — Petrograd davri (1884-1918) da Radlof nomini jahonga tanitgan 4 jildli 24 kitobchadan iborat "Turkiy lahjalar lug'ati tajribasi" ("Opit slovarya tyurkskix narechiy") dunyoga keldi. Ushbu fundamental asar 40 dan ortiq turkiy tilda uchraydigan 70 ming lug'aviy birlikni qamrab olgan.

Radlof 1860-70 yillardagi Oltoy, Sibir, Qozog'iston, O'рта Osiyo ekspeditsiyalarining ishtirokchisi, 1891 yildagi O'rxun ekspeditsiyasining rahbari, 1898 yildagi Turfon ekspeditsiyasining tashkilotchisi bo'lgan, birinchilardan bo'lib turkiy O'rxun-Yenisey yozuvini o'qigan; 11-asr yozma yodgorligi bo'lmish "Qutadg'u bilig"ning Vena kutubxonasidagi uyg'ur yozuvli nusxasining faksimilesini va nemischa tarjimasini nashr etish bilan (1891-1910) ushbu asarni o'rganishga asos solgan.

Peterburg, 1888; «Atlas der Altertümer der Mongolei» (Atlas mongolischer Altertümer), Санкт-Петербург, 1892; «Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens; Aus Sibirien Atlas der Altertümer der Mongolei» (1892-1896); «Die alttürkischen Inschriften der Mongolei» (1894-1895).

Yuqoridagi asarlardan so'ngi ikkitasi turkologiya, turkiy tillar va o'zbek tili uchun juda ahamiyatlidir. Ma'lumki, V.Radlof qadimgi turkiy-runik va qadimgi turkiy-uyg'ur obidalarining topilishi, o'qilishi, nashr etilishi, turli tillarga tarjima qilinishi va ilmiy o'rganilishiga juda katta hissa qo'shgan olimdir. U 1894-yilda O'rxun-Enasoy yodgorliklarini deshifrovka qilib o'qishga erishdi, 1895-1902-yillar davomida 15 jilddan iborat «O'rxun ekspeditsiyasi materiallari to'plami»ni («Сборник трудов Орхонской экспедиции», Санкт-Петербург, 1895-1902) e'lon qildi, 40 ta eski turkiy yodnomalarning tarjimasini va ilmiy tadqiqini amalga oshirdi. Shuningdek, qadimgi uyg'ur yodnomalaridan «Oltin yoruq»ni o'qidi va tarjima qildi. Bu kashfiyot va tadqiqotlarning barchasi hozirgi turkiy tillarning taraqqiyoti bosqichlarini belgilash, turkiy tillardagi so'z va qo'shimchalarning etimologiyasiga aniqlik kiritish, bu tillarning qiyosy-tarixiy fonetikasi va grammatik qurilishiga doir izlanishlarni yangi bosqichga ko'tarishda asos vazifasini bajardi (Reşetov, 2002:95-101).

XIX asrning oxirida Yevropalik va Rossiyalik olimlarning Osiyo qit'asining ichki qismlarida qadimgi xalqlarga va hozirgi xalqlarning ajdodlariga aloqador bo'lgan madaniy obidalarni kashf etishi, bu qadimgi obida hamda madaniyat yodgorliklari ustida olib borgan tadqiqotlari Germaniyadagi sharqshunos va turkologlarni ham harakatga keltirdi. Shu sababli 1899-yilda Rimda bo'lib o'tgan Sharqshunoslar Kongressida qatnashchilar diqqatiga havola qilingan Markaziy Osiyoda qadimgi sivilizatsiyalarga aloqador topilmalar xususidagi ilmiy axborotlardan keyin Germaniyadagi ilmiy doiralar Sharqiy Turkiston shaharlariga va, ayniqsa, Turfan shahriga ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirishga kirishdilar.

Germaniyalik olimlar 1902-1914-yillar davomida jami to'rt marta Sharqiy Turkistonga safar qildilar: 1902-1903-yillar orasida A. Grunvedel (A. Grünwedel) rahbarligida, 1904-1907-yillar orasida A.fon le Kok (A.von le Coq), 1908-1912-yillarda A.Grunvedel va 1913-1914 yillari yana A.fon le Kok rahbarligida ilmiy ekspeditsiyalar tashkil etildi.

1-ekspeditsiya. Rahbar: prof. A.Grünwedel; Ishtirokchilar: doktor G.Huth, Th.Bartus. Yo'nalish: G'ulja - Urumchi - Turfan vohasi (Xocho, Bözäklik, Sängim, Tuyuq) 1902-yil, mart - 1903-yil, topilgan obidalar: Manixey yozuvlari, uyg'ur obidalari. Shimoliy Ipak Yo'li (Toqsun-Xorashaxr-Qumturaning yaqinidagi Quva-xarobalari) - Gilziq - Aksu - Tumshuq - Maralboshi - Qashqar. Topilgan obidalar - 46 quti.

2-ekspeditsiya. Rahbar: doktor A.V. Le Coq; Ishtirokchi: Th.Bartus. Yo'nalish: Urumchi - Turfan vohasi (Xocho va uning atrofidagi tumanlar, Yar-Xoto, 1904-yil, noyabr - 1905-yil, avgust; Hami-Turfan, 1905-yil, avgust) - Shimoliy Ipak Yo'li - Koshg'ar (1905-yil, oktyabr); dekabr oyida 3-ekspeditsiya bilan birlashgan). Topilgan obidalar: 103 ta kitob, asosan rasmlar (Bözäklik), juda ko'p matnlar - Suryonicha Xristian matnlari, Sog'd, Manixey dini yozuvlari, Uyg'ur Budda matnlari.

3-ekspeditsiya (1906-yil iyunda 2-ekspeditsiya bilan birlashtirilgan). Rahbar: prof. A. Grünwedel; Ishtirokchilar: A. V. Le Coq, H. Pohrt, Th.Bartus. Yo'nalish: Kashg'ar - Tumshuq (1906-yil, yanvar.) - Qizil - Quva - Qumtura (1906-yil, ibodatxona rasmlari) - Qizildagi G'or rasmlari (1906-yil, fevral - may) Buddist ma'budi majmuasi va Sho'rchuqning G'orlari (Budda rasmlari - Turfan vohasi (1906-yil, iyul) - Urumchi - Hami - Tuyuq (1907-yil, yanvar) - Sho'rchuq (Fevral - mart, 1907) - Turfan, Urumchi orqali qaytish (1907-yil, aprel). Topilgan obidalar - 118 quti.

4-ekspeditsiya. Rahbari: doktor A. V. Le Coq; Ishtirokchi: Th.Bartus. Kashg'ar - Quva, Qizil (1913, iyun - sentyabr) - Kirish, Simsim - Kumtura (1913-yil, noyabr) - Tumshuq (1913

yil yanvar - 1914 yil) - Koshgar. Topilgan obidalar - 75-80 kilogrammli 156 ta quti (xususan, sak va sanskrit tillarida Tumshuqdan olingan matnlar) (Turfan Studies, 2017).

Ekspeditsiyalar yakuniga ko'ra quyidagi yodnomalar matnlar shaklida nashr etilgan: (*Bericht über archäologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902-1903*); *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch-Turkistan* (1912); *Chotscho* (1913); *Auf Hellas Spuren in Ostturkistan* (1926); *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens* (1925); *Von Land und Leuten in Ostturkistan* (1928); *Die Buddhistische Spätantike in Mittelasiens*, 1-5-jildlar; 6-7-jildlar Ernst Valdshmidt bilan hamkorlikda); *Uigurica* (4 jild), *Manichaica* (3 jild) va *Türkische Turfantexte* (10 jild).

Sharqiy Turkistondan topilgan turkiy (uyg'ur) tilidagi obidalar turli yillarda germaniyalik G. Hazay, Peter Zeyme, K.Roborn, G.Kara, Sh.Tekin va S.Tezjan kabi olimlar tomonidan ilmiy o'rganildi: *G. Hazai-P. Zieme: Fragmente der uigurischen Version des «Jingaggjing mit den Gathas des Meister Fu», Nebst Anhang von T.Inokuchi, Berlin, 1971*; *K. Röhrborn: Eine uigurische Totenmesse. Text, Übersetzung, Kommentar, Berlin, 1971*; *S. Tezcan: Das uigurische Insadi-Sutra, Berlin, 1974*; *P. Zieme: Manichaisch-türkische Texte. Texte, Übersetzung, Anmerkungen, Berlin, 1975*; *G. Kara-P. Zieme: Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung, Berlin, 1976*; *G. Kara-P. Zieme: Die Uigurischen Übersetzungen des Guruyogas «Tiefer Weg» von Sa-skya Pandita und der Manjusrinamasamgiti, Berlin, 1977*; *Ş. Tekin: Maitrisimit Nom Bitig, Transliteration und deutsche Übersetzung der uigurischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhasika-Schule, Berlin, 1980*; *P. Zieme: Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren, Berlin, 1985.*; *P. Zieme: Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste Buch, Turnhout, 1996* (Turfan Studies, 2017).

1990-yilda ikki nemis davlati (GDR va GFR) birlashganidan keyin Germaniyadagi uyg'ur obidalarini jiddiy tizimga solindi, ularning elektron variantlari yaratildi va keng ilmiy jamoatchilikka havola qilindi (Turfan Studies, 2017).

Xulosa o'rnida shuni aytib o'tish kerakki, nemislarning turkiylar bilan ilk tanishuvi XI-XIV asrlarda yuz bergan. Germaniyada turkologiya sohasiga tamal toshini qo'ygan olim Hieronymus Megiserning bo'lib, uning bir necha bo'limlardan tashkil topgan turkiy til grammatikasi asari tahsinga loyiq. Bundan ko'rinadiki, turkiy tillarga bo'lgan qiziqish, e'tibor qadim-qadimga borib taqaladi. Johann Christian Clodiusning tadqiqotini, birinchi professional turkolog Henrich Julius von Klapprothning amalga oshirgan ishlari hozirgi kunga qadar e'tirof etib kelinmoqda.

Turkiy tillarni butun Germaniyada, qolaversa, Rossiyadagi taraqqiyotida Vilhelm Radlofning asarlari alohida diqqatga sazovor. Olimning juda ko'plab ilmiy asarlari asarlari e'lon qilingan va ular 130 yildan beri o'z ilmiy ahamiyatini yo'qotmay kelmoqda. Asarlar bugungi kundagi o'zbek tili grammatikasi qoliplariga tushmasa-da, o'z davrining noyob ilmiy xazinasi bo'lib kelgan.

Germaniyalik olimlar Sharqiy Turkistondagi qadimgi Uyg'ur obidalarini o'rganish uchun to'rt marta safar qilganligi aslida 20-asr boshlarida Yevropa sharqshunosligining odatdagi taraixiy asarlarni talon-taroj qilish amaliyoti esa-da, 1990 yilda ikki nemis davlati birlashgandan keyin Germaniyadagi uyg'ur obidalarini jiddiy tizimga solindi va ularning elektron variantlari yaratilib, ilmiy jamoatchilikka havola qilindi. Bugun bu obidalarini Internet tarmog'i orqali o'rganishning imkoniyati mavjud.

Bularning barchasi 20-asr boshlarigacha Germaniyada kuchli turkologiya maktabi shakllangani va nemis turkologlari eng qadimgi zamonlardan beri boshqa turkiy tillar qatori o'zbek tilini tadqiq etib kelganini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

GÜL, B (2006). *Almanya'da Türkoloji Çalışmaları (Tarihî Gelişim, Türkologlar, Dergiler)* //Türkbilig, 2006/11: 56-117> www.turkbilig.com/pdf/200611-262.pdf (December, 2017).

Das türkische des 16. Jahrhunderts, Nach den Aufzeichnungen des Florentiners Filippo Argenti (1533). Göttingen, 2001.

STEIN, H. (1987). *Zur Geschichte türkischer Studien in Leipzig (von 1612 bis ins 20. Jahrhundert)*, Germano-Turcica, Bamberg.

Comparasion de la langue des Tschouvaches avec les idimes Turks, JA, 1828.

TEMİR, A. (1991), *Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri, Hayatı-İlmî Kişiliği-Eserleri*, Ankara: TDK Yayınları.

REŞETOV A. M (2002). *Akademik V. V. Radlov, vostokoved i muzeyevod (Osnovniye etapi deyatelnosti)* // Radlovskiye chteniya, 2002. Materialı godičnoy nauchnoy sessii. – SPb.

Internet manbalar

BOTLİNGK (2005). *Bol'shaya rossiyskaya entsiklopediya*, Moskva, 2005. -S. 435. - (Bol'shaya rossiyskaya ensiklopediya : [v 35 t.] / gl. red. Y. S. Osipov; 2004-2017, t. 3). -ISBN 5-85270-331-1.

Turfan Studies > <http://turfan.bbaw.de/projekt-en> (December, 2017).

ESKİ UYGURCA TWW VEYA TWYW~TWVW KELİMESİNİN KÖKENİ ÜZERİNE

Erdem UÇAR*

Özet

Etimoloji filolojinin temel çalışma alanlarından biridir. Eski Türkçe kelimelerin kökenini araştırmak, Türk dilinin diğer dönemlerindeki kelimelerin kökenini araştırmaktan çok daha zordur. Eski Türkçedeki kelimelerin hepsi Türkçe kökenli değildir. Bilhassa Eski Uygurca döneminde Türkçeye yabancı dillerden kelimelerin geçtiği görülmektedir. Eski Uygurcada farklı dillerle olan münasebet alıntı kelimelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Eski Uygurcadaki alıntılarının bir kısmı da Çince'den ödünçlemedir. Bazı Çince alıntılarının imlâsı düzenli değildir. Böyle bir durum alıntının kökeninin belirlenmesini zorlaştırmaktadır. Kökeni hakkında belirsizlik bulunan kelimelerden biri de TWW veya TWYW~TWVW imlâsına sahip kelimedir. Kelimenin kökeni için birkaç ihtimal düşünülmüştür, ancak bu konuda nihaî bir neticeye ulaşılmamıştır. Makalede kelimenin Eski Uygurca metinlerdeki tanıkları listelenecek ve kelimenin kökeni hakkındaki görüşler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Etimoloji, Eski Uygurca, TWW, TWYW~TWVW, Çince.

ON THE ETYMOLOGY OF OLD UYGUR TWW OR TWYW~TWVW

Abstract

Etymology is one of the main fields of philology. It is much more difficult to find the origin of Old Turkic words than to find the origin of words in other periods of Turkish language. All the words in Old Turkic are not Turkish origin. It is found that in Old Uygur period, Turkish is communicating with different languages. The relationship with different languages led to the loanwords in Old Uygur. Some loanwords are from Chinese. The loanwords do not have regular orthography. Such a situation makes it difficult to determine Chinese loan. One of the words with uncertainty about its origin is the TWW or TWYW~TWVW. A number of possibilities have been considered for the origin of the word, but no final result has been reached. In the article, evidences of the word in the Old Uygur texts will be listed and proposals about the origin of the word will be evaluated.

Key Words: Etymology, Old Uygur, TWW or TWYW~TWVW, Chinese.

I. Giriş

Eski Türkçenin yazımında kullanılan yazı sistemleri, aynı kökten geldikleri için sesbirimleri yazıya bazen tam olarak yansıtamamaktadır. Bu durumun neticesinde eşyazılılık sorunu ortaya çıkmaktadır. Eşyazılılık, etimolojik araştırmalarda büyük zorluk oluşturur. Eski Uygurcada imlâsı nedeniyle birbirine karıştırılan kelimelerden biri de şimdiye değin TWW ve TWYW~TWVW imlâsıyla kabul edilen kelimelerdir. Eski Türkçede *tü* 'tüy' kelimesinden farklı olduğunu düşündüğüm, ama onunla eşyazımlı başka bir TWW daha vardır. Makalede bunun üzerinde durarak kelimenin kökeni hakkında bir öneride bulunacağım.

* Doç. Dr., el-mek: merdemu@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0039-9619>

II. Uygurca Metinlerdeki Tanıklar

Uygurca metinlerde TWW ve TWYW~TWVW imlâsıyla kabul edilen iki kelime tespit edilmiştir. Bu kelimeler hakkında yapılan açıklamalarda ikisinin aynı kelime olduğu iddia edilmiştir. Uygurca metinlerde TWW ve TWYW~TWVW olarak geçen iki kelimenin neşirlerdeki tanıklarına bakalım.

II.1. TWW'nün Tanıkları

TWW ilk kez Müller'in neşrettiği *Uigurica III*'te karşımıza çıkmıştır ve burada *törlüg* ile birlikte kullanılmıştır: *tüü* törlüg 'çok çeşitli' (1922: 70). Kelime, eski kayıt numarası T I D 7, yeni kayıt numarası Mainz 698 numaralı fragmanda geçmektedir. Fragman, Uygurca *Daśakarmapathāvadānamālā*'ya aittir ve eserin yeni neşrinde de kelime *tüü* törlüg 'birçok' şeklinde okunmuştur (Wilkens, 2016: 4023 [s. 428]).

Insadi-Sūtra'da bir yerde TWW yine *törlüg* ile birlikte geçmektedir: *tüü* törlüg 'pek çeşitli' (Tezcan, 1974: 343¹ [s. 42]).

Maitrisimit Nom Bitig'te TWW, altı yerde *törlüg* ile birlikte görülür: *tü* törlüg 'çeşitli' (Tekin 1980 I: 21 r7 [s. 68], 139 r17-18 [s. 95], 141 r26 [s. 101], 163 v10-11 [s. 145]; Tekin 1976: 55/24 [s. 112], 104/21 [s. 175]). Tekin, eserinin Türkçe ve Almanca neşrinde kelimeyi *tü* 'tüy' kelimesinden ayırmıştır. Tekin, Türkçe neşrinde (1976: 486a) ve Almanca neşrinde (1980 II: 126b) kelimeyi 'türlü, çok' ile anlamlandırmıştır.

Altun Yaruk'ta, TWW imlâsıyla yazılan kelime yirmi yedi yerde görülmektedir ve bu yirmi yedi yerdeki TWW, Kaya 1994'te tek bir maddede, yani *tüü*'nün altında toplanmıştır (751a). Bunlardan beş tanesi 'saç, tüy' anlamındaki *tü*: kelimesidir (R-M: 348/2, 410/1, 541/3-4, 662/9, 663/9). Diğer yirmi iki tane *tüü* ise *törlüg* ile beraber kullanılmıştır: TWW törlüg (R-M: 40/10, 42/2-3, 117/14², 120/16³, 170/15, 176/19, 201/19, 205/19, 210/12-13, 211/10, 236/9-10, 264/7-8, 300/19, 320/20-21, 312/11-12, 313/5, 380/7⁴, 416/2, 424/1, 427/5, 444/23, 574/21⁵). *Altun Yaruk*'ta *törlüg* ile beraber kullanılan TWW'nun Kaya 1994'te ve son yıllarda çıkan *Altun Yaruk* neşirlerinin hepsinde *tüü* olarak okunduğu görülmektedir. *Altun Yaruk*'ta TWW *törlüg*'ün genellikle Çince aslında 種 *zhong* 'tür, çeşit' (Giles, 1964: 2886 [s. 361a]) veya 衆 *zhong* 'yığın, çoğunluk, çok, fazla' (Giles, 1964: 2900 [s. 363a]) karşılığında olduğu görülmektedir.

St. Petersburg'daki *Daśakarmapathāvadānamālā*'ya ait fragmanlarda TWW iki yerde geçmektedir, ancak sadece bir yerde tam olarak okunabilmektedir: *tüü* törlüg (Shōgaito, vd. 1998: 1821 [s. 206]) ve kelime için 'çeşitli, türlü' (277) anlamı verilmiştir.

Xuanzang Biyografisi'nin X. cildinde, TWW kelimesi *törlüg* ile birlikte iki yerde karşımıza çıkmaktadır: *tüü* törlüg 'çok çeşitli' (Mirsultan, 2010: 178 [s. 89], 1173 [s. 183]).

Sadāprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva hikâyesinde de TWW yine *törlüg* ile beraber dört yerde mevcuttur: *tü* törlüg 'çok çeşitli' (Nuri, 2015: 87 [s. 32], 100 [s. 33], 356 [s. 53], 370 [s. 54]).

Daśakarmapathāvadānamālā neşrinde *tüü* törlüg 'çok çeşitli' birçok yerde geçmektedir ve Wilkens neşrinde *tüü* (I) 'çeşitli, farklı' ve *tüü* (2) 'tüy' kelimelerini iki ayrı maddede göstermiştir (2016: 1087b).

¹ *Uigurisches Wörterbuch*'ta kelime *tuo* şeklinde okunmuştur (Röhrborn, 2015: 95).

² *Uigurisches Wörterbuch*'ta kelime *tuo* şeklinde okunmuştur (Röhrborn, 2017: 188).

³ *Uigurisches Wörterbuch*'ta kelime *tuo* şeklinde okunmuştur (Röhrborn, 2017: 302).

⁴ *Uigurisches Wörterbuch*'ta kelime *tuo* şeklinde okunmuştur (Röhrborn, 2015: 50).

⁵ *Uigurisches Wörterbuch*'ta kelime *tuo* şeklinde okunmuştur (Röhrborn, 2015: 50). Aynı okunuş Uçar, 2013: 54'te de yer alır.

Kutadgu Bilig'te (Arat 1947) *tü* yirmi bir yerde geçmektedir. Uygur harfli Viyana yazmasında TWW, Arap harfli Fergana ve Kahire yazmalarında *te+vāv* imlâsı ile karşımıza çıkan kelime hiçbir yerde *törlüg* ile beraber kullanılmamıştır: neñ tavar *tü* kerek (2057 [s. 222]); *tü* agrılar (4424 [s. 445]); *tü* emgek (3391 [s. 341]); *tü* işler (2501 [s. 263]); *tü* ni'met (1106, 1235, 1512, 1979, 5327, 6151 [s. 128, 140, 168, 215, 530, 609]); *tü* yamıg kıl (2917 [s. 302]); tümen miñ *tü* erdem (304 [s. 45]); tümen *tü* ağı (4426 [s. 445]); tümen *tü* bilig (2441 [s. 258]); tümen *tü* bodug (452, 3146, 4609 [s. 59, 321, 462]); tümen *tü* çiçek (70, 6531, 6625 [s. 24, 645, 652]); tümen *tü* yıdın (1808 [s. 198]). *Kutadgu Bilig*'in dizininde iki tane *tü* maddesi bulunmaktadır: *tü* (I) 'tüy, kıl, saç' ve *tü* (II) 'renk, at rengi, türlü, her şey' (Arat, 1979: 476).

II.2. TWYW~TWVW'nün Tanıkları

Türkische Turfantexte serisinin X. cildinde T III 84-58 numaralı fragmanın ön yüzünün ikinci satırında TWY/ imlâlî kelime bir yerde geçmektedir. Gabain, bu kelimeyi geçtiği satırda şöyle okumuştur: *tuyo* köz kaşı kapakı közünü turur (1959: 436-437 [s. 30]). Gabain'in kaydettiği fragmanın yeni kayıt numarası Mainz 815'tir. Aynı yeri Clauson, *tü* 'tüy' ile okunmuştur (1972: 433a). Fragman, Uygurca *Daşakarmapathāvadānamālā*'ya aittir ve fragmanın yeni neşrinde bu yer, *tüp* [t]üzi şeklinde düzeltilmiştir (Wilkens, 2016: 9801-9803 [s. 748]). Dolayısıyla *tüü* kelimesinin *Türkische Turfantexte* serisinin X. cildinde geçmediği söylenebilir.

British Library, Or. 8212/108 numarada kayıtlı Uygurca şiir mecmuasında TWYW~TWVW imlâlî kelime dört kez geçmektedir: TWYW yumgı bir kalısız tuyar 'vakıf olarak, hepsine istisnasız nüfuz eder' (18 r1 = Arat, 1965: 9/40 [s. 74-75]); topça kalısız TWYW örtdeçi 'toptan, baştanbaşa kavrayıp yakan'⁶ (20 r5 = Arat, 1965: 10/59 [s. 86-87]); namlayu atıp TWYWN⁷ 'namlayu atıp *tuu-ni*' (25 v4 = Arat, 1965: 11/86 [s. 110-111])⁸; TWYW yapa üç üdteki ol kamag utmışlar 'üç zamanki o bütün galiplerin nüfuz edip yaparak' (30 r14 = Arat, 1965: 113C/117 [s. 140-141]). Tezcan, *Eski Türk Şiiri*'nde 9/40, 10/59 ve 13C/117'de geçen TWYW'nun *tüü* şeklinde okunmasını teklif etmiştir (1974: dip. 343 [s. 42-43]).

Xuanzang Biyografisi'nin VI. cildinde, TWYW şeklinde bir kelime geçmektedir ve neşirde kelime *tüü* şeklinde okunup 'hepsi, tamamı' ile tercüme edilmiştir (Dietz, vd. 2015: 1538 [s. 173]). Uygurca metindeki bu TWYW, Çince metinde 皆 (= *Taishō* 2053 50 250a1) *jie* 'hepsi, herşey, herbiri' (Giles, 1964: 1437 [s. 174b]) karşılığında olmalıdır.

Altun Yaruk'ta, TWYW imlâsıyla kelime bir yerde geçer. Kaya 1994'te bu kelime *tu-* maddebaşının altında gösterilmiştir (737a). Kelime metinde şöyle geçmektedir: *tüzü* tüketi barçanı toşguru TWYW örte (R-M: 500/9-10). Buradaki TWYW örte'nin Çince aslında 普覆 (= *Taishō* 665 16 438a3) *pu fu* (Giles, 1964: 9513 3723 [s. 1155b, 464b]) vardır. Uygurca metindeki TWYW'nun Çince karşılığı 普 *pu* 'her yer, hepsi, tamamı' anlamındadır. Çince metne göre, TWYW kelimesi *ört-* fiilini nitelemektedir. Ancak TWYW imlâlî kelime *Altun Yaruk*'ta başka yerde geçmediği için bu okunuş biraz şüphelidir.

Yukarıdaki tanıklardan anlaşılacağı üzere, Uygurcada TWW ve TWYW~TWVW imlâlî kelimeler aynı anlama sahiptir ve muhtemelen ikisi aynı kelimelerdir.

⁶ Eserin açıklamalar kısmında buradaki kelimenin *tuy-* 'duymak, nüfuz etmek' veya *tu-* 'kapatmak, tıkamak' olabileceği belirtilir (Arat, 1965: 367).

⁷ Or. 8212/108 numarada kayıtlı Uygurca şiir mecmuasında, zamir ve iyelik ekli gövdelerin dışında kullanılan umumî yüklem hâli eki +(X)g olmakla beraber, bazı örneklerde zamir olmayanlarda ve iyelik eksiz gövdelerde {+nI} kullanılmıştır: *ujik+ni* (25 r1 [Arat, 1965: 11/41]), *tutmuş+nı* (25 r3 [Arat, 1965: 11/45]), vs.

⁸ Zieme, Arat'ın neşrettiği metni tekrar okuyup açıklamalarla birlikte metni tercüme etmiştir. Makalenin taslak hâline "www.academia.edu" adresinden ulaşılmaktadır. Bk. "Notizen zum altugurischen Alphabetischen Gedicht (Eski Türk Şiiri 11)" (April 2016). Zieme, burada kelimeyi *tuuni* şeklinde okumuş ve kelime için 'hepsi, tamamı' anlamını vermiştir (s. 8-9).

III. Kelimenin Kökeni Hakkında Görüşler

Gabain, *tüü*'nün *tüü* 'tüy' ile 'homonym' olduğuna ve kelimenin 'herbiri, her türlü' anlamına geldiğine işaret etmiştir. Uygurca metindeki TWYW'yu *tuyo* şeklinde okumuştur. Kelimenin *tüü* şekillerinde de görüldüğünü belirtmiş ve kelimenin aslının Çince 統 *t'ung* < *t'uong* 'parıltı' olduğunu ve bunun telafuzunun da *tō* (tu) olabileceğini belirtmiştir. Bir diğer ihtimal olarak yine Çince 唐 *t'ang* > *tō* > Eski Türkçe *to* düşünülebileceğini söylemiştir. Sondaki genizsil /ng/'nin Çin'in kuzeyindeki bir ağızda düşmüş olabileceğine ihtimal verir. İkiz ünlü /uo/ Eski Türkçe için yabancısıdır, bu nedenle kelime *tuyo* şeklinde okunmalıdır. Bu kelimeyle 'homonym' olan diğer *tü* 'tüy' ise, ona göre Türkçe kökenli olmalıdır (1959: Anm. 436 [s. 29]).

Clauson, sözlüğünde tek bir *tü* kaydetmiş ve bu *tü*'nün asıl anlamının 'bedendeki tüy' olduğunu, 'numaretive' anlamını Karahanlıcada kazandığını belirtmiştir (1972: 433a-b). Sözlüğün bu maddesinde TWW *törlüg* ifadesine yer verilmemiştir. Ayrıca, *törlüg* maddesinde (546b-547a) de bu ifadeye yer verilmemiş olması düşündürücüdür. Muhtemelen Clauson bu kelime hakkında kesin bir kanaate sahip değildir.

Drevnetyurkskiy Slovar'da üç tane *tü* kaydedilmiştir: *tü* (I) 'tüy, kıl', *tü* (II) 'renk', *tü* (III) 'tam, her, çeşitli' (Nadelyayev, vd. 1969: 594b).

Uigurisches Wörterbuch'ta kelimenin bazı yerlerde *tüü*, bazı yerlerde *tuo* şeklinde okunduğu görülmektedir. Sözlükte *tüü* olarak okunduğu yerler için bk. Röhrborn, 2017: 2, 240. Bunun dışında kelime sözlükte *tuo* şeklinde okunmuştur. Bk. Röhrborn, 2015: 50, 95, 121, 237 ve Röhrborn, 2017: 185, 188, 302.

Insadi-Sūtra neşrinde kelime için geniş bir açıklama yapılmıştır. Tezcan'ın açıklamasına göre, *tüü* veya *too* (?) 'çeşitli, her biri (?)' şeklinde okunabilecek olan kelimenin okunuşu tam olarak belli değildir. Kelime, bazen TWW bazen de TWYW şeklinde yazılmaktadır. Kelimenin Çince kökenli olduğuna dair görüşün kesin olmadığı ifade edilir. Tezcan, Uygurca metinde [British Library, Or. 8212/108] TWYW şeklinde yazılan ve Arat'ın *Eski Türk Şiiri* neşrinde *tuyu* şeklinde okuyup *tuy-* 'duymak, kavramak' fiilinin zarffiili olarak gördüğü kelimeyi tanıyamadığını belirtir. *Eski Türk Şiiri*'nde üç yerde geçen (9/40, 10/59, 13C/117) *tüü* veya *too*'nun 'hepsi, tamamı' anlamında olduğunu ifade eder ve aynı kelimenin *Kutadgu Bilig*'te de geçtiğini söyler. Son olarak Eski Türkçe *tümen* 'onbin' kelimesinin kökünde de bu *tüü*'nün olduğunu düşünür. Kelimenin TWYW şeklindeki imlâsına bakarak kelimenin kökenini şöyle izah etmeye çalışır: *tuyu* > *tuu* veya *tuyu* > *tüyü* (*tümen*'in analogik etkisiyle) > *tü*: > *tü* (1974: dip. 343 [s. 42-43]).

Şinasi Tekin, *tü*'nün kökenini *tü* < *tü: < *tü-yü < *tü- şeklinde açıklar ve kelimenin farazî *tü- 'çeşitli olmak' fiilinin ünlü zarffiil ekli yapısından ortaya çıktığını ve bu farazî kökten *tüz*, *türlüg* ve *tüke*- gibi kelimelerin de türemiş olabileceğini iddia etmiştir (1976: 285, 314, 334).

Talat Tekin, Uygurcada uzun ünlülü iki tane *tü*: olduğunu belirtmiştir: *tü*: (I) 'türlü, çeşit' ve *tü*: (II) 'saç, saç kılı, tüy' (1995: 93-94). Türk dilinin diğer saha ve dönemlerindeki uzun ünlülü *tü*: 'saç, saç kılı, tüy' için bk. Tuna, 1960: 248, 263; Tekin, 1995: 112, 185.

IV. Sonuç

Clauson, TWW kelimesini Eski Türkçedeki *tü* 'tüy' ile ilişkilendirmiştir.⁹ Ancak 'tüy' ile 'çok, fazla; tamamı, hepsi' anlamlarına gelen TWW ve TWYW~TWVW arasında herhangi

⁹ Eski Türkçe *tü* 'tüy' kelimesi hakkında önemli bir noktaya kısa temas etmek istiyorum. Toharca B veya Küşen dilinde tespit edilen *to* 'tüy, kıl' şeklinde bir kelime vardır. Kelimenin kökeni hakkında epey uğraşan Adams kesin bir neticeye ulaşamamıştır. Adams, 1986'daki makalesinde kelimeyi Yunanca (340, dip. 4), 1987'deki makalesinde ise fikrini değiştirip Proto Germence ve Eski Norveççe ile ilişkilendirmiştir (3-4). En son neşrettiği sözlüğünde de aynı

bir ilişkinin olabileceğini düşünmüyorum. Dolayısıyla TWW ve TWYW~TWVW'nun kökeni konusunda başka bir kaynak aranması gerektiği kanaatindeyim. Kelimenin Çince kökenli olabileceğini ilk kez idda eden Gabain'in köken olarak düşündüğü Çince kelime 統 [統] *tǒng* karakteriydi. Çince kelime 'birleşmek; hepsi, tamamı; birlikte, vs.' (Giles 1964: 12316 [s. 1523b-1524a]) gibi anlamlarda kullanılmaktadır. Ancak ben Eski Türkçe TWW ve TWYW~TWVW'nun Çince kaynağının 都 *dōu* olabileceğini tahmin ediyorum.

Uygurcadaki Çince alıntıların 唐朝 Tang hanedanlığının son dönemlerinde, yani X. yüzyıldan itibaren görülmeye başlandığı bilinmektedir. Uygurcadaki Çince alıntılarının kaynağının Kuzeybatı Ortaçağ Çincesi olduğu uzun zaman önce fark edilmiştir. Kuzeybatı Ortaçağ Çincesi hakkında daha geniş bilgi için bk. Anderl-Oserkamp, 2017: 218b-229b.

Çince 都 *dōu* karakterinin Eski Çincedeki seslik karşılığının *tu* veya *tuo* olabileceği tahmin edilmektedir (Karlgrén, 1923: 337; Pulleyblank, 1991: 81; Baxter, 1992: 755). Çince kelime 'çok, fazla; hepsi, herbiri, birlikte' (Giles, 1964: 12050 [s. 1488b-1489b]) gibi anlamlara gelmektedir. Çince bu anlamda kullanıldığında kelime zarf işlevindedir. Çince karakterin Eski Türkçede alıntı olduğu daha önce Csongor, 1952: 116 ve Shōgaito, 1986: 150'de ifade edilmiştir, ancak her iki çalışmada da Çince 都 *dōu*'nun sadece Eski Türkçedeki *tutuk* (< Çince 都督 *dūdū*) ünvanının kökünde saklı olduğu düşünülmüştür. Csongor ve Shōgaito, Çince karakteri Uygurcadaki TWW ve TWYW~TWVW ile ilişkilendirmemiştir. Bu arada, Sinor'a göre *tutuk* ünvanı Türkçe *tut-* 'tutmak' ile ilgili olmalıdır (1988: 145-148). Dolayısıyla, *tutuk* ünvanının Çince oluşu biraz şüphelidir.

Şimdiye kadar, TWW ve TWYW imlâsıyla düşünülen kelimelerden ikincisinin okunuşunun TWVW şeklinde olması gerektiğini düşünüyorum. Zira TWYW şeklindeki bir imlânın ikiz veya üçüz ünlüyü göstermesi pek mümkün gözükmemektedir. Uygur alfabesinde /v/ ve /y/ ünsüzlerinin yazımı kelime ortasında aynıdır. Kelimenin şimdiye kadar TWYW şeklinde okunmasının nedeni de budur. TWW'nun *tuo*, TWVW'nun da *tuwu~tuwo* şeklinde okunması mümkündür. Her iki kelime de Çince 都 *dōu* karakterine dayanıyorsa bu kelimelerin imlâsı neden birbirinden farklıdır? Bu sorunun cevabını kesin olarak vermek oldukça zordur. Ancak Eski Uygurcadaki Çince alıntılarının imlâlarının kararsızlığı noktasında pek çok örneğin olduğunu söylemek mümkündür. Mesela, *Türkische Turfan-Texte* serisinin VII. cildinde, Çince alıntı 危 *wei* (< *gui) karakteri Uygurca metinde hem KWW hem de KQY şeklinde yazılmıştır. Csongor, Uygurca metindeki KWW ve KQY yazımına göre, alıntının *kuo*, *kou*, *kū*, *kü*, *guo*, *gou*, *guu*, *gō*, *gū*, *gü* şekillerinde okunabileceğini ifade etmiştir (1952: 75-76). Dolayısıyla 都 *dōu* karakterinin de Uygurcada TWW ve TWVW şeklinde olmasına şaşırılmaması gerekiyor. Orta Çincenin zengin bir ikiz ve üçüz ünlü yapısına sahip olduğu bilinmektedir (Barat, 1996: 13). Çinceden Uygurcaya geçen kelimelerde sonda bulunan ve çift ünlüyle yazılan ünlülerin ikiz ünlüye işaret ettiği tahmin edilebilir. Bu alıntılardaki kararsız imlâların nedeni de belki Çincedeki ikiz veya üçüz ünlülerdir. TWVW imlâsının ise kelimenin Uygurcalaştırma gayretiyle ortaya çıktığı düşünülebilir. Uygurların *tuo* şeklinde telaffuzu zor bir kelimeyi *tuwu~tuwo* şekline sokmuş olması oldukça muhtemeldir.

Sonuç olarak, makalede şu neticelere ulaşılmıştır:

1. Eski Uygurca metinlerdeki TWW ve TWVW imlâsına sahip kelimelerin *tuo* ve *tuwu~tuwo* olarak okunabileceğini düşünüyorum.

2. Kelime muhtemelen Çince 都 *dōu* (< *tu) karakterine dayanmaktadır. Eski Uygurcada 'pek, çok; hepsi, tamamı' anlamlarında kullanılmış olmalıdır.

görüştü tekrarlamıştır (2013: 327). Adams, kelimeyi 'aşağı' ve 'koku' kavramlarıyla ilişkilendirmiştir. Toharca B *to*'nun hem seslik hem de anlam bakımından Eski Türkçe *tū* ile olan benzerliği oldukça dikkat çekicidir.

3. Kutadgu Bilig'in Uygur harfli yazmasındaki TWW ve Arap harfli yazmalarındaki TW imlâsı belki kelimenin *tü* şeklinde okunması mümkün kılarsa da kelimenin kökenini Çince olarak kabul ettiğimizde bu okunuş değiştirilmelidir. Kelimenin kökenine göre *Kutadgu Bilig*'te kelimenin *tu* veya *to* şeklinde okunması daha doğru olacaktır. Ayrıca *Kutadgu Bilig* dizininde yukarıda sıraladığımız yirmibir yerdeki *tu* veya *to*'nun 'çok, fazla' anlamıyla ayrı bir maddede gösterilmesi gerekmektedir.

Kısaltmalar

bk. = Bakınız.

krş. = Karşılaştırınız.

R-M = Radlov-Malov 1913-1917.

Skr. = Sanskritçe.

Kaynakça

ADAMS, D. Q. (1986). Studies in Tocharian Vocabulary IV: A Quartet of Words from a Tocharian B Magic Text. *Journal of the American Oriental Society*, 106/2, p. 339-341.

ADAMS, D. Q. (1987). Marginalia to the Tocharian Lexicon. *Tocharian and Indo-European Studies*, 1, p. 1-9.

ADAMS, D. Q. (2013). *A Dictionary of Tocharian B*. Amsterdam-New York: Rodopi.

ANDERL, C. & S. OSTERKAMP (2017). Northwestern Medieval Chinese. *Encyclopedia of Chinese Language and Linguistics*, Ed. R. SYBESMA. Vol. 3: Men-Ser, Brill, Leiden-Boston, p. 218b-229b.

ARAT, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

ARAT, R. R. (1959). *Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II: Tercüme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ARAT, R. R. (1965). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ARAT, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III: İndeks, İndeksi Neşre Hazırlayanlar: K. ERASLAN vd.* İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

BARAT, K. (1996). A Turkic Chinese Transcription System. *Proceedings of the 38th Permanent International Conference (PIAC)*, Ed. by G. STARY. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, p. 5-83.

BAXTER, W. H. (1992). *A Handbook of Old Chinese Phonology*, Berlin: Mouton de Gruyter.

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

CSONGOR, B. (1952). Chinese in the Uighur Script of the T'ang-Period. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, S. 2, p. 73-121.

DIETZ, S. vd. (2015). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V*, nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

GABAIN, A. von (1959). *Türkische Turfantexte X: das Avadāna des Dämons Ātavaka*, bearbeitet von Tadeusz Kowalski, aus dem Nachlass herausgegeben. Abhandlungen

der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprache, Literatur und Kunst. Berlin.

GILES, H. A. (1964). *A Chinese-English Dictionary I-II*. Second Edition, Revised&Enlarged. Shanghai-London 1912: Paragon Book Reprint Corp.

KARLGREN, B. (1923). *Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese*. Paris: Paul Geuthner.

KAYA, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MİRSULTAN, A. (2010). *Die alttürkische Xuanzang-Biographi X*, nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain hrsg. übersetzt und kommentiert. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

MÜLLER, F. W. K. (1922). *Uigurica III: Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII)*. Berlin. (APAW. Phil.-hist. Kl. 1920: 2)

NADELYAYEV, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Institut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.

NURİ, R. (2015). *Alliterative Prajñāpāramitā Texts in Old Uyghur Preserves in Paris*. Shanghai: Shanghai Chinese Classics Publishing House.

PULLEYBLANK, E. G. (1991). *A Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver: UBC Press.

RADLOV, V. V. & S. E. MALOV (1913-1917). *Suvarṇaprabhāsa*, (Sutra zolotogo bleska), tekst' uygurskoy redaktsii, I-IV. Bibliotheca Buddtica: XVII, St. Petersburg; XV+723. I-II: 1913, III-IV: 1914, V-VI: 1915, VII-VIII: 1917.

RÖHRBORN, K. (1991). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*, nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

RÖHRBORN, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Nomina-Pronomina-Partikeln, Teil 1: a-avık. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

RÖHRBORN, K. (2017). *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, II. Nomina, Pronomina, Partikeln, Band 2: aš-äžük. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

SHŌGAITO, M. (1986) Uiguru bunken-ni dōnyū-sareta Kango-ni kansuru kenkyū [Uygur Edebiyatındaki Çince Kelimeler Üzerine Bir Araştırma]. *Studies on the Inner Asian Languages*, 2, s. 17-156.

SHŌGAITO, M. vd. (1998). *The Daśakarmapathāvadānamālā in Uighur from the Collection of the St.Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies Russian Academy of Sciences*. Shokado: Nakanishi Printing.

SINOR, D. (1988). The Turkic Title tutuk Rehabilitated. *Turcica et Orientalia*, Studies in Honour of Gunnar JARRING on his Eightieth Birthday 12 October 1987. Ed. by U. EHRENSVÄRD. Swedisch Research Institut in İstanbul. Stockholm, s. 145-148.

TEKİN, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II: Maytrisimit, Burkancların Mehdisi Maitreya ile Buluşma, Uygurca İptidaî Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāşika Tarikatına Ait Bir Eserin Uygurcası)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, Ş. (1980). *Maitrisimit nom bitig*, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule, Teil I: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen, Teil II: Analytischer und rückläufiger Index. Berliner Turfantexte: 9. Berlin: Akademie Verlag.

TEKİN, T. (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: Simurg Kitapçılık.

TEZCAN, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sūtra*. Berliner Turfantexte: 3. Berlin: Akademie Verlag.

TUNA, O. N. (1960). Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1960*, s. 213-282.

UÇAR, E. (2013). *Uygurca Altun Yaruk Sudur: IX. Tegziñç, Diplomatik Neşir Usûliyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin*. İzmir: Dinozor Kitabevi Yayınları.

WILKENS, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien, Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā I-II*. Berliner Turfantexte: 37. Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.

ZIEME, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*. Berliner Turfantexte: 13. Berlin: Akademie Verlag.

CHINGİZ AYT MATOV VA O‘ZBEK ADABIYOTI

Shavkat HASANOV*

Annotatsiya

Buyuk qirg'iz yozuvchisi Chingiz Aytmatovning ijodi, uning Sharq va G'arb madaniyatining hayotbaxsh xususiyatlari o'ziga xos tarzda sintezlash badiiy mahorati va novatorligi Markaziy Osiyodagi qardosh xalqlar adabiyotiga ulkan ijobiy ta'sir o'tkazgan edi. O'zbek adabiyotidagi 1960-yillarda adabiyot maydoniga kirib kelgan Odil Yoqubovlardan boshlab, 2000-yillarda adabiyotda bo'y ko'rsatgan Erkin A'zamovgacha bo'lgan uch avlod vakillari Chingiz Aytmatovning barhayot an'alaridan bahramand bo'lgan, o'z asarlarida 'aytmatovcha' sintez va analiz usullaridan foydalangan va yuksak badiiyatli asarlar yaratgan edilar. Maqolada ana shu adabiy ta'sir masalalari ko'rib chiqilgan.

Kalit So'zlar: Chingiz Aytmatov, O'zbek Adabiyoti, Adabiy Ta'sir, Odil Yoqubov, Tog'ay Murod, Erkin A'zamov, Realizm, Sotsialistik Realizm.

CENGİZ AYT MATOV VE ÖZBEK EDEBİYATI

Özet

Ünlü Kırgız yazar Cengiz Aytmatov'un eserleri, özellikle onun sanatsal yeteneği ve inovasyonu, Orta Asya'daki kardeş halklar edebiyatı üzerinde büyük olumlu etkiler yaratmıştır. Özbek edebiyatının 1960'lı yıllarında edebiyat alanında boy gösteren Adil Yakubov gibi söz ustalarından başlayıp yetişkin edebiyat klasiğine, 2000'lerde edebiyat alanına inen Erkin Azamov ve Tagay Murat'a kadar üç kuşak yazar Cengiz Aytmatov'un edebî geleneklerini benimsemiş, Aytmatov'a has analiz ve sentez teknikleri kullanarak güzel edebî eserler elde etmişlerdir. Makalede bu edebî etkilenme süreci araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cengiz Aytmatov, Özbek Edebiyatı, Edebî Etki, Adil Yakubov, Tagay Murod, Erkin Azamov, Gerçekçilik, Sosyalist Gerçekçilik.

CHINGİZ AIT MATOV AND UZBEK LITERATURE

Abstract

The creation of the great Kyrgyz writer Chingiz Aitmatov, in particular his artistic talent and innovation, had a great positive influence on the literature of the fraternal peoples in Central Asia. In particular, representatives of three generations of modern Uzbek literature from Adyl Yakubov (1960s), to Erkin Agzamov and Tagay Murad (2000s) learned in his literary mastery, successfully using literary techniques and methods of synthesis and analysis in their works, created successful works for their literatures. The article deals with these literary problems.

Key Words: Chingiz Aitmatov, Uzbek Literature, Literary Influence, Adil Yakubov, Togay Murod, Erkin Azamov, Realism, Socialist Realism.

---

* Doç. Dr., Semerkant Devlet Üniversitesi, Özbekistan, el-mek: shavkathasanov@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6704-1144>

XX asrning 30-yillarida muomalaga kiritilgan sotsialistik realizm aqidalari bir necha o'n yilliklar sho'ro ijodkorlarining asosiy tasvir printsipiga aylandi. Undagi "sinfiylik", "partiyaviylik", "voqelikni revolyutsion taraqqiyotda ko'rsatish", "sinflar kurashi" kabi tushunchalar adabiyot tarixi bilan zamonaviy adabiyot o'rtasiga rahna soldi. Mumtoz adabiyotning qahramoni o'zligini taftish qilgan bo'lsa, zamonaviy qahramon o'zgalarni taftish qilishga kirishdi. Mumtoz qahramon o'z nafsiga qarshi kurashgan bo'lsa, zamonaviy qahramon birovlariga qarshi kurashga targ'ib qila boshladi.

Stalin shaxsi va stalinizm illatlari tanqid qilingach, adabiyotdagi vulgar sotsiologik qarashlarga bir qadar barham berildi. Insonga insondek qarash, uning jamiyatidagi o'rni, mavqeini anglash, hayot faqat g'alabalardan iborat emasligini tushunish, inson tabiati xato va qusurlardan xoli emasligi, erkka tashnaligi, o'y-xayollari, xatti-harakatlari hamisha ham "risoladagidek" bo'lavermasligini badiiy tadqiq etishga harakatlar boshlandi. Adabiyotga yangi iste'dodlar kirib kela boshladi. Shulardan biri Chingiz Aytmatov edi.

Chingiz Aytmatov ijodida islom va nasroniylik ta'limoti an'analari, Sharq va G'arb madaniyatining hayotbaxsh xususiyatlari o'ziga xos tarzda sintezlashganligini ko'rish mumkin. Yozuvchining eng muhim xizmatlaridan biri shundaki, u sotsrealizmning tor, biqiq muhitiga toza nasimlar olib kirdi, rangin va serqirra uslubi bilan uning imkoniyatlarini kengaytirdi. Chingiz Aytmatov ijodini unga zamondosh bo'lgan, Lotin Amerikasi mamlakatlarining badiiy solnomasini magiya, fantastika, modern vositalar bilan yaratgan Gabriel Markes ijodiga qiyoslash mumkin (Markes G.G., 2008: 208). Shuni alohida ta'kidlash zarurki, G.Markes erkin ijod qildi, biroq Chingiz Aytmatovda bunday imkoniyat bo'lmadi. Gabriel Markesdan farqli o'laroq Chingiz Aytmatov iste'dodini to'la-to'kis namoyon etolmadi. Iste'dodning ma'lum qismini o'zi mansub bo'lgan tuzumning xohish-irodasi uchun qurbon qilishga majbur edi. O'z davrida va undan keyin sho'ro tuzumining ob'ektiv manzarasini, uning tub mohiyatini tasvirlashda Chingiz Aytmatovga teng keladigan yozuvchi bo'lmasa kerak. Biroq ulkan adibning bu estetik hukmlari sotsialistik realizm ruxsat bergan chegaralar doirasida edi. Bu xususiyat, masalan, uning ijodini sevimli adibi Mixail Bulgakov ijodi bilan qiyoslaganda yaqqolroq namoyon bo'ladi (Bulgakov, 2007: 36).

Chingiz Aytmatov yaratgan xarakterlar tarixiga yozuvchi biografiyasi orqali qaraydigan bo'lsak, bu xarakterlar va qahramonlar tarixi –Aytmatovlar oilasi tarixidir.

Chingiz Aytmatovning syujetlari – boshidan kechirgan, jonidan o'tkazgan, ko'nglida tuygan, ongida muhrlangan, bolaligining beg'ubor osmonlarning quyuq bulutlarga to'ldirgan voqelikning hayotiy fabulasidir. Taqdiri azal uning manglayiga baxtsiz bolalik dasxatini qora harflar bilan bitgan edi. Tosh asrida ham, quldorlik va feodalizm sharoitida ham xunrezliklar, zo'rvonliklar, vayronagarchiliklar bo'lib turgan, azaliy va muqaddas qadriyatlar toptalgan, inson xorlik va zorlikka giriftor etilgan, ro'zi qiyomatdan darak beruvchi zamon alomatlarini bot-bot bo'y ko'rsatgan – biroq bularning hech biri ko'lami, tragizmi, bardavomiyligi bilan XX asrdagidek bo'lmagan edi. Bo'lg'usi adibning bolaligi shunday sharoitda kechdi.

Chingiz Aytmatov yaratgan xarakterlarning ko'pchiligi yakka, yolg'iz, etim, o'gay, kimsasiz... Ularning biografiasini bir qur ko'zdan kechirib chiqsak, yozuvchi deyarli barcha asarlarida ushbu motivga qayta-qayta murojaat qilganligini ko'rish mumkin.

"Yuzma-yuz"da Beksoat kampir, ya'ni urushdan qochib kelgan Ismoilning onasi kelini Saidaga oilasining tarixini so'zlab beradi: "Endi o'ylasam, qanchadan-qancha azob-uqubatlar chekmadik, bir umr taqdir bizga soya soldi. Bolalarim o'ldi, erim o'ldi, akalarimni quloq qilishdi, jamoa xo'jaligida tongdan tonggacha ishlab, keksayib, kasalmand bo'lib qoldim".

"Jamila" qissasidagi Doniyorni muallif shunday tanishtiradi: "Keyin bilishsa, Doniyor asli shu erlik ekan. Aytishlaricha, u yoshligida etim qolib, har kimlarning eshigida yurgan, oxiri Chaqmoqdagi qozoq tog'alarinikiga ketib qolgan, shu-shu bolani izlab borgudek bironta ham jonkuyari bo'lmagan ekan".

“Sarvqomat Dilbarim”dagi Ilyos etimxonada o‘sgan. “Birinchi muallim”dagi Duyshen – bu ocharchilik yillari ovuldan ketib, bir muddat temir yo‘lda ishlab yurib, nihoyat domdaraksiz bo‘lib ketgan o‘sha Toshtanbekning o‘g‘li Duyshen... kimsasiz, bechora. Shu asar syujetini boshdan oxir harakatga keltirib turgan qahramonlardan biri Oltinoy Sulaymonova ham etim, qahri qattiq yangasining zug‘umlarini yutib yashagan.

“Ota men senga yodgorlik o‘rnatolmadim. Sening qarda dafn etilganligingni ham bilmayman. Ushbu asarimni, otam To‘raqul Aytmatov, senga bag‘ishlayman...” “Somon yo‘li” asarida epilog o‘rnida kelgan ushbu bag‘ishlovning boshlamasidan ayon bo‘ladiki, asarga asos bo‘lgan davr voqeligi qahramonlarga oson va ravon taqdir yo‘llarini ravo ko‘rmasligidan kitobxonni ogohlantirgandek bo‘ladi (Aytmatov, 2017:382-428).

Ushbu misollardan ham ko‘rinib turibdiki, Chingiz Aytmatov o‘zining, ota-onasining, uka-singillarining hayot yo‘llarini qahramonlariga ulashib chiqqan. Qisqaroq qilib aytganda, XX asr qirg‘iz xalqining hayoti Aytmatovlar oilasining taqdiri misolida tipiklashadi.

Garchi mifologiya ijodining ajralmas qismi bo‘lsa-da, Chingiz Aytmatov yaratgan xarakterlar yunon mifologiyasidagi qahramonlardek osmondan tushib kelmaydi, ularning zuvalasida ma‘budlikka yo Xudolikka davogarlik ham yo‘q. Ular bor bo‘y-basti, ruhiyati, sezimlari bilan tarixan konkret makon va zamondan o‘sib chiqadilar.

Har bir xarakter Chingiz Aytmatov asarlariga o‘zining o‘tmishi bilan kirib keladi. O‘tmish bu xarakterlar uchun – xotiralar taftida isinib, bir pas tin olgach, bir manzildan o‘zga manzilga, bir faoliyatdan boshqa bir faoliyatga yo‘llovchi o‘ziga xos adabiy bekat. Piyoda, otda, aravada, traktorda, yuk mashinasida, poezdda kelayotgan yo ketayotgan bu qahramonlar shu bois hamisha yo‘lda. Davr suronlari aro o‘zliklarini izlashadi. Go‘yoki ular sabru bardoshdan yaralgandek taqdirning qaqshatqich zarbalarida ham o‘zliklarini yo‘qotmaydilar, yashashga bo‘lgan ishtiyoq, hayotsevarlik ularni absurd ko‘chalarga kirib ketishdan asraydi.

Ming yilliklar bilan bo‘ylashadigan qirg‘iz xalqi hayotidagi qiz olib qochish motiviga yozuvchi yangi, zamonaviy libos kiydiradi. Chingiz Aytmatovning talqinicha, chinakam sevgi, muhabbat oldida uzoq asrlik urug‘chilik an‘analari, rasm-rusumlari o‘z ahamiyatini, mazmun-mohiyatini to‘liq saqlab qololmaydi. Yozuvchi go‘yoki qo‘liga torozi olib, uning bir pallasiga qirg‘iz xalqining o‘tmishini, ikkinchi pallasiga kelajagini qo‘yib salmoqlayotgandek, chamalayotgandek. “Jamila” qissasida Jamila Doniyor bilan ahdu paymon qilganida urushga ketgan sovet askari Sodiqning xotini edi. Sotsrealizm aqidalaridan kelib chiqadigan bo‘lsak, Chingiz Aytmatovning bunaqa talqini “shakkoklik”da boshqa narsa hisoblanmasdi. Qissa sho‘ro adabiyotshunosligida ancha tanqid qilindi. Biroq mashhur farang adibi Lui Aragon Aytmatovning mazkur qissasini farantsuz tiliga tarjima qilib, “Jahondagi eng go‘zal sevgi qissasi” deya e‘tirof etgani Chingiz Aytmatovni yuz berajak ko‘pgina kasofatlardan saqlab qolgani ham haqiqat.

“Sarvqomat Dilbarim”da Ilyos bilan ahdu paymon qilganida Asal uzoqroq bir qarindoshiga unashtirilgan edi. Ilyos Asalni “o‘g‘irlab” ketadi, sevib turmush qurishadi, biroq baxtli bo‘lisholmaydi. Baxtsiz muhabbat motivi adib asarlarida tez-tez uchrab turadi. Tanaboy va Bibijon, Rayimali oqin va Begimoy, Edigey va Zarifa munosabatlari alohida- alohida armon va o‘kinch shevasida bitilgan mungli, mahzun muhabbatnomalardir. Bir-biriga o‘xshamagan, bir-birini takrorlamaydigan bu sevgi qissalaridagi juftliklarining har biri o‘zlaricha baxtsiz. Ularni birlashtirib turgan sevgi rishtalari ayriliqqa tutashaveradi. Yozuvchi oila, muhabbat, burch masalalarini talqin etganda sharqona mintalitetga tayanadi. Tabiiyki, g‘arb yozuvchisi bu masalalarni boshqacha talqin etgan bo‘lardir.

Chingiz Aytmatov poetik uslubining yana bir jihati – uning personajlari ko‘pincha tabiiy ofat sinovlariga duch keladi. Kutilmaganda yog‘ib qoladigan yomg‘ir, jala, qor, suv toshqini, havo haroratining to‘satdan pasayishi, quyuq tuman va boshqa tabiat hodisalari shusiz ham murakkab vaziyatni, munosabatlarni, konfliktni yanada chigallashtirib yuboradi, syujetning

yangi bir tarmog'ini yuzaga keltiradi. "Sohil yoqalab chopayotgan Olapar" to'lasincha ana shu kontseptsiya asosiga qurilgan. Bu asarda yozuvchi uchun qadrdon bo'lgan tog'u dashtlar adabiy makoni okeanga ko'chiriladi. To'rtovlon qayiqda ovga chiqqanda okeanni quyuq tuman qoplaydi. Tabiatda "ish tashlash" boshlanadi. Quyosh nur sochmaydi, yulduzlar yo'l ko'rsatmaydi, tumanni tarqatish uchun shamol ham esmaydi. Quyuq va muallaq tuman...

"Lekin bu tun ham ob-havo zarra o'zgarmadi. Dengiz ustidagi tuman avvalgiday parvoi palak, dong qotib qolgandi. Borliqni yanada bo'g'iq oqshom zulmati bosdi. Ketidan aql bovar qilmaydigan darajada uzun, chidab bo'lmas darajada qorong'u, dahshatli tun boshlandi. Lekin qaniydi tun oralig'ida shamol tursa, mayli, bo'ron tursa, to'fon bo'lsa ham mayliydi, ishqilib, havo ochilib, osmonda yulduzlar ko'rinqolsa! Lekin tunda zarracha o'zgarish alomati, suvda birorta to'lqin, havoda birorta epkin yo'q edi – borliq cheksiz sukunatga, cheksiz zulmatga chulg'angan edi. Cheksiz zulmat qo'ynida adashib qolgan yolg'iz qayiq va undagi azob-uqubatdan, ochlikdan, tashnalikdan tinka madori qurigan odamlar tuman ichida pista po'chog'iday bir joyda aylanishlar, noma'lum qismat va umidsizlik changalidan chiqolmas edilar..." (Aytmatov, 2016: 634).

Yozuvchi shunday bir tragik vaziyat yaratadiki, qahramonning birgina so'zi, birgina harakati uning kim ekanligini yarq etib namoyon qiladi. Okeanning suvi sho'r – ichib bo'lmaydi, chuchuk suv tugayozgan, egulikka esa quritilgan sho'r baliq qolgan, xolos. Tuman tarqab, sohilga etguncha bola – Kiriskga suv etar-etmas. Kiriskning yashab qolishi uchun avval bobosi, keyin tog'asi, so'ng otasi o'zlarini qurbon qiladilar – inon-ixtiyorlarini cheksiz zulmat va suv qoplagan bahrga topshiradilar.

Chingiz Aytmatov realist ijodkor. Uning realizmi mifologiya, xalq og'zaki ijodi, diniy syujetlar va motivlar, fantastikaga to'yingan realizmdir. "Musibat pallalarida bir og'iz aytilgan gapning tagida undan necha barobar ko'p haqiqatlar aytilmasdan turadi", deydi "Sarviquomat dilbarim" asari qahramonlaridan biri. Agar adib ijodini sho'ro davri musibatlari tarixi deb tasavvur qiladigan bo'lsak, yozuvchi aytmoqchi bo'lgan juda ko'p haqiqatlar uning uslubiga jilo bergan ertak, rivoyat, miflarning qat-qatiga singdirib yuborilganligiga ishonch hosil qilish mumkin.

Chingiz Aytmatovning real hayotdan mifologiyaga, mifologiyadan real hayotga tabiiy o'tib ketishini ta'minlaydigan poetik usullari bor. Bular – tush ko'rish, isitmada alahlash, ayni paytda o'zga jonzodga evrilish istagi, galyutsinatsiya holatlaridir.

"Oq kema"da bola baliq odam bo'lib ketishni orzu qilsa, "Sohil bo'ylab chopayotgan olapar"da O'rxun bobo suv parisi bilan birlashib, mangulikka singib ketish umidida dunyodan o'tadi.

G. Flober: "Bovari xonim – bu mening o'zim" – deya bejiz aytmagan. Hush va tush oralig'ida yashayotgan bola ham, O'rxun bobo ham – yozuvchining o'zi. Chunki Chingiz Aytmatov Muxtor Shoxonov bilan bo'lgan suhbatlarida alag'da tushlar ko'rishini ta'kidlab o'tadi. "Cho'qqida qolgan ovchining ohu zori"dagi iqrornomalar Chingiz Aytmatov ijod olamiga olib kiradigan kalit, uning va qahramonlarining tarjimai holidir (Aytmatov Ch., Shoxonov M, 1998: 203)

Chingiz Aytmatov fenomenini yuzaga chiqargan yana bir jihatga e'tibor qaratish zarur. Buyuk yozuvchi adabiyotga yangi insonni, yangi xarakterni olib kirdi. Bu inson obrazi o'zining yaqin salafalaridan farqli o'laroq kurashchan, jangovor hamda muayyan g'oyalar yalovbardori emas, balki, kichikroq bir jug'rofiy hududda o'zligini, jamiyatdagi o'rmini izlayotgan inson. Gabriel Markesning "Yolg'izlikning yuz yili" asari bilan Chingiz Aytmatovning "Oq kema" asari deyarli bir vaqtda yaratilgan. Realizm va mifologiyaning uyg'unligi, parallel holda kechishi har ikki asar uchun xos xususiyat. Bundan tashqari, har ikki asarning voqea-hodisalari tsivilizatsiyadan chetroq, ovloq yopiq makonlarda kechadi. "Yolg'izlikning yuz yili" qahramonlari Makondoning to'rt tarafidan suv bilan o'ralganligini anglab, tamaddundan

chetda chirib, nom-nishonsiz yo‘qolib ketmaslik uchun u erdan chiqishga harakat qilishadi. “Oq kema” qahramonlari esa o‘z makonlari – o‘rmon xo‘jaligidan chiqib ketishni xayollarga ham keltirishmaydi. Chunki ularni tsivilizatsiyaning o‘zi shu ovloq go‘shaga uloqtirib tashlagan.

Uzoq asrlar davomida chorva ortidan yaylovdan toqqa, tog‘dan yaylovga o‘tovi bilan ko‘chib yurgan kishilar uchun shahar hayoti zerikarli, diqqinapas, soxta. Shu bois hech qanday kuch ularni bu makonlaridan chiqarolmaydi. O‘rmon xo‘jaligida bor-yo‘g‘i uchta oila: Mo‘min chol kampiri va nevarasi bilan, O‘rozqul xotini Bikey hamda Seyidaxmed xotini Guljamol va qizchasi bilan yashashadi.

“Oq kema”ning arxitektonikasi shunday qurilganki, personajlarning birortasi o‘zlari yashab turgan mikro hududdan tashqariga chiqib ketolmaydi: hamma bir-biriga begona bo‘lsa-da, ayni damda hamma bir-biriga ko‘rinmas iplar bilan bog‘lab tashlangandek.

Syujet oddiy: johil O‘rozqul har gal mast bo‘lib, farzandsizligi uchun xotinini kaltaklaydi, Mo‘min chol – tabiatan mute, qo‘lidan hech ish kelmay, titrab-qaqshab iztirob chekadi, O‘rozqulga yalinib-yolvoradi. Bir chekkada bularni kuzatib turgan bola yig‘lab, o‘zining ertaklar dunyosiga talpinadi. Qissada keltirilgan shu real hayot manzarasi bilan parallel ravishda kiritilgan rivoyat tufayli asar syujetidagi xronotop, ya‘ni makon va zamon kategoriyasi cheksiz kosmik miqyoslarga ko‘tariladi. Rivoyat qirg‘iz xalqining kelib chiqish tarixidan boshlanadi. Rivoyatdagi ramziylik bois o‘tmish va kelajak bugunning chorrahasida uchrashadi. Tabiatan mo‘min bo‘lgan chol, ertak va rivoyatlarga yosh boladek ishonadigan, ko‘z yoshi qilib tinglaydigan bu chol – fojealar girdobida yashaydi. Real voqelikdan zada bo‘lib, ertaklar olamiga singib borayotgan bola – o‘tmish va kelajakni bog‘lab turgan uzv, ko‘prik. O‘rozqul esa johillikning timsoli. Jaholat esa, ma‘lumki, barcha zamonlarda ham qurbonlik talab qilgan – rivoyatda shoxdor Ona Bug‘i, qissada Bola jaholat qurboniga aylanadi.

Mo‘min chol umrida ilk bor isyon ko‘targach, ya‘ni O‘rozqulning dag‘-dag‘alariga quloq solmay nevarasini maktabdan olib kelish uchun Oqboshni minib ketgach, O‘rozqul mast bo‘ladiyu, xotinini uydan haydab yuboradi. Falakning bedodligini qarangki, bu ayol erini emas, eriga gap qaytargan o‘z otasini qarg‘ay boshlaydi.

Mo‘min bobo bu hayotda nimagaki erishgan bo‘lsa, barchasi zavol topdi. O‘g‘li urushda halok bo‘ldi, xotini uning dog‘ida vafot etdi, qizi bolasini unga qoldirib, shaharga ketib qoldi. Katta qizi Bikeyning ahvoli esa bu. O‘zi esa keyingi kampirining qarg‘ishi va O‘rozqulning zug‘umlarini yutib yashashga mahkum. Bu fojealarning ko‘lami keng, bu fojealarning poyoni yo‘q. Bular kamlik qilgandek Mo‘min boboning shoxdor Ona Bug‘uga – xalqining xaloskoriga, o‘zining o‘tmishiga, bolaning kelajagiga o‘z qo‘llari bilan o‘q uzishi shunday hayotiy mantiq bilan asoslanganki, hech qanday fantastik tafakkur kuchi bilan ham bu haqiqatni rad etib bo‘lmaydi.

Sobiq sho‘ro adabiyotida Chingiz Aytmatovdan ta‘sirlanmagan nosir kamdan kam topiladi. Syujetni tarmoqlantirishda, xarakter xususiyatlari va qahramon psixologiyasini ochishda, real hayot va mifologiyani uyg‘unlashtirishda, peyzaj va portet chizishda, intrigalarni kuchaytirish va konfliktni o‘tkirlashtirishda, xullas, odam va olamning badiiy manzaralarini tasvirlashda o‘zbek yozuvchilari ham Chingiz Aytmatov saboqlaridan bahramand bo‘lishdi. Shu o‘rinda “Oq kema” va Tog‘ay Murodning “Oydinda yurgan odamlar” asaridagi ba‘zi epizodlarni qiyoslab ko‘rsak.

“Oq kema” qissasidan: “... ammo kattalar, ming afsuski, bola o‘ylagandek, odil ish tutishmadi. Ular hammasini aksincha qilishdi. O‘rozqul uyga yana mast bo‘lib qaytdi. Uni hech nima bo‘lmaganday qarshi olishdi. Bobo otini ushladi, xotini somovarga yugurdi, hammayoq faqt uni kutayotgandek. U esa jinnilik qila boshlaydi. Oldiniga ma‘yuslanib yig‘laydi. Nega yig‘lamin, axir bu qanaqasi, qo‘l berib so‘rashishiga arzimaydigan eng jo‘n odamning ham istagancha bolasi bor. Beshta, hatto, o‘nta. O‘rozqulni-chi? Uning nimasi kam boshqalardan? Nimasi etmaydi uning? Yoki martabasi pastmi? Xudoga ming qatla shukur, noyob o‘rmonning

qorovuli! Yoki u qandaydir daydi zotmi? Axir lo'lining ham lo'livachehasi borku, u betayinmi, obro'si yo'qmi? Hammasi bor. Hammasiga etishgan. Egarlangan oti bor, qo'lidan qamchi tushmagan, har erda uni hurmat bilan kutib olishadi. Xo'sh, uning tengdoshlari o'z farzandiga to'y qilishadi, u-chi? O'g'ilsiz, urug'siz, kim u?" (Aytmatov, 2016: 134).

Tog'ay Murodning "Oydinda yurgan odamlar" qissasida o'qiyimiz:

– Yaxshimisiz, aka? Bola-chaqalar o'syaptimi?

– Qulluq, qulluq.

– Nevaralar katta bo'lyaptimi?

– Shunday, shunday.

– Chopqillab-chopqillab yurishibdimi?

Akamiz boshqa gaplarni eshitmadi. Qo'li ko'ksida, egik boshini irg'ab o'tiraberdi.

Akamizning to'y-to'ylagani, egani-ichgani burnidan chiqdi.

Uyiga yonib keldi.

Nimaga endi faqat bola-chaqani so'raydi? Nimaga manavi dang'illama uylarni, keng hovlini, jiyron otini so'ramaydi? Qo'ylari, mollari, qancha? Har yili qo'zilaydi, buzoqlaydi. Tokzori yiliga salkam yarim tonna mayiz beradi. Nimaga bular so'ralmaydi? O'zi hamisha sog'lom, tan-joni sog', otday. Ikki-uch odamning ishini qiladi. Ko'p-ko'p mehnat haqqi oladi. Buni-chi?

Akamiz ichkarilab uzala tushib uxlayotgan opamizni ko'rdi. Jag' suyaklari bo'rtib, qarab turdi. Akamiz uni bilagidan ushlab, uying burchagiga otib yubordi". (Tog'ay Murod, 2009: 103-104).

O'rozqul bilan Qoplon tamoman ikki olam, birovida salbiy qusurlar, ikkinchisida ijobiy sifatlar mujassam, har biri o'ziga xos yangi, original, bir-biriga umuman yaqin kelmaydigan xarakterlar, biroq muayyan bir vaziyatga tushganda hayotga qarashlari, fikrlash tarzi, xatti-harakatlari, ruhiy holatlari nuqtai nazaridan bir-biriga yaqinlashib qoladi.

Chingiz Aytmatovning "Alvido Gulsari" va Tog'ay Murodning "Ot kishnagan oqshom" asarlaridagi Gulsari va Tarlon, Tanaboy bilan Ziyodulla qiyosiy o'rganilganda, T.Murod Ch.Aytmatov adabiy saboqlaridan ijodiy va ijobiy bahramand bo'lganligi yanada konkretlashadi.

Davr shiddati, atom asri va texnika rivoji, dunyo tamadduni insonning azaliy qadriyatlariga, milliy udumlariga, o'zligiga putur etkazishi mumkinligini Chingiz Aytmatov qissalarida ko'rsatgan edi.

Qirg'izman, qozoqman degani o'tovsiz yasholmaydi. Yozuvchi "Alvido, Gulsari"da o'tovning "sinf sifatida quloq" qilinishini mahorat bilan tasvirlaydi. Shuningdek, "Oq kema"dagi quyidagi xarakterli epizod e'tiborni tortadi. "Mo'min chol shaharga kartoshka sotgani borgani, qizini, ya'ni bolaning onasini ko'rib kelganini xotini va Bikeyga hikoya qiladi: "Katta turar joyda, lekin katalakdek xonada yashashar ekan. Hovlisida esa xuddi bozordagidek birov-birovni tanimasmish. Hamma uyiga kirdi deguncha eshigini qulflab olarmish. Xuddi turmadagiday, hamisha qamalishib o'tirisharmish" (Aytmatov, 2016:456). Bunday misollarni ko'plab keltirish mumkin. Tamaddunning ming yillik hayot tarziga bunday bostirib kirishi globalizatsiyaning ilk ko'rinishlari bo'lib tuyuladi.

Erkin A'zamning "Piyoda" hikoyasi boshqacharoq xarakterda bo'lsada, uning qahramoni Berdiboy ham mehr-oqibatning yo'qolishi, azaliy qadriyatlarning poymol etilishi, aka-ukachilik, qarindosh-urug'chilik hissining so'nib borayotganligini taraqqiyotda ko'radi. "Qani edi, aka-ukalar barimiz bir joyda, masalan, deylik, momomning bog'ida – dashtda

yashasak, bir qo‘ra, bir qo‘rg‘on bo‘lib! ...Singillar ham shu yaqin atrof xesh-hamsoyaga uzatilgan bo‘lsa – issiq sovug‘u yaxshi-yomon kunlar degan gaplar bor. O‘, qani bunday bo‘lsa! Ana o‘shanda mehr-oqibat ham, og‘a-inichiligu ota-bolalik deganlari ham boshqacha bo‘lardi...” (XX asr o‘zbek hikoyasi antologiyasi, 2016: 280-281). Talqin etilgan muammo, mavzuda yaqinlik bo‘lsada, Erkin A‘zamning Berdiboyi butunlay yangi xarakter. Berdiboy bugungi voqelikka o‘tmishning ko‘zi bilan qaraydi. Uning yurish-turishidagi qo‘rslik, qiyofasidagi tundlik, gap-so‘zlaridagi piching, zaharxanda insoniy munosabatlarda samimiyatning, turmushda tabiiylikning kamchil matoga aylanib borayotganligidan.

“Qanday yashash kerak?” degan savolga hayot, tarix, dinlar, madaniyatlar, shaxslar, falsafa, sharoit, muhitning javoblari, talqinlari turlicha. Ch.Aytmatovning qahramonlari ana shu boshqotirma javoblar labirintida doimo yo‘l izlashadi.

Shunisi muhimki, har qanday davru sharoitda ham inson sha‘ni va nomiga dog‘ tushirmaslik kerak, degan g‘oya yozuvchi yaratgan aksariyat xarakterlarning qon-qoniga singdirib yuborilgan. Turli-tuman kasb-korga, individual hayot yo‘llariga, xarakterga ega rang-barang oddiy kishilar obrazining Chingiz Aytmatov nasrida paydo bo‘lishi, birinchidan, adabiyotni real hayotga yanada yaqinlashtirgan bo‘lsa, ikkinchidan, turli milliy adabiyotlarda ana shunday muayyan hayotiy maqsadlar va dardlar bilan yashayotgan “kichik”, “ko‘p qatori” obrazlar asrini boshlab berdi. Keyingi davr ijodkorlaridan T.Murodning Ziyodulla, Dehqonqul, E. A‘zamning Berdiboy, Bakir, X. Sultonovning Adash Karvon, B. Qobulning asarlaridan asarlariga ko‘chib yuradigan Bolakay kabi bir qator obrazlar shular jumlasidan.

Chingiz Aytmatov Mo‘min chol timsolida davr voqeligi ezib, abgor qilgan inson obrazini yaratgan edi. Keyinchalik romanlarida yaratilgan manqurt, iks zurriyotlar g‘arbu sharqda, shimolu janubda kechgan, kechayotgan voqelikning badiiy umumlashmalari, nazarkarda adibning karomatlari bo‘lib qoldi.

“Kassandra tamg‘asi”ga kelib yozuvchi o‘zlikdan, qadriyatlardan voz kechishning foje oqibatlarini global miqyoslarga chiqqanligini ko‘rsatadi. Kritsov o‘z laboratoriyasida undirilgan embrionlardan mahkuma ayollarning bachadonlariga ko‘plab iks zurriyotlar, ya‘ni ota-onasi ham, aka-ukalari ham, tog‘a-jijyanlari ham, xullas, birorta qarindosh-urug‘i yo‘q bolalar etishtira boshlaydi.

XX asrning oxirgi o‘n yilliklarida kechgan tarixiy jarayon – bir tuzumdan ikkinchi tuzumga o‘tish boshqa ong qirralari kabi badiiy adabiyotda ham ijtimoiy fikrning salmog‘ini oshirdi. Shulardan kelib chiqib, Chingiz Aytmatov uslubidagi ikki asosga e‘tibor qaratmoq zarur. Qissalarida tabiat va tabiatga yaqin xarakterlar kashf etilgan bo‘lsa, romanlarida jamiyat va shaxsning ijtimoiylashish jarayonlari kuchayganligi seziladi. Hozirda ana shu ikki asosning turli xil kombinatsiyalaridan rang-barang asarlar yaratilayaptiki, bu alohida tadqiqot mavzui.

Taniqli adabiyotshunos I.G‘afurov Aytmatov asarlaridan qiyomat azoblarining faryodi eshitilib turishini ta‘kidlaydi. Chindan ham bu asarlarda oxirzamon alomatlari o‘zining butun mahobati bilan gavdalanadi. Shu bilan birga yozuvchi inson umrinining poydorligi va bardavomligiga, insoniyat kelajagiga umid bilan qaraydi, ana shu umidvorlik eng og‘ir damlarda ham uning qahramonlari qalbiga taskin va dalda beradi.

“...Inson o‘ylari bilan Dengizga va Osmonga tenglasha oladi. Shu o‘ylari bilan u tabiatning abadiy qudrati oldida o‘zining mavjudligini isbotlaydi, shu bilan inson koinotning teranligi va yuksakligiga munosib bo‘la oladi. Shuning uchun inson hayot ekan, u ruhan dengizday qudratli, ruhan osmonday cheksiz: chunki o‘y-xayolotning cheki yo‘q. Agar inson o‘lsa, uning o‘y-xayollarini boshqa bir inson davom ettiradi, u ham o‘lsa, keyingisi va hokazo, bu hodisa cheksiz davom etaveradi...” (Aytmatov, 2016: 605.).

Inson irodasi va sha‘niga tiklagan badiiy obidalari tufayli Chingiz Aytmatovni ko‘pchilik ilm va ijod ahli Alisher Navoiy, Lev Tolstoy, Mixail Sholoxov, Gabriel Markeslarga

qiyoslashadi. Bu to'g'ri. Chunki har bir davr o'z g'oyalarning ifodasi o'laroq ana shunday mutafakkirlarni tarix sahnasiga olib chiqadi.

Tasavvuf talqiniga ko'ra, olamning yaratilishidan maqsad – inson, insonning yaratilishidan maqsad komil insondir. Komillikka yo'l – shodu xurramlikka yo'l emas, qayg'uga safar, musibatlarga safar. Haqiqiy talantning hayot va ijod yo'li ham xuddi shunday – mashaqqat va zahmatlardan yaraladi, o'zlikni anglash va tinglashga da'vat etadi, ma'naviy poklanish va yuksalishga chorlaydi.

Ana shu azaliy va abadiy haqiqatni Chingiz Aytmatov o'z asarlari bilan hayot va davr tasdig'idan o'tkazdi.

Adabiyotlar

AYTMATOV, Ch. (2017). *Erta qaytgan turnalar: qissalar va hikoyalar*. To'skent: Yangi asr avlodi.

AYTMATOV, Ch. (2016). *Tanlangan asarlar. Qissalar*. To'skent: Sharq.

AYTMATOV, CH., SHOXONOV, M (1998). *Cho'qqida qolgan ovchining ohi-zori* (I-qism). –Toshkent: «Sharq» Nashriyot-Matbaa Konserni Bosh Tahririyati.

BULGAKOV, M (2008). *Usta va Margarita (Roman)*. Toshkent: Sharq.

XX ASR O'ZBEK HIKOYASI ANTOLOGIYASI. (2016). Tahrir hay'ati A.Oripov va boshq. To'skent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.

TOG'AY, M. (2009). *Oydinda yurgan odamlar (qissa)*. To'skent: G.Gulom nashriyoti.

MARKES, G. G. (2008). *Yolg'izlikning yuz yili*. To'skent: «Sharq» Nashriyot-Matbaa Konserni Bosh Tahririyati.

ÂŞIK ŞENLİK'İN ŞİİR DÜNYASI

Naile ASKER*

Özet

XIX. yüzyıl başlarından itibaren siyasi ve millî çarpışmalara sahne olmuş Kuzey Doğu Anadolu ve Batı Kafkasya'nın bir bölümünü kapsayan bölge, Osmanlı sınırları içerisinde büyük bir âşık mektebini oluşturmaktaydı. 93 harbinden sonra büyük güçler arasında siyasi sınırlar yeniden belirlenirken bu savaştan yenilgiyle çıkan Osmanlı Devleti, bölgeyi Ruslara bırakmak zorunda kaldı. Ruslar bundan sonra millî denge kurmak ve Ruslaşma, Hristiyanlaşma amacıyla bölgeye Hahol, Duhabor, Malokan icmalarını; Alman, Eston, Yunan, Ermeni, Yezidi, Asuri gibi gayrimüslim unsurları yerleştirmeye başladı. Yerli Müslüman-Türk nüfus ise Osmanlı Devleti'nin iç kesimlerine göçe zorlanmaktaydı. İşgale kadar bölgeye Azerbaycan Türkçesi hâkim idi. Anlaşma dili olarak bu dil kullanılmakta, bütün sanatsal faaliyetler bu dilde icra olunmaktaydı.

İşgalden sonra 40 yıl boyunca ağır hayat şartlarıyla yaşayan Müslüman-Türk nüfusun yalnız canları ve malları değil, sosyo-kültürel hakları da tehlike altına girdi. Bölgede resmî olarak bütün kültürel faaliyetler yasaklanmış, düğünlerde bile şenlik ve müziğe izin verilmemekteydi. Bölge Rusya'nın siyasi sınırları içerisindeydi ve resmî devlet dili Rusçaydı. Türkler, devlet idaresinde dertlerini tercüman yardımıyla anlatmaktaydılar. Bu yıllarda yurt dışından bölgeye Kuran-ı Kerim hariç bütün dillerde edebiyatın girmesi yasaklanmıştı. Bütün bunlara bakmayarak bölgede sözlü edebiyat durmadan gelişmekte, birçok folklor ürünü, ağıt, türkü yayılmaktaydı. Âşıklar bütün yasaklara rağmen sanat üretmekte ve icra etmekteydi. Başlangıcını Hasta Hasan'dan alan Kuzey Doğu Anadolu âşıklık geleneği daha o dönemde bütünlüğünü kaybetmemişti, aynı siyasi idareye tabiydi. 40 yıllık işgal günlerinde bölge içerisinde gidiş-geliş yasağı olmadığı için gelenek yaşamakta ve gelişmekteydi. Kuzey Doğu Anadolu âşıklık geleneği kendi içinde birçok ünlü âşık yetiştirmiştir. Bunlardan biri, belki de birincisi Çıldırılı Âşık Şenlik'tir. XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başlarında yaşamış, bütün verimli hayatını Rus işgali yıllarında geçirmiş Âşık Şenlik'in dili Azerbaycan Türkçesiydi. Kendine özgü dil ve üslup sahibi olmuş Âşık Şenlik zaman zaman şiirlerinde bölgede benimsenmiş Rus sözleri ve ifadeleri de kullanmıştır.

Bu bildiride Âşık Şenlik'in dönemi, muhiti ve hayatı hakkında bilgi verilecek ve onun sanatının dil ve üslup özellikleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Âşık, Âşık Şenlik, Azerbaycan Türkçesi, Dil, Şiir, Sanat, Bölge

ASHIK SHENLIK'S POETRY WORLD

Abstract

Since the beginning of the XIX century North East Anatolia and Western Caucasus was the scene of political and national tension, within the boundaries of Ottoman Empire, the great school of Ashiks was blossoming. After 1893 war between the great powers, the limits of political re-determining the Ottoman Empire and the defeat in this war, the region was forced to be left to the Russians. Russia imported Haholmen, Doukhorbor, Malokan, German, Estonian, Greek, Armenian, Yezidis, Assyrians in order to Russificate and Christianize the area. The domestic Turkish Muslim population was forced to migrate to the inner part of the Ottoman

* Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, el – mek: qaracantali@live.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4723-1135>

Empire. As Azerbaijani-Turkish population was so dominant until the invasion, this language was used as the common language and all artistic activities were performed in that language.

Living for over 40 years in severe conditions after the invasion not only the Muslim Turks life and property but also culture was under threat. All cultural activities in the region were officially banned, even in the weddings festivities and music are not allowed. The region was in Russia's political borders and the official language was Russian. Turks had to use the help of interpreters to proceed with any matter in government offices. During this period, except The Qur'an-i Kerim, bringing in any literature in all languages from abroad into the region was forbidden. Despite this, oral literature in the forms of laments, ballads and other types of folklore were increasing in influence, ashiks were prospering and performing their art. Derived from Hasta Hasan North East Anatolia Ashik tradition had not lost its integrity even during that period; as they were under the same political administration, there was no restriction of movement inside the region during the 40 years of invasion and consequently, this tradition remained alive and prospered. North East Anatolia Ashik tradition has createdman famous ashiks. One of whom, perhaps the first was Childirli Ashik Shenlik. Living all his productive life at the end of XIX, beginning of XX century, under the Russian invasion, his language was Azerbaijani Turkish. He had his unique language and style, from time to time he used the Russian words and phrases which accepted and used in the region, in his poems.

In this article, we'll talk about Ashik Shenlik's period, surroundings and life and the specification of his language and style of his art

Key Words: Ashik, Ashik Shenlik, Azerbaijan Turkish Language, Poetry, Art, Region

Giriş

93 harbinden (1877-1878) sonra büyük güçler arasında siyasi sınırlar yeniden belirlenirken bu savaştan yenilgiyle çıkan Osmanlı Devleti, Kuzey Doğu Anadolu veya Batı Kafkasya bölgesini Ruslara bırakmak zorunda kaldı. Osmanlı 31 Mart 1878'de ağır şartları olan San-Stefano barış antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşmanın 13. maddesine göre Osmanlı devleti 1 milyon 410 bin ruble olan askerî tazminatın bir kısmını Ardahan, Kars, Batum ve Bayazıt vilayetleri ile Dobruca'yı Rusya'ya vermekle ödedi (Çelik 1943: 20). Ruslar bundan sonra millî denge kurmak ve Ruslaşma, Hristiyanlaşma amacıyla bölgeye Hahol, Duhabor, Malokan kolonilerini (icmalarını); Alman, Eston, Yunan, Ermeni, Yezidi, Asuri gibi gayrimüslim unsurları yerleştirmeye başladı. Yerli Müslüman-Türk nüfus ise Osmanlı Devleti'nin iç kesimlerine göçe zorlanmaktaydı.

Bundan sonra 40 yıl boyunca ağır hayat şartlarıyla yaşayan Müslüman-Türk nüfusun yalnız canları ve malları değil, sosyo-kültürel hakları da tehlike altına girdi. Bölgede resmî olarak bütün kültürel faaliyetler yasaklanmış, düğünlerde bile şenlik ve müziğe izin verilmemekteydi. 1878 yılından bölge Rusya'nın siyasi sınırları içerisindeydi ve resmî devlet dili Rusçaydı. Türkler, devlet idaresinde dertlerini tercüman yardımıyla anlatmaktaydılar. Bu yıllarda yurt dışından bölgeye Kuran-ı Kerim hariç bütün dillerde edebiyatın girmesi yasaklanmıştı.

Bütün bunlara rağmen bölgede sözlü edebiyat durmadan gelişmekte, birçok folklor ürünü, ağıt, türkü yayılmaktaydı. Âşık Şenlik'in de doğup büyüdüğü, yetişip neşvünema bulunduğu bu mekân kendine has gelenekleri, folkloru, saz ve söz ustalarıyla zengin bir bölge olmuştur. Kafkaslardan: bugünkü Gürcistan ve Ermenistan'dan millî ve siyasi takiplere maruz kalmış yerel Türk nüfusun da göçlerle bölgeye akın etmesi bu folklor ürünlerinin ve lehçe, ağız özelliklerinin çok renkli, çok çeşitli olmasına katkıda bulunmaktaydı. Âşıklar bütün yasaklara rağmen sanat üretmekte ve icra etmekteydi. XIX. yüzyıl başlarından itibaren bölge, Osmanlı sınırları içerisinde büyük bir âşık mektebini oluşturmaktaydı. Ahıska-Ağbaba-Çıldır Âşık muhiti adlanan bu mektep birçok ünlü âşık ve şair yetiştirmiştir. Başlangıcını Hasta Hasan'dan

alan Kuzey Doğu Anadolu âşıklık geleneği daha o dönemde bütünlüğünü kaybetmemişti, aynı siyasi idareye tabiydi. 40 yıllık işgal günlerinde bölge içerisinde gidiş-geliş yasağı olmadığı için gelenek yaşamakta ve gelişmekteydi.

Kuzeydoğu Anadolu veya yazılı kaynaklarda gösterildiği gibi Batı Kafkasya bölgesindeki Ahıska, Ağbaba-Çıldır, Kars-Gümrü-Kağızman Âşıklık geleneği XVII. yüzyılın sonlarından bu yana verimli bir şekilde Türk âşıklık sanatına hizmet etmiş, birbirinden üstad sanatkarlar yetiştirmiş, âşık edebiyatı hazinesine değerli şiir ve destan örnekleri hediye etmiştir. XIX. yüzyılın başlarına kadar tek bir yönetimin – Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde yaşamış bu âşık geleneği alanı girişte de bahsettiğimiz nedenlerden dolayı: Siyasi ve millî zeminde olan çekişmeler, sınırların yeniden çizilmesi ve milletlerin göçe zorlanması neticesinde bugün yalnız Kars, Çıldır ve onlara bağlı bölgelerde yani Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde kendi kadim geleneğini devam ettirmektedir (Asker 2016: 14-17).

Âşık Şenlik'in Hayatı

Türk kaynaklarında Şenlik kolu diye bilinen bu âşık mektebi, başlangıcını 1760 yılında Ahılkelek'in Dırgına köyünde doğmuş ve 1840 yılında vefat etmiş Hasta Hasan'dan alır. Hasta Hasan, Ahıska - Ahılkelek bölgesinde ve Kuzey Doğu Anadolu'da âşıklık geleneğini yaymış, Ağbaba-Çıldır âşık mektebini yaratmıştır. Bu muhitin yapı taşlarından sayılan Çıldırlı Âşık Şenlik, yetiştirdiği onlarca çırağı, yarattığı çok sayıda şiiri ve makamıyla Hasta Hasan'dan sonra hakkında en çok bahsedilen büyük ve kudretli âşıktır. Âşık Şenlik sazıyla sözüyle Azerbaycan ve Anadolu âşıkları arasında köprü olmuş, bu bölgelerin ortak özelliklerini sanatında birleştirmiştir. Âşık Şenlik'in Kars-Gümrü ve Borçalı âşık mekteplerine manevi bağlılığı ve etkisi de bir gerçektir.

Âşık Şenlik XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başlarında yaşamış, bütün verimli hayatını Rus işgali yıllarında geçirmiştir. Yaşadığı zaman itibarıyla Rus işgaline, felaket ve göçlere tanık olan Şenlik bu bölgeyi terk etmek istememiş, halkının yanında olmayı tercih etmiştir. Ağbaba - Çıldır âşık muhiti daim renkli kişilikleri ve bol çeşitli repertuarlarıyla Türk âşık geleneğine mührünü vurmuş ve her zaman ön sıralarda bulunmayı başarmıştır. Rus yönetimine kadar bu bölgeye Azerbaycan Türkçesi hâkimdir, Âşık Şenlik'in dili de Azerbaycan Türkçesidir.

Âşık Şenlik'in Şiirlerinde Dil ve Üslup

Anlaşma dili olarak bu ağız kullanılmakta, bütün sanatsal faaliyetler bu dilde icra olunmaktaydı. Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde farklı dönemlerde çeşitli Türk tayfaları yaşamıştır. Bu nedenden dolayı da bölge insanı zengin folklor ve farklı ağızlara sahiptir. Yerleşik nüfustan başka, burası zaman zaman hayvancılıkla uğraşan göçebe Türk tayfaların güzergâhı, meskeni olmuştur. Karapapak veya Terekeme, Dünbüllü veya Çarıkçı, Kaçar, Türkman, Ayrım, Efşar, Bayat, Muğan tayfaları çeşitli dönemlerde bölgenin bazı köy ve kasabalarına yerleşmişlerdir. Bu Türk tayfalarının hayat tarzı, gelenekleri gibi ağız özellikleri de birbirinin etkisine maruz kalmıştır. Bugün bu tayfalar kendi içinde ağız farklılıklarına göre daha küçük kollara ayrılmaktadır. Örneğin, yerel Kars ağız Kars köylü ağızına, Zarşad (Arpaçay), Bardız, Şöreyel ağızına vs. gruplara ayrılmaktadır. Aralarındaki küçük farklılıklara bakmaksızın bu ağızlar aslında bir bütündür. Ağız özellikleri, bölgelere göre farklılık gösterse de, hâkim dil özellikleri Azerbaycan Türkçesini hatırlatmaktadır.

Kafkasların özgür ve yarım göçebe boyu olan Karapapak-Terekemeler bir yüzyılda iki kere büyük göçe maruz kalmış, yaşam yerlerini ve kültürel miraslarını bırakmak zorunda kalmışlar. İlk olarak 1828 yılındaki Rus-İran savaşından sonra imzalanan Türkmençay Antlaşmasından hemen sonra Aras nehrinin sınır olarak çizilmesi ve Azerbaycan'ın ikiye bölünmesi sonucu bölgeyi terk etmeye başlamışlar. Onlar Rus tebaası olmak istememiş, İran'a veya Osmanlı'ya göç etmişlerdir. Büyük çoğunluğu mezheplerini de düşünerek daha çok Osmanlı topraklarına yerleşmek istemişlerdir. İlk önce Ahılkelek ve Ahıska'ya gelen tayfalar daha sonra buranın da kaybedilmesiyle orduyla beraber geri çekilmiş, Çıldır'a, Kars'a, Muş'a,

Erzurum'a vs. yerleşmişlerdir. İkinci büyük göç ise Sovyetleşme ve bölgedeki büyük mezalimler yüzünden 1921-1925 yıllarında gerçekleşmiştir. Kadim Türk-Oğuz toprakları üzerinde kurulmuş Ermenistan'dan; daha çok sınıra yakın Ağbaba ve Şöreyel'den, Gürcistan'ın Borçalı bölgesinden ve Azerbaycan'ın kuzey-batısından Kapapak-Terkeme Türkleri yine Doğu Anadolu'nun çeşitli köylerine iskân edilmişlerdir.

Terekeme uruğu mensuplarından olan Şenlik bütün şiirlerinde Terekeme ağzının fonetik kalıplarına sadık kalmış ve bu ağzın kelime hazinesini büyük bir ustalıkla kullanmayı başarmıştır (Aslan 2007: 47).

Özellikle ben / men sözündeki b / m değişimi ve şimdiki zaman ekindeki farklı varyantlar (örneğin geliyor / gelir; gidiyor / gedir) bu ağız için karakteristik olup Âşık Şenlik şiirinde yaygın olarak istifade edilmiştir. Ensar Aslan, Âşık Şenlik şiirlerinde bu ağzın farklılıklarını tasnif etmiş ve 15 maddede incelemiştir.

Âşık Şenlik'in şiirlerinde aksiyon, doğallık, saz melodisinin ahengine uygunluk, canlı konuşma diline yakınlık onun şiirselliğinin temel özelliklerindedir. Âşık Şenlik dilinde sözlerin anlam ve içeriğinden başka müzik, söyleniş ve ahenk güzelliğine özellikle dikkat edilir, kullanılan arkaik veya yabancı sözler fikrin ifade edilmesine hizmet eder:

İtirmişem men obamı, elimi,
Eydin gametimi, бүkdün belimi,
Yakın iken irak etdin yolumu,
Günlük yolum oldu, ay, ihtiyarlığ (Aslan 2007: 243).

Bu örnekte arkaik sözden istifade edilmiştir. İrak yerine uzak sözünü kullanmayan âşığımız yakın-irak ve gün-ay sözlerini tezat olarak vermekle yaşlılık psikolojisini göstermek istemiştir.

Şenlik her nadana gövher paylamaz,
Ehli dile beyhude söz söylemez,
Tümeni gepiye hesap eylemez,
Hatem sehavetli ganimet gördüm (Aslan 2007: 159).

Yine bu örnekte de arkaizmden istifade olunmuş, Tümen-gepik (kuruş) tezatı yaratmakla karakterin mertliğini, hakkın tarafında olmasını göstermeye çalışmıştır.

Âşık Şenlik zaman zaman şiirlerinde bölgede benimsenmiş Rusça ve Ermenice söz ve ifadeler de yer vermiştir. Bu sözleri, şiirlerinde yerine göre ustalıkla kullanmıştır. Âşığın dünyaya bakışını, dönemin sosyal-siyasi olaylarını nitelendirmek bakımından bu durum ilgi uyandırmaktadır:

Urus şerieti eyledi naçar,
Vekil-ablakatı zagona gaçar,
Salama zraşti der, başın açar,
Sükür-ı selest salıfdı Garsın (Aslan 2007: 157).

Bu dört mısradaki yalnızca Rusça kelimeler kullanılmamış, aynı zamanda bu kelimeler vasıtasıyla o dönemki sosyal durum, yerel Türk-Müslüman nüfusun yaşadığı ağır hayat şartları yansıtılmıştır. Ablakat (doğrusu advokat), zagon (doğrusu zakon), zraşti (doğrusu zdrasti), selest (doğrusu silest), sözleri o dönemde resmi devlet dairelerinde sık kullanıldığı için halk konuşma diline yansımış sözlerden birkaç tanesidir. Âşık Şenlik bu sözleri ustalıkla kullanmış ve bu sözlerin yardımıyla ifade etmeğe çalıştığı fikri daha da kuvvetlendirmiştir.

Mecaz, bir sözün gerçek anlamı dışında, başka bir kelimenin yerine kullanılması, gerçek anlamından uzaklaşarak yeni anlamlarla yapılan edebî sanattır. Âşık Şenlik'in mecazlı sözleri kullanması, ifadeleri renklendirmek ve kuvvetlendirmek içindir:

Sultan idim dağ başında men ezel,
İndi leysan yağır gelbime hezel,
Meni görçek gülümsedi bir gözel,
Onu da ömrüme say, ihtiyarlık (Aslan 2007: 243).

Gamlı gönlüm bugün ganlar ağladı,
Durub gülsem de bir, gülmesem de bir.
Abu danem tahsim olup gurbete
Gedif gelsem de bir, gelmesem de bir (Aslan 2007: 180).

Hicran alayları doymaz ganımdan,
Gören ibret alar Nuh tufanından.
Cellad kimi tutub giribanımdan,
Ne alar canımı, ne de el çeker. (Aslan 2007: 187).

Dalmışam gem deryasına, ummanda üzen menem.
Rüyamda çıhıp alemler seyredif gezen menem.
Pünhandan aldım dersimi ayana çıhmaz sirrim.
Ehli marfet, hoş sanat, mücevher lisan menem (Aslan 2007: 134).

Burada *leysan yağır gelbime hezel*, *ganlar ağladı*, *doymaz ganımdan*, *dalmışam gem deryasına* ifadelerinde yağır, ağladı, doymaz, dalmışam sözleri gerçek anlamlarıyla kullanılmıştır. Ancak bu sözler diğer söz ve ifadelerle anlam iletişimine girerek mecazlaşmıştır. Bu mecazlar kahramanın manevi dünyasını, sevgi ve ızdıraplarını bütün güzelliği ile daha etkili biçimde ifade etmektedir. Âşık Şenlik'te mecazlar çok kullanılmıştır, bu örneklerinin sayısını istediğimiz kadar uzatmamız mümkündür.

Âşık Şenlik'in şiirlerinde teşbihler de sık kullanılmıştır. Âşığın benzetme/teşbih karakterleri ay, güneş, yıldız, hayvanlar, kuşlar, bitkiler âlemi, mücevherlerdir. Bundan başka onun tarihî ve mitolojik kahramanlar olan Yusuf, Kenan, Züleyha, Yunus, Eyyub, Hallac-ı Mansur, Köroğlu ve başkalarını da teşbih karakteri olarak şiirlerinde kullandığını bilmekteyiz. O, şiirlerinde üç ve dört unsurun geniş benzetmelerde yardımcı detayları yüksek sanatkârlıkla işlemiştir. Örnek olarak onun âşık edebiyatında az rastlanan muhammes şeklinde Şeki sicillemesine dikkat etmek gerekir:

Bir gözele müptelayam, hıfzı pünhan sir kimidir,
Döşü enli, beden nazih, ağ sinesi gar kimidir.
Memeler felfeli fincan, lebler püste nar kimidir,
Dudahlar nergiz yarpağı, dişler inci dür kimidir.
Ağ üzünde dane hallar, yağut-iehmer kimidir,

Çeşmi çemçirah şölesi, şövgü münevver kimidir.
 Gaşları galem nahışı, ay gabağı nur kimidir,
 Siyah perçem, ser çığa tel, zülüfler şahmar kimidir.
 Süsen sünbül, mor menevşe aynı bezaslan kimidir,
 Açılıf gonca gülleri fesli növbahar kimidir (Aslan 2007: 252).

Âşık Şenlik bu şiirde doğal benzetmeler sistemi yaratmıştır. Şiirde benzeyen güzel, benzeme edatı ise *kimidir/gibidir*. Gelinin ağ sinesi kara, dudakları nergis yaprağına, dişleri inciye, yüzündeki benler yakuta, kaşları kalem çizgisine, yüzü güneş nuruna, zülfü şahmeran yılanına, gençliği ilkbahara benzetilmiştir.

Âşık Şenlik'in şiirlerinde sanatını ve sanatkârlığını şartlandıran, duygu yükünü kuvvetlendiren ifade şekillerinden biri de tekrirdir. Tekrir aynı seslerin, sözlerin ve cümlelerin tekrarlanmasının verdiği güzellikle anlamı değiştirir, şiirin etkisini artırır, ona ahenk ve ritm katar:

Çok çalıştım yetemedim sırrına,
 Günde nice türlü hal olur gönül.
 Gah ders ahr ilmi Eyüp sabrından,
 Gah da cengi kalma kal olur gönül.

Gah dem hakir gezer, gah dem yeksanı,
 Gah dem olur her hayalden usanı.
 Gah dem söyler, dili ümran lisanı
 Gah dem ağzı bağlı mal olur gönül.

Gah dem nöker olur, gah dem de paşa,
 Gah iner ayağa, gah kalkar başa,
 Gah dem olur döner teprenmez taşa,
 Gah dem esip geçen yel olur gönül.

Gah dem mayınlanır, gah dem bulanır,
 Gah dem abat olur, gah dem talanır.
 Gah dem mahzunlanır sefil dolanır,
 Gah dem Urustem-i Zal olur gönül

Gah Şenlik'i atar gam deryasına
 Gah dem sıhhat verir sır kafesine
 Gah dem olur girer gam libasına
 Gah dem cilvelenip al olur gönül (Aslan 2007: 182).

Bu örneklerde de görüldüğü bi tekrar *gah dem* tekrarlarına göre yazılmıştır. Aynı başlangıç sözlerin mısraların başında tekrarı, ifade edilecek fikrin daha da güçlenmesine sebep olur. Mısra içinde de tekrarların yapılması şiire özel ritm ve ses güzelliği vererek ifade ve şekil

güzelliğini artırmıştır. Bundan başka şiirde mısra içindeki tezatlar da ustalıkla verilmiştir: *nöker/paşa, ayağa inmek/başa kalkmak* vb.

Âşık Şenlik'in *Kırmızı* redifli divanisi hem yazılı hem sözlü şiirimizin tekrire en güzel örneklerinden biridir. Renklerin güzelliğini ve hayatımızdaki yerini şiirsellikle tekrarlayan âşık sanki sözlerden bize renkli bir çiçek demeti sunmaktadır. Bu örnekte tekrar olunan söz veya ifadeler mısranın sonunda gelmekte:

Aşk uçundan aptal oldum, gezerem yolu siyah,
Sevdiyim galbi garadır, fikri-heyalı siyah,
Hag mene müyesser edir, talih-ıgbalım siyah,
Sevdiyim gerdene düzmüş, ebrüşüm teli siyah,
Hesretem gonca dahana, can intizar gırmızı (Aslan 2007: 133).

Burada mısra sonlarında siyah kelimesinin döne döne kullanılması güçlü bir tekrar oluşturmuştur. İkinci mısradaki karadır yerine siyahtır da işlenebilirdi, ama Âşık Şenlik bilerek mısra içine karadır koymakla mısra sonunda siyahın tekrarını daha da kuvvetlendirmiştir. Aksine karadır yazmakla kara ve siyah sözlerin eşanlamlı olarak kullanarak şiirde ifade gücünü artırmıştır.

Tekrirlere başka mısra dahili kafiye de şiirde ritim ve ahenk oluşturmaktadır. Mısra dahili veya çapraz kafiyelerin son seslerinin benzerliği saz perdelerinin havasına uygun olarak müzik ritmi yaratmaktadır. Mısra dahili kafiyelerde *d* ve *t* ses sıralamaları şiire oynaklık, akıcılık, ifade güzelliği vermiştir. Son mısradaki *âşık sevdanın zulmü cengi Mansur dar kimidir* demekle güzel bir de teşbih yaratmıştır.

Seri helvet, gıl işaret, ver melumat o gözele,
Cüzi irad, hüsnü sadat, dile murat o gözele,
Olsam seyyad, çeksem minnet, ömrü müddet o gözele,
Destin uzat, damenin tut, peyandaz get o gözele,
Bir muhabbet, eyle minnet, gıl teklifat o gözele,
Dövri afet, yeksan ülfet, can telef et o gözele,
Cahan heyet, misli gayet, olmaz nispet o gözele,
Gul Şenlik dadı zar gıl et, eyle feryat o gözele,
Belke gurtara efkardan aşığı biçaresini,
Bilir ki, sevdanın zulmü cengi Mansur dar kimidir (Aslan 2007: 252).

Âşık Şenlik'in şiirselliği için karakteristik özelliklerden biri olan nidanın (seslenme) ritim ve seslenme ile görülmesidir. Edebî nida şiirin ifadeli okunuşuna bezek ve renk vermektedir. Âşık Şenlik'in *Efendim* redifli koşması nida yardımıyla hitap olunan kişiye karşı beslenmekte olan sevgiyi gösterir:

Semedle İsmayılın seyrine vardım,
Bu diyarı geze geze efendim.
Semet bey namında bir vezir gördüm,
Vesfini götürüm saza efendim (Aslan 2007: 207).

Aynı şekilde *İsmayıl* redifli koşmasında da âşık, nida yardımıyla kahramanının hayatını, yiğitliğini kaleme almış, onun insani değerlerini ön planda tutmuştur.

Sen de oldun Köroğluya beraber,
Her divanhanada şikayetçin var,
Şahlardan getline gelen fermanlar,
Hesab etsen çatar mine İsmayıl (Aslan 2007: 204).

Mübalğa, âşık edebiyatında sık rastlanan bir ifade şekli olup Âşık Şenlik şiirinde de sıkça geçmektedir. Kasıtlı olarak şiirde his ve heyecanla olaylar olduğundan daha büyük, daha güçlü gösterilmekte, yani abartılı bir üslup sergilenmektedir. Âşık Şenlik yaşadığı dönemin sosyal ve siyasi ağırlığını, dağların ağırlığı ile kıyaslar:

Dertli Şenlik sirmen etme aşıkâr,
Her muhibbi dostu ver bir yadigar,
Cem etsem derdimi dağları darta,
Men dertliyem, alem gülse fayda ne? (Aslan 2007: 233).

Veya:

Şenliyin feryadı yeksan hakini,
Zelzeleye salıb gem eflakini.
Mende olan derdi hicran yükünü,
Ne gergedan daşır, ne de fil çeker (Aslan 2007: 187).

Abartılmış şekilde söylenmiş bu mısralar âşığın hem sosyal, hem özel anlamda dertlerini yansıtmıştır. Kuru, soğuk idafelerle his ve heyecan beyan edilemez, edilirse bile estetik yönden gereken fikir ve duygular okuyucuya/dinleyiciye yeteri kadar verilemezdi. Mübalğa yoluyla dertlerine karşı kendini savunan âşık binbir çile ve dertlere sine geren karakteri hakkında bizlerde açık bir izlenim uyandırmaktadır.

Âşık Şenlik sanatında zıt anlamlı sözler de şiirlerinin zenginliğini ve sanatsal güzelliğini artırmaktadır. Zıt anlamlı sözlerin çok varyantlı olması dilin imkânlarını daha da verimli şekilde kullanmasına sebep olmuştur:

Gadir mevlam budur senden dileyim,
Mert olanı salma baştan ayağa.
Ezizinem ay ağa,
Nazlım durub ayağa.
Göreydim men camalın,
Üz süreydim ayağa.
Mürvet ele, punhan dolan, mert igit,
Seyragublar seni salar ayağa (Aslan 2007: 251).

Örnek olarak verilmiş çığalı tecnisde *ayağa* sözü çeşitlenmiş, birkaç anlamda kullanılmıştır. İlk mısradaki söz aşağı indirmek, gözden salmak; ikinci mısradaki hitap; üçüncü mısradaki ayağa kalkmak; dördüncü mısradaki ayak, sonda ise mahvetmek anlamlarında kullanılmıştır.

Âşık Şenlik şiirde gelenek halini almış elif-lam veya klasik edebiyatta denildiği gibi elifname türünde de kendini denemiş ve türün nadir örneklerini yaratmıştır. Bu türün özelliği Kuran-ı Kerim alfabesinin bütün harflerine tek tek mısralar halinde övgü dolu sözler söylemek, harflerin geleneksel remzi anlamlarını şiirin işlek üslubuna salmak ve bazı anlarda ona yeni

özellikler kazandırmaktır. Elif-lam türü âşık şiir türleri içerisinde kuruluş ve şekil bakımından çok zor olduğu ve âşıktan bilgi, birikimden başka okur-yazar olmayı da talep ettiği için üstat, kendine güvenen âşıklar dışında fazla kullanılmamıştır. Ümmî olduğu söylenen Âşık Şenlik'in elif-lam örnekleri gerçek anlamda birer sanat eseridir. Bu şiirlerle hem de âşıklar alfabenin sadece mekteplerde, medreselerde öğretilmediğini, onların da geniş halk kitlesine bunu öğrettiklerini göstermekteydiler:

Elif– öz ismiydi, *be*– befadarın,
Te'yi tek bir harfte gördüm, İrebbim.
Se – sahibim sensen, yohtur heş kimsem.
Cim'den bu cavabı sordum, İrebbim.

Vav– var mağfiretim affeyle bizi,
He– Hagga Şenliğin budur niyazı,
Lam elif'le *ya*'dır en ahır sözü,
 Hıfzı imtahana girdim, İrebbim (Aslan 2007: 219).

Son dörtlükte âşık, ebced hesabı ile yaşını göstermiştir. Lam-30, elif-1, ya-10 olduğu için toplam 41 eder. Âşık Şenlik bu elifnameyi 41 yaşında yazmış ve bunu şiirinde belgelemiştir.

Elif ten sürahi alagöz yarım,
Ba babi cahanda gılmana benzer.
Te teknil muyları çilvelenifdi,
Sa serhoş sallanf sergendar gezer.

Cim'den hicab eder, *ha*'dan hayalı,
Ha'ya müştag oluf fikir, hayalı.
Dal'ın daldası var, gemer ziyalı,
Zal zalım getlime fermanı yazar (Aslan 2007: 225).

Kuran-ı Kerim alfabesinin yani Arap alfabesinin yazılış şekli ile güzelliğin ve güzelin benzerliği arasında şekil ve mazmun birliği gören âşık, bunlar arasında karşılaştırma yapmıştır. Güzelin boyu elif'e, saçlarının perişanlığı te'ye benzetilmiştir. Se harfinin zahiri görünümü güzelin sarhoş gibi dağınık olmasına benzer. Ha ise güzelin başı aşağı olmasına, hayalı, iffetli olmasına içaretdir. Âşığın *zal zalım getlime fermanı yazar* mısrasındaki anlam ise *zel* harfinin hançere benzeyişidir.

Bunlardan başka Âşık Şenlik'in yazdığı âşık havaları vardır ki, bu da bölgesel âşık sanatının gelişmesinde önemli yere sahiptir.

Âşık Şenlik birçok saz havasının yaratıcısıdır. Onun yazdığı *Çıldır Divanisi*, *Deli Hicranı*, *Çıldır Güzellemesi*, *Çıldır Çuhurbaşı* ve başka havalar çırakları vasıtasıyla günümüze kadar gelip ulaşmıştır. On iki simli sazda çalınan Çıldır saz havaları geleneksel olarak üç kök üstünde (şah perde, baş perde, orta perde) icra olunmuştur. Genel olarak Akbaba-Çıldır âşık mektebinin saz havaları başka muhitlerin havalarından farklıdır (Asker 2012: 204-216).

Âşık Şenlik'in *Çıldır Tecnisi*, *Çıldır Mühemmesi*, *Çıldır Gaytarması*, *Ağbabayı*, *Hoşdamağı*, *Deli Hicranı*, *Sultanı* gibi saz havaları vardır. Bunların içerisinde *Hoşdamağı*

dikkat çekip hem oynak hem şuh, hem de insana ruh veren bir havadır. Âşık Şenlik bu havayı genç zamanlarında sevgilisiyle görüşmeye giderken yazmıştır. *Sultanı* gamlı havadır, koşma üste, şah perdeden icra olunur. *Çıldır Mühemmesi* güzellemedir, mühemmes üstünde, urfani kökte şah perdeden çalınır. *Çıldır Divanisi* gamlı havadır, divani üstünde divani perdeden icra olunur (Aşığ İskender 1998: 175).

XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında yaşamış badeli âşık veya Hakk âşığı Âşık Şenlik Ahıska-Ağbaba-Çıldır Âşık muhitinin temsilcisi ve en yüksek zirvesidir. Döneminin ve coğrafyasının oğlu olan âşığın sanat kaderi de bu özelliklerine bağlı olarak gelişmiş ve en yüksek noktasına ulaşmıştır. Yaşadığı dönem siyasi gerginliklerle dikkati çeker ve âşığın şiirlerinin birçoğu bilinçli bir vatansızın milleti siyasi duyarlılığa, millî ve dinî duyguların gelişimine çağırın şiirleridir. Klasik âşık rediflerini ve bölgesel âşık geleneği özelliklerini şiirlerinde ve müziğinde yaşatan âşık tür ve şekil olarak çok çeşitli ve çok renkli sanat eserleri ortaya koymuştur. Geleneğin bütün şartlarına uyan âşığımız birçok çirak yetiştirmiş, ölümünden sonra adından Şenlik kolu ve ekolü olarak bahsettirmiştir. Ününü daha sağlığında bütün Kafkaslara yaymağı başaran âşığımız Azerbaycan kökenlidir ve şiirlerinde bu dilin yerel ağzını kullanmıştır. Âşık Şenlik yalnız şiir yazmamış, müzik üretmemiş hem de birkaç âşık hikâyesi tasnif etmiştir.

Kaynakça

- Aşığ İskender Ağbabalı. (1998). *Ayrdılar Ağbabadan*. Bakı.
- ASKER, N. (2012). "Âşık Havalarının Tasnifi Üzerine Bir İnceleme", *13. Uluslararası Çıldır Göl Festivali ve Uluslararası Aşıklar Şöleni Gönül Köprüsü Bildirileri*, 4-8 Temmuz, Çıldır, Türkiye, s. 204-216.
- ASKER, N. (2016). *Aşığ Nesibin Yarıdıcılık Yolu*. Bakü. Elm ve Tehsil.
- ASLAN E. (2007). *Çıldırli Âşık Şenlik. Hayatı, Şiirleri ve Hikâyeleri (Metin- İnceleme - Sözlük)*. Erzurum.
- ÇELİK, F. (1943). *Kars İli Tarihi*. Kars.
- DİZDAROĞLU, H. (1969). *Halk Şiirinde Türler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARTARI, H. (1977). *Doğu Anadolu'da Âşık Edebiyatının Esasları*. Ankara: Demet Matbaacılık.

TÜRK DÜNYASINDA ORTAK İMLÂ (YAZIM) SORUNU*

Mehmet ÖZEREN**

Özet

Türk dünyasının dilde birlikteliği için ortak yazı dili ve alfabe yönünde birçok adım atılmıştır. Ancak bu çalışmalar ortak imlâ için yeterli olmamıştır. Günümüzde hem Kiril hem de Latin alfabesi kullanan çağdaş Türk lehçeleri, Rusça için belirlenmiş olan imlâ (yazım) kurallarını uygulamaktadırlar.

Bu çalışmada kısaca ortak alfabe oluşturma girişimleri üzerinde durulacak, daha sonra çağdaş Türk lehçelerinde yaygın olarak kullanılan Rusçanın imlâ (yazım) kurallarının oluşturulma sürecine değinilecektir. Ardından her başlık ve madde altında Türkiye Türkçesindeki, Rusçadaki ve diğer çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımlar örneklerle verilecek ve böylece imlâ (yazım) farkları ortaya konacaktır. Çalışmanın son kısmında Rusça imlâ kaynaklı olmayan farklılıklara da değinilecektir. Bu farklılıklardan yola çıkarak sonuç kısmında öneri ve değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Ortak İmlâ (Yazım), Rusça İmlâ (Yazım), Türk Dünyası.

THE ISSUE OF COMMON WRITING (SPELLING) IN THE TURKIC WORLD

Summary

Many steps have been taken towards the common written language and alphabet for the language unity of the Turkic world. However, these studies have not been sufficient for common writing, modern Turkic dialects that use both Cyrillic and Latin alphabets now apply the writing rules of Russian.

In this study, we will focus on attempts to create a common alphabet, and then the process of creating the writing rules of Russian which is widely used in contemporary Turkic dialects. Then under each article title, examples form Turkish, Russian and other contemporary Turkic dialects will be given. And thus writing (spelling) differences will be revealed. In the last part of the study, non-Russian language differences will also be mentioned. Based on these differences, suggestions and evaluations will be made in the conclusion part.

Key Words: Common Writing (Spelling), Russian Writing (Spelling), Turkic World.

---

* Bu makale, 17-19 Ekim 2018'de Eskişehir'de Eskişehir Osmangazi Üniversitesi ile Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenen 10. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'na sunulmuş bildirinin yeniden gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş biçimidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi / İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, el – mek: mehmetozeren@hotmail.com

 ORCID ID: orcid.org/0000-0003-4386-8312

1. Giriş

1.1. Türk Dünyasında Ortak Alfabe ve İmlâ (Yazım) Girişimleri

Türkçe, 13. yüzyıla kadar tek bir yazı dili olarak kullanılırken, bu yüzyıldan 20. yüzyıla kadar Türkistan (Harezmi, *Kıpçak* ve *Çağatay Türkçeleri*) ve Anadolu (Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Türkçesi) coğrafyalarında ayrı yazı dilleri olarak varlığını sürdürmüştür. 19. yüzyılın sonlarına doğru İsmail Gaspıralı'nın "*dilde, fikirde, işte birlik*" ülküsüyle savunduğu ortak yazı dili ve alfabe konuları Türk dünyasında heyecan yaratmıştır. Buna karşılık Çarlık Rusyası döneminde kurulan Tüzem mekteplerinde N. İ. İlimskiy ve 20. yüzyılın başlarında yaşanan gelişmelerin sonucunda farklı alfabeler ile Türk boyları için ayrı ayrı yazı dilleri oluşturulmuştur. Türk dünyasında ortak yazı dili ve alfabe çalışmaları için atılan en olumlu somut adım ise I. Bakü Türkoloji Kurultayı olmuştur. Kurultayda ortak alfabe, imlâ, terminoloji ve yapılması gereken çalışmalar değerlendirilmiştir¹. Ortak alfabe konusunda Latin alfabesine geçilmesi veya Arap alfabesinin kullanılmaya devam edilmesi üzerinde yoğunlaşan tartışmalar neticesinde 34 harften oluşan Ortak Türk Alfabesi kabul görmüştür. Türk topluluklarında Latin alfabesinin kullanımı on yıl kadar devam etmiştir. Ancak 1936'da Türkmenistan'da yapılan "Türkmenoloji Kongresi" ile I. Bakü Türkoloji Kurultayı'nda alınan kararlar uygulamadan kaldırılmış ve Kiril alfabesine geçiş yönünde görüşler benimsenmiştir. Böylelikle Türk topluluklarının her biri için ayrı ayrı hazırlanmış olan ve günümüze kadar kullanılan Kiril alfabesine geçilmiştir. 1992'de Bişkek'te toplanan Türk Cumhuriyetleri Eğitim Bakanları ve Türk Toplulukları Eğitim Temsilcileri II. Konferansı'nda, 1993'te Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı tarafından Ankara'da düzenlenen alfabe ve imlâ konferansında, yine 1993'te Antalya'da yapılan Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk-Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı'nda ortak alfabe konuları tartışılmış ve sonuçta 34 harfli "Ortak Türk Alfabesi" onaylanmıştır². Ancak daha sonra bağımsız Türk Cumhuriyetlerindeki farklı gelişmeler doğrultusunda Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kazakistan birbirinden farklı Latin alfabesine geçme yönünde kararlar almışlardır.

Şüphesiz ortak yazı dili ve alfabe yönünde atılan adımlar, Türk dünyasının birlikteliği açısından son derece olumlu adımlardır; ancak ortak imlâ (yazım) için yeterli değildir. Bugüne kadar yapılmış çalışmalar ortak alfabe ve yazı diline odaklanmış durumdadır. Oysaki ortak alfabe, bir dildeki imlâ kurallarının sadece ses-harf yönü ile ilgilidir. Genel anlamda imlâ ise, bir dilin söz varlığını o dilde yürürlükte olan ses, şekil, köken vb. kurallara uygun olarak yazıya geçirme; dildeki sözleri belirlenen kurallara uygun olarak yazma anlamına gelmektedir³. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda çağdaş Türk lehçelerinde ortak yazım kurallarının oluşturma noktasına ulaşamamıştır. Oysaki Sovyetler döneminde Türk lehçelerinin yazı dilleri oluşturulurken Rusça ile ortak olan Kiril alfabesi ve Rusça imlâ (yazım) kuralları dayatılmıştır⁴. İmlâ (yazım) kuralları ile ilgili tartışmalar ise daha çok Rusça için kullanılan Kiril alfabesinde olmayan ama Türk lehçelerinde yer alan "ö, ü, ğ, ñ, c" gibi sesleri karşılayacak harfler

¹ Ahmet Buran (2009), "Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı", *Turkish Studies*, C. 4/3, s. 438.

² Rakhat Abdieva, "Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye İle Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları", *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, Cilt 1, Sayı 2, 2017, s. 105-107.

³http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bc09f7e8c6fb3.18821964 (12.10.2018)

⁴ 1926 Bakü I. Türkoloji Kurultayı'na katılan L. V. Şerba burada "Orfografiyanın Negizgi Printsipteri cana Anın Sotsialdik Maanisi" adlı bir bildiri sunmuş ve bildiride imlânın eğitime katkısının büyük olduğunu, geniş Rus coğrafyasında yaşayan yüz elli milyon Rus halkının aynı tarzda konuşmasının mümkün olmadığını ancak aynı biçimde yazması gerektiğini belirterek ortak Rus imlâsını savunmuştur. Bk. H. K. Karasaev, *Kırgız Tilinin Orfografiyalık Sözdüğü*, Bişkek 2009, s. 9.

üzerinden yürümüş ve Türk lehçelerinde kullanılan alfabelerde dönem dönem ekleme ve çıkarmalar olmuştur⁵.

Ancak son dönemlerde Latin alfabesine geçişin yanı sıra Türk lehçelerinin imlâ (yazım) sorunları yer yer tartışılmaktadır. Örneğin Kazakistan, Latin alfabesine geçme kararının ardından 2018 yılında yapılan çalışmayla 19 temel maddeden oluşan yazım kuralları oluşturma çabasıdadır⁶. Son olarak 1981 yılında kabul edilen Altay Türkçesinin imlâ (yazım) kuralları 2012 yılında Gorno Altay’da tartışılmış, isim ve fiillerde ortak yazım kuralları belirlenmek istenmiştir⁷. Özbek Türkçesinin imlâ (yazım) kuralları V. F. İvanov’un Rusça imlâ için yazdığı “Printsipy russkoy orfografii” (Rusçanın İmlâ Prensipleri) adlı esere dayanılarak 4 Temmuz 1940 tarihinde yeni alfabe komisyonu tarafından belirlenmiş ve bu kurallar 1952, 1953 ve 1955 yıllarında tekrar yayınlanmış, 4 Nisan 1956 tarihinde ise son biçimi Yüksek Sovyet Şurası tarafından onaylanmıştır. Latin alfabesine geçildikten sonra 24 Ağustos 1995 tarihinde Özbekistan Bakanlar Kurulu’nun 339 sayılı kararı ile yeni imlâ kuralları yayınlanmıştır. Kiril ve Latin alfabesi için sunulan imlâ önerileri Özbek Türkçesi imlâ sorunlarını giderememiştir⁸. Kırgız Türkçesi için oluşturulan 31 harfli Latin alfabesi ile kullanılacak imlâ kurallarında⁹, 12 Eylül 1941 tarihinde Yüksek Sovyet Şurası tarafından kabul edilen Kiril alfabesi ile kullanılacak imlâ kurallarında Rusça imlâdan yararlanılmış ve 1947’de, 1953’te bu kurallarda bazı değişiklikler yapılmıştır¹⁰. H. Karasaev, 60 bin sözcüğü içeren Kırgız Türkçesinin ilk imlâ sözlüğünü “Kırgız Tilinin Orfografiyalık Sözdüğü” adıyla 1966 yılında yayınlamıştır. Bu sözlük 1983 yılında tekrar yayınlanmıştır¹¹. 1950 – 1960 yıllarında Kırgız Türkçesi imlâsında Rusçadan alıntı kelimelerin yazımı ile ilgili yoğun tartışmalar yaşanmıştır¹². 1995 ve 2002 yıllarında ise bazı imlâ önerileri olmuş ancak bunlar uygulamaya konulamamıştır¹³. 26 Haziran 2008 tarihinde Kırgızistan Yüksek Meclisi’nin 567 sayılı kararıyla yeni imlâ kuralları belirlenmiştir. Bu kurallar doğrultusunda ve H. K. Karasaev’in 1983 yılında yayınladığı imlâ kılavuzu temelinde “H. K. Karasaev, Kırgız Tilinin Orfografiyalık Sözdüğü, Bişkek 2009” adıyla yeni bir imla kılavuzu yayınlanmıştır¹⁴.

⁵ **Voprosi Soverşenstvovaniya Alfavitov Tyurkskih Yazıkov SSSR**, Ot. Red.: N. A. Baskakov, İzdatel’stvo “Nauka”, Moskva 1972; A. E. Çumakaev, “O Nekotorih Aktual’nih Voprosah Orfografii Sovreennogo Altayskogo Yazıka”, **Aktual’nie Voprosi Altayskogo Yazıkoznaniya: Problemi Razvitiya Literaturnogo Yazıka, Soverşenstvovanie Sovremennoy Orfografii**, Red.: M. S. Dedina, N. V. Ekeev, A. N. Mayzina, A. E. Çumakaev (sor. red.), Pravitel’stvo Respubliki Altay Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Respubliki Altay, Gorno-Altaysk 2017, s. 36.

⁶ <https://www.zakon.kz/4934407-u-novoy-orfografii-kazahskogo-yazyka.html> (26.10.2018)

⁷ <https://www.gorno-altaisk.info/news/18490> (26.10.2018)

⁸ Hasanxon Jamolxonov, **Hozirgi O‘zbek Adabiy Tili**, Talqin, Toshkent 2005, s. 108. Ancak Özbek Türkçesinin 1995 yılında kabul edilen imla kurallarında 1956’ya göre bazı farklılıklar olmuştur. Bk.: Hasanxon Jamolxonov, **age.**, s. 107 – 114.

⁹ K. Bakeev – İ. Batmanov – U. Baktıbaev, **Novaya Orfografiya Kirgizskogo Yazıka**, Kırgızımambas, Frunze 1938.

¹⁰ H. Karasaev – Yu. Yanşansin, **Kırgız Tilinin Orfografiyası**, SSSR İlimler Akademiyasının Kırgız Filialı; Til, Adabiyat cana Tarih İnstitutu, Frunze 1947, s. 3; H. K. Karasaev, **age.**, s. 11

¹¹ H. K. Karasaev, **age.**, s. 10.

¹² Tartışmalar Rusçadan alıntı her sözcüğün Rus imlâsına göre yazılacağı (İ. A. Batmanov, A. Altımyşbaev) ile 1917 Ekim devrimi öncesinde ve sonrasında olmak üzere iki farklı dönemde giren Rusçadan alıntılarının iki farklı şekilde yazılması (K. K. Yudahin, B. M. Yunusaliev ve K. Karasaev’e göre 1917 Ekim devrimi öncesinde Rusçadan alıntılarının söylenildiği gibi, devrim sonrası dile giren alıntılarının ise Rus imlâsına göre yazılmalıdır.) gerektiği üzerinden olmuştur. Bk. H. K. Karasaev, **age.**, s. 19.

¹³ 1953’teki kurallar ile 1995, 2002 yıllarındaki imlâ önerilerini karşılaştırmız: Bk. H. K. Karasaev, **age.**, s. 11-12.

¹⁴ H. K. Karasaev, **age.**, s. 5.

Görüldüğü üzere Sovyetlerin etkisi altında kalmış Türk lehçeleri günümüzde ister Kiril alfabesi isterse Latin alfabesi kullansın, büyük oranda Rusça imlâ (yazım) kurallarına göre yazmayı sürdürmektedirler.

1.2. Rusçanın İmlâ (Yazım) Kuralları Çalışmalarının Geçmişi

Eski Rusça (X-XII. yüzyıllar), konuşulduğu gibi yazılan fonetik özellikte iken¹⁵, XII – XVII. yüzyıllar arasında Rus yazı sisteminin fonetik yapısı çok değişmiştir. Bu da yazının telaffuzdan önemli ölçüde farklılaşmasına neden olmuş ve böylelikle telaffuz yazıyı etkilemeye başlamıştır. Daha önce kelimeler arasında boşluk yok iken XVI. yüzyılda metinler kelimelere ayrılmaya, büyük harfler kullanılmaya başlanmıştır. XVII. yüzyılda Rusçanın yazımı ile ilgili ilk çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında en tanınmış çalışma M. G. Smotritsky'nin çalışmasıdır. Bu çalışmada bazı yazım kuralları teklif edilmiştir. Yazım ile ilgili büyük sorunlar XVIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu dönem yazarları imlâ farklılıklarından şikâyetçi olmuşlar ve yazı dilinin telaffuzuna dayalı yeni prensipler önermişlerdir¹⁶. M. V. Lomonosov, 1757 yılında yayınlanan “O pravopisanii” (İmlâ Üzerine) adlı çalışmasında lehçe ve ağız farklılıkları nedeniyle sadece bir telaffuzun olmayışını göz önüne alarak, tarihsel geleneği de göz önünde bulunduran uygun morfolojik ve fonetik yazım prensiplerini savunmuştur. XIX. yüzyılın ilk yarısında N. İ. Greç, A. H. Vostokov, İ. İ. Davidov, F. İ. Buslaev'in gramer kitapları imlâ uyumu açısından olumlu rol oynamıştır. Ancak yine de imlâda düzensizlikler görülmüştür. Rusçanın imlâsı ile ilgili Y. K. Grot'un 1873 yılında yayınlanan “Spornie Voprosı Russkogo Pravopisanıya ot Petra Velikogo Donine” (Büyük Petro'dan Bugüne Rus İmlâsının Tartışılabilir Sorunları) adlı çalışması ile 1885 yılında yayınladığı “Russkoe Pravopisanie” (Rusça Yazım) adlı çalışması Rusçanın imlâsına oldukça düzen getirmiştir. 1904 yılında İlimler Akademisi İmlâ Komisyonu oluşturmuş, ancak alt komisyon üyelerinin daha sade yazım önerileri kabul edilmemiştir.

Rus imlâsı sadece Sovyet hükümetinin 13 Ekim 1918 tarihli Halk Komiserleri Konseyi kararıyla sadeleştirilebilmiştir. Ancak imlâ sorunları (örneğin birleşik kelime yazımı (*bez uderju, bezuderju*), çift ünsüzlerin yazımı (*gallereya, galereya*) vb.) bu tür kararnamelerle ortadan kaldırılamamıştır. Çünkü uygulama, yazımın daha da basitleştirilmesini ve sistemleştirilmesini gerektirmiştir. 1929 yılında imlâ sorunlarını görüşmek üzere Eğitim Bakanlığı bünyesinde Halk İmlâ Komitesi oluşturulmuş ancak 1930 yılında bu komisyonun hazırlamış olduğu proje kabul edilmemiştir¹⁷.

1930'lu yıllarda yazım ve noktalama ile ilgili SSCB İlimler Akademisi ile hükümet bünyesinde birkaç komisyon daha oluşturulmuştur. Bu komisyonların çalışmaları sonucunda 1940 yılında “Pravil Edinoy Orfografii i Puntuatsii” (Ortak İmlâ Kuralları) adlı taslak çalışma ile kısa bir imlâ kılavuzu yayınlanmıştır. Böylelikle ilk kez Rusça imlânın temel kuralları uygulama yapılan eğitim kurumları ve yaynevleri de dikkate alınarak geniş bir çerçevede ele alınmıştır. Yine de bu taslak çalışmanın bazı yerlerinin iyileştirilmesi gerekmesine rağmen 2. Dünya Savaşı nedeniyle buna ara verilmek zorunda kalınmıştır. Ancak 1947 yılında hükümetin imlâ komisyonu “Edinogo Svoda Pravil Russkoy Orfografii i Puntuatsii” (Rusça Yazım Kuralları ve Noktalama İşaretleri İle İlgili Ortak Kanun) adıyla yeni bir taslak yayınlamıştır. 1950 yılındaki dil tartışmalarında da imlâ konusuna değinilmiş ve imlâ kuralları ile ilgili birtakım değişikliklere gidilmiştir. 1951 – 1954 yılları arasında imlâ komisyonu ortak kanunun geliştirilmesine yönelik çalışmalarına devam etmiştir. 1954 yılında gazete ve dergi sayfalarında öğretmen, öğrenci, akademisyen ve yayıncıların da katıldığı Rusça imlâ sorunları ve kanun taslağı ile ilgili geniş tartışmalar yapılmıştır. 1956 yılında SSCB İlimler Akademisi, SSCB Yükseköğretim ve Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanan “Rusça İmlâ

¹⁵ N. M. Şanskiy – V. V. İvanov, *Sovremenniy Russkiy Yazık*, Moskva 1987, s. 186.

¹⁶ A. N. Kaydalova, N. K. Kalinina, *Sovremennaya Russkaya Orfografiya*, Moskva 1983, s. 5.

¹⁷ A. N. Kaydalova, N. K. Kalinina, *age.*, s. 6.

Kuralları”na bu tartışmalardan doğan bir dizi teklif yansıtılmıştır. Böylelikle Rusçanın gelişmesi için imlâ kurallarının önemi vurgulanmış, herkes ve her kurum için ilk kez resmi olarak onaylanmış imlâ kuralları zorunlu hale getirilmiştir. Bu kurallara göre S. İ. Ojegov ve A. B. Şapiro redaktörlüğünde hazırlanmış olan “Orfografiçeskiy Slovar’ Russkogo Yazıka” (Rusçanın İmlâ Kılavuzu) adlı çalışma 1956 yılında yayınlanmıştır. Bu kılavuzun 19. baskısı S. G. Barhudarov, İ. F. Protçenko, L. İ. Skvortsov redaktörlüğünde 1982 yılında tekrar yayınlanmıştır. Bu kılavuz Rusçanın imlâsında önemli rol oynasa da birtakım imlâ sorunlarını (birleşik sözcükler, edatlar, ön takı *ne* vb.) çözememiştir¹⁸.

Son olarak 1956 yılında şekillendirilen Rusçanın imlâ (yazım) kuralları, Sovyet yönetimi altında kalmış olan Türk lehçelerinin yazımına da yansımıştır. Rusçanın imlâ (yazım) kuralları sadece Rusçadan alıntı sözcüklerde kullanılmakla kalmamış¹⁹, çağdaş Türk lehçelerine ait sözcük ve cümlelerde de kendisini göstermiştir.

Günümüzde çağdaş Türk lehçeleri ile Türkiye Türkçesi arasında büyük oranda farklılık gösteren imlâ (yazım) ve noktalama kuralları şunlardır:

2. Türkiye Türkçesi ile Çağdaş Türk Lehçelerindeki İmlâ (Yazım) Kurallarının Karşılaştırılması

2.1. Büyük – Küçük Harf Kullanımı

2.1.1. Türkiye Türkçesinde kurum, kuruluş ve kurul adlarının her sözcüğü büyük harfle başlar: Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türk Dil Kurumu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (YK, s. 15-16). Azerbaycan ve Gagavuz Türkçelerinde de bu yazım kuralı uygulanmaktadır:

Azerbaycan Türkçesinde: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Nesimi adına Dilçilik İnstitutu, Azerbaycan Respublikasının Milli Meclisi, Azerbaycan Respublikasının Nazirler Kabineti, Azerbaycan Respublikasının Harici İşler Nazirliyi (ADOQ, s. 10).

Gagavuz Türkçesinde: Komrat Devlet Üniversitesinde, Büükelçiliklerin Kulturaları Koruma Fondu (AS).

Rusçada ise kurum, kuruluş ve kurul adlarının sadece ilk harfi büyük, diğerleri küçük harf ile başlar: Muzey istorii Moskvi, İnstitut russkogo yazıka imeni A. S. Puşkına, Kazanskiy universitet, Moskovskaya gosudarstvennaya konservatoriya, Rossiyskaya akademiya nauk, Mejdunarodniy valyutniy fond, Moskovskaya gorodskaya дума, Federal’noe agenstvo po fiziçeskoy kul’ture, sportu i turizmu, Gosudarstvenniy komitet Rossiyskoy Federatsii po statistike (PROP, s. 165, 175, 182).

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Başkurt Türkçesi: Kent qunaqanahında (ÇTYD3, s. 274)

Kazak Türkçesi: Kazak SSR Ğılım akademiyası, Til bilimi institutınıñ, Memlekettik emtixan komissiyasınıñ, Kızdar pedagogtik institutu, Abay atındağı Almatı memlekettik universiteti, Kazakstan Respublikası joğarı attestatsiyalık komissiyasınıñ (KTTD, s. 3, 6), “Kazak tili” koğamı (KTA, s. 114).

¹⁸ A. N. Kaydalova, N. K. Kalinina, *age.*, s. 7-8; N. M. Şanskiy – V. V. İvanov, *age.*, s. 186-189.

¹⁹ Özellikle 1917 Ekim Devrimi sonrası Rusçadan alıntı sözcükler Rusça imlâya göre yazılmaktadır. Bk.: Ayşe Nuriahmetova, “Günümüz Kırgız Türkçesinde Rusça Unsurlar”, *JASSS*, Number 27, Autumn I 2014, p. 333 - 347; Emine Atmaca, “Kazak Türkçesinin Söz Varlığındaki Rusça Alıntılar ve Ses Değişmeleri”, *Turkish Studies*, Vol. 7/3, Summer 2012, p. 275 – 298; Mehmet Özeren, “Kırgız Türkçesindeki Rusça Alıntı Sözcükler ve Bu Sözcüklerdeki Ünsüz Olayları”, *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, Vol. 2, No. 2 (2010), s. 227-241.

Kırgız Türkçesi: Uluttuk ilimler akademiyası, Kırgız uluttuk universiteti, Bilim berüü cana ilim ministirligi, Mayıp baldardı koldoo fondu, Turizm cana sport boyunca agenttigi, Mamlekettik til boyunca uluttuk komissiya, Kırgız uluttuk universitetinin filologiya cana kırgız taanuu fakul'teti, Til cana adabiyat institunun azırkı kırgız tili sektörü (KTCE, s. 8, 10).

Özbek Türkçesi: Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti, Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika universiteti, Ichki ishler bo'limi boshqarmasi, Davlat avtoinspeksiya nazorati, Buxoro Davlat universiteti (HOAD, s. 2, 13).

Tatar Türkçesi: Törkiye cömhuriyetinin devlet tili (ÇTYD3, s. 81).

Türkmen Türkçesi: TSSR İlimler akademiyasının (TD, s. 3).

2.1.2. Türkiye Türkçesinde kişi adları ve soyadlarının her sözcüğü büyük harfle yazılır ve soyadlarındaki “oğlu, kızı” ifadeleri bitişik yazılır: Karamanoğlu, Karaosmanoğlu vb. Kazak Türkçesinde de aynı yazım kuralının uygulandığı görülmektedir:

Kazak Türkçesi: Ö. Aytbayulı, B. Äbilkasımulinin (KTTD, s. 2, 7).

Rusçada ise soyadlarındaki “oğlu, kızı” ifadeleri “-” işareti ile ayrı ve küçük harfle yazılır: Tursun-zade, Mamed-oglı, Yaver-kızı (PROP, s. 131), Agamali-oglı (OP, s. 130).

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının kısmen veya tam olarak devam ettiği görülür:

Azerbaycan Türkçesi: Ebdülhüseyn oğlu Hacıbeyli (ADOQ, s. 9).

Gagavuz Türkçesi: Yarun – Oguz Karahan oglu (GDL, s. 136).

Kazak Türkçesi: Tursun-zade (KTA, s. 53).

Kırgız Türkçesi: Kasım Tınıstan uulu, Buudaybek Sabır uulu, Nazira Aalı kızı (KTCE, s. 9).

Özbek Türkçesi: Abdulhamid Sulayman o'g'li Cho'lpon (ÇTYD2, s. 91).

Tuva Türkçesi: A. A. Aldın-ool, May-ool Çoodunuu (BN, s. 1, 2).

2.1.3. Türkiye Türkçesinde özel adlardan türetilen bütün kelimeler büyük harfle başlar: Türklük, Türkçülük, Darvinci, Asyalılık (YK, s. 17) vb.

Rusçada ise özel adlardan türetilen bütün kelimeler küçük harfle başlar: darvinovskoe uçenie, bethovenskaya sonata, şekspirovskie tragedii, puşkinskaya garmoniya, nitsşeanets, tolstovstvo, darvinizm, puşkiniana, leniniana (PROP, s. 170, 171) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Başkurt Türkçesi: törökse (ÇTYD3, s. 275).

Kırgız Türkçesi: lenindik-stalindik, leninçil, ala-tooluk el, moskvalık, stahanovçu (KTO, s. 8), marksizm, manasçı, lenindik, gegelçil (KTCE, s. 9).

Kazak Türkçesi: mäskewlik, kiyevtik, semeylik, altaylık (KTA, s. 59).

Nogay Türkçesi: qazanlı (ÇTLMA, s. 535).

Tatar Türkçesi: rusça, törükçe - tatarça (ÇTYD3, s. 74).

Özbek Türkçesi: turkiy til (HOAD, s. 21).

2.1.4. Türkiye Türkçesinde kişi adlarından önce ve sonra gelen unvanlar, saygı sözleri, rütbe adları, lakaplar ve akrabalık adları büyük harfle başlar: Kaymakam Erol Bey, Mustafa Efendi, Zeynep Hanım; Bay Ali Çiçek, Deli Petro, Sayın Prof. Dr. Hasan Eren; Gül Baba, Susuz Dede, Telli Baba, Baba Gündüz, Nene Hatun (YK, s. 14) vb.

Ruşçada ise bir özel isimden sonra gelen “bey, hanım, ağa, paşa, han, şah” gibi unvanlar kısa çizgi ile ayrı ve küçük harf ile yazılırlar: İzmail-bey, Kemal’-paşa, Mirza-han, Ahmed-şah (PROP, s. 131), Aşık-paşa, Suleyman-paşa (OP, s. 130) vb. Rusça imlâda özel isimden önce gelen saygı ifadeleri de küçük harf ile başlar: gospodin İvanov, mister Smit, mademuazel’ Cyuli (PROP, s. 128) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Altay Türkçesi: May-ene, Pay-ana, Bay-ene (ÇTLMA, s. 700).

Azerbaycan Türkçesi: Üzeyir bey, Nadir şah, Abbas ağa, Feteli xan, Heyran xanım (ADOQ, s. 10-11).

Kazak Türkçesi: Birjan sal, Akan seri, Kambar batır, Bayan suluw, Jirenşe şeşen, Ayaz biy, İygilik biy, Kürenküz koja (KTA, s. 42), Nahas-paşa, İzmail-bey, Abdulla-bek, muğalim Murat, Murat muğalim (KTA, s. 53, 58).

Kırgız Türkçesi: Adam ata, Umay ene, Oysul ata, Çolpon ata, Zeñgi baba (KTCE, s. 9).

Nogay Türkçesi: Dcumay – atay (ÇTLMA, s. 532).

Tatar Türkçesi: Bilge - kagan (ÇTYD3, s. 79).

2.1.5. Türkiye Türkçesinde millet, boy, oymak adları büyük harfle yazılır: Türk, Kazak, Kırgız, Oğuz, Özbek, Tatar, Karakeçili (YK, s. 14) vb.

Ruşçada ise millet, boy, oymak adları küçük harfle yazılır: tyurkskie, persidskie, ispanskije, portugal’skie (PROP, s. 130, 131), rus (SRO, s. 3, 4) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Altay Türkçesi: türk, kırkıs, başkort, kazah, türkmen, uezbek, azerbaycan, karaçay, tıva, hakas (ÇTLMA, s. 712), altay (AVAY, s. 97).

Azerbaycan Türkçesi: türk (ADE, s. 38), türkmen ve yakut dillerinde (ADE, s. 25), özbek, qazax, qaraqalpaq, qırğız, noqay, oyrot (ADE, s. 50), başqırd (ADE, s. 51).

Başkurt Türkçesi: başqort (ÇTYD3, s. 276).

Çuvaş Türkçesi: çıvaş (ÇTLMA, s. 798).

Gagavuz Türkçesi: oguz, kıpçaklar, peçeneklär, gagauz (GDL, s. 138, 139).

Hakas Türkçesi: amerikanets, nemets, hakas (HOS, s. 13, 64, 127), orıs, hakas (Ç, s. 7).

Karaçay-Balkar Türkçesi: türk, tacık, fars (ÇTYD3, s. 588).

Karakalpak Türkçesi: qaraqalpaq, rus, özbek (ÇTYD3, s. 463).

Kazak Türkçesi: kazak jäne orıs tilderinde, türk uñgularının, kıpşak tiliniñ, arabşa nuska (KTTD, s. 3, 5, 7).

Kırgız Türkçesi: solto, sayak, kızıq, orus, hakas, sarbağış, karakitay, otuzuul, kuu uul (KTCE, s. 9).

Kumuk Türkçesi: qumuq (ÇTYD3, s. 529).

Nogay Türkçesi: noğay, uyğır (ÇTLMA, s. 516, 523).

Özbek Türkçesi: o‘zbek, arab, fors (HOAD, s. 3, 10), özbek, təcik, rus, ukrain, inglis, nemis, arab, ispan, fars, o‘zbek (ÇTYD2, s. 85, 91).

Tatar Türkçesi: başqort, nugay, komık, uygur, karakalpak, balkar, törık, kırgız, törıkmen, tuva, xakas, altay (ÇTYD3, s. 79), uqrain, qazaq (ÇTLMA, s. 382, 398).

Türkmen Türkçesi: türkmen (TD, s. 3), rus alım, Eyran-Astrabat türkmenlerinin (TD, s. 5).

Yakut Türkçesi: uon ikki xahaaxtaax (on iki Kazak), buryat (ÇTLMA, s. 593, 596).

2.1.6. Türkiye Türkçesinde yer adlarında ilk isimden sonra gelen ve deniz, nehir, göl, dağ, boğaz vb. tür bildiren ikinci isimler ile “mahalle, meydan, bulvar, cadde, sokak” kelimeleri, dükkân, mağaza adları büyük harfle başlar: Ağrı Dağı, Aral Gölü, Dicle Irmağı, Ege Denizi, Erciyes Dağı, Fırat Nehri, Van Gölü; Yunus Emre Mahallesi, Karaköy Meydanı, Zafer Meydanı, Gazi Mustafa Kemal Bulvarı, Nene Hatun Caddesi, Cemal Nadir Sokağı, İnkılap Sokağı (YK, s. 15) vb.

Ruşçada ise yer adlarında ilk isimden önce ya da sonra gelen ve deniz, nehir, göl, okyanus, dağ, boğaz vb. tür bildiren ikinci isimler ile “mahalle, meydan, bulvar, cadde, sokak” kelimeleri, dükkân, mağaza adları küçük harfle başlar: Beloe more, Golodnaya step’, Abissinskoe nagor’e, Onejskoe ozero, Severnyy Ledovityy okean, plato Ustyurt, Krasnodarskiy kray, Orlovskaya oblast’, Şçyolkovskiyy rayon, Tverskaya ulitsa, Arbatskaya ploşçad’, Tsvetnoy bul’var, ulitsa 1905 goda, Bol’şoy Kamenniy most (PROP, s. 172), ozero Baykal, Atlantiçeskiy okean, Ural’skie gori, ploşçad’ Svobodı, ulitsa Sadovaya, Liteyniy prospekt (OS, s. 202)

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Azerbaycan Türkçesi: Hezer denizi, Azadlıq meydanı, Şuşa qalası (ADOQ, s. 9).

Kazak Türkçesi: Kaspiy teñizi, Tımk muhit, Sadovo-Kudrinsk köşesi, Kızıl alan (KTA, s. 59, 60).

Kırgız Türkçesi: Aral deñizi, Balkaş kölü, Suusamır öröönü, Cazı darıyası, Çoñ-Sarı-Oy ayılı, “Ala-Too” ayantı, “Erkindik” gülbağı, “Baysuu” kafesi, “Aysuluu” suluuluk salonu, “Bişkek” meymankanası, “Cırgal” monçoosu, “İlim” basması, “Çolpon” but kiyim tigüü fabrikası, “Kıyal” birikmesi (KTCE, s. 10).

Özbek Türkçesi: Maksim Gor’kiy köçäsüdä, Qatortarak mahallasida (ÇTYD2, s. 88).

2.1.7. Türkiye Türkçesinde ulusal, resmî ve dinî bayramlarla anma ve kutlama günlerinin adları, tarihi olay, çağ ve dönem adları büyük harfle başlar: Cumhuriyet Bayramı, Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, 19 Mayıs Atatürk’ü Anma Gençlik ve Spor Bayramı, Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı, Nevruz Bayramı, Miraç Kandili; Anneler Günü, Öğretmenler Günü, Dünya Tiyatro Günü, 14 Mart Tıp Bayramı, Hıdırellez, Kurtuluş Savaşı, Millî Mücadele, Cilalı Taş Devri, İlk Çağ, Lale Devri, Cahiliye Dönemi, Buzul Dönemi, Millî Edebiyat Dönemi, Servetifünun Dönemi’nin, Tanzimat Dönemi’nde (YK, s. 16, 17) vb.

Ruşçada ise dönemleri, tarihi olayları, dinî ve resmî günleri ifade ederken yalnızca ilk harf büyük harf ile yazılır: Srednie veka, Pervaya mirovaya voyna, Oktyabr’skaya revolyutsiya, Noviy god, Pervaya maya, Den’ nezavisimosti, Velikiy çetverg (PROP, s. 177, 180), Russko – turetskaya voyna (OP, s. 133) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Azerbaycan Türkçesi: Vetən müharibesi, Yeddiillik muharibe, Versal sülhü, Demir dövrü, Çaldıran döyüşü (ADOQ, s. 9).

Hakas Türkçesi: Tun payramda (ÇTLMA, s. 630), Oktyabr’ revolyutsiyazınıñ (Ç, s. 23).

Kırgız Türkçesi: Cañı cıl mayramı, Brest tınçtıǵı, Tegeran kelişimi, Basma söz künü, Nooruz mayramı, Orozo ayt (KTCE, s. 10).

Nogay Türkçesi: “sabantoy” bayramı (ÇTLMA, s. 516).

Türkmen Türkçesi: Beyik Oktyabr’ sotsialistik revolyutsiyasından (TD, s. 3).

2.1.8. Türkiye Türkçesinde kitap, dergi, gazete ve sanat eserlerinin (tablo, heykel, beste vb.) her kelimesi büyük harfle başlar: Kendi Gök Kubbeimiz, Anadolu Notları, Sinekli Bakkal; Türk Dili, Türk Kültürü; Resmî Gazete; Kaplumbağa Terbiyecisi; Yorgun Herkül; Saraydan Kız Kaçırma, Onuncu Yıl Marşı (YK, s. 16) vb.

Rusçada ise kitap, dergi, gazete ve sanat eserlerinin adları tırnak içerisinde ve ilk harfi büyük olarak yazılırlar: “Voyna i mir”, “Moskovskie novosti”, roman “Dvoryanskoe gnezdo”, rasskaz “Dama s sobačkoy”, gazeti “Argumentı i faktı”, jurnalı “Noviy mir”, sbornik “Sintaksis i stilistika” (PROP, s. 165, 186) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Altay Türkçesi: “Ulagannıñ ukaalu sözi” (AVAY, s. 103).

Azerbaycan Türkçesi: “Ata ve oğul” povesti, “Yeddi gözel” baleti, “Uzaq sahillerde” filmi, “Azerbaycan” qezeti (ADOQ, s. 10), “Azerbaycan dilinin Muğan qrupu şiveleri”, “İsmayılı rayonu şiveleri” (ADE, s. 5, 6).

Gagavuz Türkçesi: Söz teorisi, Çalışkan yardımcıları, Kostı yazı nicä geçirdi, Ariflik sızıntısı (GDL, s. 11, 13, 14, 26).

Hakas Türkçesi: “Hızıl aal” (PUS, s. 10), Pos tiliniñ uroğı, Urokta sispekter (Ç, s. 8, 19).

Karakalpak Türkçesi: “Qırıq qız”, “Ronald haqqında jır” (ÇTYD3, s. 462).

Kazak Türkçesi: “Ana tili” gazetesi, “Parasat” jurnalı, “Jalın” al’manahı, “Abay” romanı, “Şattık” simfoniyası, “Dala kızı” sureti, “Akku köli” baleti (KTA, s. 114).

Kırgız Türkçesi: “Leninçil çaş”, “Eki çaş”, “Uzak col”, “Leninizm meseleleri”, “Bolot kantip kurçudu” (KTO, s. 8), “Too arasında” romanı, “Kanıbek” romanı, “Singan bugu” küüsü, “Agım” geziti, “Uzak col” povesti (KTCE, s. 10).

Özbek Türkçesi: Hozirgi o‘zbek adabiy tili, Umumiy tilshunoslik (HOAD, s. 15, 20), Maktâb yârlıqlâri, Nizomiyning “Panj ganj” nomi bilan tarixga kirgan “Xamsa”si, ilk asari “Qurboni jaholat”, ilk she’ri “Turkistonlik qardashlarimga” (ÇTYD2, s. 85, 89, 91).

Türkmen Türkçesi: “Ömür menzilleri” kitabını (TD, s. 3), “çağatay dili” (TD, s. 5), *Kazak Türkçesi*: Dala vâlayatı gazetesi (KTTD, s. 3).

2.2. İkilemelerin Yazımı

Türkiye Türkçesinde ikilemeler (yalın durumda, isim durum eklerini veya iyelik eklerini almış olabilirler) her durumda ayrı yazılırlar ve araya herhangi bir noktalama işareti getirilmez: adım adım, şıpır şıpır, üç beş, çoluk çocuk, soy sop, baş başa, elden ele, boşu boşuna, ucu ucuna, şıpır şıpır, tak tak, tıkr tıkr (YK, s. 24-25) vb.

Rusçada ise ikilemeler arasında kısa çizgi konulur: siniy-siniy, krepko-krepko, mnogo-mnogo, oçen’-oçen’, sövsem-sovsem, grust’-toska, put’-doroga, jit’yo-bit’yo, gusi-lebedi, ovoşçi-fruktı, ruki-nogi, çelovek 12 – 15, yey let 30 – 35, rubley 200 – 300, eto bilo godu v 1950 – 1961-m, na den’-na dva, v yanvare-naçale fevralya, ah-ah, gav-gav, t’fu-t’fu, ay-ay-ay, mu-mu, nu-nu, oy-oy-oy, trah-tarah, çur-çura, bay-bay, ey-ey, e-ge-ge vd. (PROP, s. 119, 120, 122, 149, 150, 163) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Altay Türkçesi: alar – alar, bala – barkazı, ada – enezi, emegen – öbögön, iyt – kuş, köp – köp (ÇTLMA, s. 690, 695, 696, 708), boy – boyı, başka – başka, kögüs - körümi (AVAY, s. 96, 97).

Azerbaycan Türkçesi: adda-budda, az-maz, qara-qura, qarma-qarışık, qonaq-qara, dedi-qodu, kağız-kuğuz, sür-sümük, aşıq-aşıq, top-top, ab-hava, alış-veriş, ölüm-itim, beh-beh, vay-

vay, peh-peh, uy-uy, ha-ha-ha (ADOQ, s. 7, 8), ayrı-ayrı (ADE, s. 5), az-çok, bir-birine (ADST, s. 3, 4).

Başkurt Türkçesi: vaqıtı – vaqıtı, ata – baba, ağay – ĩnĭ (ÇTYD3, s. 277, 278, 279); boron – boron, ineler - ineler (ÇTLMA, s. 465).

Çuvaş Türkçesi: untalla – kuntalla “oraya buraya” (ÇTLMA, s. 797).

Gagavuz Türkçesi: biri – birinä, iki – üç ay, anası – bobası, set – set, başka – başka (GDL, s. 14, 19, 118).

Hakas Türkçesi: annañ – minnañ, küzürt – hazırt (HOS, s. 15, 52), çir – suu, irek – turah, idis – hamıstı, u - u (Ç, s. 5, 21, 27).

Karaçay-Balkar Türkçesi: cırlay – cırlay (ÇTYD3, s. 587).

Karakalpak Türkçesi: pada – pada, aş – arık, katar - katar (ÇTYD3, s. 469, 470).

Kazak Türkçesi: üsti-üstine, pay-pay, qıyın-qıstav, bir-eki, máz-mäyram qıl-, qay-qaydağı (B, s. 3, 4, 5, 7), uzın-ırğa, sır-sıpat, birden-bir, oku-ağartu, tüzdön-tüz (KTTD, s. 4, 7, 9).

Kırgız Türkçesi: baq-daraq, arqı-berki (NOKY, s. 6, 7), bala-bakıra, kempir-kesek, olbuy-solbuy, ayıl-apa, ıykı-ıykı (KTO, s. 12), biri-birine, öz-özünçö, az-az, bala-çaka, aman-esen, sak-salamat, küç-kubat, kaada-salt, otuz-kırk, 5-6 kişi, tört-beş, ha-ha-ha, tars-tars, kobur-sobur (KTCE, s. 8, 13), balt – balt, balt-salt, kez-kezde (KTOS, s. 90, 253).

Kumuk Türkçesi: xinti – minti, bir – birine, butağı – zatı, oñmay – ösmey, oñup – ösüp, ata – baba (ÇTYD3, s. 521, 522, 529).

Özbek Türkçesi: ämmäviy – siyäsiiy, ätä – änä, dărämäd – pul, ketmä – ket (ÇTYD2, s. 85, 86, 89).

Nogay Türkçesi: esitkenin – körgeñin, terlep – terşip, ata – ana (ÇTYD3, s. 337, 344), xatın – qızlar, yas – yawqa, tüslerine – zatına, erte – erte, türlü – türlü, uq – uq, özi – özi, qurt – qumırsqalar, bir – eki (ÇTLMA, s. 516, 521, 523, 526, 530, 532).

Tatar Türkçesi: bela – kazasız, sav – selamet, tanış – bilışlerge, etkem – enkem (ÇTYD3, s. 73, 76), qoort – qort, cilpiy – cilpiy, pi – pi, qağına – qağına, bäynä – bäynä, iküşär – öçär, ikë – öç, bër – ikë (ÇTLMA, s. 341, 342, 358, 400, 401).

Tuva Türkçesi: hölbeñ – hölbeñ, tep – tep, hap – hap, ak – kızıl, uş - baş (BN, s. 29, 30, 65).

Türkmen Türkçesi: ayrı-ayrı (TD, s. 3), biri-birinden, fonetika-grammatiki (TD, s. 5), hatlı-savatlı (TD, s. 7).

Yakut Türkçesi: körüüte – xarayıta (bakım özen), ustata – tuorata (ucu bucağı), kuoyanı – mañkını (kasnağını sırığını) (ÇTLMA, s. 578, 579, 581).

2.3. Nokta Kullanımı

Türkiye Türkçesinde yüzyıl ifade ederken sıra sayıları rakamla gösterildiğinde rakamdan sonra bir nokta konur ya da rakamdan sonra kesme işareti konularak derece gösteren ek yazılır: XX. yüzyıl, XV. yüzyıl, XII – XIV. yüzyıllar (YK, s. 12, 27).

Rusçada ise yüzyıl ifade ederken rakamlarında sonra sıra sayı sıfatı için bir işaret kullanılmaz: X – XII vv., XVI v., XVII v. (SRO, s. 5)

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Başkurt Türkçesi: 1752 yıldın 16 iyuninde, XXIII xalıq - ara (ÇTYD3, s. 275, 278).

Kazak Türkçesi: IX – X sımptı, XIX ğasırdığı (KTTD, s. 3, 4).

Kırgız Türkçesi: XIX kılımdağı, XVI-XVII kılımdardağı (KTCE, s. 13).

Özbek Türkçesi: XII asrning (ÇTYD2, s. 89).

Tatar Türkçesi: IX gasır, X gasırğa (ÇTYD3, s. 79).

Türkmen Türkçesi: XIX asır (TD, s. 6).

2.4. Tire Kullanımı

2.4.1. Türkiye Türkçesinde sıra sayıları rakamla gösterildiğinde rakamdan sonra bir nokta konur ya da rakamdan sonra kesme işareti konularak derece gösteren ek yazılır: 15., 56., XX., 15'inci, 56'ıncı, XX'inci (YK, s. 12) vb.

Rusçada ise sıra sayı sıfatlarını belirtmek için +InçI, +UnçU eki yerine tire kullanılır: 5-go, 20-y (PROP, s. 112) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Altay Türkçesi: 2-çi (AVAY, s. 106).

Azerbaycan Türkçesi: 6-cı, 2-ci, 10-cu, 3-cü (ADOQ, s. 6), 1949-cu, 1950-ci, 1926-cı, 1955-ci (ADE, s. 5).

Gagavuz Türkçesi: 20 – inci, II – nci hem III – üncü, 10 – uncu (GDL, s. 19, 22, 57).

Karakalpak Türkçesi: 1938-44 – yılları, 1948 – yılı, 1949 - yılı (ÇTYD3, s. 462).

Kazak Türkçesi: 7-nşi sınıp, 15-inşi üy, 50-inşi kilometr (KTA, s. 53).

Kırgız Türkçesi: 2008-cıl, 16-noyabr, 4-klass, 2-masele (KTCE, s. 13).

Özbek Türkçesi: 35 – qaidaning 2 - bandi, 1991 – yilning (HOAD, s. 110, 112), 1485 – 1486 – yillarda, 1483 – yilda, 1485 – yilning, 1480 – yillarning, 1488 – yilda, 30 – yillarda, 4 – oktabrda (ÇTYD2, s. 89, 91).

Türkmen Türkçesi: 1985-nci (TD, s. 3), 1929 – 1930-ıncı (TD, s. 4), 1905-inci (TD, s. 5).

2.4.2. Türkiye Türkçesinde tırnak içinde olmayan alıntı cümlelerden sonra, konuşma çizgisinden sonraki alıntı cümlesinin bitiminde virgül kullanılır:

Adana'ya yarın gideceğim, dedi.

– Bu akşam Datça'ya gidiyor musunuz, diye sordu. (YK, s. 29)

Rusçada ise tırnak içinde olan ya da olmayan alıntı cümlelerden sonra, konuşma çizgisinden sonraki alıntı cümlesinin bitiminde (bazen virgülün ardından) tire kullanılır:

- Çto vas privelo k nim? – neojidanno bitovım, vorçlivım golosom sprosil on. (PROP, s. 203)

“Çto on skazal?”, - sprosil Anton; “Poedem v gorod”, - skazala ona. (RD, s. 256)

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Altay Türkçesi: alar kerek – dep, su–kadık bol – dep (ÇTLMA, s. 691, 700).

Azerbaycan Türkçesi: “sevmeyen namerd olur” – cümlesinde (ADST, s. 7), “iş işle” – ifadesinde (ADST, s. 9).

Başkurt Türkçesi: eytërbëz, - digender; bal yıyırhıgız, - dip (ÇTLMA, s. 466).

Çuvaş Türkçesi: “Ku çin kalanı ikken”, - tese asınış (O doğru söylemiş, diye anacaklar) (ÇTLMA, s. 798).

Gagavuz Türkçesi: Bän şindän sora inanmayacam Topal Şeytanı, - demiş kemeñçeci (GDL, s. 119).

Hakas Türkçesi: - Udaa sığadırzıñ ma put ağa? – surğan Galya, - Çe oynap alaañ, - sölepçe örbekey, - Kolya, İdi çarabas, - tıpçe, Mina miniñ tetrad’ım, - tıpçe Kolya (Ç, s. 5, 23, 25).

Karaçay-Balkar Türkçesi: eşeğim mında coqdu, - deb, berseñ a! – deb (ÇTYD3, s. 582, 583, 584).

Karakalpak Türkçesi: -Gümis öldi – dedi; - Neşege keldin? – dep soraptı; ... beremen, - dep (ÇTYD3, s. 463, 464).

Kazak Türkçesi: Barmısın? – dep, “bolar edi” - dep, avzına suv tamızındar, - deydi (B, s. 4, 9, 11).

Kumuk Türkçesi: buzavğa soq! – dep; “...qoçayıq!” – dey (ÇTYD3, s. 521).

Nogay Türkçesi: ... akaşar ediler. – degen Koca; Aşamagan bolayaksıñ, - dep; nege? – dep soraydı (ÇTYD3, s. 337, 338); “... bir az uyqlayım”, - dep; “... oylastım äşe?” – dedi; berermen, - dedi; “adaspañız!” – degendey (ÇTLMA, s. 514, 532).

Özbek Türkçesi: Visshiy klass! – dedi u. (HOAD, s. 6), “... äxiridä xâr bolmäysän!” – debdi, pul tâtli bolädi, - degän ekän (ÇTYD2, s. 86).

Tatar Türkçesi: elle onıttıñmı? – dip, kırık, - dip cavap birgen (ÇTYD3, s. 66, 83); kittëk, kittëk! – dip, pi-pi – dep, cibörçë, - diylär, -Äydä, - diy, Quyçım, kil bire, - dide (ÇTLMA, s. 341, 358, 359, 401).

Yakut Türkçesi: - Min duo? – dien ıyıtır kini (-Ben mi?, diye sorar o), Uunan,-dien xoruydaabit balıksıt. (-Su ile, diye cevaplamış balıkçı.) (ÇTLMA, s. 578, 581).

2.4.3. Türkiye Türkçesinde yüklemden uzak düşmüş öznelerden sonra virgül kullanılır:

Saniye Hanımefendi, merdivenlerde oğlunun ayak seslerini duyar duymaz, hasretlisini karşılamaya atılan bir genç kadın gibi koltuğundan fırlamış ve ona kapıyı kendi eliyle açmaya gelmişti. (YK, s. 28)

Ruşçada ise tanım cümlelerinde, öznelerden sonra tire kullanılır: Moya sestra – uçitel’nitsa, a brat – zootehnik; brat - moy uçitel’; ya – uçitel’, a tı - injener (PROP, s. 206, 208) vb.

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür:

Altay Türkçesi: May-ene – üy ulustıñ ... (ÇTLMA, s. 691, 700), Altay til – altay el-connıñ töröl tili, “cer cakşızı – sas, er cakşızı suras” (AVAY, s. 96, 104).

Başkurt Türkçesi: büri – usal yırtqıs (ÇTYD3, s. 277), Bëlëm yorto - mektep (ÇTLMA, s. 462).

Gagavuz Türkçesi: Traktor hem kombayn – iki faydalı maşına (GDL, s. 23).

Hakas Türkçesi: Noyabr’ – sovet çonıñ ulükünı, pıstıñ adıbıs – oktyabryatalar, ürgenıs – uluğ toğıs (Ç, s. 25, 29).

Kazak Türkçesi: “Qasekeñ” degen – Qasbolat (B, s. 11), Til – koğamdık kubılıs, jastar – bizdiñ bolaşağımız (KTA, s. 70).

Kırgız Türkçesi: Çıñgız Aytmatov – Kırgız el cazuuçusu, bilim – tügönbös baylık (ÇTYD3, s. 221).

Özbek Türkçesi: ilmiy uslub – ilmiy asarlar tilini va ilmiy nutqni qoliplaydi (HOAD, s. 5), birinchi devoni – “Badoye ul-bidoya”, mening jonim – omonat jon (ÇTYD2, s. 86).

Tatar Türkçesi: Törük tili – Türkiye cömhuriyetinin devlet tili, xuca – osta atuçı (ÇTYD3, s. 81, 88); bu – älä bügän irtä genä kilöp töşkän ... (ÇTLMA, s. 401)

Tuva Türkçesi: Ugbam – saançı, Avam, açam – kadarçılar (BN, s. 21, 32).

2.5. Kısaltmaların Yazımı

Türkiye Türkçesinde kısaltmalara getirilen ekleri ayırmak için kesme işareti kullanılır: TBMM'nin, TDK'nin, BM'de, ABD'de, TV'ye (YK, s. 40) vb.

Rusçada ise kısaltmalara gelen ekler kesme işaretiyle ayrılmaz ve kısaltmaya bitişik yazılır: raboçie ZİLa, rabotat' v MİDe, p'esa postavlenu MHATom (PROP, s. 192) vb.

Kırgız Türkçesinde Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür: SSRnin (KTO, s. 8), KUUnun, UAKtn, BUUGa, MAġnin, KTRdin, KRdin (KTCE, s. 8).

Azerbaycan, Hakas, Kazak ve Türkmen Türkçelerinde ise gelen ekler kısaltmadan tire ile ayrılır:

Azerbaycan Türkçesi: MEA-dan, BMT-ye, MDB-nin (ADOQ, s. 11), Naxçıvan MSSR-in (ADE, s. 32).

Hakas Türkçesi: SSSR-niñ paza VKP-niñ (PUS, s. 14).

Kazak Türkçesi: KR UĞA-nın (KTTD, s. 3), TÜE-ge (AVAY, s. 105), AKŞ-ka, BAM-ğa, YUNESKO-nın, MTZ-82-ge, km-den, cm-ge (KTA, s. 35, 36).

Türkmen Türkçesi: TSSR IA-nın (TD, s. 3).

2.6. Özel İsimlere Gelen Eklerin Yazımı

Türkiye Türkçesinde özel isimlere gelen iyelik, durum veya bildirme ekleri kesme işaretiyle ayrılır: Kurtuluş Savaşı'nı, Atatürk'üm, Türkiye'mizin, Fatih Sultan Mehmet'e, Yunus Emre'yi, Ziya Gökalp'tan, Refik Halit Karay'mış, Ahmet Cevat Emre'dir, Namık Kemal'se, Şinasi'yle, Alman'sınız, Kırgız'ım, Karakeçili'nin, Osmanlı Devleti'ndeki, Cebrail'den, Çanakkale Boğazı'nın, Sait Halim Paşa Yalısı'ndan, Resmî Gazete'de, Millî Eğitim Temel Kanunu'na, Telif Hakkı Yayın ve Satış Yönetmeliği'ni, Eski Çağ'ın, Yükselme Dönemi'nin, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı'na (YK, s. 38-39) vb.

Rusçada ise özel isimlere gelen ekler kesme işaretiyle ayrılmaz: Gagarinimi (OP, s. 131).

Çağdaş Türk lehçelerinde de Rusça yazım kuralının devam ettiği ve bu nedenle özel isimlere gelen iyelik, durum veya bildirme eklerinin kesme işaretiyle ayrılmadığı görülür:

Altay Türkçesi: Ceti – Sarıga, Caķşılardıñ, Kara-Çoltorgo, Kara-Suuda, Orto Aziyanıñ, Sibirdiñ (ÇTLMA, s. 696, 706, 710, 712), Surazakovtıñ, Mihaylovnanıñ (AVAY, s. 98, 101).

Azerbaycan Türkçesi: Bakıda, Şuşadan (ADE, s. 5), T. Hacıyevin, B. Sadıkovun (ADE, s. 7), Azerbaycan Dövlət Universitetinde (ADE, s. 17).

Başkurt Türkçesi: Başqortostandan, Başqortostandıñ, Volganıñ (ÇTYD3, s. 273, 275, 276).

Gagavuz Türkçesi: Devlet Universitetini, Komrada, Todur Marinoglunun (GDL, s. 208).

Hakas Türkçesi: Hakasiyanıñ (PUS, s. 4), Leningradta, Leninniñ (Ç, s. 23).

Karaçay-Balkar Türkçesi: Türkde, Nasra Xocanı, Orta Aziyada, Yerivanda, Dağıstanda (ÇTYD3, s. 588, 589).

Karakalpak Türkçesi: Taşkente, Q. Tájibayevtan, Nökiste, A. Qádiridiñ, Ömirbektin (ÇTYD3, s. 462, 463).

Kazak Türkçesi: Til bilimi institutınıñ, Memlekettik emtixan komissiyasınıñ, Kazakstan Respublikası joğarı attestatsiyalık komissiyasınıñ, İ. A. Batmanovtıñ, B. Äbilkasımulinıñ, V. V. Radlovdun (KTTD, s. 3, 6, 7).

Kırgız Türkçesi: Orozovdun, Orozovdu, Orozovdo, Orozovdon (NOKY, s. 7).

Nogay Türkçesi: Yolavşadı, Hannıñ, Yolavşadıñ, Tahirge (ÇTYD3, s. 339, 342); Y. L. Nemirovskiydiñ, Qoreyadiñ, Qoreyadan, Yaponiyağa, Qıtaylardan, Ninadıñ (ÇTLMA, s. 523, 532).

Özbek Türkçesi: O‘zbekistonning, O‘zbekistan Respublikasining (HOAD, s. 8), Özbekistândägi, Shoh Husayn Bayqaroning, Alisher Navoiyning, Moskvaga, Toshkentga, Cho‘lponni (ÇTYD2, s. 85, 89, 91).

Tatar Türkçesi: Zöhrägä, Arıslanbaynıñ, Sarsımbaynıñ, Sasnağa, Qazanğa, Qazannan (ÇTLMA, s. 360, 401, 419, 420).

Türkmen Türkçesi: Amanmırat Annanurovın, P. Azımovın (TD, s. 3).

Yakut Türkçesi: Uohugu (< Uohuk) (ÇTLMA, s. 593).

2.7. Diğer Farklılıklar

Rusça imlâ kuralları etkisi elbette ki yukarıdaki tespitler ile sınırlı değildir. Bunların dışında da bazı kullanımlarda Rusça imlânın etkisi vardır:

Türkiye Türkçesinde özel adlardan türetilen ve kişinin nereli olduğunu belirten kelimeler büyük harfle başlar: Konyalı, Bursalı (YK, s. 17). *Rusçada* ise kişinin nereli olduğunu belirten kelimeler küçük harfle başlar: almaatıntısı, kostarikantsı, losandcelestısı (PROP, s. 122). *Kırgız Türkçesinde* de yer adlarından türetilen ve kişinin nereli olduğunu belirten kelimeler küçük harfle başlar: alaylık, kaşkarlık, ısık-köldük, narındık (KTCE, s. 10).

Türkiye Türkçesinde sayılara getirilen ekler kesme işaretiyle ayrılır: 1985’te, 8’inci madde, 7,65’lik, 657’yle (YK, s. 40). *Rusçada* ise sayılara ek gelirken araya tire konur: 2-go, 1-go, 3-go (PROP, s. 40, 80). *Azerbaycan Türkçesinde* ise sayılardan sonra isim çekim ekleri gelirken araya tire konur: 20-den, 3-de, 2-ye, 6-nın, 5-i, 17-si (ADOQ, s. 6).

Türkiye Türkçesinde meslek, unvan bildiren sözcükler bitişik ve ayrı yazılabilirler: yardımcı doçent, yardımcı hakem, başhekim, başhemsire, genel başkan (YK, s. 131, 256, 560). *Rusçada* ise meslek, unvan bildiren birleşik sözcüklerin arasında tire kullanılır: vitse-prezident, general-gubernator, privat-dotsent (PROP, s. 125-126). *Kırgız Türkçesinde* de Rusça yazım kuralının devam ettiği görülür: müçö-korrespondent, zootehnik-seleksioner, mehanizator-aydooçu, akın-dramaturg, vraç-terapevt, prem’er-ministr, general-leytenant (KTCE, s. 13).

Türkiye Türkçesinde sözcüklerin ilk ve son harfleriyle kısaltma yapılmadığı için tire işareti kullanılmamaktadır (YK, s. 41-42). *Rusçada* ise sözcüğün ilk ve son hece ya da harfi ile yapılan kısaltmaların arasında kısa çizgi kullanılır: d-r (doktor), b-ka (biblioteka “kütüphane”) (PROP, s. 111). *Azerbaycan Türkçesinde* de Rusça biçim korunmaktadır: d-r, z-d (zavod) (ADOQ, s. 11) vb.

3. Rusça İmlâ Kuralları Etkisinin Olmadığı Farklılıklar

Türkçenin dil bilgisine özgü olan soru eki ve “DA” bağlacının yazımı da çağdaş Türk lehçelerinde farklılık gösterebilmektedir:

3.1. Soru Ekinin Yazımı

Türkiye Türkçesinde soru eki, kendisinden önceki kelimenin son ünlüsüne bağlı olarak ünlü uyumlarına uyar ve ayrı yazılır: Kaldı mı?, Sen de mi geldin?, Olur mu? (YK, s. 9).

Altay, Gagavuz, Hakas, Karakalpak, Kazak ve Tuva Türkçelerinde soru eki Türkiye Türkçesindeki gibi ayrı yazılmaktadır:

Altay Türkçesi: kirdi be?, tiydi be? (ÇTLMA, s. 696).

Gagavuz Türkçesi: esaplayabilecek mi bu davayı?, sän vardır mı gördüün sabaa yıldızını?, bu su tatlı mı? (GDL, s. 109, 114).

Hakas Türkçesi: pılçezer be?, Tashıl ba?, udaa sığadırzıñ ma? (Ç, s. 4, 5).

Karakalpak Türkçesi: şıkpaysañ ba? (ÇTYD3, s. 463).

Kazak Türkçesi: barasıñ ba?, kelesiñ be? (KTA, s. 37), qondı ma?, bar ma?, bir nerse sıkırlay ma?, kekşil degen emes pe, kelesiñ be? (B, s. 6, 9, 35).

Tuva Türkçesi: çanında malçın olur be?, bilir siler be?, bolur sen be? (BN, s. 20, 23, 49).

Azerbaycan, Başkurt, Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay, Tatar ve Türkmen Türkçelerinde ise “mI, mU” soru eki bitişik yazılır:

Azerbaycan Türkçesi: kitabdırımı?, oxudunmu? (ADOQ, s. 8), *Özbek Türkçesi:* Äbdüllämisan?, biläsänmi? (ÇTLMA, s. 111, 112).

Başkurt Türkçesi: bilehigizmi? (ÇTYD3, s. 275).

Karaçay-Balkar Türkçesi: telimi?, cırlaymı? (ÇTYD3, s. 585, 587).

Kumuk Türkçesi: bilmeymisen?, barmı? (ÇTYD3, s. 524).

Nogay Türkçesi: barma, yokpa?, esitesiñme? - dep (ÇTYD3, s. 337, 338).

Tatar Türkçesi: elle onıttıñmı?, yaxşımı?, savlarmı?, kildimi?, barmı? (ÇTYD3, s. 66, 72, 73, 75).

Türkmen Türkçesi: söyyärmisin?, (ÇTLMA, s. 77).

3.2. “DA” Bağlacının Yazımı

Bu bağlacın çağdaş Türk lehçelerindeki yazımı büyük oranda Türkiye Türkçesindeki gibidir. *Türkiye Türkçesinde* bağlaç olan “da”, kendisinden önceki kelimenin son ünlüsüne bağlı olarak ünlü uyumlarına uyar ve ayrı yazılır: Kızı da geldi gelini de., Durumu oğluna da bildirdi., Sen de mi kardeşim?, Güç de olsa., Konuşur da konuşur. (YK, s. 10).

Altay, Başkurt, Çuvaş, Gagavuz, Hakas, Karaçay-Balkar, Karakalpak, Kazak, Kumuk, Nogay ve Tatar Türkçelerinde de Türkiye Türkçesindeki gibi “da” bağlacı ayrı yazılır:

Altay Türkçesi: kayda da bolza (ÇTLMA, s. 705), kuuçındaar da (AVAY, s. 96).

Başkurt Türkçesi: Pugaçyovsılardan da (ÇTYD3, s. 276), ozon da, yönteş te, uylagan da, ulay za (ÇTLMA, s. 465).

Çuvaş Türkçesi: Çıvaş çmlhi te (ÇTLMA, s. 797).

Gagavuz Türkçesi: okadar da, Gagarin dä Titov da, dokuz da kızı (GDL, s. 11, 23, 24).

Hakas Türkçesi: agastar daa taglar daa (PUS, s. 9), halas taa, suhar’ daa, sin dee, ağas taa, tökpes tee (Ç, s. 26, 58).

Karaçay-Balkar Türkçesi: kesi da, inanmaysa da, bar edi da, sen da, degendile da, aman da, igi da (ÇTYD3, s. 583, 584, 586, 587).

Karakalpak Türkçesi: şet ellerde de, bolsa da, kelse de, bugün de (ÇTYD3, s. 463).

Kazak Türkçesi: niyeti buzılsa da, bolsa da, eki jağımın da, jaqta da (B, s. 3, 4, 9), baska da (KTTD, s. 4).

Kumuk Türkçesi: bir buzavu da bir qozusu da, onu da, teri de, salam da, toğuz da, qatını da (ÇTYD3, s. 526).

Nogay Türkçesi: xatını da, bolsa da, solay da (ÇTYD3, s. 338, 339); âdet bayramı da, ol da, kartı da, yası da, özine de, âdem de, zatqa da (ÇTLMA, s. 516, 521, 530).

Tatar Türkçesi: kiyindı de (ÇTYD3, s. 67), Zöhrä dä, bu da, kitä dä, yöznë dä (ÇTLMA, s. 358, 361, 418).

Ancak Özbek, Tuva ve Türkmen Türkçelerinde ise sözcük ile “da” bağlacı arasına kısa çizgi konulur:

Özbek Türkçesi: qarâbdi – da, bo’lsa – da, bizdan – da, aydan – da, ul – da, kundan – da (ÇTYD2, s. 86, 90, 91, 92).

Tuva Türkçesi: maa börü-daa, adıg-daa, sını-da çoruur, hölçok-daa, kım-daa, dilgi-daa (BN, s. 20, 65, 66).

Türkmen Türkçesi: başga-da (TD, s. 3), hem-de, bolsa-da (TD, s. 5), ayrıatın-da (TD, s. 7).

Sonuç

Farklı tarihli ve farklı alfabelerle yazılmış kaynaklardan yapılan tespitlere göre, Türk dünyasında ortak yazı dili ve alfabe yanında ortak imlâ (yazım) kurallarının da belirlenmesi gerektiği görülmüştür. 1956 yılında şekillendirilen Rusçanın imlâ (yazım) kuralları, Sovyet yönetimi altında kalmış olan tüm Türk lehçelerinin yazımına yansıdığı için bu lehçelerde neredeyse ortak bir imlânın (yazım) kullanıldığı görülmektedir. Bu ortak imlânın (yazım) nedeni, yazı dilleri oluşturulurken Kiril alfabesi yanında Rusçanın imlâsının da dayatılmış olmasıdır. Bu ortak imlânın (yazım) günümüze kadar sürmesinin nedeni ise Rusçanın ve de Kiril alfabesinin uzun süre kullanılmış olmasıdır. Öyle ki Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan Latin alfabesine geçmelerine rağmen aynı imlâ (yazım) kurallarını yine devam ettirmektedirler. Bu sebeplerle Türkiye Türkçesinin imlâ (yazım) kuralları ile Sovyet yönetimi altında kalmış olan tüm Türk lehçelerinin imlâ (yazım) kuralları büyük farklılık göstermektedir.

Rusça imlâ kuralları etkisi elbette ki yukarıdaki tespitler ile sınırlı değildir. İmlâ kurallarının tamamı karşılaştırıldığında yine bazı farklılıklar mutlaka ortaya çıkacaktır. Bu farklılıklar büyük oranda Rusça imlâ kurallarının etkisiyle olmuştur. Ancak Rusça imlâ kuralları etkisinin olmadığı farklı imlâ (yazım) kuralları da vardır. Bunlar arasında soru eki kullanımında farklılıkların daha çok olduğu, “DA” bağlacı kullanımında ise büyük oranda birliktelik sağlandığı görülmektedir.

Türk dünyasının dilde birlikteliği açısından ortak imlâ (yazım) kuralları önemlidir. Bunun için ortak Latin alfabesi ile birlikte Türkçenin yapısının ve kurallarının göz önünde bulundurulduğu ortak imlâ (yazım) kurallarının belirlenmesi ve belirlenen kuralların yazılı ve görsel ortamlarda uygulanması gerekmektedir. Bunun için Türk dünyası ortak imlâ (yazım) komisyonu oluşturulmalı ve alınan kararların devlet organları vasıtasıyla uygulanması ve yaygınlaştırılması sağlanmalıdır.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

ABDİEVA, R. (2017). Bağımsızlıklarını Kazandıktan Sonra Türk Cumhuriyetlerinin Dil Politikaları ve Türkiye İle Ortak Dil ve Ortak Alfabe Çalışmaları. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*. C. 1, S. 2, s. 104-119.

ADİLOV, M. (1974). *Azerbaycan dilinde sintaktik tekrarlar*. Bakı: Elm neşriyyatı.

Aktual'nie Voprosı Altayskogo Yazıkoznaniya: Problemi Razvitiya Literaturnogo Yazıka, Sovershenstvovanie Sovremennoy Orfografiı. Red.: M. S. Dedina, N. V. Ekeev, A. N. Mayzina, A. E. Çumakaev (sor. red.). Pravitel'stvo Respubliki Altay Ministerstvo Obrazovaniya i Nauki Respubliki Altay. Gorno-Altaysk 2017.

ALDIN-OOL, A. A. (2010). *Bodun Nomçu*. Kızıl.

ATMACA, E. (2012). Kazak Türkçesinin Söz Varlığındaki Rusça Alıntılar ve Ses Değişmeleri. *Turkish Studies*. Vol. 7/3, p. 275 – 298.

AXTANOV, T. (2002). *Boran*. Almatı: Jazuvşı.

BABOGLU, İ. İ.; Baboglu, N. İ.; VASİLİOĞLU, K. K. (2003). *Gagauz Dili hem Literatura*. Ştiinta.

BAKEEV, K.; BATMANOV, İ.;BAKTİBAEV, U. (1938). *Novaya Orfografiya Kirgizskogo Yazıka.*, Frunze: Kirgizmambas.

BULUT, M. (2013). Cumhuriyet Dönemi'nden Günümüze Yapılan Türkçe Yazım Kılavuzu Çalışmaları ve Türkçe Yazım Kılavuzları Üzerine Bir Kaynakça Denemesi. *The Journal Of Academic Social Science Studies (JASSS)*. V. 6, I. 6, p. 277-304.

BURAN, A.; ALKAYA, E. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri – 2*. Ankara: Akçağ Yay.

BURAN, A.; ALKAYA, E. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri – 3*. Ankara: Akçağ Yay.

BURAN, A. (2009). Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı. *Turkish Studies*, C. 4/3, s. 430 - 444.

Çağdaş Türk Lehçeleri – Metin Aktarmaları. (Ed. Nergis BİRAY), İstanbul: Kesit Yayınları, 2016.

DIETRİCH, A. P. (2004). *Rusça Dilbilgisi*. İstanbul: Multilingual Yay.

DOMOCAKOV, N. G. (1948). *Orfografiçeskay Slovar'*. Abakan: Hakoblnatsizdat.

ELEKBERLİ, N. (2010). *Azerbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları*. Bakı.

JAMOLXONOV, H. (2005). *Hozirgi O'zbek Adabiy Tili*. Toshkent: Talqin.

KARASAEV, H.; YANŞANSİN, Yu. (1947). *Kırgız Tilinin Orfografiyası*. SSSR İlimler Akademiyasının Kırgız Filialı; Til, Adabiyat cana Tarih İnstitutu. Frunze.

KARASAEV, H. K. (2009). *Kırgız Tilinin Orfografiyalık Sözdüğü*. Bişkek.

KAYDALOVA, A. N. – KALİNİNA, N. K. (1983). *Sovremennaya Russkaya Orfografiya*. Moskva.

KAZANAKOV, A. T. (1940). *Pravopisaniyedeñer Uprajneniyelerdiñ Sbornigi, III Çardığı*, Hakoblnatsizdat, Abakan.

Kırgız Tilinin Cazuu Ereceleri. Kırgız Respublikasının Prezidentine Karaştuu Mamlekettik Til Boyunça Uluttuk Komissiyasının Aldındağı Okuu-Maalimat Borboru. Bişkek 2013.

LOPATİN, V. V. (2007). *Pravila Russkoy Orfografiı i Punktuatsii*. Moskva: İzdatel'stvo "EKSMO".

- MUHIEV, H. – Kürenov, S. (1988). *Türkmen Dilçileri*. Aşgabat: Magarif.
- NURİAHMETOVA, A. (2014). Günümüz Kırgız Türkçesinde Rusça Unsurlar. *The Journal Of Academic Social Science Studies (JASSS)*. Number 27, Autumn I 2014, p. 333 – 347.
- ÖZEREN, M. (2010). Kırgız Türkçesindeki Rusça Alıntı Sözcükler ve Bu Sözcüklerdeki Ünsüz Olayları. *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*. Vol. 2, No. 2 (2010), s. 227-241.
- Qazaq Tili Tarixi men Dialektologiyası*. (Red. Ö. Aytbayulı, B. Mominova). Almatı: Arıs baspası, 2001.
- SAGALAKOVA, E. M. – KAZAÇİNOVA, G. G. – TYUTYUBEEVA, A. N. (1991). *Çiltızah*. Hakasskoe otdelenie Krasnoyarskogo knijnogo izdatel'stva. Abakan.
- Sızdık, R., *Kazak Tilinin Anıktağışı* (<http://emle.kz/uploads/files/b075e9dd7588af946e376c24993e166a.pdf> (02.11.2018))
- ŞANSKİY, N. M. – İvanov, V. V. (1987). *Sovremenniy Russkiy Yazık*. Moskva.
- ŞİRELİYEV, M. (2008). *Azerbaycan Dialektologiyasının Esasları*. Bakı: Şerq-Qerb.
- UŞAKOV, D . N. – KRYUÇKOV, S. E. (1974). *Orfografişeskiy Slovar'*. Moskva: Prosveşçenie.
- VALGİNA, N. S. – SVETLIŞEVA, V. N. (2001). *Orfografiya i Puntuatsiya*. Moskva: Neolit.
- Voprosı Soverşenstvovaniya Alfavitov Tyurkskih Yazıkov SSSR*. (Ot. Red.: N. A. Baskakov) Moskva: İzdatel'stvo "Nauka". 1972.
- Yazım Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2012.
- <http://anasozu.com/gagauz-kulturasinin-altin-fondun-bilim-kiyatlarina-kduda-prezentatiya/> (01.11.2018)
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bc09f7e8c6fb3.18821964 (12.10.2018)
- <https://24.kz/ru/news/obrazovanie-i-nauka/item/205065-spetsialisty-pristupili-k-razrabotke-novykh-pravil-kazahskoj-orfografii> (26.10.2018)
- <https://www.gorno-altaisk.info/news/18490> (26.10.2018)
- <https://www.zakon.kz/4887490-posle-perehoda-na-latinitu-pravila.html> (26.10.2018)
- <https://www.zakon.kz/4934407-u-novoy-orfografii-kazahskogo-yazyka.html> (26.10.2018)

SOVYET TÜRKMENİSTANI'NDA TÜRKMEN DİLİ TARİHİ ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR: K. BÖRİYEV ÖRNEĞİ

Tahir AŞİROV* - Gurbangeldi MUHAMMEDOV**

Özet

XX. yüzyılın başı, Türkmen topraklarında değişik kültürel sorunların tartışıldığı ve müzakere edildiği bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Söz konusu dönemde yayımlanan eserlerdeki tartışmalar, Türkmen kültürünün başlıca sorunlarından biri olan dil mevzuu üzerine kaleme alınan yazılar ve yayınlar içinde dikkat çeken düşünceler, görüşler ve öneriler şeklinde ortaya çıkmaktadır. O dönemde Türkmen dili üzerinde yapılmış olan araştırmalardan, değişik yerlerde yayımlanmış yazılardan bu hususta bilgi edinme imkânı vardır. Türkmen dili üzerinde yapılan tartışmaların ayrı bir yerinin olduğunu görmek mümkündür. Bununla birlikte geleneksel bir yazarın yenilikçi bir yazara uyarılarını ve önerilerini görmek olanaklıdır. Ayrıca bu yapıtlarda, yenilikçi düşünürlerin kendi aralarındaki tartışmalar da kayda değer niteliktedir. Bu tartışma serüveninde eleştirilen ve eleştiren Kümüşali Börüev'in (Börüglü'nün) ayrı bir yeri bulunmaktadır. Ayrıca düşünürün yazıları dönemin Türkmen dili ile ilgili düşünce yapısının anlaşılmasında ehemmiyeti haizdir. Ancak biz bu yazımızda düşünürün "Türkmen dilini ilmi bakımdan öğrenmek işi başlıyor" şeklinde ifadesinin yer aldığı "Türkmen dili" adıyla 1931 yılında "Türkmen Medeniyeti" dergisinde yayınladığı makalesi bağlamındaki görüşlerini açıklanmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Dili, Börüev, Tartışma, Eleştiri, Mücadele.

DISQUISITIONS UPON THE HISTORY OF TURKMEN LANGUAGE: K. BORIEV SAMPLE

Abstract

The beginning of 20th century, had been Historicized as a period of discussion and negotiation of different cultural problems in Turkmen Lands. The discussions in published works at the given period, appeared as considerable thoughts, views and offers among writings and publications about one of the most important and main problems of Turkmen culture, which indited upon the language topic. Which gives us the opportunity to be informed about researches and writings, published in different places upon Turkmen language. It is possible to see that discussions upon Turkmen language has separate place. Still, it is likely to see warnings and suggestions of traditional writer to the modernist one. Besides, discussions of modernist thinkers among themselves are also remarkable in these compositions. There is especial place of Kumush Ali Boriyev (Boruogly), who've been criticized and who is criticized in this dispute adventure. Additionally, writings of thinker have important role in understanding genius of Turkmen language of that time. However, in this article, we are going to try to explain views of thinker which he published on the journal "Turkmen Culture" in 1931 entitled "Turkmen language" which included a statement: "The work of 'Learning Turkmen language from the scientific approach' starts"

Key Words: Turkmen Language, Boriyev, Discussion, Criticism, Struggle.

---

* Dr. Öğretim Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, el-mek: tahirashirov@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9684-0834>

** Doktora Öğrencisi, Öğretim görevlisi, Mahtumkulu Devlet Üniversitesi, el-mek: m.a.gurbangeldi@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5228-0519>

Giriş

XX. yüzyılın başı, Türkmen topraklarında değişik kültürel sorunların tartışıldığı ve müzakere edildiği bir dönem olarak tarihe geçmiştir. Bu dönemde değişik konuların, özellikle Türkmen dili üzerinde yapılan tartışmaların ayrı bir yerinin olduğunu görmek mümkündür (Aşirov, 2017: 58–62). Bu bağlamda geleneksel bir âlimin yenilikçi bir düşünürüne yönelik uyarılarının ve önerilerinin yer aldığı yazıları görmek olanaklıdır (Aşirov, 2017: 5-11). Ayrıca dönemin yazılarında, yenilikçi düşünürlerin kendi aralarındaki tartışma metinlerinin de ayrı bir değeri vardır (Aşirov, 2018: 93-101). Bu tartışma serüveninde hem eleştiren hem de yazılarından dolayı eleştirilen Kümüşali Böriyev'in (1896-1942) ayrı bir yeri bulunmaktadır.

1896 yılında Hazar denizinin kuzeyinde doğmuş olan Kümüşali Böriyev (Kümüş Ali Börüglü), 1915'te Taşkent şehrindeki Muallimlik Semineri'ni 19 yaşında iken bitirmiş ve 1924 yılına kadar Rusya'ya bağlı Özerk Türkistan Cumhuriyeti'nde Türkmenleri temsil eden devlet adamlarından biri olarak görev yapmıştır. 1922-1924 yıllarında bu cumhuriyete bağlı olarak dil ve eğitim alanında faaliyet gösteren "Türkmen Bilim Komisyonu"nun bakanı olarak çalışmıştır. 1924'de Türkmenistan'a dönen Böriyev, 1932 yılına kadar Aşkabat'ta Devlet Bilim Kurulu Bakanı, Türkmen Kültürü Enstitüsü (Türkmenkült) Direktörü, Millî Eğitim Bakanı, Devlet Yayınevi Bakanlığı vazifelerinde

bulunmuştur. Böriyev, 19 Mart 1932 tarihinde Sovyet yönetimi tarafından "milliyetçi", "halk düşmanı" suçlamasıyla tutuklanır ve on sene yedi ay çeşitli hapisanelerde yatmıştır. Böriyev, 27 Ekim 1942 tarihinde Rusya'nın kuzey bölgesindeki soğuk cezaevlerinin birinde 46 yaşında vefat etmiştir (Türkmen Sovet Ansiklopedisi, 1989: 10/538; Söyegov, 2015: 330-331).

Böriyev'in Sovyet Türkmenistanı'nın ilk yıllarında kaleme aldığı yazıları, Türkmen dili, tarihi ve medeniyeti açısından değerli kaynaklar olarak ifade edilebilir. Nitekim Böriyev'in 1931 yılında Aşkabat'ta "Türkmen dili" ismiyle "Türkmen Medeniyeti" dergisinde yayınladığı yazısı, XX. yüzyılın ilk yarısındaki Türkmen dilinin tarihi açısından önemli bir değerlendirme olduğu görülebilir (Böriyev, 1931).

A. Başlangıç Dönemi (1917 – 1924)

Kümüşali Böriyev'in Türkmen dilinin tarihi ile ilgili düşüncelerinin yer aldığı "Türkmen dili" adlı yazısı, 1931 yılında Aşkabat'ta "Türkmen Medeniyeti" adlı dergide yayınlanmıştır (Böriyev, 1931). Böriyev, makalesinde, Sovyet Türkmenistanı'nda Türkmen dili tarihi ile ilgili önemli bilgiler vermekte ve tespitlerde bulunmaktadır. Aynı zamanda bu, Sovyetler Birliği döneminde Türkmen dilinin gelişim tarihi üzerine kaleme alınan yazı olma özelliğini de taşımaktadır.

Böriyev'in Türkmen dili üzerindeki düşüncelerini içeren makalesinde "Ekim inkılabı" olarak ifade ettiği Ekim 1917 yılında gerçekleşen Sovyet İhtilali'ni ideolojisi bağlamında değerlendirmeye çalıştığı görülebilir. Bu konuyla ilgili olarak Ekim İhtilali'nin Türkmen dilinin gelişmesinde ayrı bir yerinin olduğunu belirtmektedir. Çünkü ondan önce "Türkmen kabilelerinin siyasî, iktisadî ve medenî bakımdan birleşmemiş" olduğunu savunmaktadır (Böriyev, 1931: 40). Türkmenleri bir araya toplayan etkenin, inkılâp sonucunda ortaya çıkan durum olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Böriyev, Türkmenlerin ortak edebî dil konusunu değerlendirmektedir:

“... Kabile konuşmaları bir – birine yakın olup, konuşanlar kendi aralarında anlaşılarda, birleştirilen edebî dili yoktu” (Böriyev, 1931: 40).

Böriyev, Ekim İhtilali sonrasında ve 1924 yılında Sovyet Türkmenistan’ın kurulmasıyla, Türkmen edebî dilinin ihya edilmeye çalışıldığını belirtmektedir. Bu dönemde Sovyet rejimi altında “millet olmanın önemli bir göstergesi olan Türkmen edebî dilinin” geliştirilmeye başlandığını açıklamaktadır (Böriyev, 1931: 40). Aslında Böriyev’in bu ifadesinden, Türkmen edebî dilinin olmadığı değil, aksine edebî dilin ifade etme aracılığını dönemin şartlarına göre geliştirilemediği hususu anlaşılmalıdır. Nitekim Türkmenlerin büyük şairi Mahtumkulu’nun divanları, onun dilsel yapısının mevcudiyeti sözü edilen durumun delillerinden birisidir. Böriyev’in yazısında kastettiğinin bu olduğu söylenebilir (Aşirov, 2014: 117-130).

Bu bağlamda Böriyev, Türkmen dilinin gelişmesinde 1920 yılında Aşkabat’ta yayına başlayan “Türkmenistan” gazetesinin ayrı bir yerinin olduğunu ifade etmektedir. Bunun redaktörlüğünü yapanın “Sayın Hüseyinov” olduğunu ve Türkmenistan gazetesinin Türkmen tarihinde ayrı bir değeri olduğunu belirtmektedir. Türkmenistan gazetesinin Türkmen dili, tarihi, medeniyeti bakımından çok değerli bir yayın olduğu görülmektedir. Türkmenistan gazetesi hakkında K. İlyasov ile H. Goçmiradov tarafından hazırlanan “Dövrün Aynası” adlı eserde gazetenin yayın hayatına başlaması şöyle açıklanmaktadır:

“Sovyet Türkmenistan” (önceki “Türkmenistan”) gazetesi cumhuriyetimizde ilk ve de çok yayınlı gazetedir. O, 29 Temmuz 1920 yılında yayına başladı” (İlyasov – Goçmiradov, 1990).

Gubeydulla Hüseyinov (1892-1948), uzun zaman Türkmenistan gazetesinin redaktörlüğünü yapmıştır (İlyasov – Goçmiradov, 1990: 23-24). Ancak Zeki Velidi Togan da “Türkmenistan” gazetesini ilk neşrini yaptığını hatıralarında bahsetmektedir. Nitekim Togan, “Hatıralar” adlı eserinin “Aşkabat’ta geçirdiğimiz günler” başlığı altında, “Berdi Hacı’nın oğlu eski dostum avukat Kakacan ile “Türkmenistan” gazetesini çıkardık” diye ifade etmektedir (Togan, 1999: 285).

Aynı zamanda Türkmen dilinin gelişmesinde, 1921 yılında Taşkent’te Türkmen dilinde yayınlanan kitapların da ayrı bir yerinin olduğunu belirtmektedir. Bu konuda “Taşkent’teki Türkmen dilinde çıkmakta olanlara başkanlık eden Sayın H. Sahatmuradov ve diğerleri” diye ifade etmektedir (Böriyev, 1931: 40). Taşkent’te eğitim gören Halmirat Sahetmiradov’un (1898-1938) orada halk maarif komiserliğinin aygıtına başkanlık ettiği ve Türkmen dilinde gelişmesi konusunda çaba harcadığı görülmektedir (Durdıyev, 1970: 82-92).

Böriyev, bu dönemden itibaren Türkmen dili edebiyatının oluşmaya başladığını ifade etmektedir. Ancak onun, Türkmen dili edebiyatının oluşması konusundaki görüşü önemlidir. Çünkü yazarın Türkmen dili edebiyatının oluşmasından kastettiğinin Sovyet Türkmen edebiyatı olduğu görülebilir. Buna bağlı olarak Türkmen edebî dilinin düzelmeye ve ilerlemeye başladığını açıklamaktadır. Böriyev, Sovyetler Birliği döneminde Türkmen edebî dilinin temellerinden hareketle yapısının oluşturulmaya çalışıldığını ve bu bağlamda Türkmen edebî dilinin tekâmüle erdiğini şöyle açıklamaktadır:

“Bu devir, Türkmen dilinin toplanmasının, tertip edilmesinin, türetilmesinin ve oluşturulmasının başlangıç dönemiydi. Bu dönem 1920 tarihinden 1924 yılına kadar yani Orta Asya’nın milli devlet bölünmesine kadar devam etti, denilebilir” (Böriyev, 1931: 40).

Böriyev, bu kısa dönemde ortaya çıkan eserlerde zengin bir edebiyat ve düzgün bir dil derecesine ulaştığını söylemenin ve bunu beklemenin doğru olmadığını açık bir şekilde yazısına eklemektedir. Buna bağlı olarak emekçilerin dil bakımından dağınık olduğunu yazılarından az çok anladığını belirtmektedir. O dönemde Türkmence olarak yayınlanan kitapların arasında yazım bakımından farklılıkların olduğunu açıklamaktadır. Ayrıca bu yayınlarda sözlerin çoğunun Arapça-Farsça kelimelerden oluştuğunu da belirtmektedir. Bu dönemde çıkan kitapların, aslında Türkmen dilinin gelişim sürecini gösteren bir olgu olduğunu da

açıklamaktadır. Kitapları yazan veya hazırlayanların hangi dilin veya şivenin etkisinde olduğunu göstermek açısından önemli olduğunu veya gösterdiğini ifade etmektedir (Böriyev, 1931: 40). Böriyev, Tatar aydınlarının meşhur Türkmen dilbilimci Muhammet Geldiyev'in üzerinde etkili olduğunu ise şöyle açıklamaktadır:

“Taşkent’te çıkmakta olan basma sözde (yayında), özellikle de M. Geldiyev’in yazdıklarında Tatar dilinin etkisi görülüyor... M. Geldiyev’in “Türkmen Dili Gramatıkası” isimli eserinde, Türkmen sözlerinin “g” harfiyle tamamlanmıyor- diye yanlış söylemi, onun Tatar dilinin etkisi altında olduğunu göstermektedir.” (Böriyev, 1931: 40).

Böriyev, Sovyet İhtilali, daha doğrusu 1920 senesinde başlayan Türkmen edebî dilini-geliştirme çabalarının, bu dönemde oluştuğunu ve ilerlediğini söylemenin zor olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu dönemde yapılan çalışmaların bu yolda atılan ilk başlangıç adımlar olduğunda ise şüphe olmadığını beyan etmektedir (Böriyev, 1931: 40).

B. Gelişme Dönemi (1925 – 1930)

1924 tarihinde Sovyet Türkmenistanı'nın kurulmasıyla birlikte Türkmen halkı açısından önemli bir gelişme yaşanmıştır. Bunlardan biri, Türkmen yazı dilinin ve edebiyatının tekâmülü olmuştur. Böriyev, bu dönemde başlayan dil araştırmalarını veya Türkmen dilinin ilerlemesini ikinci dönem olarak belirtmekte ve şöyle açıklamaktadır:

“Türkmen dilinin ilerlemesinin ve düzülmesinin ikinci dönemi Türkmenistan’ın bağımsızlığının 25. yılında başlar. Aynı yıl Türkmenistan devlet neşriyatı kurulur ve birçok kitap ve matbuat/yayın çıkmaya başlar. Bu dönem 1930 yılındaki Türkmen ilmi konferansına kadar devam eder. Bu arada, önceki döneme nazaran, çok sayıda kitap, kitapçık, gazete ve dergi çıkmaya devam eder” (Böriyev, 1931: 40).

Böriyev, bu dönemde Türkmen dilinin gelişim aşamasında olduğunu, gazetelerin dergilerin, kitapların, özellikle de alfabe kitabının nicelik bakımından değerlendirmesini yaparak açıklamaktadır. Ayrıca Latin alfabesine geçilmesinin de Türkmen dilinin gelişiminde ayrıca bir etkisinin olduğunu vurgulamaktadır (Böriyev, 1931: 40).

Aynı zamanda Böriyev, bu dönemde Türkmen dili üzerinde ilmî araştırmaların yapılmaya başlandığını ve onun da Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç (1880-1938) tarafından gerçekleştirildiğini belirtmektedir (Azımov – Çarıyarov, 1981: 6-14):

“Türkmen dilini ilmî cihetten öğrenme işi başlanıyor. Akademik A.N. Samayloviç’in bazı yazdıkları olmasa, Türkmen dilinin ilmî bir vaziyeti yoktu. Onun dilbilgisi, söz zenginliği, onun özelliği de konuşmaların arası doğrusunda bir şey yoktu” (Böriyev, 1931: 40).

Böriyev’in Samoyloviç’in 1903 yılında “Opıt lingvistiçeskogo issledovaniya tekinskogo govora turkmenskogo dialekta” (Türkmen dilinin Teke lehçesinin dilbilimsel araştırma deneyimi) adlı yazısından söz ettiğini ifade etmek mümkündür (Samoyloviç, 1903).

Bununla birlikte Muhammet Geldiyev ve G. Alparov tarafından hazırlanan Türkmen dili dilbilgisi eserlerinden, özellikle “Türkmen Dilinin Gramatıkası” adlı kitabından bahsettiği görülebilir (Aşirov, 2018: 93-101). Ayrıca Aleksandr Petroviç Potseluyeskiy’in (1894-1948) “Razvitiye turkmenskogo yazıka” (Türkmen dilinin gelişimi) adlı eserini, “Türkmen dilinin ulanması” ismiyle zikretmektedir (Potseluyeskiy, 1929, 10-11). Aynı zamanda kendinin de hazırlayanlardan biri bulunduğu Alishbek Aliyev ve Kümüş Ali Böriyev’in “Rusça – Türkmençe Sözlük” adlı sözlüğünden de bahsedilmektedir (Aşirov, 2017: 47-52).

Böriyev, bu dönemdeki yazıların önemli olduğunu açıklamakla birlikte yazıların dilinde, tümcelerinde, dilbilgisinde ve kavramlarında değişikliklerin, hatta bir birine karşı olacak durumların da ortaya çıktığını belirtmektedir. Bunun düzeltilmesi konusunun her kesim tarafından dillendirildiğini ifade etmektedir (Böriyev, 1931: 40-41).

Böriyev yazısında, dönemin bilim adamlarına çok ağır eleştiriler getirmektedir. Bunu da ideolojik bağlamda ele aldığı hissedilmektedir. Nitekim Geldiyev'in yazılarından hareketle, Tatar etkisinde olduğunu söylemektedir. Bu, anlaşılır bir yaklaşımdır. Ancak repressiya kurbanlarından biri olan düşünür Orazmammət Vepayev'e (1883 - 1937) söz geldiğinde, "İnkılap karşıt ve dar milletçi" niteliklerle betimlemektedir (Aşirov - Annaorazov, 2018). Ayrıca onun düşünce yapısı irdelendiğinde Osmanlı-Türk diline yaklaştırma istediği şöyle açıklanmaktadır:

"Eğer inkılabı karşı ve dar milletçi Vefayev'in yazdıklarını incelersek, onun dilinin Türkmen dilini, Osmanlı Türk diline yutturacak olduğunda şüphe yoktur" (Böriyev, 1931: 41).

Bu dönemde Böriyev, Türkmen dili üzerine yapılan çalışmaları ideolojik bağlamda değerlendirmeye devam etmekte ve onların medeniyet, edebiyat konularında görünüşte Sovyetler Birliği ideolojisini desteklemiş olduklarını, aslında ise karşı olduklarını ifade etmektedir (Böriyev, 1931: 41).

Aynı zamanda Böriyev'in yazısında, Türkmen dilini Tatarca'ya yaklaştırmak isteyen Geldiyev'i, Osmanlı Türkçesini etkin kılmaya çalışan Vepayev'i görmek mümkündür. Bununla birlikte Çağatayca'nın üstün olması yönünde çaba harcayan Abdülkerim Gulmuhammedov'u değerlendirdiği görülebilir:

"A. Gulmuhammedov'un yazılarının diline baktığımızda, onun Çağatay sözlerini çok kullanarak Türkmen ölen tarihi dilini diriltmeye can çekmekte olduğunu görüyoruz. 14. ve 15. yüzyıldaki Türkmen tarihi masal destanlarının diline bakarak ümit ediyor. A. Gulmuhammedov'un tarihi Çağatay diline onun yazan Mir Ali Şîr Nevaî isimlendiren kitabın tamamı ispat, delil olabilir. Girişinde o, Çağatayca'yı Türkmen diline dönüştürdük dese de, Çağatayca olarak kalmaktadır" (Böriyev, 1931: 41).

Böriyev, düşünür Gulmuhammedov'un Çağatayca yönünün olduğunu belirtmektedir. Bunu da Ali Şîr Nevaî'nin "Muhakemetü'l-Lugateyn" adlı eserinin 1925 yılında Aşkabat'ta Türkmençe olarak basılan eserin 3-17 sayfaları arasında yer alan "Söz Başı" olarak isimlendirdiği giriş bağlamında çıkardığı anlaşılmaktadır (Nevaî, 1925).

Böriyev'in bu açıklamalarından hareketle o dönemde Türkmen dili üzerine yapılan çalışmaları etkilenme bakımından Tatarca, Türkçe ve Çağatayca şeklinde saymak mümkündür. Ancak Böriyev bunların yanında daha endişelendiğini ifade ettiği başka bir akım olduğunu, onun başkanlığını da Zeki Velidi Togan'ın "Hatıralar" adlı eserinde "Berdi Hacı'nın oğlu eski dostum avukat Kakacan" dediği şahsın kardeşi olan Bekki Berdiyev ile "Kızıl Volga Akarken" adlı hatıra kitabıyla tanınan Bektöre Şevki'nin (1888 -1961) yaptığını belirtmektedir (Bektöre, 1965):

"Bize bir başka kaygı duyulan bir akımda var. Ona başkanlık eden ve etmekte olanlar Bekki Berdiyev ve Bektöre Şevki oldular hem de devam ediyorlar" (Böriyev, 1931: 41).

Böriyev'in Bekki Berdiyev ile ilgili zikrettiği bilgiler, Türkmen dilinin tarihi açısından önemlidir. Çünkü yazar, Berdiyev'in Türkmen topraklarında "kültürlü olan" Teke kabilesinin diğerlerine başkan olmasının gerekliliğini ortaya attığını şöyle ifade etmektedir:

"Bekki Berdiyev Türkmenistan'da diğerlerden "daha kültürlü olan" Teke kabilesinin baş olma (hegemonya) şiarın ortaya çıkardı" (Böriyev, 1931: 41).

Böriyev, Türkmenler arasında edebî dilin Teke kabilesinin dilinin olmasının gerekliliğine dair Berdiyev'in ifadelerini kaynak göstermeden şöyle aktarmaktadır:

"B. Berdiyev'in ifadesinde, 'Bayramalı – Kızılrvat arasındaki ilçeler iktisadî ve siyasî bakımından yukarı derecededir. Bu sebeple oralarda yaşayan halk diğer Türkmen kabilelerine başkanlık etmeli' demektir. Millî medeniyet de dil meselesinde 'sadece o arada yaşayan Teke şivesi ile sayılmalı' diyor" (Böriyev, 1931: 41).

Böriyev, Berdiyev'in düşünce yapısının dönemin Sovyetler Birliği ideolojisine aykırı olduğunu belirtmektedir. Buna bağlı olarak onun, Türkmen dili konusundaki görüşünü kabilecilik bağlamında değerlendirmekte, daha doğrusu zenginlerin sözcüsü olarak tanıtmaktadır. (Böriyev, 1931: 41).

Bununla birlikte 1927'de Aşkabat'ta "Türkmen Dilinin Sarfı" adlı kitabı hazırlayan muallim Bektöre Şevki'nin Türkmen dili hakkındaki düşüncelerini irdelemeye geçmektedir (Bektöre, 1927). Böriyev, Berdiyev ile "Aşkabat'taki bir grup yukarı ve orta mekteplerde Türkmen dilini okutmakta olan Bektöre Şevki'nin" Türkmen dili ile ilgili tekliflerinde değişikliğin olmadığını şöyle açıklamaktadır:

"Bizim "medeni aktifimizin" çoğu Tekelerden olan ve Türkmen dili diye zorunlu olarak Teke şivesi alınmalı demek anlamı ortaya çıkıyor. B. Berdiyev ile Bektöre Şevki'nin dil doğrusundaki tekliflerinin arasında mana bakımından ayırma yok ekenine bir grup arkadaşlar geç anladılar, özellikle de Türkmen ilmi konferansından sonra B. Berdiyev'in ve Bektöre Şevki'nin muallimler ve gençler arasında tek tük yandaşları devam etti" (Böriyev, 1931: 41).

Böriyev, Berdiyev ile Şevki'nin tekliflerinin gerçekleştiğini de materyallerin isimlerini zikretmekle ispat etmeye çalışmaktadır:

"B. Berdiyev'in ve onun arkadaşlarının etkisi bazı yayın diline etki ediyordu. 1926 yılında Mahtumkulu['nun divanını] önceki dilini [orijinal yazısını] değiştirip [ceditçe alfabeyle] Tekece yayınlıyor. "Tokmak" dergisi Tekece şivesinde çıkıyordu" (Böriyev, 1931: 41).

Böriyev, bunlardan başka da gazetelerin ve broşürlerin isimlerini ("Türkmenistan", "Dayhan") saymaktadır. Ancak bazı bölgelerde bunları, anlama güçlüğüne yaşandığını da ifade etmektedir (Böriyev, 1931: 41).

C. Düzenleme Dönemi (1930)

Mayıs 1930 yılında Aşkabat'ta "Türkmen İlmî Konferansı" adı altında Türkmen ilmi ve medeniyeti konularını içine alan bir toplantı yapılmıştır. Bu konferans Türkmen dili bakımından da önemlidir. Nitekim Böriyev, "sınıflı düşmanlar" olarak nitelendirdiği Sovyetler Birliği ideolojisine karşı olanların Türkmen dilinin ilerlemesiyle ilgili değişik yöntemleriyle Türkmen edebî dilinin oluşturulamayacağından 1930 yılında Aşkabat'ta gerçekleşen "Türkmen İlmî Konferansı'nda" reddedildiğini belirtmektedir:

"Mayıs 1930 yılında Aşkabat'ta gerçekleşen birinci Türkmen ilmi konferansında A. Gulmuhammedovlar'ın, B. Berdiyevler'in ve de Bektöre Şevkiler'in sunumlarına ciddi şekilde karşılık verildi" (Böriyev, 1931: 41-42).

Böriyev, bunların görüşlerinin reddedilme nedenlerini, kabilecilik ruhunda ve Sovyet ideolojisinin zenginlere, gelenekçilere karşı yürüttüğü savaşı aksatacak durumda olduğunu açıklamaktadır. Bu da konunun ideolojik yaklaşımla ele alındığını göstermektedir.

Böriyev'in Mayıs 1930 yılında Aşkabat'ta gerçekleşen ilk Türkmen İlmî Konferansı'nda düzenleme kuruluna iştirak ettiğini düşündüğümüzde konu daha da değişik bir hal almaktadır. Çünkü Türkmen İlmî Konferansı'nın Türkmen dili hakkındaki kararı kabul edilmiştir. Ancak bundan sonra onların karşı çıkma durumu bırakılıp, kararlar gerçekleştirilmeye çalışıldığı ifade edilse de bunun hayata geçirilmediği belirtilmektedir (Böriyev, 1931: 42). Çünkü Şevki'nin önceki düşüncelerini devam ettirdiğini açıklamaktadır:

"Halk Maarif Komiseriati Bektöre Şevki'nin meşhur dil muallimlerinin biri olduğunu belirterek ilmî konferansının kararına muvafık kalarak Türkmen dilini okutmanın programını oluşturup ona veriyor. Bektöre Şevki programa karşı çıkmıyor, onu kabul ediyor. Ancak okula (dershane) girdiği yerde Türkmen dilinin dilbilgisinin, kavramlarını değiştirerek kendine göre başka bir şekilde okutuyor... Mekteplerde tüm 1930 ve 31 okul yılında [konferansta kabul

edilen] Türkmen dil bilgisi yerine, onun adına başka bir dilin dilbilgisini, Bektöre okutuyor” (Böriyev, 1931: 42).

Böriyev, Şevki'nin değişik yerlerde konferansta alınan kararlara karşı çıkmayıp Türkmen dili üzerine düşüncelerini beyan ettiğini ve değişik dilbilgisi okuttuğunu da açıklamaktadır.

Böriyev, bunun Türkmen dilinin değişik bilgileriyle okutulduğunu ve ayrışmaya yol açtığını ve kavram kargaşasına sebep olduğunu ifade etmektedir. Türkmen dilinin dil bilgisel yapısıyla ilgili kavramların değişik terimlerle ifade edilmesine yol açtığını ve Türkmen dilinin gelişmesinde ve ilerlemesinde olumlu bir etkisinin olmadığını beyan etmektedir. Nitekim Rusça'da “сказымое” (yüklem) kavramı “haber” şeklinde kabul edilmektedir. Ancak Şevki onu, “kutargı” olarak ifade ettiğini belirtmektedir. Bunun gibi temel dil bilgisi kavramlarındaki farklılıkları özellikle zikretmektedir (Böriyev, 1931: 42).

Böriyev, Şevki'nin gizli bir şekilde kendinin uygun gördüğü içerik okullarda okuttuğunu ve karışıklığa sebep olduğunu belirtmektedir. Ancak Şevki'nin okuttuklarını, öğretmenler arasında destekleyenlerin de olduğu yazının satır arasından anlaşılmaktadır:

“Onu mektepte Türkmen dilini okutan başka öğretmenler bilseler de, gizleyerek gelmişlerdir. Karışıklık, farklılık ne kadar çok ise, o kadar bizim için iyi der gibi. Bu öğretmenlerin bir grubu, Bektöre'nin öyle okuttuğunu bilmiyorduk deseler de ancak ona kim inanmaktadır” (Böriyev, 1931: 42).

Bununla birlikte bazı insanların, özellikle Sofiyev ile Gelenov'un, Şevki'nin kendine özgü bir dilbilgisini okuttuğu üzerine yazılarının olduğunu makalesine eklemektedir (Böriyev, 1931: 42). Şevki'nin Türkmen dilini okuttuğu zamanda gerçekleştirdiği yöntem hakkında sorulduğunda verdiği cevap dikkat çekicidir:

“Ben kendi yazdığı Kırım dili dilbilgisinin kavramlarını öğrencilerim [soru] sorduktan sonra, [onlara] yazarak verdim... sorulduktan sonra, açıklamayım mı?” (Böriyev, 1931: 42).

Böriyev'in Şevki bağlamındaki eleştirileri, Türkmen dilinin gelişmesinde kavramsal birliğin olmaması ile ilgilidir. Bunun için herkesin kendi oluşturduğu kavramları ile değil de, genel olarak resmi şekilde kabul edilen kavramlar kullanılmasından yana olduğunu ve onun da geliştirilmesinin gerekli olduğunu şöyle açıklamaktadır:

“Türkmen dilinin kavramları değiştirmemelidir, diye ifade etmiyoruz, [bu] bir belenmiştir, şunda [böyle] kalsın desek, büyük yanlışlık ve bir yerde ilerlemeden durmak olurdu. Bazı kavramların değiştirmesi mümkün ve belki gerektir. Ancak onları Bektöre Şevki'nin ya da Böriyev'in değiştirmeye hakkı yok” (Böriyev, 1931: 42).

Böriyev, Türkmen dilinin gelişmesi yolunda Sovyetler Birliği döneminde atılan ilk adımları şöyle belirtmektedir:

“Türkmen konuşmalarının geneli birikmekte olan ekleri, alametleri, belgileri alındı. Bir şivenin genel belgelerden uzak kalan hususiyetleri (özellikleri), damgaları alınmadı, bırakıldı. Sözlüklerde böyle olsun diye ifade edildi: yani daha umumi (umumirak), daha genel (küllirak) atlar, isimler, terimler esası alınsın diye açıklandı” (Böriyev, 1931: 43).

Böriyev Türkmen İlmî konferansı'nın dilsel farklılıkları azaltmakta olumlu etkisinin olduğunu ve genel bir şekilde okutulmaya başlandığını ifade etmektedir. Kendince hareket edenlerin (Şevki gibi) azaldığını ve Türkmen dilinin belirli bir dilbilimsel kuralların oluşmasına başlandığı anlamına geldiğini belirtmektedir. Ancak tüm bunların Sovyetler ideolojisi bağlamında gelişmesinin gerekli olduğunu açıklamakta ve onun sebebini ise anarşik bir şekilde devam etmesinin olanaklı görülmediğinden dolayı diye ifade etmektedir:

“Dil yöneten proletarya sınıfının bir kuralı olması bakımından, onu biz anarşik ortamda ilerletemeyiz, ona bir yön (uğur), yöntem (yörelge) belirleyip vermemiz gerek, yani dil

aracılığıyla emekçileri, sosyalizm kuruluşu etrafında toparlayıp, medeni inkılâp çalışmalarını ortaya çıkarıp, dil vesilesiyle emekçiler arasında sınıflı duygu, düşünce, öğüt, nasihat yürütüp, her türlü bilimler saçmamız, yaymamız gerek. Hem de dili emekçilerin haberleşmesinin (öz ara) kolay ve keskin bir silahı yapmamız gerek. Sadece bu maksat altında edebî dil oluşturabiliriz. Türkmen edebî dilini ilerletmek, oluşturmak meselesinde ifade edilen meselelere mutlak boyun eğdirmeli ve boyun eğdiriyoruz” (Böriyev, 1931: 43).

Böriyev, Sovyet Türkmenistanı'nda Türkmen dilini geliştirme yolunda aktif bir şekilde hareket edilmez ise düşülecek durumu şöyle açıklamaktadır:

“Dili emekçilerin dilinin üzerine oturup, dayandırıp yetiştiriyor, parlatıyor hem de doğru geliştiriyor. İlerletmez isek, Bekki Berdiyevlerin, Kulmuammedovların, Bektöre Şevkilerin eğri yoluna düşeriz” (Böriyev, 1931: 43).

Böriyev, bu dönemde Türkmen dilinin her yerde dil bilgisel ve terminolojik olarak aynı şekilde uygulanmaya başlandığını ve bu yönde çaba harcadığını, özellikle de yayınlarda tamamen kullanılmaya başlandığını belirtmektedir. Ancak mekteplerde yukarıda söz konusu olan şahıslardan kaynaklı bazı karışıklık durumunun olduğunu da zikretmektedir. Aynı zamanda yöntemde de karışıklık durumunun devam ettiğini ifade etmektedir. Bunun sebebini ise değişik yerelere bağladığı görülebilir (Böriyev, 1931: 43).

E. Kavram Konusu

Sovyetler Birliği döneminde Türkmen dilinin önemli konularından biri de kavram konusudur. Bu konu Türkmen bilim adamları tarafından erken bir zamanda tartışılmış ve konuyla ilgili değişik öneriler yapılmıştır (Aşirov, 2018: 85-97). Böriyev de bu dönemde Türkmen dilinin esas meselelerinden birinin de kavram konusu olduğunu yazısında belirtmektedir. Türkmenin Arapça ve Farsça kavramlardan temizlenmediğine dikkat çekmekte ve dönemin kavram konusundaki durumu şöyle özetlemektedir:

“Aksayarak gelen çalışmamızın biri de kavram (adalga) meselesidir. Arapça – Farsça terimlerinden kurtulamamışız, Avrupa ve Rus ilmini, tekniklik terimlerin izleyecek olup, bazen Türkmen sözleri var [onları bırakıp] basit Rus sözlerini alarak dilin anlaşılabilirliğini zorlaştırıyoruz. Yeni gelmekte olan düşünceler ve sözlere ihtiyaç duyulduğunda Türkmen dilinde kavram bulamayarak yolu şaşırıyor, bir defa o söz, ikinci defa bu söz ile ifade edilmeye mecbur oluyor” (Böriyev, 1931: 43).

Böriyev, bu durumun iç açıcı olmadığını belirtmekle birlikte bu konu üzerinde tekrar tekrar durmakta ve değişik örnekler ile savını kanıtlamaya çalışmaktadır. Ancak bunun hayat şartlarıyla uyuşmadığını ifade etmektedir. Yazarın buradaki ifadelerinden Türkmen dilinin, dönemin ideolojisi olan sosyalizmden çok geride gittiğini açıklamaya çalıştığı sonucu çıkarılabilir (Böriyev, 1931: 43).

Aynı zamanda Böriyev'in yazılarından o dönemde Türkmen dilinin kavramsal zenginliği bağlamında da ciddi bir çalışmanın olmadığı anlaşılmaktadır:

“Türkmence kavramlar türetmekte, oluşturmakta tempo, çeviklik (yıldamlık) bulunmadığı gibi, kolay cümleler türetmekte de sözün yeni türlerin çıkarmakta da tempo yok. Dilin iyi (onat) okunup ve kolay ifade edilmesi için üslubuna geçirmek çaresi de aranmıyor, hepimiz yazının, söz oluşturmanın ve söz türetmenin eski türleri (yöntemleri) üzerinde durup kalmışız” (Böriyev, 1931: 43).

Böriyev yazısında, “Aygıtlı Adım” (Kararlı Adım) adlı tarihi romanın yazarı Berdi Kerbabayev'in bu konuda girişimlerinin olduğunu ifade etmektedir:

“Yoldaş Kerbabayev'in dili kolaylaştırmaya yönünde gerçekleştirdiği tek tük girişimi olmasa, diğerlerimiz de Türkmen dilinde güzel şiir yazmaya, konuşmayı güzel yapıp, kolay anlayıp, iyi hem hızlı okutma üzerine yaptığımız bir çalışmamız yok. Son zamanlarda şura

halkçılığının dil ve kavram meselelerine hevesi azalmış gibi, bazı ödev edinenler olmasa, o meseleyi hürmet eden yok” (Böriyev, 1931: 43).

Böriyev, o dönemde Türkmen dilinin geliştirilmesi konusunda gereği kadar çaba harcanmadığını ifade etmekte ve bunun da sebebinin Türkmen ilmi konferansında her şeyin olup bittiğini düşünen arkadaşların olduğunu ima etmektedir. Ancak bu konferansta sadece Türkmen dilinin dil bilgisel ve kavramsal konularında belli bir yöntem belirlendiğini ifade etmektedir. Ayrıca milliyetçilerin ve sınıfı düşmanların düşüncelerinin siyasî bağlamda değerlendirildiğini belirtmektedir (Böriyev, 1931: 43).

Böriyev bu konuda yola devam etmenin gerekli olduğunu, yapılmadığı takdirde tekrar anarşik bir duruma gelineceğini şöyle açıklamaktadır:

“Bir grup meseleleri konferansını genel olarak yazılarına muvafık kalınarak yine de çalışmak, incelemek ve doğru çözüm üretmek gerek. Dilin, imlanın, kavramın birkaç yerlerini derin çalışarak ortaya çıkartmazsak biraz zaman geçtikten sonra yine de anarşiye düşeriz. (Bektöre Şevkilerin “yardımına” yine de maruz kalırız).” (Böriyev, 1931: 43-44).

Böriyev, bu meselenin temel anlamının ne olduğunu sorgulamaktadır. Buna bağlı olarak Türkmen dili üzerinde çalışmaya devam etmenin gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Bunun Türkmen hayatında önemli bir yerinin olduğunu açıklamaktadır. Özellikle Türkmen dili dönemin sosyal hayatından geç kalındığı zaman değişik sorunların ortaya çıkacağını ifade etmektedir. Bunların içinde, “orta mektepler” ve “yukarı mektepler” olarak ifade ettiği okullarda, devlet yönetiminin de dâhil olduğunu açıklamaktadır. Her türlü ilmin ve tekniğin kazanılması ve edebiyatının Türkmen dilinde yayınlamaya başlaması önemli ve gerekli olduğunun altını çizmektedir (Böriyev, 1931: 44). Çünkü Türkmen dili ile ilgili isteklerin ve gereksinimlerin her gün geçtikçe daha fazla hissedildiğini ifade etmektedir. Bu konuda teknik bazı yetersizliklerin olduğunu belirtmekte ve gereksinim duyulan şeylerin hazırlanmasının gerekli ve önemli olduğunu vurgulamaktadır (Böriyev, 1931: 44).

Aynı zamanda değişik konularda kavramların oluşturulmasına da yazısında yer vermektedir. Bu bağlamda “Türkmençe – Rusça sözlüğü” yayınlanmasının önemli olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Türkmen dilbilgisinin sözlüğünün olmasının gerekliliğinden bahsetmektedir (Böriyev, 1931: 44). Çünkü Sovyet ideolojisine karşı olanların güçlendiğini, özellikle de dil konusunda ayrı bir yerinin olduğunu belirtmekte ve onlarla mücadele edilmesinin gerekli olduğunu yazısının sonuna eklemiştir:

“Dil meselesinde ortaya çıkan çıkarmalar ile sert mücadele ederek onları aşağıya indirip, bozguna uğratıp, partinin hem hükümetin ideolojisi, özellikle dil meydanında buyuran ödevlerini gerçekleştirmeliyiz ve partinin liderliği sayesinde bunu da öderiz” (Böriyev, 1931: 44).

Sonuç

Sovyetler Birliği döneminde Türkmen dili üzerine önemli ve değerli çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemde Türkmen dili üzerine yapılan çalışmaları değerlendirenlerden düşünürlerden biri de Kümüşali Böriyev olmuştur. Böriyev, bu konuyla ilgili “Türkmen Dili” adıyla 1931 yılında “Türkmen Medeniyeti” dergisinde bir makale kaleme almıştır. Yazıda, 1917 Sovyet İhtilali’nden sonra Türkmen dilini geliştirmek bakımından değişik düşünce yapısına sahip bilim adamları tarafından farklı önerilerde bulunduğu görülebilir. Bu değişik düşünce yapısına sahip bilim adamları tarafından sunulan farklı tekliflerin Sovyet Türkmenistanı’nın kurulmasına kadar devam ettiği söylenebilir. Bu dönemde Türkmen dili üzerine yazan yazar dilciler değerli görüşleriyle Türkmen yazı dilinin oluşmasına önemli katkı sağlamışlardır. Sovyet Türkmenistanı’nın kurulmasından sonra Türkmen dili üzerine araştırmanın önemi bağlamında birçok yazı dizisi yer almıştır. Bu yazıları, Sovyetler Birliği’nde Türkmen dili üzerinde yapılan ilk karşılıklı tartışmalı çalışmalar olarak ifade etmek mümkündür. Bu durumun 1930 yılına kadar canlı bir şekilde sürdüğü görülebilir. Mayıs 1930 tarihinde “Türkmen İlim

NEVAÎ, (1925). Muhakemetü'l-Lugateyn. haz. A. Gulmuhammedov. Aşgabat: Türkmenistan Devlet Neşriyatı.

POTSELUYESKİY, A. P. (1929). Razvitiye turkmenskogo yazıka. Turkmenovedeniye. Aşgabat.

POTSELUYEVSKİY, A.P. (1936). Dialektı Turkmenskogo Yazıka. Aşgabat.

SAMOİLOVIÇ A.N. (1903). Opıt Lengvistiçeskogo İssledovaniya Tekinskogo Govora Turkmenskogo Dialekta. SPb.

SÖYEGOV, M. (2015). Türkmen Ceditçi Yazarlar. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 1/7, s. 327-338.

TOGAN, Z. V. (1999). *Hatıralar (Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri)*, Ankara: TDV yay.

Türkmen Sovet Ansiklopedisi, I-X. Aşgabat 1989.

ÜMUMTÜRK ƏDƏBİYYATINDA “DASTAN” ANLAYIŞI

Aynur SEFERLİ*

Xülasə

Dastançılıq xalqın bir neçə əsrlik milli-məişət həyatını gözəllik və əlvanlığı, təzad və ziddiyyətləri ilə özündə əks etdirən öncül bədii düşüncənin məhsuludur.

Epik ənənə sadə təhkiyəçilikdən peşəkar ifaçılığa qədər inkişaf yolu keçmiş, milli dastan yaradıcılığı üçün erkən zəmin hazırlamışdır. Tədqiqatçılar mif formulalarını “qədim türk dastanı” vahidi kimi qəbul edib, dastan mətni kimi tədqiqata cəlb edirlər. Qədim türkün epik təfəkküründə daha qüdrətli bir yaradıcılıq ənənəsi –xalq nəsrı formalaşmışdı. Baxşı yaradıcılığının yekunu kimi Mərkəzi Asiya eposu yaddaşda hələ yekunlaşıb başa çatmamışdır.

Bu regionun eposçuluq ənənəsindəki epik-romantik yaradıcılıq üslubu sonrakı dövr dastan yaradıcılığı üçün eyni, oxşar və analogi koordinatlarda davam etməkdədir. “Dastan” sözü çoxmənalı söz kimi bacarıq, məharət, hiylə nümayiş etdirən, həm də qəhrəmanlıq, sevgi macərəsini əks etdirən əhvalat deməkdir. Bir istilah kimi bu söz musiqi havası, melodiya və b. mənələrdə işlənməkdədir.

Qədim Türk dastanı əsasən e.ə I minilliyin ortalarında meydana çıxmışdır. Lakin epos ənənəsinə uyğun olaraq, daha qədim dövrlərin hadisələri, ictimai, etnik, estetik əhval-ruhiyyəsi də onlarda öz əksini tapmışdır. Məqalədə türk epos mədəniyyətinin üç mərhələsindən (Qədim, Orta əsrlər, Yeni dövr türk epos mədəniyyətindən bəhs olunur. Türk-oğuz epik ənənəsinin əsas daşıyıcısı olan oğuznamələrin erkən orta çağlardan başlayaraq Şərqi-islam konteksti daxilində öz əvvəlki fəal tarixi mövqeyini itirdiyi vurğulanır.

Açar Sözlər: Dastançılıq, Mif Yaradıcılığı, Türk Eposu, Cəngavərlik Həyatı, Türkün Həyat Tərzi

GENEL TÜRK EDEBİYATINDA “DESTAN” ANLAYIŞI

Özet

Destançılık halkın birkaç asırlık günlük yaşam tarzını, güzelliğini ve zarafetini, çelişkileri ve zıt taraflarıyla yansıtan ilkel sanatsal düşüncenin ürünüdür.

Destan geleneği, basit disiplinlerden profesyonel performanslara kadar geliştirilip ulusal destan yaradıcılığı için erken bir temel ortaya konulmuştur. Araştırmacılar mit formüllerini “eski Türk destanı” olarak kabul etmiş ve bir destan metni olarak araştırmalara katmışlardır. Kadim Türkün destansı zihniyetinde, daha kudretli bir yaratıcılık geleneği – halk nesri kurulmuştur. Bahşı yaradıcılığının bir sonucu olarak Orta Asya destanı hafızalarda henüz tamamlanmamıştır.

Bu bölgenin epik geleneğindeki epik-romantik yaratıcı tarz, epik yaradıcılığın bir sonraki dönemi için aynı, benzer ve analogik düzlemlerde devam etmektedir. "Destan" ifadesi, çok anlamlı kelime olarak beceri, maharet, kurnazlık gösteren, aynı zamanda kahramanlık ve aşk macerasını yansıtan bir hikâye demektir. Bir terim olarak bu söz müzik, melodi vb. anlamlarda da kullanılmaktadır

* Bakü Devlet Üniversitesi Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Diller Üniversitesi Öğretim Görevlisi. Bakü/AZERBAYCAN, el-mek: seferli_1988@bk.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0110-4569>

Eski Türk destanı, ilk olarak MÖ bininci yılda ortaya çıkmıştır. Epos geleneğine göre, eski zamanların olayları, sosyal, etnik ve estetik ruh hâlleri de bu destanlarda yansıtılmıştır. Makalede, Türk destan kültürünün üç döneminden (Eski, Orta Çağ, Yeni Dönem Türk destan kültürü) söz edilmektedir. Ayrıca, Türk-Oğuz destan geleneğinin ana taşıyıcısı olan Oğuznamelerin erken orta çağlardan itibaren Doğu-İslami bağlam içinde önceki aktif tarihi konularını kaybettiklerinden de bahsedilmektedir.

Türk-Oğuz epik ənənəsinin əsas daşıyıcısı olan oğuznamələrin erkən orta çağlardan başlayaraq Doğu-İslami bağlam bağlamında önceki aktif tarixsel konumunu kaybettiğinin altını çizdi.

Anahtar Sözcükler: Destan, Efsanevi Yaradıcılık, Türk Destanları, Savaş Hayatı, Türk Yaşam Tarzı

UNDERSTANDING OF THE SAGA IN THE GENERAL TURKISH LITERATURE

Abstract

Sagaism is the product of the primitive artistic thought, which reflects the centuries-old national-home life of the nation with its beauty and elegance, contradictions and contradictions.

The epic tradition was developed from simple disciplines to professional performances and developed an early basis for the creation of a national saga. The researchers adopted the myth formulas as "the ancient Turkish epic" and participate in the studies as a saga. In the epic mentality of the ancient Turkic language, a more powerful tradition of tradition - a generation of generations - was formed. As a result of his work, the Central Asian epic was not completed in memory. Epic romantic creative style in the epic tradition of this region continues in the same, similar and similar coordinates for the next era of epic creativity. The phrase "Dastan" is a story that reflects the skill, skill, craftiness and heroism, love adventure. As an intrusion, this phrase is music, melody, and so on.

The ancient Turkish epic was mostly found in the middle of the 1st millennium BC. However, according to the epic tradition, the events of the ancient times, social, ethnic, aesthetic moods were also reflected in them.

The article considers three stages of the Turkish epic culture (Ancient, Medieval, New Turkish Epic Culture). It is emphasized that the residents, who are the main carriers of the Turkish-Oguz epic, lost their former active historical position in the Eastern Islamic context from the early Middle Ages.

Key Words: Ancient Turkish Epic, Turkish Epic Culture, Turkish Oguz Epic

Dastançılıq xalqın bir neçə əsrlik milli-məişət həyatını gözəllik və əlvanlığı, təzad və ziddiyyətləri ilə özündə əks etdirən öncül bədii düşüncənin məhsuludur. İnsan həyatı və taleyinin keşməkeşli növrəği ilə bizə tanış olmağa imkan verən təhkiyəçilik insanın özünün təkamülü ilə bağlı davam edən maraqlı və canlı yaradıcılıq prosesidir. Burada söz sırası sadə, ardıcıl, mənası aydın, tutumu konkret, fikrin ifadəsi başa düşülən, tez anlaşılın olur. Emosional ifadə və deyim tərzləri, pantomim hərəkətlər, himcimlərlə fikrin ifadəsi epik üslub sistemində mövcud deyil, bunlar ifadə olunmuş fikrin psixoloji məqamlarının dürüstləşməsinə və tamamlanmasına xidmət edir. Epik ənənə sadə təhkiyəçilikdən peşəkar ifaçılığa qədər inkişaf yolu keçmiş, milli dastan yaradıcılığı üçün erkən zəmin hazırlamışdır (Ипон, 1958: 64). V.M. Jirmunskinin yazdığı kimi "epik üslub həyatı dərk etmənin geniş hüdudlarını müəyyənləşdirdi, ağız ədəbiyyatında böyük və ənənəvi hadisə yaratdı" ki, bu da şifahi sözü bədii həqiqətə, həyatın və onun geniş, zəngin mahiyyətini öyrənməyə gətirib çıxardı. Bu da təhkiyəçiliyin tarixi

yüksəlişi və onun nəticə olan epos yaradıcılığının meydana çıxması ilə şərtləndi (Жирмунски, 1974: 213). Bir çox estetik, mənəvi-əxlaqi, etik və hüquqi dəyərləri özündə cəmləşdirən epos yaradıcılığı hər bir etnosun mənəvi dəyərləri ilə bağlı olub, onun sivil səviyyəsinin istiqamətləri və hüdudlarını ifadə edir. Mif yaradıcılığı sistemində təkamülünün yeni mərhələsində yüksələn epik üslub təhkiyəçiliyin tarixi yüksəlişini şərtləndirməklə yanaşı epos yaradıcılığı üçün də ilkin zəmin hazırladı. Ulu əcdadlarımız qədim türklər də dünyanın yaranması, etnosun meydana gəlməsi, dünyanı dərk etməsi ilə bağlı zəngin mif sistemləri yaratdı. Həmin miflər epik üslubun məhsulu olmaqla yanaşı estetik bədii dəyər etibarilə kamil nümunələr idi. Türk mifoloji düşüncəsində tanrıçılıq estetik düşüncənin yükünü kimi mənəvi, əxlaqi, estetik dəyərlərə söykənirdi. Ancaq türk mifoloji sistemi epik üslubu irəli aparmadı. Bu da türk dastanlarını və bu dastanların peşəkar improvizatorçuların-ozan ifaçılıq institutunun yaranmasına gətirib çıxartdı. "Qədim türk dastanı" şərti formuladır. Tədqiqatçılar mif formulalarını "qədim türk dastanı" vahidi kimi qəbul edib, dastan mətni kimi tədqiqata cəlb edirlər. Bunu da bir neçə səbəblə izah etmək olar. Birincisi, dastan yardıcılığı ərafəsində yaranan mif mətnlərinin süjetlərində qədim türk dastanının cizgiləri əks olunmaqda idi; ikincisi hər iki formula epik təfəkkürün modeli idi; üçüncüsü, müxtəlif türk qövmləri arasında uzun zaman davam etməkdə olan mif yaradıcılığının konkret bir zaman hüdudunda bütün türk tayfaları içərisində funksiyalarını itirməsi nəzərə çarpan hadisə deyildi. Müxtəlif ictimai-siyasi, coğrafi faktlar, demoqrafik və miqrasiya prosesləri ayrı-ayrı türk tayfaları içərisində mif yaradıcılığının tərəqqi və tənəzzülünün zaman hüdudlarını müəyyənləşdirmişdir. Bu səbəbdən həmin kəsimin bütün tarixi inkişaf dövrləri şərtillərə əsaslanır. "Qədim türk dastanı əsasən e.ə I minilliyin ortalarında meydana çıxmışdır. Lakin epos ənənəsinə uyğun olaraq, daha qədim dövrlərin hadisələri, ictimai, etnik, estetik əhval-ruhiyyəsi də onlarda öz əksini tapmışdır" (Cəfərov, 1999: 15-16). Bu dastanların bizə gəlib çatmasının, daha doğrusu onların erkən qaynaqlar kimi tədqiqatlara cəlb edilməsinin də tarixi o qədər qədim deyildir. Bunun məlum səbəbləri də təbii ki, müxtəlifdir. Bundan əlavə bu dastanların demək olar ki, hamısı bizə müxtəlif təsvirlərdə, şərh, izah və qeydlərdə gəlib çatmışdır. Məzmun və süjetlərin çoxu bir çox hallarda ya tam deyil, ya da "müasirləşdirilmiş", müəyyən məqamları təhrifə məruz qalmışdır. Çin və İran mənbələrində mühafizə olunmuş qədim türk dastanlarında (əslində dastan süjetlərində) nəinki bir sıra motivlər, hətta adlar belə dəyişikliyə məruz qalmış, türk adları Çin və İran adları ilə əvəz edilmişdir. Bütün bunlarla bərabər, qədim türk dastanları qədim (ümum) türk eposunu rekonstruksiya etmək üçün hələlik yeganə mühüm mənbələrdir..." (Cəfərov, 1999: 16).

Bu mənbələr bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir. Birincisi, həmin dastanlar nə qədər təhrifə uğramış olsalar da, dünya eposunun qüdrətli bir qolu olan türk eposunun başlanğıcı, erkən qaynaqlarıdır. Mif yaradıcılığından sonrakı dövrdə epik üslubun geniş bədii imkanlarını-etnosun yeni tarixi həqiqətə və fakta əsaslanan ənənələrini əks etdirir və bədii təsəvvürdə epik düşüncənin əvvəlkilərdən tamamilə fərqli yeni formasıdır. İkincisi, epik ənənə qədim türk dastanlarında yeni mərhələyə qədəm qoyur, abstrakt, xaotik düşüncədən sistemli düzümə, bədii dərk etməyə keçir və bu ənənənin improvizatorçuları, yaradıcıları, qismən sonrakı dövrlər üçün səciyyəvi olan peşəkar ifaçıların formalaşma prosesi başlayır.

Üçüncüsü, mifologiyaları yaddaşlarda soldurmuş, özü də hansısa zaman kəsimində milli yaddaşda rekonstruksiyalara məruz qalmış türk eposu, qədim türk dastanlarının bir çox struktur sistemləri və formulalarını məharətlə davam və inkişaf etdirmişdir. Həməən özünəməxsusluqlara bələd olmadan türk eposu sistemini mənimsəmək bir qədər abstrakt və qeyri-real görünə bilər.

Qədim türk dastanları türkün əski tarixinin bir çox önəmli fakt və hadisələrini əks etdirməklə yanaşı, eyni zamanda epik ənənədə türk düşüncəsini gözəllikləri və özünəməxsusluqlarını yaşatmaq baxımından da diqqəti cəlb edəndir (Nəbiyev, 2009: 458-459).

Qədim türkün epik təfəkküründə daha qüdrətli bir yaradıcılıq ənənəsi –xalq nəsrini formalaşmışdı. Onun erkən nümunələri kimi milli yaddaşda qədim türk dastanı tipi - "Alp-Ər-Tunqa", "Şu", "Oğuz Xaqan", "Ərgənəkən" və b. qalmışdı (Nəbiyev, 2002: 483-507). Yazılı

qaynaqlarda isə “Onigin”, “Tonikik”, “Gül Tigin” və “Bilgə xaqan” bizlərə gəlib çatmışdı (Cəfərov, 2004: 10-11).

Tarixi yaradıcılıq ənənələrinin çarpazlaşması, alplıq və cəngavərlik həyatı, qəbilə və tayfa münasibətlərinin kəskinləşməsi dövrünün bədii düşüncəsi isə türkün epik yaddaşında yeni bir hadisəni-eposçuluğu formalaşdırmışdı (Kiselyov, 1951: 147).

Türk xalqlarının eposçuluq ənənələri məhdud çərçivədə qalmamışdı. Bir tərəfdən qüdrətli oğuz eposçuluğunu yaradan türklər, eyni zamanda Altay və Mərkəzi Asiyada bu yaradıcılıq ənənəsini davam və inkişaf etdirərək “Manas”, “Alpamiş”, “Maday Qara” və onların silsilə variantlarını yaratmışdılar (Жирмунски, 1974: 176). Bu eposların bir çoxunda türk xalqları üçün ənənəvi sujetlərdən olan övladsızlıq, qeyri-adi doğuluş, qeyri-adi nikah və toy, ərin öz toyuna gəlib çıxması, dağ və dağlarda qəhrəmanlıq, doğulan uşağın itirilməsi və sonradan tapılması, övlad əldə etmənin müxtəlif formaları, qız arxasınca getmə, döyüş meydanında doğmaların üz-üzə gəlməsi və bir-birini tanıması kimi daha bir sıra oxşar motivlər yeni yaradıcılıq mərhələsi keçmişdi. Bununla belə, Oğuz eposu ilə Qıpçaq eposunu bir-birindən ayıran və fərqləndirən cəhətlər də az deyildir. Ən böyük fərq yaradıcılıq ənənələrində idi. Qıpçaq eposu - Mərkəzi Asiya, Altay və Türküstan eposları da daxil olmaqla epik-romantik yaradıcılıq ənənəsinə əsaslanır. Burada Kunqrat, Altay və Qırğız, Türkmən, eləcə də bütün digər tayfaların həyatı ilə bağlı tarixi həqiqətlər epik-romantik yaradıcılıq ənənəsi arxasında epikləşir. Oğuz eposu isə tarixi-epik yaradıcılıq ənənəsinə uyğun olaraq yaranıb inkişaf edirdi. Əgər Mərkəzi Asiya eposu qəhrəmanlıq sərgüzəştləri, İrəm bağı, sehrli qüvvələr, yeraltı dünya səltənəti və s. bağlı epizodları əhatə edirsə, Oğuz eposu real qəhrəmanlıq hadisələri və epizodlarına əsaslanırdı.

Baxşı yaradıcılığının yekunu kimi Mərkəzi Asiya eposu yaddaşda hələ yekunlaşıb başa çatmamışdır.

“Manas” baxşı repertuarında yaradıcılıq mərhələsini davam etdirməkdədir. Bu regionun eposçuluq ənənəsindəki epik-romantik yaradıcılıq üslubu sonrakı dövr dastan yaradıcılığı üçün eyni, oxşar və analoji koordinatlarda davam etməkdədir.

Oğuz eposunda isə mənzərə bir qədər fərqlidir. Ozan improvizatorçuluq institutunun süqutu ilə onun bir çox funksiyaları aşiq ifaçılığın intitutuna transilə edilmiş və “Dədə Qorqud” silsiləsi bu yaradıcılığın zirvəsi kimi yaddaşa yazılmış, orta əsrlərin başlangıcında isə yazıya alınıb kitaba çevrilmişdir. Bütövlükdə “Dədə Qorqud” hafizədən silinmiş, onun ayrı-ayrı sujet, motiv və obrazları türk eposuna səpələnmişdir. “Dədə Qorqud”un sonrakı dünya səyahəti yalnız onun yazılı taleyi ilə bağlı olmuşdur.

“Dastan” sözü çoxmənalı söz kimi bacarıq, məharət, hiylə nümayiş etdirən, həm də qəhrəmanlıq, sevgi macərəsini əks etdirən əhvalat deməkdir. Bir istilah kimi bu söz musiqi havası, melodiya və b. mənələrdə işlənməkdədir. Bu sözün ikinci dərəcəli mənaları da az deyil ki bunlar da sabit mənalar olmamışdır. Müxtəlif əsərlərdə bu mənaların bəzisi tez-tez və geniş şəkildə işlənmiş, bəziləri isə unudulmuşdur. Lakin belə mənalar nə qədər çox olsa da, dastandan bütün əsərlərdə daha çox ədəbi istilah kimi istifadə edilmiş, indi də edilməkdədir. Geniş mənada isə bədii əsər mənasını daşıyan bu sözü əhvalat, hekayət, macərə, tərifnamə, tərcümeyi-hal, eyni zamanda rəvayət, hətta xalq romanı, xalq kitabı mənalarını daşımışdır (Təhmasib, 1972: 57).

“Dastan” eyni zamanda “boy”, “qol”, “qissə”, “nağıl” da adlandırılmış, zaman keçdikcə onun janr xüsusiyyəti başqa ədəbi nümunələrlə müqayisədə araşdırılıb öyrənildikcə o, spesifik xüsusiyyətlərə malik bədii nümunə kimi xalq ədəbiyyatında elə dastan adı ilə sabitləşmişdir. “Həmişə olmuş əhvalat, baş vermiş hadisə, tarixi həqiqət kimi” qəbul edilmişdir. (Təhmasib, 1972: 61)

Təbii ki, aşiq repertuarında yaranan və erkən orta əsr şifahi yaradıcılığının mühüm hadisəsi olan dastanla epos arasında ümumi, müştərək, bənzər xüsusiyyətlər olduğu kimi, onları bir-birindən ayıran cəhətlər də mövcuddur. Ümumilikdə deyə bilərik ki, hər ikisi bədii

improvizə vahididir, şifahi bədii düşüncənin məhsuludur, yaddaşda yaşayaraq müəyyən zaman həddlərini aşmış, tək-tək hallarda istisna edilərsə epik ənənəyə, peşəkar təhkiyə üslubuna əsaslanmışdır. Oğuznamələrlə dastanların struktur tərkibində, süjet, motiv və obrazlar sistemində də ümumilik və bənzərliklər yetərincədir.

Epos böyük bir qəbilənin, tayfanın, elin müəyyən tarixi dövrdəki mənəvi-əxlaqi, etik-estetik, sosial, ictimai-siyasi və milli düşüncə layını, dövlətçilik ənənələrini özündə əks etdirir. Dastan isə ilk öncə fərdi keyfiyyət göstəricilərinin məcmuudur. Eposda qəhrəmanlar silsiləsi fəaliyyətdədir, dastan isə baş qəhrəmana qarşı duran və ona kömək edən obrazlarla əhatə olunur. Eposda bütün elat hamını birləşdirən vahid bir məram-elin, tayfanın şərəf və ləyaqətinin qorunmasına səfərbərdir. Belə nümunələrdə baş qəhrəman döyüşən, vuruşan, öz mənliliyini, bütövlüyünü, vətənin sərhədlərini, məişət və birgəyaşayış qaydalarını, əxlaq və rəftar normalarını qoruyub saxlamaq üçün hər cür cəfalarla dözməyə hazır olan bütöv tayfa, el, xalqdır. "Kitabi Dədə Qorqud"un ən yenilməz, ən böyük baş qəhrəmanı Oğuz eli olduğu kimi...

Məhəbbət dastanlarında baş qəhrəman fərddir. Cəmiyyətdə azad sevgi, xoşbəxt həyat, toxunulmaz insan hüquqları uğrunda, onları pozub tapdalayan hökmdarlara, din xadimlərinə, tacir-zədənganlara və sadəcə olaraq sosial üstünlüklərə malik rəqiblərə qarşı dayanan aşıqlərdir. Məhəbbət dastanlarında ictimai məzmun nə qədər yüksək olsa da, buradakı hadisələr cəmiyyət həyatının ən müxtəlif cəhətlərini nə qədər intəhasızlıqla əks etdirsə də o, epos düşüncəsi səviyyəsinə yüksələ bilmir. Ziddiyyət və təzadları, əkslikləri qoyulmuş yasaqlıqlar sərhəddində əks etdirməklə kifayətlənir.

Epos daha geniş dünyagörüşlər məcmuu kimi özündə müxtəlif baxışları, təzad və ziddiyyətləri əks etdirməklə cəmiyyətin sarsıntı və irəliləyişlərini də əhatə edir.

Dastan yaradıcılığının eposla qarşılıqlı təmasının, xüsusiyyətinin müşahidəsi də onunla bağlı mövcud mülahizələrə yeni baxışı nəzərə çarpdırır.

Məhəbbət dastanlarının tarixi yüksəlişinin yeni mərhələsində ictimai-siyasi və sosial münasibətlərin kəskinləşmə məqamında yenidən epos yaradıcılığı mühiti yarana bilər və "Koroğlu" buna ən yaxşı nümunədir. "Koroğlu" məzmun çevrəsinə görə eposdur, janr xüsusiyyətinə görə dastan formasına yaxın yeni epos tipidir. Struktur sxemində eposçuluq modelindən istifadə güclüdür. Həm də dastan tələbləri əsasında yarandığı da aydın nəzərə çarpır, epik yaradıcılıqda qəhrəmanlıq eposunun yeni forması kimi səciyyələnir. Düşüncədə yeni eposçuluq hadisəsi olan "Koroğlu" aşıq repertuarının yaratdığı təzə, sonradan təkrar olunmayan yaradıcılıq nümunəsidir. O, eposçuluğun yenidən aşıq yaradıcılığına qayıtdığını göstərir. (Nəbiyev, 2006: 339-341)

İstər strukturalistlər, eləcə də V.Y.Propp məktəbinin ardıcılları və davamçıları, istərsə müqayisəli-tipoloji araşdırmaların baniləri və davamçıları-V.M.Jirmunski, X. H. Zərifov, X.H.Koroğlu və başqaları etnik mahiyyət, estetik dəyər və məzmun göstəricilərinə, süjet, motiv və obrazlararası bənzərlik və oxşarlıqlara görə eposları təsnif etməyin daha çox məqsədəuyğun olduğunu göstərmişlər. Bir sıra mülahizələrdə "epos" anlayışına münasibət fərqlidir. Məsələn, V.M. Jirmunski ehtimal edir ki, bizə gəlib çatan qədim altay eposu hələ epos deyil, ancaq qəhrəmanlıq nağılıdır və bu mülahizə haqlı olaraq İ.V.Puxov tərəfindən tənqid edilmişdir (Jirmunski, 1961: 151). S.V.Kiselyova görə isə əks etdirdiyi qədim elementlərə görə altay eposu VI-VIII əsrlərin yaradıcılıq məhsuludur (Kiselyov, 1951: 548). O, Eyni zamanda eposun yaranmasını altayların qədim qəhrəmanlıq həyatı ilə bağlayır və belə bir mülahizə irəli sürür ki, epos xalqın, bütövlükdə qəhrəmanlığın bədii sənəməsidir, sonrakı dövrün dastan yaradıcılığı isə romantik ənənəyə əsaslanan məhəbbət macərələrinin epik-lirik bədii əksidir (Jirmunski, 1961: 552). Eposla dastan yaradıcılığı məsələlərinə S.V.Puxov da aydınlıq gətirməyə təşəbbüs edir. Tarixi inkişaf qanunlarından çıxış edən S.V.Puxov göstərir ki, xalqların tarixi-qəhrəmanlıq, bəhadrilik və əlplik ənənələri epos materialını, sonrakı dövrlərin tayfa həyatının sevgi macərələri epik-romantik dastan yaradıcılığını formalaşdırmışdır".

Təbii ki, epos düşüncəsi türk təfəkküründə daha geniş anlamda götürülməli, onun erkən orta əsrlərdən Azərbaycan aşıqlarının repertuarında dastançılığın meydana çıxarmasındakı tarixi rolu dürüstləşdirilməlidir. Çünki epik düşüncədə baş verən ən mühüm eposçuluq hadisələri ümumdünya eposu kontekstindən kənarında yox, onunla bilavasitə sıx vəhdətlə, yaxud onun təsiri ilə həyata keçmişdir. Belə bir mülahizə daha əsaslı səslənir ki, “Dünya epos mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan türk epos mədəniyyəti üç mərhələdən keçir:

1. Qədim türk epos mədəniyyəti
2. Orta əsrlər türk epos mədəniyyəti
3. Yeni dövr türk epos mədəniyyəti (Nəbiyev, 2006: 345-346)

Qədim türk-oğuz epik ənənəsi ilkin çağlardan erkən orta yüzilliklərə qədər poetik düşüncə və bədii təxəyyülün gücüylə türk mənəvi-mədəni sisteminin, atlı həyat tərzindən doğan etnik yaşam biçiminin, bəhadrilik, cəngavərlik duyğusunun yaşaması işinə xidmət etmişdir. Qədim türk epos mədəniyyəti içərisində önəmli yer tutan oğuznamələrdəki etnik yaşantılar bu tarixi gerçəkliyin danılmaz görüntüsüdür.

Türk-oğuz ənənəsində şifahilik prinsipi əsas rol oynadığından, yəni epik mətnin nəsil-dən-nəslə, yüzildən-yüzlə ötürülməsində, habelə etnik-mədəni areal boyu yayılmasında yazı amili iştirak etmədiyindən türk dastançılığında evolyusiya və transformasiyanın hansı şəkildə getdiyini konkret cizgilərlə aydınlaşdırmaq çətindir.

Bilindi ki, türk-oğuz epik ənənəsinin əsas daşıyıcısı olan oğuznamələr erkən orta çağlardan başlayaraq Şərqi-islam konteksti daxilində öz əvvəlki fəal tarixi mövqeyini itirməyə başlamış, XV-XVI yüzilliklərdə isə demək olar ki, tamamilə arxa plana çəkilmiş və unudulmaq dərəcəsinə gəlmişdir.

İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda “dastan” daha çox ədəbi istilah kimi işlədilmiş və əhvalat, hekayə, rəvayət, macərə, tərifnamə, tərcümey-hal, hətta tarix anlamı daşımışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi öz məsnəvilərini “dastan” adlandırmışdır.

Yüzillər boyunca türkün həyat tərzinin, duyum və düşüncə biçiminin əsas axarını bəhadrilik, cəngavərlik təşkil etdiyindən etnik-mənəvi sistemin güzgüsü olan folklorda, o cümlədən də dastançılıq ənənəsində qəhrəmanlıq motivinin geniş və qabarıq yer alması təbii-tarixi zərurətdən irəli gəlmişdir. Qədim türk cəmiyyətində dastan təfəkkürü istisnasız olaraq bəhadrilik düşüncəsinin obrazlaşdırılmasına yönəldiyindən həmin mərhələyə məxsus epik ənənənin özündə qəhrəmanlıq motivi və motivin ifadəsi olan çeşidli qəhrəmanlıq süjetləri durur. Sonrakı tarixi dövrlərdə epik düşüncədə lirik təmayül də müəyyən yer tutmağa başlayır, bu zaman məhəbbətlə qəhrəmanlıq hüduqlarında dayanan, bir növ hər iki motivin qovuşduğunu əks etdirən dastanlar ortaya çıxır. Epik ənənədə lirik təmayülün güclənməsi sırf məhəbbət motivinə bağlı dastanların meydana gəlməsilə də nəticələnir. Orta çağ aşiq ədəbiyyatı məhəbbətin gerçək və simvolik-fəlsəfi-ürfani anlamlarını qovuşuğa gətirərək özünəməxsus sənəd keyfiyyətlərinə malik məhəbbət dastanları ortaya çıxartmışdı. Məhəbbət dastanları sfesifik süjet və kompozisiya tərkibinə malik olan orjinal epik folklor örnəkləridir.

Dünya xalqlarının əksəriyyətində, o cümlədən də türk folklor ənənəsində qəhrəmanın qeyri-adi, möcüzəli doğuluşu geniş yayılmış bir motivdir. İlkin ibtidai təxəyyülün məhsulu olan nağıllarımızda da möcüzəli doğuluşa tez-tez rast gəlinir. Dastan qəhrəmanları da qeyri-adi doğuluşu ilə seçilir. (Azərbaycan Dastanları, 2005: 4-6)

Nəticə

Nəticə olaraq bunu deyə bilərik ki, araşdırmada dastan anlayışının ümumtürk fonunda araşdırılması çox da rast gəlmədiyimiz mövzu olduğu üçün diqqətimi cəlb etdi. Araşdırma nəticəsində bir daha şahidi olduq ki, dastançılıq xalqın bir neçə əsrlik milli-məişət həyatını gözəllik və əlvanlığı, təzad və ziddiyyətləri ilə özündə əks etdirən öncül bədii düşüncənin

məhsuludur. Qədim türk dastanları türkün qədim tarixinin bir çox önəmli fakt və hadisələrini əks etdirməklə yanaşı, eyni zamanda epik ənənədə türk düşüncəsini gözəllikləri və özünəməxsusluqlarını yaşatmaq baxımından da diqqəti cəlb edəndir. Məqalədə "dastan" və "epos" anlayışlarının müqayisəli metodla araşdırılmaya cəlb olunması hər iki anlayış arasında fərqi aydın şəkildə ortaya qoyur. "Epos"un böyük bir qəbilənin, tayfanın, elin müəyyən tarixi dövrdəki mənəvi-əxlaqi, etik-estetik, sosial, ictimai-siyasi və milli düşüncə layını, dövlətçilik ənənələrini özündə əks etdirdiyi halda, dastan isə ilk öncə fərdi keyfiyyət göstəricilərinin məcmuudur.

Ədəbiyyat

- Azərbaycan Dastanları (2005). *Beş ciliddə. I cild*. Bakı.
- Cəfərov, N. (1999). *Eposdan Kitaba*. Bakı.
- Cəfərov, N. (2004). *Qədim Türk Ədəbiyyatı*. Bakı.
- Nəbiyev, A. (2002). *Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatı*. Bakı.
- Nəbiyev, A. (2006). *Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatı. 2 Ciliddə, II Cild (Orta Əsr və Yeni Dövr Folklor Yaradıcılığı)*, Bakı.
- Nəbiyev, A. (2009). *Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatı*. Bakı.
- Təhmasib, M. H. (1972). *Azərbaycan Xalq Dastanları (Orta Əsrlər)*. Bakı.
- Жирмунски, В. М (1961). Сказание об Алпамыше и Богатрская Сказка, Москва.
- Жирмунски, В. М. (1974). Тюрский Героический Эпос, Москва.
- Киселйов С.В (1951). Древняя История Южной Сибири, Москва.
- Проп, В. Й. (1958). Русский Героический Эпос, Москва.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ЎЗБЕК ШЕВАЛАРИДА ФЕЪЛ ЯСОВЧИ АФФИКСЛАР

Umida İBRAGİMOVA*

Аннотация

Мақолада феъл ясовчи айрим аффиксларнинг синонимик хусусиятлари, маъно муносабатлари Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларидан синхрон аспектда йиғилган материаллар асосида тавсиф этилди. Бунда –ла\–лә, –лан\–лән, –лаш\–ләш, –сира аффиксларининг бири ўрнида иккинчиси келганда маънога таъсир кўрсатиши, аввало, уларнинг ўзаро синонимик муносабатда бўла олиши, қандай ўзакка қўшилаётганликлари ва қандай маънода қўлланаётганликлари, сўз ясовчими ёки шакл ясовчи эканлиги аниқланиб, улар ўртасидаги синонимик муносабатни таъминловчи асосий воситалар таҳлил қилинади.

Калит Сўзлар: Синонимик Хусусият, Сўз Ясовчи Қўшимчалар, Синонимик Муносабат, Шакл Ясовчи Аффикслар, Феъл Ясовчи.

KARAKALPAKİSTAN ÖZBEK AĞIZLARINDA FİİL TÜRETEN EKLER

Özet

Makalede fiil türeten farklı eklerin eşanlamlılık özellikleri, anlam ilişkileri Karakalpakistan'daki Özbek ağızlarından eşzamanlı olarak toplanan malzeme esasında sınıflandırılmıştır. Bu ağızlarda -la/-le, -lan/-len, -laş/-leş, -sira eklerinden birinin yerine diğeri geldiğinde anlamı etkilemesi, öncelikle, bu eklerin kendi arasında eşanlamlılık ilişkisinde bulunabilmesi, hangi köklere geldikleri ve hangi anlamda kullanıldıkları, kelime türetici veya şekil oluşturuvcu yönleri açıklanıp bunlar arasındaki eşanlamlılık ilişkisini sağlayan temel vasıtalar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eşanlamlılık, Yapım Ekleri, Eşanlamlılık İlişkisi, Şekil Oluşturan Ekler, Fiil Yapma.

AFFIXES WHICH REPRODUCE VERBS IN UZBEK DIALECTS OF KARAKALPAKSTAN

Abstract

In this article, synonym feature of affixes and meaning relations were classified. This classification is based on materials which were synchronically collected from Uzbek dialects. Affection on meaning when -la/-le, -lan/-len, -laş/-leş, -sira affixes are used for one another's place, being able to synonymy contact with each other, coming to which root and used for which meaning, word reproducing and molder aspects of them were explained. Basic vehicles which are causer of synonymy were analyzed.

Key Words: Synonymic Features, Word-Building Affixes, Synonymous Relations, Form-Building Affixes, Verbal-Forming.

* Ögr. Gör., Aciniyaz Nukus Devlet Eğitim Enstitüsü, Karakalpakistan/ÖZBEKİSTAN, el-mek: umida-1977@inbox.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4559-7942>

Бугунги кунда жаҳон тилшунослигида сўз ясалиши дунё халқлари тилининг энг қадимги тараққиёт даври учун замонавий ва муҳим луғавий қатламини бойитувчи ички манба эканлиги кўплаб тилшуносларнинг эътиборини тортган. Жумладан, ўзбек тилшунослигида ҳам сўз ясалиши семантик, семасиологик, суффиксация ва композицион аспектларда тадқиқ этилган. Қорақалпоғистон Республикасидаги ўзбек шевалари (бундан кейин - ҚЎШ)да сўз ясалишининг тадқиқида мавжуд тавсиф ва талқинларни замонавий методологик тамойиллардан фойдаланиб умумлаштириш, уларнинг лингвистик ва нутқий воқеаланиши юзасидан аниқ хулосалар чиқаришни белгилайди. Шу асосда ҚЎШда сўз ясалишини жаҳон тилшунослигининг сўнгги ютуқлари ва янги тадқиқ этиш методларига таянган ҳолда тилимизнинг ички қонуниятлари асосида тавсифлаш ҳамда уларни семантик, функционал-услубий жиҳатдан тадқиқ қилиш, ўз навбатида, дунё илмий жамоатчилигини хабардор этиш заруратини юзага келтиради.

Маълумки, ҳар қандай сўзнинг аффиксация усули билан ясалишини тадқиқ этганда, аффиксларнинг қандай ўзакка қўшилаётганлиги нуқтаи назардан қараш, яъни сўз асоси (ўзак) ва аффикслардаги семантик мосликка эътибор бериш даркор. Бу ҳол бир аффикснинг ҳам сўз ясовчи, ҳам форма ясовчи деб қараш имконини беради. Феъллар билан боғлиқ бўлган аффиксларнинг синонимик муносабатини белгилашда, аввало, уларнинг сўз ясовчими ёки форма ясовчими эканлигини аниқлаб олишга тўғри келади. Чунки феъл ясовчиларнинг айримлари феъл даражалари, айримлари феъл майллари, айримлари феъл формалари ясайди ёки феълнинг миқдор характеристикасини ифодалайди. Бундан ташқари, ўзбек тилида феъллар, асосан, отлар, сифатлар, равишлар, ундов сўзлардан, айрим ҳолларда сон ва олмошлардан ясалади. Лекин феъл деб қаралган сўзлардан янги феъллар ясаб бўлмайди, балки ҳаракатнинг такрорланиши, ўзгариши ёки давомлилиги ифодаланади (Тожиев, 1991: 11-12). Шу билан бирга Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларида (бундан кейин ҚЎШ) ҳам кўпгина феъллар аслида ясама бўлиб, тил тараққиёти давомида таркибий қисмларга ажратилмайдиган бўлиб қолган. Бундай феълларни ҳозирги кунда ўзак ва аффиксга ажратиш мумкин эмас. Ҳамда аффиксни алоҳида олиб, бошқа аффикслар билан синонимик муносабатда бўла олади деб қараш ноўриндир. Феъллар билан боғлиқ бўлган аффиксларнинг синонимик муносабатини белгилашда, феъл бўлмаган сўзлардан феъл ясовчи аффиксларни ясовчилар сифатида қараш жоиздир.

-ла\-лә\-лэ аффикси ҚЎШда ҳам серунум аффикс саналади. Ўзбек тилшунослигида **-ла** аффиксининг келиб чиқиши, маъно хусусиятлари, қандай сўзларга қўшила олиши ва ҳақозалар ҳақида анчагина ишлар мавжуд (Кононов, 1960: 247-248; Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1981: 5, 39, 68) бўлишига қарамай шеваларда айрим маънолари билан маълум бир аффиксларга синоним бўлса, айрим маънолари билан бошқа аффиксларга синоним бўлиб келиши ўрганилмаган.

ҚЎШда **-ла\-лә\-лэ** аффикси шу **-ла** аффиксининг ўзидан келиб чиққан, унинг фонетик варианты ҳисобланган **-та** аффиксига синоним бўлиб келади. Аммо ҳозирги кунда улар ўртасида синонимик муносабат мавжуд деб айтиш қийин. Масалан, *нықла-нықта* сўзлари аслида (ҳозир ҳам айрим ҳоллардагина) айнан бир маънони англатса ҳам, кейинчалик икки хил маъно англатадиган бўлиб қолган. *Нықла* сўзи бирор нарсани бирор нарсага итариб зич жойлаш, тўлдириш маъносини англатса, *паккә вә китاپларыңды нықла, джувәрини қанарға нықла* – тўлдир, тўлгунча сол, *нықта* сўзи бирор киши ёки нарсани туртиш, қисиш, зичлаш, роса тўлдириш, таъкидлаш, маҳкамлаш маъноларини англатади: *Джапактың қарнына бир йәки мәртә нықта* (бир-икки тушур); *қапқа гүнджараны нықтап са: -нықлап са:* (зичлаб жойлаштир). Қўшда *нықла* сўзи ҳаракатнинг давомийлигини ифодаловчи *нықта* сўзига зичлаб жойлаштириш, роса тўлдириш маънолари билан ўзаро синоним бўлиб келган. Лекин биринчисида ҳаракат бир марта, кейингисиде кўп марта, давомли ҳолатда бўлган.

ҚўШда –ла\–лэ\–лэ аффикси *воң* сўзига қўшилиб келиб, худди шу сўзга қўшилиб келувчи, феъл ясовчи **-эр (-ғар)** аффиксига синоним бўлиб келади: *воңла:воңғар:воңар*. Мазкур сўз *воңла* шаклида ишлатилганда бирор нарсани устига олиш, кўтариб олиш, бошқариш, созлаш, ёроқли ҳолга келтириш маъноларини англатади. *Воңар* шаклида қўлланганда *бошқармоқ*; *воңғар* эса, тескари томонга қараб турган нарсани ўзи томонга қаратмоқ, ўнг ҳолатига келтирмоқ, қаратмоқ, созламоқ маъноларини ифодалайди. Худди шу *созлаш*, *ўнг ҳолатига келтириш* маънолари билан *воңла* сўзи таркибидаги **-ла** аффикси билан синоним бўлиб кела олади: Эмэт ўйин *воңлап* алыпты: *воңғарып* алыпты уйини созлаб олибди. *Ўнгла* сўзи ўзбек адабий тилида китобий услубга хос сўз сифатида фаол ишлатилса, *воңғар:воар* сўзи шеваларда кенг қўлланади. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да *ўнғармоқ* сўзининг иккинчи маъноси айнан *ўнгламоқ* сўзига мос келиши қайд қилинган (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 1981: 11, 605).

-Ла (лэ, -лэ) аффикси *бек* (берк) сўзига қўшилиб келганда, худди шу сўзга қўшилиб келувчи, шу сўз таркибида ясовчи сифатида қаралган **–(и)т** аффиксига синоним бўлиб келади: сувдың сағасын *бэклэ:сувдың сағасын бэкут* сувнинг (арик) сағасыни *ён-Аслида берк* сўзи таркибидаги **р** ундошининг талаффузда тушиб қолиши натижасида *бэк* шакли ва унга **-ла** ҳамда **–(и)т** аффикси қўшилиб, *бэклэ:бэкут* шакллари ҳосил бўлган. **-Ит** аффикси эса, тарихан «эт-» кўмакчи феълига алоқадор саналади (Ғуломов, 1947: 39). ҚўШда *бэклэ* сўзи *ён-* ва бирор нарса билан маҳкамлаш маъносида; *бэкут* сўзи *ён*, *тўс*, *яшир* каби маъноларни ифодалайди.

-Ла аффикси айрим сифатларга қўшилганда **–й(-ай)** аффиксига синоним бўлиб келиши мумкин: *улқалла:улқайт* катталаштирмоқ, йириклаштирмоқ. Бу юқоридаги сўзларга феълнинг ортгирма даража кўрсаткичи **–т, -тир** формантларини қўшганда яққол кўзга ташланади: *улқаллат:улқайтыр:улқайт* каби.

-Лаш (-лэш\–лэш) аффикси *бир* сўзига қўшилиб келади ва худди шу сўзга қўшилиб келувчи, ясовчи **–ик** аффиксига синоним бўлиб кела олади: *бирик:бирлаш;бириктир:бирлэштир*. ҚўШда *бириктир* ва *бирлаштир*; *бирик* ва *бирлаш* сўзлари ўзаро маъно жиҳатдан фаркланади. Масалан, **-ик** аффикси кўпроқ шеваларда икки нарсанинг учини бирлаштириш, икки ёки кўп кишини ўзаро бирлаштириш маъносини билдиради. **-Лаш** аффикси кўп нарсани бирлаштириш, тўплаш, йиғиш маъноларини англатади. **-Ик** ва **-лаш** аффиксларининг ҚўШда бошқа маънолари ҳам кўп бўлиб, фақат, нарсаларни, кишиларни бир-бирига қўшиш, бирлаштирмоқ маънолари билангина синоним бўлиб кела олади. ҚўШда *бирик* сўзи тўртта маънога эга бўлиб, *бирлаш* сўзи икки маънога эгадир.

-Лаш аффикси **–лан** аффикси билан синоним бўлиб келади. Бу ҳодиса фақат сифат ёки равишларга қўшилганда содир бўлади: тэтиклэн:тэтиклэш; тэзлэш:тэзлэн. ҚўШда **–лан (-лэн\–лэн)** аффикси баъзан **–й (-ай)** аффиксига синоним бўлиб келади: *күчэй:күчлэн, сусай:суслан* (суст); *пэсэй:пэслэн* (паст) ва х.

-Лан (-лэн\–лэн) аффикси **–син,-ы\–и** аффиксларига синонимик муносабатда бўлиши мумкин: *эжэбсин:эжэблэн; тынчы:тынчлан*. *Эжэбсинмэк* феъли маънони бироз кучсиз ифода этади. *Тынчыды* ва *тынчланды* сўзларининг ҳар иккиси ҳам кўп маъноли бўлиб, *тынчы* сўзининг уч маъноси,*тынчлан* сўзининг икки маъноси ҚўШда қайд қилинди. *Тынчы* сўзи ўзининг учинчи маъносида у *тынчлан* феъли англатган маъноларни ифодалайди. *Тынчлан* бирмунча маънони бўрттириб кўрсатади.

ҚўШда **–ла (-лэ\–лэ)** аффикси сен ва сиз олмошлари билан қўшилиб келиб янги маъноли феъл ясайди. Бу олмошларга қўшилганда, шахс билан ўзакда ифодаланган олмош орқали муносабат қилиш маъносини англатади. Ўзининг худди шу маъноси билан **–сира** аффиксининг худди шу маъносига синоним бўлиб келади: *сэнлэ:сэнсирэ;сизлэ:сизсирэ*. ҚўШда ҳам **–сира** аффиксининг маънолари кўп. Масалан: *қансыра, сувсыра* сўзларида ўзакдан англашилган маънони иташ; *хавсирэ*,

йатсыра:джатсыра ётсира сўзларида шундай деб қабул қилиш (Ғуломов, 1984: 98) олмошларга қўшилганда юқоридаги маънони, *мәнмәнсирә:мәнмәнсип сыра адам танымыйды* сўзида эса, яна бошқа маъноларни англатади. Мазкур аффикс ўзининг бошқа маънолари билан **-ла** аффиксига синоним бўлиб кела олмайди. Айрим ҳолларда – **сира** аффикси **-са** аффиксига синоним бўлади: *сувсыра:сувса* чанқамоқ, шунингдек, *қызылсыра: қызылсын* гўштсирамоқ сўзларида **-сын** аффиксига синоним бўлиб келади: *йаздың ыссысында адам дым тэз сувсыйды:сувсырыйды*. ҚўШда ёнма-ён келган **й** ундошининг таъсирида **а** унлиси **ы\и** унлиси билан алмашилиши меъерий ҳол саналади. *Күлимсирә* сўзида **-сирә** аффикси **-лә** аффиксига синоним бўлиб келиши мумкин: **күлимсирәп сөйләп:күлимләп сөйләп** дым ичи баврыңа кирип кэтәди Қорақалпоқ тилида ҳам мазкур ҳолат кузатилади. Ўзбек адабий тилида *сенсирамоқ* ва *сенламоқ*, *сизламоқ* ва *сизсирамоқ* сўзлари фаол ишлатилади. Бу сўзлар айнан бир маънони ифодалайди. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да фақат *сенсирамоқ* шакли қайд қилинган, лекин *сизламоқ:сизсирамоқ* шакли эътибордан четда қолган.

ҚўШда феъл ясовчи бошқа аффикслар ҳам ўзаро синоним бўлиб келиш хусусиятига эгадир. Масалан, феъл ясовчи **-ы**, **-и** аффикси *кам* равишига қўшилиб келганда, худди шу сўзга қўшилиб келувчи, ясовчи **-ай** аффиксига синоним бўлиб келади ва нарса-буюмнинг ўзакдан англашилган ҳолатга киришини билдиради: *кәми:кәмәй*; арчадағы пул *кәмәйип* қапты:*кәмип* қапты. **-Ай** аффикси шу маънода *зор зўр* сўзига қўшилиб келиб, **-ық**, **-ик** аффиксига синоним бўлиб кела олади: **зорық:зорай**; *йарасы зорайип кәтти:йарасы зорыгып кәтти*; **қозы:қозга** бу сўзнинг ўзаги **қоз** (кўз) бўлиб, унга орттирма даража кўрсаткичи қўшилган, иккинчи ҳолатда эса, **-ға** аффикси қўшилган, бу ҳам орттирма даража кўрсаткичи бўлиб, айрим ҳолатларда **-ғат** шаклида ишлатилади.

Хулоса шуки, ҚўШда кўпгина феъл ясовчи аффикслар ўзаро синонимик муносабатда бўла олади. Мазкур ҳодиса аффиксларнинг қандай ўзакка қўшилаётганликлари, қандай маънода қўлланаётганликлари билан бевосита боғлиқдир. Шунингдек, синонимик муносабатга киришаётган аффиксларнинг ҳаммаси ҳам кўп маъноли аффикслардир. Аффиксларнинг ана шу хусусияти ҳам улар ўртасидаги синонимик муносабатни таъминловчи асосий воситадир.

Адабиётлар

КОНОНОВ, А. Н. (1960). *Грамматика современного узбекского литературного языка*. -М., Л: Наука.

ТОЖИЕВ, Ё. (1991). *Ўзбек тилида аффиксал синонимия*. Тошкент: Университет.

ҒУЛОМОВ, А. Ғ. (1947). *Об Аффикса –ла в Узбекском Языке*. -В сб. Ученые записки, вып. I, Ташкент: Фан.

ҒУЛОМОВ, А. Ғ. (1984). *Феъл*. Тошкент: Фан.

Ўзбек Тилининг Изоҳли Луғати. (1981). т. II, Москва.

PROF. DR. BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLCİLİK ARAŞDIRMALARINDA SÖZ YARADICILIĞI MƏSƏLƏLƏRİ

Pervin EYVAZOV*

Xülasə

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi və müasir vəziyyəti haqqında ətraflı tədqiqatlar aparmış Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında önəmli yer tutan məsələlərdən biri də Türkcənin leksik-semantik sistemidir. Elmi məsələlərə daha çox problematik tərzdə yanaşan B. Çobanzadə Türkcənin leksik-semantik sistemi ilə bağlı araşdırmalarını sistemli şəkildə aparmışdır. Bu istiqamətdə B. Çobanzadə Azərbaycan dilində leksikanın inkişaf tarixinə diqqət yetirmiş, onu digər Türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb etmişdir.

B. Çobanzadənin Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin leksikasının öyrənilməsi istiqamətində önəm verdiyi məsələlərdən biri də söz yaradıcılığı prosesidir. Bu baxımdan müəllif öz tədqiqlərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində leksik şəkilçilərin roluna daha geniş yer ayırmışdır. B. Çobanzadə Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının üç yolunu göstərmişdir: a) leksik şəkilçilər vasitəsilə; b) iki sözün birləşməsi yolu ilə; c) əcnəbi sözləri nümunə götürərək onlara uyğun söz yaratmaqla - kalka üsulu ilə.

Görkəmli Türkoloq morfoloji yolla söz yaradıcılığından bəhs etmədən öncə, ilk növbədə, kök və şəkilçi anlayışlarına aydınlıq gətirmiş, onların fərqli xüsusiyyətlərinin və dildəki funksiyalarının izahını vermiş, yeri gəldikcə, dilin dərin qatlarına baş vuraraq, bəzi morfemlərin tarixi-müqayisəli təhlilini aparmışdır. Özü də bu təhlillər təkcə Azərbaycan dili üzərində yox, Türk dilləri kontekstində aparılmışdır. Qeyd edək ki, dilçi alim arxaik şəkilçilərdən bəhs edərkən sözlərin morfeim tərkibinin etimoloji aspektdən izahını verməmiş, sadəcə şəkilçilərin adını çəkməklə onlara aid nümunələr təqdim etmişdir. Bu mənada, məqalədə B. Çobanzadənin təqdim etdiyi bir çox arxaik şəkilçilər: -saq, -sək, -çın, -çin, -ca², -ça², -ğaul, -qaul, -taq, -tuq və s. morfeimlər müasir Türkoloqların fikirləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil və tədqiq olunur.

Açar Sözlər: B. Çobanzadə, Türk Dilləri, Azərbaycan Dili, Söz Yaradıcılığı, Leksik Şəkilçilər, Arxaik Şəkilçilər, Etimologiya.

PROF. DR. BEKİR ÇOBANZADE'NİN DİLCİLİK ARAŞTIRMALARINDA KELİME TÜRETME MESELELERİ

Özet

Türk lehçelerinin, özellikle Azerbaycan Türkçesinin tarihî ve çağdaş durumu hakkında ayrıntılı araştırmalar yapmış olan Bekir Çobanzade'nin bilimsel çalışmalarında önemli yer tutan konulardan biri de Türkçenin leksik-semantik yapısıdır. Bilimsel konulara daha çok tartışmalı tarzda yaklaşan B. Çobanzade, Türkçenin leksik-semantik yapısı ile ilgili araştırmalarını sistemli şekilde yapmıştır. Bu doğrultuda B. Çobanzade Azerbaycan Türkçesinde söz varlığının gelişme tarihine dikkat çekmiş, onu diğer Türk lehçeleri ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

B. Çobanzade'nin Türk lehçelerinin, aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinin leksikolojisinin öğrenilmesi yönünde önem verdiği konulardan biri de kelime oluşturma -

* Arş. Gör., Azerbaycan, Bakü. Bakü Devlet Üniversitesi, Türkoloji bölümü, el-mek: pervin.bdu@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9202-6301>

türetmə sürecidir. Bu açıdan yazar kendi çalışmalarında Azerbaycan Türkçesinin söz varlığının zenginleşmesinde yapım eklerinin görevlerine daha geniş yer ayırmıştır. B. Çobanzade Azerbaycan Türkçesinde kelime oluşturmanın üç yolunu göstermiştir: a) Yapım ekleri aracılığıyla; b) İki sözün birleşmesi yolu ile; c) Yabancı sözleri örnek alarak onlara uygun söz oluşturmakla - kalka yöntemi ile.

Ünlü Türkolog morfolojik yolla kelime oluşturma usullerinden bahsetmeden önce, öncelikle, kök ve ek kavramlarına açıklık getirmiş, onların farklı özelliklerinin ve dildeki fonksiyonlarının izahını vermiş, yeri geldikçe, dilin derin aşamalarına baş vurarak, bazı sözcük ve eklerin tarihî-karşılaştırmalı analizini yapmıştır. Bu analizler sadece Azerbaycan Türkçesi üzerinde değil, Türk lehçeleri kapsamında gerçekleştirilmiştir. Şunu da belirtelim ki, bilim adamı arkaik eklerden bahsederken kelimelerin morphem içeriğinin etimolojik açıdan izahını vermemiş, sadece ekleri göstermekle onlara ait örnekler sunmuştur. Bu anlamda, makalede B. Çobanzade'nin sunduğu birçok arkaik ekler: -sak, -sek, -çın, -çin, -ca², -ça², -ğaul, -gaul, -tak, -tuk vb. morphemler çağdaş Türkologların fikirleri ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: B. Çobanzade, Türk Lehçeleri, Azerbaycan Türkçesi, Kelime Oluşturma, Yapım Ekleri, Arkaik Ekler, Etimoloji.

WORD FORMATION PROBLEMS IN THE RESEARCHES ON LINGUISTICS OF PROFESSOR BEKIR CHOBANZADEH

Abstract

One of the problems taking the important place in creativity of Bekir Chobanzadeh conducting extensive researches concerning history and the modern provision of Turkic languages, including Azerbaijan language is the lexico-semantic system of Turkic languages. B. Chobanzadeh belonged to scientific problems problematically, conducted the researches connected with the lexico-semantic system of Turkic languages systematically. In this direction B. Chobanzadeh paid attention to history of development of lexicon of Azerbaijan language, investigating it in the comparative relation.

One of problems in studying of lexicon of Turkic languages, including Azerbaijan language to which B. Chobanzadeh gave importance is word formation process. In this regard the author gave the extensive place of a role lexical the terminations in enrichment of Azerbaijan language. B. Chobanzadeh showed 3 directions in word formation of Azerbaijan language.: a) by means of the lexical terminations, c) by means of merge of two words, c) by means of word formation from the foreign words taken as an example.

The outstanding turcologist to the description of word formation in the morphological way, first of all explained concepts a root and the terminations, explained their distinctive features and functions in language. As required, entering deep layers of language, gave the historical comparative analysis of some morphemes. This analysis was carried out on a basis not only Azerbaijan language, but also other Turkic languages. It should be noted that the scientist telling about archaic the terminations, does not give morphological explanation of morphemic maintenance of words, and calls them and represents concerning them examples. The archaic terminations -saq, -sək, -çın, -çin, -ca², -ça², -ğaul, -qaul, -taq, -tuq presented in article, are described and investigated in comparison with views of modern turcologists.

Key Words: B. Chobanzadeh, Turkic Languages, Azerbaijan Language, Word Formation, Lexical Terminations, Archaic Terminations, Etymology.

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi və müasir vəziyyəti haqqında ətraflı tədqiqatlar aparmış Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında önəmli yer tutan məsələlərdən biri də Türkcənin leksik-semantik sistemidir. Düzdür, müəllifin əsərlərində müasir dilçilikdəki kimi leksika adıyla xüsusi bölməyə rast gəlinmir. Ancaq məsələlərə daha çox problematik tərzdə yanaşan B. Çobanzadə Türkcənin leksik-semantik sistemi ilə bağlı araşdırmalarını sistemli şəkildə aparmışdır. Bu istiqamətdə B. Çobanzadə Azərbaycan dilində leksikanın inkişaf tarixinə diqqət yetirir, onu digər Türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edir.

1. Sözlün morfeim tərkibi: kök və şəkilçi haqqında B. Çobanzadənin fikirləri

B. Çobanzadənin Azərbaycan dilinin leksikasının öyrənilməsi istiqamətində önəm verdiyi məsələlərdən biri də söz yaradıcılığı prosesidir. Bu baxımdan müəllif öz tədqiqatlarında Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində leksik şəkilçilərin roluna daha geniş yer ayırmışdır. Müasir Kırım-tatar dilçisi Nariyə Seyidametova yazır ki, “B. Çobanzadənin söz yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlarında bir neçə vacib tendensiyanı müşahidə etmək olar:

1) Sözlərin strukturunda baş verən tarixi dəyişikliklərin təsvirində özünü göstərən sinxronlaşdırma və diaxroniya arasında fərq qoyma tendensiyası;

Göründüyü kimi, B.Kurtene və onun məktəbinin konsepsiyası B. Çobanzadənin söz yaradıcılığında sinxronlaşdırma və diaxroniya ilə bağlı fikirlərinə müəyyən təsir göstərmişdir ki, burada sinxron və tarixi yanaşmalar arasında fərq qoymaq, müasir dil proseslərini nəzərə almaq lazımdır.

2) Sözləri yaranma üsullarına görə mənə cəhətdən ayırma tendensiyası (söz yaratmada mənə uyğunluğunun nəzərə alınması);

3) Ad və feil düzəldən leksik şəkilçilərin derivatoloji imkanlarının inkişafında ortaya çıxan “törəmə mənə” konsepsiyasını yaratma tendensiyası” (Seyidametova, 2014: 74-75).

Ümumiyyətlə, B. Çobanzadə Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının üç yolunu göstərir: a) leksik şəkilçilər vasitəsilə (*açğıc* – *anaxtar*, *uçğıc* – *təyyarə* və s.); b) iki sözün birləşməsi yolu ilə (*alış-veriş*, *atıb-tutmaq* və s.); c) əcnəbi sözləri nümunə götürərək onlara uyğun söz yaratmaqla (*avul xocalığı* – *сельское хозяйство*). Göründüyü kimi, müəllif burada *kalka* üsulunu nəzərdə tutmuşdur.

Görkəmli Türkoloq morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesinə keçməzdən öncə, ilk növbədə, kök və şəkilçi anlayışlarına aydınlıq gətirir, onların fərqli xüsusiyyətlərinin və dildəki funksiyalarının izahını verir, yeri gəldikcə, dilin dərin qatlarına baş vurur, bəzi morfeimlərin tarixi-müqayisəli təhlilini aparır. Özü də bu təhlillər təkcə Azərbaycan dili üzərində yox, Türk dilləri kontekstində aparılır.

B. Çobanzadə Türkcədəki sözləri bugünkü kimi quruluşca üç yerə ayırır: a) bəsit damar; b) yapma damar; c) qoşma (mürəkkəb) damar.

Tədqiqatçı izahata sadə sözdən - kök (damar) anlayışından başlayır: “Damar sözün əsli, əski təbirlə desək, cövhəridir; sözün mənasını daşıyan damardır” (Çobanzadə, 2007b: 123). Növbəti izahında isə artıq kök morfeimin xüsusiyyətini tam xarakterizə edir: “Bir sözün damar sayıla bilməsi üçün dildə bulunan bütün şəkilçiləri ala bilməsidir” (Çobanzadə, 2007c: 99). Göründüyü kimi, müəllifin fikirləri bu gün də məzmunca öz aktuallığını saxlayır.

B. Çobanzadə şəkilçi morfeimdən daha geniş bəhs edir; onun qrammatik əlamətlərini – sözyaratma və əlaqələndirmə funksiyalarını açıqlayır: “Şəkilçilər sözə əlavə olunaraq onların mənə və şəkildə az-çox dəyişmələrinə səbəb olur. Bunun üçün də onlara “şəkilçi”, yəni “sözün şəklini dəyişdirən” deyirik” (Çobanzadə, 2007b: 123). Tədqiqatçının qeydləri içərisində daha orijinal bir fikirlə qarşılaşırıq ki, bu da şəkilçinin kommunikativ rolunun insan psixologiyası ilə əlaqələndirilməsidir. Alimin hələ ki başqa müəlliflərdə rast gəlmədiyimiz bu mülahizələri

dilçiliyimiz üçün maraqlı faktıdır: “Hər halda burası bəllidir ki, şəkilçilər psixoloji-ruhi tədinin nəticəsidir. İnsan zehində sözləri şəkilçilərinə görə təsnif edir. Psixoloji nöqteyi-nəzərdən alındıqda, damar və ya əsas zehni tədaidə bir-birinə bənzəməyən parçalar olduğu kimi, şəkilçilər də bir-birinə bənzəyən parçalar, söz cüzləridir. Canlı dildə və onun sərfində damarı və şəkilçini ayırmaq üçün başlıca əsas budur” (Çobanzadə, 2007c:111).

B. Çobanzadənin doğru qeyd etdiyi kimi, əslində şəkilçilər tarixən müstəqil mənaya malik sözlər olmuş, lakin sonradan get-gedə öz funksiyalarını itirib şəkilçi halına gəlmişlər. Məsələn, alim *aparmaq* feilinin tarixi ilə də bağlı maraqlı fikir səsləndirir: bu söz *alıp+varmaq* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır (Çobanzadə, 2007b: 99). Müəllifin fikrincə, burada *alıb* sözü öz funksiyasını itirərək, əslində Türk dilləri üçün xarakterik olmayan ön şəkilçiyə (-a) çevrilmişdir. Krım-Tatar Türkcəsində də *alıp gəlmək* və *alıp getmək* ifadələrinin *aketmək* və *akəlmək* şəkillərində işlənməsi bunu bir daha sübut edir (Çobanzadə, 2007a: 47). Avstriyalı Türkoq Andreas Tietze *aparmaq* feilini *apar=alıb (almaq)+bar (getmək)* sözlərindən yarandığını qeyd edir (Tietze, 2002a:186). Tuncər Gülənsoy *alıp* sözünün qısalmış *ap* hissəsi ilə *var* feilinin *ar* hissəsinin birləşməsindən əmələ gəldiyini irəli sürür (Gülənsoy, 2007a: 73). Türkiyə dilçisi İsmət Zəki Əyyuboğlu isə bu fikirlərə qəti etiraz edərək, *aparmaq* feilinin *ap* təqlidi sözü ilə *-ar* şəkilçisindən yarandığını iddia edir (Əyyuboğlu, 1991: 34). Beləliklə, bütün hallarda sözün kökündə *almaq* feilinin dayanması aydın şəkildə izah olunur. Deməli, B. Çobanzadənin yanaşması doğrudur.

Biz bu gün də Azərbaycan dilində leksik vahidlərin lüğəvi mənalı söz → köməkçi söz → şəkilçi istiqamətində desemantikləşməsinə müşahidə edə bilirik. Beləliklə, dildə yeni şəkilçilərin meydana gəlməsi fikrin və yeni anlayışların ifadə olunmasında mühüm rol oynayır. Bu mənada, şəkilçilər, B. Çobanzadənin qeyd etdiyi kimi, dildə mühüm bir funksiyaya həyata keçirir: “Şəkilçilər bizim dilimiz üçün ən qiymətli **sözlərdir** (şəkilçilər tarixən müstəqil leksik vahidlərdən tördəyi üçün müəllif dil vahidi anlamında **söz** terminini işlədir – E.P.); bunlar olmazsa, danışq dili qabil olmazdı. Bunların rolunu ağacların, nabatların canlanmasına xidmət edən faydalı mikrobların roluna bənzətmək qabildir. Şəkilçilər sayəsində dil canlanır, hərəkətə gəlir, sözlər bir-birinə bağlanır, bir damardan bir neçə söz meydana gətirmək olar” (Çobanzadə, 2007b: 130).

Dilçi alim köklə şəkilçinin münasibətindən danışarkən Türk dilləri üçün önəm daşıyan bir məsələni xüsusilə qeyd etməyi unutmur. Məlumdur ki, Azərbaycan dili morfoloji quruluşu etibarilə aqlütinativ dillərə daxildir. Burada əsas məqam köklə şəkilçinin birləşmə spesifikasiyasıdır ki, bu da morfonoloji aspektdə sözlərin inkişafı üçün müəyyən istiqamət verir. B. Çobanzadə bu dil faktını aydın şəkildə belə izah edir: “Sözlə şəkilçinin bir-birinə möhkəm surətdə yapışması üçün üç əsas şərt daha vardır: a) Şəkilçi damarın ahənginə tabe olmalıdır; b) Şəkilçinin baş samitəsi ilə damarın son samitəsi sağırılıq və sadəlik cəhətdən bir-birinə uymalıdır; c) Şəkilçi ilə damar bir-birinə vurğu ilə bağlanmalıdır” (Çobanzadə, 2007b: 127).

Məlumdur ki, dilçiliyimizdə *sözün əsası* məsələsi bugün də mübahisəli qalmaqdadır. Qrammatika kitablarında ya sözdəyişdirici şəkilçi olan hissəyə kimi, ya düzəltmə sözlər, ya da kök morfem əsas hesab olunmasına baxmayaraq, bu fikirlər özünü tam şəkildə doğrultmur. Çünki flektiv dillərə xas olan *əsas* anlayışını türk dilləri üzərində tətbiq etmək uyğunsuzluq yaradır. “Məsələ ondadır ki, müasir türk dillərində kök və əsas üçün bir-birindən fərqli dil faktı yoxdur. Flektiv dillərdən fərqli olaraq, türk dillərində söz kökü, bir qayda olaraq, leksik mənaya malik olan sözə bərabər olur” (Seyidov, 2006: 42). Dilçilikdə bu problemin ilk şərhçilərindən biri olan B. Çobanzadə düzəltmə sözü *əsas* hesab edir: “Damarla sözyapıcı şəkilçidən ibarət qismə *əsas* (**очоба**) deyilir: “damar+sözyapıcı şəkilçi = əsas” (Çobanzadə, 2007c: 110). Ancaq Y.Seyidov, kök və əsas anlayışlarını haqlı olaraq bir-birindən ayırmır və yazır ki, *öyrən, öyrət, öyrəş* və s. bu kimi sözlər türk dillər üçün müstəsna dil faktıdır və bu dillərdə geniş mənada kök və əsas fərqləri qeyd etməyə haqq vermir (Seyidov, 2006: 44).

B. Çobanzadə doğru olaraq bildirir ki, dili şəkilçisiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Xüsusilə də leksik şəkilçilər həm yeni sözlərin yaranmasında, həm də əcnəbi sözlərin dilə kütləvi axınının qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır: “Əgər sözyapıcı şəkilçilər olmasaydı, dilimiz bir-neçə yüz damardan ibarət olub qalardı və bunlarla danışmaq, fikir bəyan etmək ola bilməzdi. Sözyapıcı şəkilçilər yalnız sözlərin sayını ziyadələşdirmək və artırmaqla qalmaz; bəlkə də bu sözlər vasitəsilə damağımızda doğan yüzlərcə, minlərcə fikirlərin anlaşılmamasına xidmət edir” (Çobanzadə, 2007b: 138).

B. Çobanzadə leksik şəkilçiləri tarixi baxımdan iki qrupa ayırır: birincisi, “canlı” leksik şəkilçilər, yəni bu gün də dilimizdə mövcud olan şəkilçilər; ikincisi, “cansızlaşmış”, yəni söz tərkibində daşlaşmış leksik şəkilçilər. Müəllif canlı leksik şəkilçilərdən bəhs edərkən də onlardan bəzilərinin ($-in^4$, $-ca^2$, $-aq^2$, $-laq^2$ və s.) bir sıra sözlərdə daşlaşaraq kökün tərkib hissəsinə çevrildiyini qeyd edir.

B. Çobanzadə leksik şəkilçiləri təhlil edərkən bəzilərinin mənşəyi haqqında danışır, hətta onların digər Türk dillərində işlənmə tezliyinə də nəzər yetirir. Ümumiyyətlə, şəkilçilərin mənşəyi haqqında danışmaq dilçilikdə bir sıra məsələlərin düzgün həllinə yol açır. S.Cəfərov yazır: “Söz yaradıcılığına aid şəkilçilərin mənşəyi etibarilə qruplaşdırılması bir sıra məsələlərin düzgün həllini asanlaşdırır. Beləliklə, hər hansı bir şəkilçinin ayrılıqda mənşəyindən bəhs etmək üçün zəmin hazırlayır, bir sıra omonim şəkilçilərin fərqlənməsinə kömək edir, dilin tarixi inkişaf məsələlərini işıqlandırır” (Cəfərov, 1960: 35). Ona görə də B. Çobanzadə leksik şəkilçilərdən danışarkən bir sıra məsələləri aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan dilinin tarixinə müraciət edir.

2. Arxaik leksik şəkilçilər və onların müasir dildəki izlərinə dair B. Çobanzadənin mülahizələri

B. Çobanzadə sözün tərkib hissəsinə çevrilmiş arxaik şəkilçilər haqqında yazır: “Damarların çoxusu Türk-Tatar dillərində yapma olduğu halda, bəsit şəkllə girmişlərdir. Bunun səbəbi əvvəlcə bu şəkilçi ilə birləşən damarın və ya damara əlavə olunan şəkilçinin artıq dildən qeyb olması, xüsusi bir təbir ilə “cansızlanmasıdır”. Məsələn: *hara, dürlü, ocaq, üzrə, yaxın, sonra, kimi ...* Bunları bu gün lisani şüurumuzda şəkilçi və bəsit damara ayırmaq mümkün deyil, çünki belə bir ayırmadan sonra qalacaq şəkilçi və damarlar bugünkü Azəri dilində canlı olaraq yoxdur” (Çobanzadə: 2007b: 101).

B. Çobanzadənin müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığında iştirak edən leksik şəkilçilər haqqında fikirləri müasir tədqiqatlarla üst-üstə düşdüyündən, həmçinin mövzumuza uyğun olaraq biz diqqəti, ilk növbədə, alimin arxaik və ya müasir dil baxımından söz tərkibində daşlaşmış leksik şəkilçilər barəsindəki mülahizələrinə yönəltmək istərdik. Qeyd edək ki, dilçi alim arxaik şəkilçilərdən bəhs edərkən sözlərin morfem tərkibinin etimoloji aspektdən izahını vermir, sadəcə şəkilçilərin adını çəkir və onlara aid nümunələr təqdim edir. Ancaq biz B. Çobanzadənin şərhəziz olaraq verdiyi bu faktları elmi dəyəri baxımından ətraflı izah etməyi münasib sayırıq. Tədqiqatçı tarixən söz yaradıcılığında iştirak edən aşağıdakı şəkilçi morfemlərdən bəhs etmişdir:

-saq, -sək şəkilçisi: *bağırmaq, sarımaq, yüksək, dutsaq*. Tədqiqatçı qeyd edir ki, bu şəkilçi Sibir və Altay Türk ləhcələrində hələ də öz varlığını saxlamaqdadır (Çobanzadə, 2007c: 130). R.Əskər yazır ki, “insan və heyvan orqanlarının adlarında görünən bu şəkilçi əsərdə (DLT-də) cəmiyyəti bir neçə sözdə müşahidə olunur. Məsələn: kuruğ-sak “mədə, qursağ” (Kaşğari, 2006: 479), bağır+suk “bağırmaq” (Kaşğari, 2006: 479), tolar-suk “ayaq dabanı”. Bu söz ən çox heyvanların dabanı üçün işlənir” (Əskər, 2008: 157). B. Çobanzadənin təqdim etdiyi sözləri təhlil etmək üçün biz bəzilərdən ayrı-ayrılıqda bəhs etməyi uyğun sayırıq.

Bağırmaq sözünü T. Gülənsoy bağır+suk(/suh) şəklində ayırır və kökünün *bağır* leksemi olduğunu bildirir (Gülənsoy, 2007a: 102). Andreas Tietze sözün tarixən *bağarsuk//bağarsık//bağirsuk//bağirsak* formalarında təkamül etdiyini və kökünün *bağır* (ciyər,

köks və bağırsağ orqanlarında boşluğa verilən ümumi ad) lekseminə dayandığını göstərir (Tietze, 2002a: 260). İ. Z. Əyyuboğlu da *bağır* sözünü tarixən *qarın boşluğu* (əsas mənası: qarın boşluğunda olan) mənasında işləndiyini göstərir (Eyuboğlu, 1991: 65). Deməli, B. Çobanzadənin təqdimatı bu fikirlərlə üst-üstə düşür.

Sarımsaq sözü DLT-ə sarmusak//samursak formalarında işlənmişdir (Kaşğari, 2006, c.1: 98). Həmin şəkillərə diqqət yetirən T. Gülənsoy sözü *sar+ım+sak* formasında kök və şəkilçiyə ayıraraq metateza nəticəsində bu qəlibə düşdüyünü qeyd etmişdir: “Sarı – bir şeyi sarmaq deməkdir. Ancaq *sarımsaqın* təbii quruluşunun bir-birinin üzərinə sarılmış dişlər olduğu diqqətə alınarsa, ən uyğun variant kökün *sar* feilinə dayanmasıdır” (Gülənsoy, 2007b: 736-737).

İ. Z. Əyyuboğlu isə sözü *sarı+m+sak* şəklində hissələrə ayırır və buradakı *sarı* kökünü iki mənə ilə əlaqələndirir: 1) yetişdikdən sonra üzərini bürüdüğü təbii rəngi, yəni sarımtıl rəng (müəllif buna əsas önəm verir); 2) *bir-birinə sarılmaq* mənasında (Eyuboğlu, 1991: 584).

A. Zayakovsi'nin sözün kökünü *sar* feili ilə əlaqələndirməsini düzgün hesab etməyən türkiyəli alim Hasan Eren nədənsə bu sözün monqolcadan alındığını iddia edir (Eren, 1999: 356). Fikrimizcə, *sarımsaq* sözünün kökündəki *sar*, *sarım* morfemləri onun təbii quruluşu ilə bağlı olub, T. Gülənsoy'un da dediyi kimi, *bir-birinə sarılmış dişlər* mənası şəklində təqdimi daha ağılabatandır. Göründüyü kimi, B. Çobanzadə'nin mövqeyi öz elmi reallığını bu gün də saxlamaqdadır.

Yüksək sözü DLT-də kök olaraq *yüksə* (yüksəlmək, uzanmaq) şəklində verilmişdir (Kaşğari, 2006, c.4: 712). İ. Z. Əyyuboğlu leksemin *yük* (şişmək, qabarmaq, yuvarlanmaq, yığılmaq və s.) feil kökündən yarandığını göstərir, şəkilçi haqqında isə yazır ki, *-sək* şəkilçisi *-sak//sük* şəklində də tələffüz olunur. Bu şəkilçinin digər bir özəlliyi odur ki, artırıldığı kökə qabartma, böyümə mənalarını qazandırır (Eyuboğlu, 1991: 772). T. Gülənsoy da kökün *yüg//yük* olduğunu göstərərək yazır ki, yuxarı (*yüg+aru*) sözü də eyni kök və mənadan törəmişdir (Gülənsoy, 2007b: 1189). Bugün dilimizdəki *yüksək*, *yüksəl* sözlərinin morfeim tərkibinə diqqət yetirəndə həmin leksik vahidin *yük//yüg* kökünə dayandığını düşünmək olar.

-çın, -çin şəkilçisi: *göyərçin*, *bildirçin*, *sığırçın*, *darçın*. Bu şəkilçi DLT-də nadir hallarda işlənmişdir: *balıqçın* (Əskər, 2008: 212). B. Çobanzadə'nin təqdim etdiyi sözlər bu gün sadə olsalar da, onların hər birinin fərqli etimoloji izahı vardır.

Göyərçin. Bu söz DLT-də *kökürçün* şəklində işlənmişdir (Kaşğari, 2006, c.3: 363). A. Tietze sözün arxaik formasını *gögərçin* şəklində qeyd edərək kökün *gögər//gövər* olduğunu, *-çin* şəkilçisinin isə heyvan və xüsusilə quş adlarına artırılan morfeim kimi işləndiyini göstərir (Tietze, 2009b: 168). T. Gülənsoy leksemi *kög(kök)+ür+çün* şəklində hissələrə ayırır (Gülənsoy, 2007b: 399). İ. Z. Əyyuboğlu *göy* sözünün mavi rəng mənasını verib, *-ər* şəkilçisi ilə yaranan *göyər* sözündən *göyərçin* (yəni boynu, qanadları mavi, yaşıl kimi dəyişik rəngə malik olduğundan) isminin meydana çıxdığını bildirir (Eyuboğlu, 1991: 306-307).

Bildirçin sözünün kökü, dilçilərin ümumi fikrinə görə, *bildir/bıldır* lekseminə dayanır. T. Gülənsoy sözün arxaik formasının *buldursın* şəklində olduğunu göstərərək kökün Türkcədə omonimik mənə daşdığını qeyd edir: 1) bildir - ildə bir dəfə, əvvəlki il; 2) bıldır-bıldır – yağlı ət, ətləri sallanan. Ancaq müəllifin qənaəti budur ki, bildirçinlər köçəri quş olub, ildə bir dəfə gəldikləri üçün sözün kökü *bildir* (bir ildir) mənası ilə bağlıdır (Gülənsoy, 2007a: 141). A. Tietze isə əti yağlı, kök quş olduğu üçün “bildirçin”in *bıldır-bıldır* sözündən əmələ gəldiyini qeyd edir (Tietze, 2009a: 332). İ. Z. Əyyuboğlu yazır: “Yalnız payız aylarında görülüb ovlandığından, ildə bir dəfə, ya da bir il əvvəl görülən mənasında *bildir* sözündən meydana gəlmişdir. *-çin* şəkilçisi isə türkcələrdə aktiv işlənir” (Eyuboğlu, 1991: 89).

Sığırçın sözü DLT-də *sığırçık//sığırçuk* şəkillərində qeydə alınmışdır (Kaşğari, 2006, c.1: 482). T. Gülənsoy sözün *camış* mənasını verən “sığır”dan yarandığını qeyd edir (Gülənsoy, 2007a: 766). Ə. Dəmirçizadə də bu sözün *sığır* kökünə *-çin* şəkilçisinin (*sığır* içində olan quş mənasında) əlavə olunması ilə əmələ gəldiyini bildirir (Kazımov, 2009: 74). İ. Z. Əyyuboğlu isə

sözügədən leksik vahidin etimologiyasının sığ/sıq (qalın, yoğun, sıx, böyük) kökünə dayandığını, *-ır* şəkilçisi artırılmaqla da *sığır* ismi düzəltiyini qeyd edir (Eyuboğlu, 1991: 596).

Hər üç ismin tərkibinə görə etimoloji təhlili onu göstərir ki, B. Çobanzadənin arxaik *-çin* şəkilçisinin söz yaradıcılığındakı roluna münasibəti bugün də Türkoloqların elmi qənaətləri ilə səsləşir. Ancaq *darçın* sözünün tərkibinə görə təhlili ilə bağlı mülahizələr bir qədər fərqlidir.

Darçın sözünü (yunanca *kinnamomon*) Ə. Dəmirçizadə belə ayırır: *dar* – farsca *daru* (dərman); *çin* – *Çin* deməkdir, yəni Çin dərmanı (Kazımov, 2009: 74). A. Tietze də eyni mövqedən yanaşaraq nisbətən fərqli: *dar* – ağac, *çin* – Çinə aid formasında təhlil edir. Müəllif belə izah edir ki, cənubi Asiya mənşəli bir ağacın qabığından əldə edilən ədva olduğu üçün *darçın* sözünün mənası *Çin ağacı* deməkdir (Tietze, 2002a: 563). H. Eren də oxşar fikri səsəndirərək yazır ki, bu söz ərəbcədə *darşını*, Tibetçədə isə *dal çini* şəklində işlənir (Eren, 1999: 395). Biz də bu qənaətdəyik ki, *darçın* sözü Türk dillərinə fars dilindən keçmişdir və onun etimoloji təhlili göstərir ki, ləksem düzəltmə yox, mənşəcə mürəkkəb sözdür.

-ca², -ça² şəkilçisi: *qarınca, incə, qoca* və s. Bu şəkilçi məlum olduğu kimi, DLT-də, əsasən, əzizləmə-küçültmə mənalı isimlər yaratmışdır: *karın+ça – qarşıqa, ka+ça – qab*. Həmin şəkilçi ilə *neçə* və *barça* (bütün, hamısı) sözləri də düzəlmişdir (Əskər, 2008: 157). S. Cəfərov qeyd edir ki, bu şəkilçi müasir dilimizdə işlənən *-cıq⁴* morfeminin əski variantı olan *-caq, -cek, -coq, -çök* şəkilçisindən törəmişdir. Deməli, *-caq, -cek, -coq, -çök* şəkilçisindən müstəqil mənə xüsusiyyətlərinə malik iki cür: 1) *-cıq⁴* və *-ca²* şəkilçiləri törəmişdir (Cəfərov, 1960: 74). *Qarınca* (qarşıqa) sözünün də DLT-də *karınçak* (Kaşğari, 2006, c.1: 479) şəklində işlənməsi bunu sübut etmiş olur. Bu mənada, biz B. Çobanzadənin nümunə olaraq verdiyi sözlərin etimologiyası haqqındakı fikirlər üzərində dayanmaq istərdik.

Qarınca sözünü tərkibini T. Gülənsoy belə ayırır: *kar*<*kur* (kəmər, qurşaq)+*ın+ça* (küçültmə şəkilçisi) (Gülənsoy, 2007a: 469). İ. Z. Əyyuboğlu *qarınca* ləksemnin *qazmaq, eşmək, açmaq, oymaq, toplaşmaq* mənalarını verən *kar* kökündən yandığını qeyd edir. Müəllif yazır ki, bu gün Türk dilində “başım karıncalandı” (başım qarışdı), “tüfəğin namlusu karıncalandı” (tüfəngin lüləyində kiçik oyuqlar açıldı) kimi xalq deyimlərinin işlənməsi mənə etibarilə sözün həmin kökdən törədiyini göstərir (Eyuboğlu, 1991: 380). İ. Z. Əyyuboğlu’nun kökün mənası ilə bağlı verdiyi izahatlarda *qarınca* (qarışqa) aid əlamətlər olduğundan (oymaq, qazmaq, toplaşmaq) onun fikrini qəbul eləmək olar.

İncə sözü DLT-də *yinçə* şəklində işlənmişdir (Kaşğari, 2006, c.3: 330). Bəzi qaynaqlarda bu sözün *yinç* – gücünü itirmək, zəifləmək sözü ilə *-ga* şəkilçisinin birləşməsindən törədiyi qeyd olunur (www.etimolojiturkce.com). İ. Z. Əyyuboğlu isə bu sözün qədimTürkcədə *tük, qıl* mənasını verən *in* (DLT-də *yin* şəklində verilib) sözündən meydana gəldiyini göstərir: yəni *incə - түк kimi nazik* (Eyuboğlu, 1991: 348).

Qoca sözü *yaşlı* mənasında istinad etdiyimiz mənbələrdə sadə söz kimi verilmişdir. T. Gülənsoy göstərir ki, Türkcədə *qoca//koca* sözünün üç mənası var: 1) ər, 2) iri, geniş 3) yaşlı (Gülənsoy, 2007a: 529). B. Çobanzadə sözün mənasını konkret olaraq açıqlamadığından, fikrimizcə, onun verdiyi *qoca* sözü *ər, həyat yoldaşı* mənasındadır. Çünki o dövrdə bu söz dilimizdə *ər* sözü ilə paralel işlənilib: *Onun cadusunda mən bir hikmət görmüşəm ki, əgər istəsə, bu saatda mənə qocamdan boşadar* (Axundzadə, 2007: 55) T. Gülənsoy bu sözün əski Türkcədə *qoç* sözündən (koç+a=koç - erkək qoyun) törədiyini göstərir (Gülənsoy, 2007a: 529). Deməli, hər bir halda B. Çobanzadə’nin *qoca* sözündə *-ca* morfemini şəkilçi kimi düşünməsi fikri müasir tədqiqatlarda özünü doğrultmur.

-ğaul, -qaul, -ul, -ül, -vul, -vül şəkilçisi. B. Çobanzadə hazırda bu şəkilçinin izlərinə *qırqovul, qarovul* sözlərində rast gəldiyini qeyd edir. Müəllif vaxtilə bu şəkilçinin dövlət vəzifələrinə aid leksik vahidlərin yaranmasında fəal iştirak etdiyini bildirir: “Daha XIV-XV əsrlərdə (bu, monqolların hakimiyyəti dönməsinə təsadüf edir – E. P.) bir çox dövlət

məmurlarının ünvan və adlarında bu şəkilçinin rol oynadığını görürüz: *yasaul//yasavul, tutqaul//tutqavul, qaraul//qaravul, bukaul//bukavul, çəndavul*” (Çobanzadə, 2007c: 131).

R. Abdücəmilov da yazır ki, *-vul* və *-avul* şəkilçiləri feillərin sonuna artırılaraq peşə-fəaliyyət məzmunlu isimlər əmələ gətirir: *qaravul* (“qaramaq”dan – baxmaq, müşahidə etmək) – gözətçi, *bukavul* – saray xadimi, *tutqavul* (“tutmaq”dan – saxlamaq, buraxmamaq) – mühafizə, polis (Abdücəmilov, 2014: 215).

Qarovul, tutqavul və *yasavul* sözlərindəki kök və şəkilçi morfemləri rahat müəyyən etmək olduğundan biz *bukavul* və *çəndavul* sözlərinin təhlili üzərində dayanmaq istərdik.

B. Çobanzadə *bukavul* sözünün “səhiyyə məmuru” anlamında işləndiyini qeyd edir (Çobanzadə, 2007c: 99). Bu tarixizm “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (2013) də yer almışdır (s.106). Təəssüf ki, etimoloji lüğətlərdə biz bu söz haqqında heç bir məlumata rast gəlmədik. Qalib Günər bu sözün monqolcadan alındığını (*boqavul*) və *mübaşir* (əmrini yerinə yetirən məmur, müdir) mənasında işləndiyini yazır (Günər, 2010: 1439). M.Nağısoylu’nun da bir məqaləsində *bukavul* - *əsgəri birləşmə, əsgər bölüyü* mənasında izah olunub (Nağısoylu, 2013: 54).

H. Təhməzli Cəbrayıldakı *Bekəvil* toponimindən danışarkən B. Çobanzadəyə istinadən yazır ki, “tayfa başçısının daşdığı vəzifə zaman keçdikcə tayfanın adına çevrilmişdir. Və çox ehtimal ki, “Bekəvil” həm də şəxs adı kimi də işlənmişdir. Çünki tayfa adları əksərən tayfa başçısının adlarından əmələ gəlir” (Təhməzli, 2011: 29). Müəllif qeyd edir ki, Türkmən mənbələrində *bekevil* sözü xan üçün hazırlanan naharı əvvəlcədən dadmaq üçün yeməyə zəhər qatılıb-qatılmadığını müəyyənləşdirən şəxsə aid olunur.

Q. Günər və M. Nağısoylu’nun izahlarına, eləcə də B. Çobanzadənin bu qrupa aid verdiyi sözlər silsiləsinin ümumi mənzərəsinə nəzərən belə qənaətə gəlirik ki, *bukavul* sözü Monqol dilindən Türkcəyə daxil olub və hərbi termin olaraq işlənmişdir. “Tarix terminləri lüğəti”ndə bu söz hərbi termin kimi izah olunmuşdur: *Orta əsrlərdə bəzi Yaxın Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda hərbi vəzifə*. Əsasən, Elxanilər dönmündən (XIII) başlayaraq, baş əmirdən sonra orduda ən böyük vəzifə hesab edilib. O, orduda nizam-intizamı qoruyub, təyinatlarla, maaşların və yürüşlərdə ələ keçirilən qənimətlərin hərbi hissələr və əsgərlər arasında bölüşdürülməsi ilə məşğul olub (Balayev, 2017: 244).

B. Çobanzadə *çəndavul* sözünün izahını verməyib. Ancaq ehtimal etmək olar ki, bu da hərbi termdir və Monqollar dövründə dilimizə daxil olmuş sözlər sırasına daxildir. “Bukavul”dan fərqli olaraq bu sözə orfoqrafiya lüğətində rast gəlməsək də, H.Mirələmov’un “Sonuncu fəteh” əsərində qarşımıza bir dəfə çıxdı: *İçəridə çəndavul adlanan əsgərlər papaqlarına bir, nəsaqçilərin başçısı üç xoruz lələyi taxmışdı* (193, s.465).

Osman Nədim Tuna *çəndavul* sözünün Monqolca mənasının *casus əsgər, dinləyici, qulaq verən* olduğunu göstərir. Bildirir ki, *çaqdavul//çaqdaul* və *çinqnaqul/çanquul* variantları olan bu sözün kökü Monqolca *çaqda/çinqla (gizlicə bilgi verən)* feilidir (Tuna, 1972: 211).

“Moğolca-Türkçe Sözlük”də “çagdagul” leksemi “bekçi, mühafiz, gözcü, jurnalcı, casus” mənalarda verilir” (Lessing, 2003: 256).

Əkrəm Gül “Baburnamə”də işlənmiş hərbi terminlərdən bəhs edərkən “çəndavul”un “ordunun arxasında gedən bölük, süvari” mənasında işləndiyini və *çağdavul, çandavul, çağdavul, çağdavul, çangdavul* kimi şəkillərini qeyd etmişdir. “Baburun verdiyi məlumata görə, qrupun əsas vəzifəsi bu idi: yuxu zamanı ordunun mühafizəsini həyata keçirmək” (Gül, 2014: 57)

-an² şəkilçisi: *arşlan//aşlan, dovşan, ilan, qaplan*. Bu şəkilçinin Azərbaycan dilində *yazan, qalan bilən* və s. kimi sözlərdə aktiv olduğunu qeyd edən B. Çobanzadə onun əski variantının *-ağan, -əyən* olduğunu yazır (Çobanzadə, 2007b:149). Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolu da bunu göstərir. “Şübhəsiz ki, bu şəkilçi *-ğan, -gən* şəkilçisinin birinci samitinin

düşməsi nəticəsində törəmişdir. İndi də müasir oğuz qrupu türk dillərində $-an^2$ fonetik tərkibində çıxış edən sözdüzəldici şəkilçi digər türk dillərində $-ğan$, $-gən$ fonetik tərkibinə malikdir” (Rəcəbli, 2006: 266). Əslində daha çox feili sifət yaradan bu şəkilçi DLT-də həm də bəzi əşya və heyvan adlarının, yəni substantivləşmiş isimlərin əmələ gəlməsində iştirak edir: $sıç+ğan$ – $sıçan$, $tavış+ğan$ – $dovşan$, $kösür+gən$ – $köstəbəyin bir növü$, $sakır+kan$ – $sıçovul$, $yoğur-kan$ – $yorğan$ və s. (Əskər, 2008:163).

Arslan//aslan. Bu sözün etimologiyası haqqında bu gün də fikir müxtəlifliyi vardır: a) L. Patrübani: ar=sıl “sarı”+ağ (canavar) – arsil – vəhşi, azgın; mənasında; b) V.Banq: arsil ilan ~ arıs ilan; c) A.Vamberi: arıs (güclü) +lan (vəhşi heyvan); ç) Q.Ramsted: ars (kükrəmək)+lan (şəkilçi); d) A.Şerbak: ar (şabalıdı)+sıl+an; e) N.Basakov: arsil+an şəkillərində təhlil edirlər (Gülənsoy, 2007a: 82). T. Gülənsoy bu leksemi Altaycadakı “arsıl aba” (ayı) sözü ilə əlaqələndirmişdir (Gülənsoy, 2007a: 83). A. Tietze və Türkiyə dilçisi Sevan Nişanyan sözü ars (boz, qəhvəyi)+lan (vəhşi heyvan) (Tietze, 2002a: 201) şəklində təhlil etmişlər. Hətta A. Tietze yazır ki, Türk dillərində *-lan* şəkilçisi ilə düzələn *ceyran*, *donuzlan* kimi heyvan adları da vardır. *r* səsinin zəif tələffüz olunması nəticəsində sonradan bu söz *aslan* şəklində də işlənməyə başlamışdır (Tietze, 2002a: 201).

İ. Z. Əyyuboğlu isə *arslan* sözünü nisbətən fərqli izah edir. O, *ars* –Türkcə *gəlinçik* (heyvan adı) və *lunq* – çincə *ilan* sözlərinin birləşməsindən yarandığını qeyd edir. Tədqiqatçı fikrini belə əsaslandırır ki, gəlinçiklə aslan tüklərinin rəngi baxımından bir-birinə bənzəyirlər. Və *as//ars* sözünün kökünə *əjdaha*, *canavar*, *qorxunc*, *yırtıcı* mənalarını verən *ilan* sözü artırılmaqla *arslan//aslan* sözü meydana gəlmişdir (Eyuboğlu, 1991: 40). Fikrimizcə, burada B. Çobanzadə N.Baskakovun yanaşmasına (arsıl+an) uyğun şəkildə *-an* morfemini leksik şəkilçi hesab etmişdir.

İlan sözünün mənşəyi və quruluşu ilə bağlı yanaşmalar fərqli tərzdə olsa da, mahiyyətə eynidir. Qarşımıza çıxan qaynaqlardan yalnız birində İ. Z. Əyyuboğlu *ilan* sözünün Türk dillərinə Çin dilindən *lunq/loon/yılan* şəklində keçdiyini və sonradan canlı xalq dilində *yılan//ilan* şəklinə düşdüyünü göstərir (Eyuboğlu, 1991: 756).

V. Banq və Q. Ramstedt sözün kökünün *yıl*(maq) feilinə dayandığını qeyd edirlər. T. Gülənsoy, U. O. Dəmirçi və H. Aydəmir də sözün *yılmaq* (*sürünmək*) feilindən yaranmasını təsdiq etmişlər. Ancaq şəkilçi məsələsində alimlərin fikirlərində nisbi fərqlər vardır. T. Gülənsoy şəkilçinin *-an*, U.Ö.Dəmirçi isə *-lan* (yılan) olduğu qənaətindədirlər. Ancaq H.Aydəmir isə hər iki müəlliflə razılaşmayaraq, şəkilçinin *-qan* olmasını göstərir: “Burada şəkilçinin *-an* feildən isim yaradan şəkilçi olduğunu düşünən tədqiqatçı (T. Gülənsoy), güman ki, bunu DLT-də və Türkməncədə sözün ikinci hecasında *a* saitinin uzun olması ilə bağlayır” (Aydəmir, 2015: 48). Ə.Rəcəbli yazır: “Göytürk dilində $-an^2$ şəkilçisi feillərə artırılaraq onlardan həmin feilin leksik-semantik mənası ilə əlaqədar olan, feilin semantikasında ifadə edilən, hərəkəti icra edən, peşəsi həmin hərəkətlə bağlı olan mənasında isimlər əmələ gətirir: $yıl$ (*sürünmək*)+an=yılan, $çık$ (yönmaq)+an=çıkan (daş yonan, nəqqaş)” (Rəcəbli, 2006: 266).

$-ın^4$ şəkilçisi: *yaxın*, *yoğun*, *burun*, *boyun*, *uzun*. Bu şəkilçi Qaraxani Türkcəsində daha fəal işlənir, onun vasitəsilə, əsasən, birhecalı feil kökündən isimlər yaranır: *axın*, *gəlin*, *bulun* (əsir) və s. (Əskər, 2008: 161). Həmçinin DLT-də əlamət, ölçü bildirən sözlər yaratması ilə də diqqəti çəkir. Məsələn: $kal+ın$ (çox izdihamlı), $uz+un$, $yak+ın$, $tol+un$ (dolmuş, bədirlənmiş), $tüz+üz$ (abırlı), $ut+un$ (alçaq) və s. (Əskər, 2008: 213).

Yaxın sözünün *yak//yax* feilindən yarandığını T. Gülənsoy, İ. Z. Əyyuboğlu və S.Nişanyan da təsdiq edirlər. İ. Z. Əyyuboğlu izahını belə verir: “Yax (yaxınlaşdırmaq)+ın=yaxın (yaxınlaşdırılmış olan)” (Eyuboğlu, 1991: 718).

Yoğun leksemi ilə bağlı fikirlər də kökün *yoğ* sözünə dayandığını göstərir. İ. Z. Əyyuboğlu “yoğ”u isim kökü (qalınlıq, qatılıq, irilik) olaraq (Eyuboğlu, 1991: 759), S.Nişanyan isə feil kökü (yoğ - qabarmaq) kimi izah edir (Nişanyan, 2003: 953).

Burun və *boyun* sözlərinə gəlinə, bu sözlərin etimoloji təhlili onların sadə morfem olmasını göstərir. A. Tietze və T. Gülənsöy hər iki sözün Türk mənşəli sadə leksik vahid olduğunu qəbul edir (Tietze, 2002: 376, 400; Gülənsöy, 2007a: 164). İ. Z. Əyyuboğlu *boy* sözünü düzəltmə (*boy+un*) hesab etsə də, *burun* sözünün Türk dillərinə latıncadan (*pronus-önə çıxan, çıxıntı*) keçdiyini iddia edir. Farsçada bu sözün *birun* formasında işlənməsi müəllifdə onun Hind-Avropa mənşəli alınma ləksem olması qənaətini iddiaya çevirmişdir (Eyuboğlu, 1991: 98). G. Dörfer də *boyun* sözünün tarixən düzəltmə olması fikrindədir (Gülənsöy, 2007a: 164).

H. Eren isə “*burun*”u düzəltmə hesab edir və tarixən *bur* (qoxu vermək) feilindən yarandığını yazır: “Dialektlərdə işlənən *buru*, *bur* – qoxumaq, iy vermək, kökündən –un şəkilçisi ilə yarandığı məlumdur: *bur+un*. Türkcədə orqan adlarında –n şəkilçisinin tez-tez işlənildiyini görmək mümkündür: *alın*, *beyin*, *boyun*, *daban* və s.” (Eren, 1999: 64).

–aq² şəkilçisi: *ürək*, *ayaq*, *bilək*, *qulaq*, *kürək*, *ipək*, *yedək*, *sürək(li)*, *otaq*, *oraq*, *bıçaq*. S. Cəfərov N. Dmitriyev və N. Baskakova əsaslanaraq, bu şəkilçinin qədim türkcədəki –qaq, –kək şəkilçisindən törədiyini yazır. Hətta müəllif qeyd edir ki, dilimizdə *udlaq* sözündəki –laq şəkilçisinin ğ<l səs əvəzlənməsi nəticəsində törədiyini söyləmək olar (Cəfərov, 1960: 87). Z. Tağızadə bu şəkilçidən bəhs edərkən yazır ki, *dodaq* sözündə a>o səs əvəzlənməsini də nəzərə alsaq, onun *dad(maq)* feilindən yarandığını görmək olar (Tağızadə, 1954: 122). DLT-də bu şəkilçi ilə müxtəlif sözlərin yarandığını görmək olar: *bıç+aq*, *quc+aq* və s. Biz B. Çobanzadə'nin nümunə olaraq gətirdiyi sözlərin bəziləri haqqında bəhs etmək istərdik.

Ürək sözünün *yür* kökü ilə bağlılığı haqqında dilçilər arasında ciddi fikir ayrılığı yoxdur. İ. Z. Əyyuboğlu sözün *yür* (yürümək, tərənəmək) kökündən yarandığını göstərərək yazır ki, “*yür* kökünün *yör* formasında tələffüzü, yürümək//yörümək feillərini yaratması dialekt dəyişikliklərinin nəticəsidir. Türkcədə ö//ü, və ü//ö səs dəyişməsi müşahidə ediləndir” (Eyuboğlu, 1991: 774). T. Gülənsöy isə *yür* sözünü isim kökü olaraq (iç, öz, mənlik mənalarında) dəyərləndirir (Gülənsöy, 2007b: 1194).

Bilək sözünü A. Tietze və T. Gülənsöy sadə söz kimi qəbul edir (Tietze, 2002a: 343; Gülənsöy, 2007a: 145). S. Nişanyan bu sözün kökünü *biləmək* (əlavə etmək, qoşmaq) feili ilə əlaqələndirsə də, T. Gülənsöy bu fikri qəbul etməyərək, əski Türkcədə belə bir feil olmadığını yazır (Gülənsöy, 2007a: 145). Qeyd edək ki, DLT-də *bilə* sözü bülövləmək və birgəlik mənalarında işlənmişdir (Kaşğari, 2006, c.4: 91). Birgəlik semantikasını nəzərə alsaq, fikrimizcə, buradakı *bil* kökü *birləşmək* mənasında (yəni əlin qola birləşən hissəsi) olub, *bilək* sözü də insan bədənində həmin mövqeyi ifadə edir.

Qulaq sözünün etimologiyası ilə bağlı fikirlər onun *qul/kul* kökünə dayandığını göstərir. DLT-də *kulkak//kulxak* şəkillərində işlənən bu sözü İ. Z. Əyyuboğlu *qol* (qollamaq, qorumaq mənasında) kökü ilə əlaqələndirir. Bildirir ki, söz Asiya Türkcəsində də *kolğak*, *kolqak* şəklindədir (Eyuboğlu, 1991: 445). T. Gülənsöy və H. Eren bu ləksemin *əşitmək* mənasında olan *qul* sözü ilə –qak şəkilçisinin birləşməsindən yarandığını qeyd edirlər (Gülənsöy, 2007a: 477; Eren, 1999: 262).

Kürək sözünün B. Çobanzadədə hansı mənada verildiyi bir qədər qaranlıq qalmışdır. Çünki *kürək* sözü dilimizdə, əsasən, üç mənada: *bədən üzvü*, *avar* və *təsərrüfat aləti* mənalarında işlənir. İnsanın bədən üzvü kimi lüğətlərdə bu sözün etimologiyasının düzəltmə olması göstərilir. Ancaq onun *torpaq* və s. *atmaq üçün ağacdan düzəldilmiş uzun dəstəklili alət* mənası ilə bağlı təhlillərə rast gəlmək mümkündür. T. Gülənsöy sözü *kürək* şəklində tərkib hissələrinə ayırır (Gülənsöy, 2007a: 591). İ. Z. Əyyuboğlu onun *kürəmək* feilindən (uzaqlaşdırmaq, atmaq) yəni, *torpağı*, *palçığı kürəmək* mənəsindən yarandığını göstərir (Eyuboğlu, 1991: 458). Azərbaycan dilində bu feil *kürümək* şəklində işlənir. Bu meyara əsaslanaraq, onda *kürək* sözünün tarixən düzəltmə olması haqqında B. Çobanzadənin yanaşması düzgündür.

Yedək sözü Türk dilində “lazım olanda istifadə edilmək üçün daha çox ayrılmış hissə, parça, əlavə hissə” mənasında işlənir. İ. Z. Əyyuboğlu və T. Gülənsoy bu sözün *yet* (yetişmək, bəs etmək) feilindən yarandığını düzgün olaraq qeyd edirlər (Eyuboğlu, 1991: 744; Gülənsoy, 2007b: 1106).

Sürək(li) sözü müasir Türk dilində *ardı-arası kəsilmədən, uzun sürən, qalıcı*, mənasında işlənir. İ. Z. Əyyuboğlu bu sözün *sür* feilindən yarandığını göstərir. *Sür* feilindən *sürə* (*zaman, vaxt*) sözü, *sürə* ləksəmindən də *sürək* və *sürəc* sözləri meydana gəlmişdir ki, *sürəkli* sözü həmin prosesin nəticəsində yaranmışdır (Eyuboğlu, 1991: 615).

İpək sözünü də tədqiqatçılar: A. Tietze, T. Gülənsoy və İ. Z. Əyyuboğlu *ip* və *-ək* morfemlərinə ayıraraq təhlil edirlər (Tietze, 2009b: 403; Gülənsoy, 2007a: 437; Eyuboğlu, 1991: 354). A. Tietzenin fikrincə, *ip* sözünə kiçiltmə məzmunu yaradan *-ək* şəkilçisinin artırılması ilə *ipək* (yəni incə ip) sözü yaranmışdır (Tietze, 2009b: 403).

Digər üç sözün – *bıçaq*, *oraq*, *otaq* sözlərinin izahını da Ş. Samiyə əsaslanaraq vermək istərdik. Müəllif haqlı olaraq, *bıçaq* sözünün *biçmək*, *oraq* sözünün *oramaq* (torpaqdan xəndək qazmaq, oraqla biçmək) feillərindən, *otaq* sözünün də *ot//od* (içində od yandırılan sığınacaq və ya oturmaq) ləksəmindən yarandığını göstərir (Şəmsəddin, 2015: 130; 946). Ancaq İ. Z. Əyyuboğlu *otaq* sözünün kökünün *oturmaq* feilindən əmələ gəlməsi qənaətindədir (Eyuboğlu, 1991: 515). Bəhs olunan şəkilçinin feillərdən isim yaratdığını nəzərə alsaq, bu fikrin doğru olduğuna şübhə qalmır.

-laq² şəkilçisi: *gömlək*, *göbələk*, *çömlək*. Müəllif göstərir ki, dilimizdə bu şəkilçi az işlək olsa da, həmin sözlərdə artıq arxaikləşmişdir. (Çobanzadə, 2007b: 115). S.Cəfərov qeyd edir ki, bu şəkilçinin tərkibində olan **-la²** şəkilçisi *qışlaq*, *duzlaq*, *işlək* kimi sözlərdə öz mənə çalarını mühafizə eləsə də, *dayaq*, *çaylaq* kimi sözlərdə tamamilə itmişdir (Cəfərov, 1960: 67). F.Zeynalov isə *çıplaq*, *şapalaq*, *yaplaq* sözlərinin tərkibində bu şəkilçinin arxaikləşdiyini qeyd edir (Zeynalov, 2008: 82). B. Çobanzadənin təqdim etdiyi hər üç sözdə də şəkilçi daşlaşmışdır.

Göbələk sözünü İ. Z. Əyyuboğlu Türk mənşəli söz saymır. O bildirir ki, *göbələk* rumınca *khopili* (balaca uşaq) sözündən olub, Türk dillərində *kopele~göbələk* şəklində işlənmişdir (Eyuboğlu, 1991: 285). H.Eren bu sözü tərkibcə *göbək+lək* şəklində ayıraraq yazır: “Türkcədə *göbək* bir çox yerlərdə *mantar* (yəni göbələk – E.P.) anlamına gəlir. “Göbək”in *mantar* mənasını verməsi onun göbəyə bənzəməsi ilə bağlıdır. Bataqlıq çayırlarında bitən *mantar* növünə “quzu göbəyi” adının verilməsi də bu baxımdan düşündürücüdür” (Eren, 1999: 157). T. Gülənsoy sözün arxaik formasının *gövələk//kökələk* olduğunu qeyd edərək sözü tərkibcə belə ayırır: *göv//kök+əl+ək* (Gülənsoy, 2007a: 373). Ancaq müəllif bu yanaşmasını açıq şəkildə ifadə etmir. Bizcə, B. Çobanzadə *göbələk* sözünün “göbək”dən yarandığı qənaətində olaraq buradakı *-lək* şəkilçisini də arxaik saymışdır.

Gömlək//köynək sözünün *dəri* mənasında olan *gön* ləksəmindən yarandığını aydın şəkildə görmək mümkündür. İ. Z. Əyyuboğlu, A. Tietze və T. Gülənsoy bu sözü *köñ//köm+lək* şəklində təhlil edirlər (Eyuboğlu, 1991: 288; Tietze, 2002a: 173; Gülənsoy, 2007a: 380). Ancaq H.Eren bu sözün kökünü *könül* sözü ilə bağlayır: “Türkcə *köñül//göñül* sözündən yarandığı məlumdur. Sonra velyar **n** samiti **m** səsinə keçmişdir” (Eren, 1999: 159). Dilimizdəki *köynək* sözü də “gömlək”dəki səs dəyişməsinin nəticəsidir.

Çömlək torpaqdan hazırlanmış qab deməkdir, dulusçuluq terminidir. Bu söz “İbn Mühənnə lüğəti”ndə *çümlək* şəklində verilmişdir (İbn Mühənnə, 2008: 83). T. Gülənsoy bu sözün əski şəklinin *çöñək* (dolça) olduğunu qeyd edərək yazır ki, *çon* (budaqsız ağac gövdəsi) sözü ilə *-lak* (isimdən isim düzəldən) şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. Dildə buna uyğun *çoplak* (çop – ağacdan hazırlanmış su qabı) sözü də vardır (Gülənsoy, 2007a: 254).

A. Tietze sözün *çölmək//çömlək* şəkillərini verərək, *torpaqdan hazırlanmış qab* mənasında işlədiyini göstərir (Tietze, 2002a: 534). H. Eren bu sözün quruluşca *gömlək* ləksəmi ilə bənzərliyini yazsa da, kökünün məlum olmadığını göstərir (Eren, 1999: 97). İ. Z. Əyyuboğlu

da sözün kökünün *çöl* olduğunu, ancaq mənasını dəqiqləşdirməyin mümkün olmadığını yazır: “Çömlək”in yazılı qaynaqlarda XIV əsrdən bu tərəfə işlənməsi onun qədim söz olduğunu göstərir. Bu sözün *çökmək* feilindən yarandığını söyləyən bir sıra fikirlər vardır. Digər tərəfdən, bu söz “Bürhani-Qatı”da *çölmək* şəklində verilib. “Qamusi-türk”ün müəllifi də eyni fikri səsləndirir. Onda ortaya belə nəticə çıxır: *çömlək* sözü “çölmək”dən yarandığına görə, *çölmək* feili ilə əlaqəli olduğuna görə k>l səs yerdəyişməsi baş vermiş, *çölmək*/*çömlək* ortaya çıxmışdır. Ancaq *çöl* sözünün mənası məlum deyildir” (Eyuboğlu, 1991: 154).

Maraqlıdır ki, bu söz “saxsı qab” mənasında Azərbaycan dilinin bir sıra dialektlərində: *çölmə* şəklində Culfa, *çölməx* şəklində Gədəbəy, Şərur, Ordubad, və *çölməg* şəklində (həm də dibçək mənasında) Salyan, Cəlilabad şivələrində işlənir (ADDL, 2007: 106).

-ıq⁴, -q, -k şəkilçisi: *üzük, əksik, yazıq*. Bu şəkilçi vasitəsilə, əsasən, feillərdən adlar əmələ gəlir. DLT-də *təp+ik, kon+uk* (qonaq), *bıç+uk* (bir şeyin yarısı), *yit+ük* (itən əşya) və s. sözlər yarandığını görmək olar. Ə.Rəcəbli yazır ki, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də bu şəkilçi vasitəsilə yaranmış bir çox leksik vahidlər vardır: *ayık* (fərman), *yazıq* (günah), *keyik* (tullana-tullana qaçan), *arık, irak, artuk* və s. (Rəcəbli, 2006: 248). E. Sevortyana görə, “-ik forması arxaikdir. O, prosesin adı yaxud prosesin nəticə əlaməti mənalı əsaslardan hərəkətin nəticəsi, aləti, əşyası və məkanı mənalı sözlər əmələ gətirir” (Sevortyan, 1962: 182).

Üzük sözünü H.Eren *halqa* mənasını verən *yüz* ismi ilə əlaqələndirir, -ük morfemini isə kiçiltmə məzmunu yaradan şəkilçi hesab edir. Müəllif yazır ki, *yüz* kökü tuva, xakas və karaqas dillərində *çūs* şəklində orqan (yəni insanda və onurğlularda gövdə sümüklərini uc-uca birləşdirən yer) mənasında işlənir (Eren, 1999: 462). T. Gülənsoy isə *yüz* kökünün bədən üzvü mənasında olduğunu yazır (Gülənsoy, 2007b: 1200).

Əksik sözü ilə bərabər dilimizdə *əksil*(mək) feili işlənsə də, hər iki sözdəki -k və -l şəkilçiləri dilimiz üçün arxaikləşmişdir. *Əksü*(mək) və *əksük* sözləri DLT-də də işlənmişdir. A. Tietze və T. Gülənsoy bu sözün *əksü*//*əqsü* feilindən yarandığını düzgün qeyd edirlər (Tietze, 2002a: 703; Gülənsoy, 2007a: 326). İ. Z. Əyyuboğlu isə sözün tarixən *ək* kökündən əmələ gəldiyini, -si//sü yönəlmə şəkilçisi ilə yaranmış *əksi* sözünə -k şəkilçisi artırmaq yolu ilə düzəldiyini qeyd edir (Eyuboğlu, 1991: 225).

-li şəkilçisi: *gizli, bəlli*. B. Çobanzadə yazır ki, bu şəkilçi “şimal türk ləhcələrinin çoxunda -lıq, -lık şəklində bulunur. Cənub və şimal şivələrinin bəzilərində -lıq, -lık-in sonundakı “q” və “k” düşərək, yeni leksik şəkilçi meydana gəlmişdir” (Çobanzadə, 2007c: 114).

Gizli sözü ilə bərabər dilimizdə *gizlən, gizlət* sözlərinin də işlənməsi kökün *giz* olmasını aydın şəkildə göstərir. İ. Z. Əyyuboğlu *giz* kökünün əski türkcədə *qutu, torba, sandıq* mənalarında işləndiyini qeyd edir (Eren, 1999: 284). A. Tietze və T. Gülənsoy da kökün *kiz* formasında *sandıq, boğça, qutu* anlamında olduğunu göstərirlər (Tietze, 2009b: 161; Gülənsoy, 2007a: 372). Z.Tağızadə yazır ki, tarixən bu söz müstəqil mənaya malik olmuşdur və bəzi hallarda dialektlərdə də işlənir (Tağızadə, 1954: 121). Beləliklə, müəlliflərin qənaəti odur ki, *gizli* sözü -li isimdən sifət düzəldən leksik şəkilçi vasitəsilə yaranmışdır.

Bəlli sözü “gizli”nin antonimi olaraq işlənməkdədir. Tədqiqatçılar bu sözün “bəl” (işarə, nişan, iz, damğa) kökündən -li leksik şəkilçisi ilə yarandığını doğru olaraq qeyd edirlər (Eren, 1999: 84; Tietze, 2002a: 311; Gülənsoy, 2007a: 131). Deməli, B. Çobanzadənin hər iki söz haqqındakı fikirləri bugünkü elmi qənaətlərlə üst-üstə düşür.

-gə, -kə şəkilçisi: *ölkə, kölgə*. S. Cəfərov bu şəkilçinin -gək, -kək şəkilçisinin törməsi olduğunu qeyd edərək yazır: “... getdikcə öz məhsuldarlığını itirir, bəzən sözün tərkibinə qarışaraq yox olması hadisəsi müşahidə edilir; məsələn, *qabırğa* sözü *qapır-ğa* ünsürlərindən əmələ gəlmişdir” (Cəfərov, 1960: 87). Bu şəkilçi vasitəsilə DLT-də də bir çox sözlərin yarandığını görürük: *kapğa* – darvaza, *bilgə* - alim, *ögə* - müşavir, *karğa* – qarğa, *yumurtğa* – yumurta və s.

Ölkə sözünün mənşəyi ilə bağlı fikir sabitliyi yoxdur. T. Gülənsoy onu sadə leksem kimi qəbul edir (Gülənsoy, 2007b: 990). S.Nişanyan bu sözün monqolcadan *üligə//öligə* şəklində gəldiyini və *üli* (pay, hissə) kökündən törədiyini qeyd edir (Nişanyan, 2003: 903). İ. Z. Əyyuboğlu da əski Türkcədə *ül* (bölmə, hissə pay) kökündən yarandığını bildirir (Eyuboğlu, 1991: 698). E. Sevortyan və G. Dörferə görə isə Monqolcadan alınmışdır. H.Eren yazır ki, bu söz qədim Türkcədə qeydə alınmayıb (Eren, 1999: 427).

Kölgə sözünün əski variantının *köligə* şəklində olduğunu qeyd edən A. Tietze onun *işiq görünməyən yer* mənasını verdiyini göstərir (Tietze, 2009b: 170). T. Gülənsoy tarixən *köligə* şəklində olan bu sözün kökünün *köl* (toplanmaq) feilindən *-ig+ə* şəkilçiləri vasitəsilə yarandığını qeyd edir (Gülənsoy, 2007a: 378). S.Nişanyan sözün *qaralmaq, kölgələnmək* mənasını verən *köli(mək)* feilindən yarandığını göstərir (Nişanyan, 2003: 297). İ. Z. Əyyuboğlu yazır ki, onun əski qaynaqlarda *kül//köl* (xəyal, kölgə mənasında) kökündən yaranması ilə bağlı fikirlər vardır, ancaq əslində bu söz *göl* (su hövzəsi) kökü ilə bağlıdır “Bizcə, *gölgə* ilə *göl* sözləri eyniköklüdür. Bu eyniköklülüüyün qaynağı da gölün, suyun sərinlədici, istiliyin ağır təsirini, yorucu təziqini aradan qaldırmaq xüsusiyyətindədir. Göl yanında, su kənarında sərinlədici xüsusiyyətin varlığı səbəbi ilə *göl* ilə *kölgə* əlaqəlidir. O cümlədən Türklərdə *axar su kədəri aparar* deyimi də vardır. Bu səbəbdən *kölin* kölgəyə yaxınlığı təbiidir” (Eyuboğlu, 1991: 287). Göründüyü kimi, *göl* və *kölgə'nin* sərinlədici xüsusiyyəti müəllifdə belə qənaət hasil etmişdir. Ancaq bu fikrə uyğun belə bir fərziyyə də demək olar ki, kölgə həm də bir şeyin əks olunmasıdır, yəni ağacın kölgəsi onun əksidir. Ola bilər ki, qədim dövrdə gölə, suya baxan adamlar öz əksini suda görərək bu bənzətmə ilə həmin sözü işlətməmişlər.

-taq, -tuq, -tığ şəkilçisi: *yaltaq, qoltuq, yastıq*. B. Çobanzadə yazır ki, bu şəkilçi Azərbaycan dilində öz işləkliyini itirmişdir (Çobanzadə, 2007c: 121). Bu şəkilçi DLT-də də qeyri-məhsuldarlığı ilə diqqət çəkir: “İsimdən isim düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. “Divan”da çox az təsadüf edilir: *kıl+tuk* (saçda olan kəpək), *kol+tuk* (qoltuq)” (Əskər, 2008: 156).

Yaltaq sözünün *yal* kökündən yaranması haqqında təsəvvürlər daha genişdir. T. Gülənsoy kökü əski Türkcədə *yalğa* – *yalamaq* feilinə bağlayır (Gülənsoy, 2007b: 1048). Qeyd edək ki, DLT-də *yalğa* (yalamaq), *yalğat* (yalatmaq, uddurmaq) feilləri işlənmişdir (Kaşğari, 2006, c.4: 642). İ. Z. Əyyuboğlu sözün kökünün *yal* (itin yalını yediyi yalaq) ismindən yarandığını yazır (Eyuboğlu, 1991: 722). *Yal* sözünü T. Gülənsoy “heyvanlar üçün un və kəpəkdən hazırlanmış yemək”, ancaq əski Türkcədə *maaş, məvacib* mənalarında da işləndiyini bildirir (Gülənsoy, 2007b: 1041). İzahlardan da görünür ki, hər bir halda *yaltaq* sözünü *yal* kökü ilə əlaqələndirmək imkanları vardır.

Yastıq sözü orta Türkcə və əski qıpçaqçada *yastuq* şəklində işlənmişdir. H. Eren sözün *yasta* (dayamaq) feili və *-k* şəkilçisi ilə düzəldiyini göstərir. Ancaq o, sözün kökünü *yat* feilinə bağlayanlarla razılaşmır: “M. Rəsənen və G. Dörfer kimi dilçilərin sözün *yat* kökündən *-sıq* şəkilçisi vasitəsilə yaranması ilə bağlı iddiaları yanlışdır. Bu iddiaya görə, *yatsıq* forması metateza yolu ilə *yastıq* olmuşdur. Ancaq əski Türkcədə *yatsıq* şəklinə rast gəlinməmişdir” (Eren, 1999: 443). T. Gülənsoy sözün *yasta* (yastıq dayamaq, yaslanmaq) feilindən əmələ gəldiyini göstərir (Gülənsoy, 2007b: 1082). İ. Z. Əyyuboğlu sözün *yas(maq)* feilindən (dirəmək, dayamaq) yarandığını qeyd edərək yazır ki, bu kökdən *yaslanmaq* feili də törəmişdir və *yastıq* da *yaslanılan, dayanılan* əşya anlamını verir (Eyuboğlu, 1991: 735). DLT-də *yasta* (yastı qoymaq), *yastal* (söykənmiş), *yasul* (yastı və yastı nəsnə), *yastık* sözlərinin işlənməsi kökün *yas* olması haqqında dəqiq təsəvvür yaradır.

-çiq, -çək şəkilçiləri: *palçıq, göyçək, çiçək*. Dilimizdə *-caq²* şəkilçisi *-cıq⁴* şəkilçisindən daha qədim olub, S.Cəfərovun da qeyd etdiyi kimi, mənşəyi etibarilə onların ilkin variantını təşkil edir. Başqa Türk dillərində *-çaq²* (şor və oyrot), *-saq²* (başqırd), *-şaq²* (qaraqalpaq) kimi fonetik tərkibdə özünü göstərən bu şəkilçi semantik cəhətdən dilimizdə özünə mənə xüsusiyyəti kəsb etmişdir (Cəfərov, 1960: 74-75). DLT-də də bu şəkilçi vasitəsilə *orunçak* (əmanət),

kabırçak (tabut), *sığırçık* (sığırcın), *pürçək* (birçək), *karınçak* (qarışqa) və s. kimi sözlər yaranmışdır.

Palçıq sözünün də etimologiyası ilə bağlı fikirlər sabit deyildir. DLT-də *balçık* (oğuzca) şəklində işlənmişdir (Kaşğari, 2006, c.4: 68). İ. Z. Əyyuboğlu sözün ilk variantının *balçıq* şəklində olduğunu və Monqolca *bal* (arı yağı) sözündən tördəyini iddia edir. Buradakı *-çık* şəkilçisinin isə kiçiltmə məzmunu yaratması (balçık – bal kimi yapışqan torpaq, çamır) fikrini irəli sürür (134, s.68-69). N. Poppe və K. Menqes də *bal* morfeminin Monqolcadan gəldiyini bildirirlər (Eren, 1999: 35). A. Tietze “palçıq”ı *yapışqan çamır* mənasında izah edir (kökünü göstərməsə də, məna izahı onun *bal* kökü ilə yaxınlığı fikrini önə çəkir) (Tietze, 2002a: 270). T. Gülənsoy isə DLT-yə istinad edərək leksemin tarixən *bal(ı)k+aç>balçak* şəklində təkamül etdiyini bildirir (Gülənsoy, 2007a: 108). H.Eren yazır ki, söz oğuzca və əski qırçaqca *balçık* şəklində olub. Tarixən oğuzca *balık* (çamır) sözündən *-aç* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir. *Balkaç* şəklində olan leksem sonradan metateza nəticəsində *balçak* formasına düşmüşdür. Monqolcadakı *balçığ* sözü də Türk dillərindən alınmışdır (Eren, 1999: 35).

Göyçək sözü tarixən *gökçək//göğçək* şəkillərində olub (Tietze, 2009b: 170). T. Gülənsoy onun kök//gök sözündən *-çə+k* şəkilçisi ilə yarandığını və üç mənada (göylə bağlı olan, göy rəngi və gözəl) işləndiyini göstərir (Gülənsoy, 2007a: 377). DLT-də *gök* sözünün səma, göy rəng və şəhərin ətrafını bürüyən yaşıl bölgə mənaları verilmişdir (Kaşğari, 2006, c.4: 323). Bu faktlardan çıxış edərək *göyçək* sözünün *göy* kökündən yaranması ehtimalının doğruluğunu düşünmək olar.

Çiçək sözünü A. Tietze əski Türkcədə *çəçək* şəklində sadə morfem kimi təqdim edir (Tietze, 2002a: 514). T. Gülənsoy bu leksemi *çəç//səç+ək* morfemlərinə ayırır, ancaq kökünün mənasını izah eləmir (Gülənsoy, 2007a: 240). İ. Z. Əyyuboğlu isə heç bir izahat vermədən bu sözün fars mənşəli olduğunu iddia edir. Ən yaxşı açıqlamanı isə H.Eren vermişdir: “Əski və yeni dialektlərdə *səç* (>səş - >şəş) kökü *açmaq*, *çözmək* olaraq işlənir. Buna görə də *çəçək* törəməsi də *seçək>çəçək* (>şəşək) formalarını almışdır. Farscaya da türk dillərindən keçmişdir” (Eren, 1999: 92).

-sa şəkilçisi: *axsa*. A. Tietze və T. Gülənsoy DLT-yə istinadən sadə morfem kimi sözün *aksa//axsa* şəkillərini verir (Tietze, 2002a: 113; Gülənsoy, 2007a: 56). İ. Z. Əyyuboğlu isə sözün *ağ* (çıxma, sürüşmə, sapma) kökündən gəldiyini və *-sa* şəkilçisi ilə “ayağa qalxmaq istəyi” mənası ifadə etməsini bildirmişdir. Müəllif göstərir ki, *susamaq* feilindəki *-sa* şəkilçisi də “su istəmək” mənasını yaratmışdır (Eyuboğlu, 1991: 20). E. Sevortyan da *-sa* şəkilçisinin qoşulduğu sözlərdə *istəmək* mənası yaratdığını göstərir: *körsə* (mək) - göstərmək - görmək istəmək, *kopsa*(maq) – çıxmaq istəmək, *satsa*(maq) – satmaq istəmək və s. (Sevortyan, 1962: 299).

-xa şəkilçisi: *arxa*. E. Sevortyan bu şəkilçini *-qa*, *-qi* şəkilçisinin fonetik variantı hesab edərək, *ovxamaq* və *çalxamaq* sözlərinin yaranmasında iştirak etdiyini göstərir (Sevortyan, 1962: 244). Bu söz əksər lüğət və mənbələrdə sadə söz kimi izah olunmuşdur (Tietze, 2002a: 196; Gülənsoy, 2007a: 78). T. Gülənsoy sözün etimologiyasını “ark (?) +a” (-a – yön, istiqamət bildirən şəkilçi) şəklində göstərsə də, kökün mənasını izah edə bilməmişdir. S.Nişanyan *ar* kökünün tarixən “gedilən yerə zidd istiqamət” mənasında olduğunu yazmışdır (Nişanyan, 2003: 48). Bir neçə qaynaqda da bu leksemin mənası bəlli olmayan *ar* sözü ilə *-ka* şəkilçisindən yarandığı iddia olunur (<https://www.etimolojiturkce.com>).

-tir şəkilçisi: *gəltirmək* (*gətirmək*). Bu şəkilçi qədim Türk yazılı abidələrinin dilində feildən feil yaradılmasının bir neçə tipində iştirak edir ki, bunlardan ikisi Türkoloji ədəbiyyatda qeyd edilmişdir: a) bu morfem təsirsiz feillərdən təsirli feillər yaradır (*öldür*, *güldür*, *çimdir* və s.); b) təsirli feillərdən isə icbar növ yaradır (*yazdır*, *aldır* və s.). A.Kononov onun icbar növün iki şəkilçisinin birləşməsindən (t+ir) əmələ gəldiyini söyləyir (166, s.200) Ə.Rəcəbli yazır ki, göytürk dilində bu şəkilçi yalnız bir feil kökünə artırılıb və yeni leksik-semantik mənalı feil əmələ gətirib: *kil* (gəlmək) – *kiltür* (gətirmək). Bu yeni əmələ gələn mənənin nə feilin təsirlilik-

təsirsizlik, nə də feilin növ katerqosiyasına daxil var (Rəcəbli, 2006: 322). T. Gülensoy *gətirmək* sözünün kökünün *kəl//gəl* (gəlmək) olduğunu qeyd edir: keltür<ketür (Gülensoy, 2007a: 367).

Aparılan araşdırmadan görüldüyü kimi, B. Çobanzadənin haqqında bəhs olunan sözlərin mənşəyi ilə bağlı yanaşmalarının böyük hissəsi bugünkü tədqiqatlarda da öz təsdiqini tapmışdır. Alimin söz yaradıcılığı ilə məsələləri ilə bağlı fikirləri bu gün də aktuallığını saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

ABDUJEMİLEV, R. (2014). Predposilki Stanovleniya Yazıka Perepiski Kırımşkogo Hanstva v Zolotoordınskih Yarılkah. *Uçyonıye Zapiski Tavriçeskogo Naçionalnogo Universiteta İmeni V.İ.Vernadşkogo. Seriya "Filologiya. Soçialnıye Kommunikaçii"*. T. 27 (66), № 3, c. 212–220.

AHUNDZADE, M.F. (2007). *Seçilmiş Eserleri*. 3 ciltte. 1. Cilt, Bakü: Şerg-Gerb.

ASKER, R. (2008). *M.Kaşğari ve Onun "Divanü Lügat-it-Türk" Eseri*. Bakü: MBM Yayınları.

AYDEMİR, H. (2015). "Yılan" Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Bir Not. *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya*. Konya: Kömen Yayınları, s. 43-53.

Azərbaycan Dilinin Diyalektoloji Lügati (ADDL). (2007). A-Z, A.Ahundov, G.Kazımov ve S.Behbudov'un redaktesi ilə. Bakü: Şerg-Gerb Yayınları.

BALAYEV, A. (2017). *Tarih Terimleri Lügati*. Bakü: Altun Kitap Yayıncılık.

CAFEROV, S. (1960). *Azərbaycan Dilinde Söz Yaradıcılığı*. Bakü: ADÜ Yayınları.

ÇOBANZADE, B. (2007). *Seçilmiş Eserleri*. 5 Ciltte, 1. C., Bakü: Şerg-Gerb Yayınları.

ÇOBANZADE, B. (2007). *Seçilmiş Eserleri*. 5 Ciltte, 4. C., Bakü: Şerg-Gerb Yayınları.

ÇOBANZADE, B. (2007). *Seçilmiş Eserleri*. 5 Ciltte, 5. C., Bakü: Şerg-Gerb Yayınları.

GÜL, E. (2014). "Babürname"de Geçen Askeri Terimler Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları. Belleten*. TDK, 62, s. 27-103.

EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. 1. Baskı. Ankara: Bizim Büro Basımevi.

EYUBOĞLU, İ. Z. (1991). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. 2. Baskı. İstanbul: Sosyal Yayınlar.

GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. 2 Ciltte, I C., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. 2 Ciltte, II C., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GÜNER, G. (2010). Kıpçak Türkçesindeki Meslek Adları Üzerine İçerik ve Yapı Bakımından Bir Sınıflandırma Denemesi. *International Periodical for languages. Liteature and history of Turkish of Turkic*. s. 1217-1448.

İbn Mühenna, S.C. (2008). *Hilyetül-İnsan ve Helbetül-Lisan* (Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Tefvik Hacıyev). Bakü: Kitab Alemi Yayıncılık.

KAŞĞARİ, M. (2006). *Divanü Lügat-it-Türk*. (Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Ramiz Asker). IV Ciltte. I, II, III, IV c., Bakü: Ozan Yayıncılık.

KAZIMOV, G. (2009). *Seçilmiş Eserleri*. 10 Ciltte, VII C., Bakü: Nurlan Yayıncılık.

LESSING, F. D. (2003). Moğolca-Türkçe Sözlük1,2, (Çeviren: Günay Karaağaç), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

MİRELEMOV, H. (2012). *Sonuncu Fateh*. Triloji. Bakü.

NAĞISOYLU, M. (2013). Orta Asr Azərbaycan-Türk Tercüme Eserlerinin Seciyevi Dil Hüsusiyyətləri. *Orta Asr Elyazmaları ve Azərbaycan Medeniyeti Tarihi Problemləri Mövzusunda XIII Respublika Elmi Konferansının Materiyalləri*. Bakü: İlim ve Təhsil Yayıncılık, s. 49-58.

NİŞANYAN, S. (2003). *Sözlerin Soyağacı – Çağdaş Türkçenin Kökenbilim Sözlüğü*. 2. Baskı. İstanbul: Adam Yayınları.

RECEPLİ, E. (2006). *Göktürk Dilinin Leksikası*. Bakü: Nurlan Yayıncılık.

SEVORTYAN, E. (1962). *Affiksı Glagolobrazovaniya v Azerbaydjanskom Yazıke*. Moskva: İzdadelstvo Vostoçnoy Literature.

SEYDAMETOVA, N. (2014). Problemi Morfemiki i Slovoobazovaniya v Linqvistiçeskih Trudah Bekira Çoban-zade. *Şidniy Svit*, c. 71-75.

SEYİDOV, Y. (2006). *Azərbaycan Dilinin Grammatikası (Morfoloji)*. Bakü: BDÜ Yayınları.

ŞEMSEDDİN, Sami. (2015). *Kamus-ı Türki* (Yayına hazırlayan: Paşa Yavuz Arslan). Ankara: Türk Dil Kurumu.

TAĞIZADE, Z. (1954). Azərbaycan Dilinde Bazı Şekilcilerin İnkişaf Tarihi. *Edebiyat ve Dil Enstitüsü'nün Eserleri. Dilçilik Serisi. VI cilt*, Bakü, s.118-129.

TEHMEZLİ, H. (2011). *Şthalağalı: Tarihi Geçmişten Bugüne*. Bakü: MBM Yayıncılık.

TİETZE, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. 2 ciltte, I c., İstanbul: Simurg Kitapçılık, Yayıncılık ve Dağıtım.

TİETZE, A. (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. 2 ciltte, II c., Viyana: Avusturya Bilimler Akademisi Yayınları (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften).

TUNA, O. N. (1972). Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler. *Türkiyat Mecmuası*. İstanbul, XVII c., s. 209-250.

YALÇIN, S. K. (2018). *Azərbaycan Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.

ZEYNALOV, F. (2008). *Türk Dillerinin Mukayeseli Grammatikası*. I hisse. Bakü: MBM Yayıncılık.

Etimolojik Sözlük. <https://www.etimolojiturkce.com> (ET: 12.04.2019)

KAZAN TATAR VE KIRIM TATAR TÜRKÇESİ VE EDEBİYATI ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALARIN BİBLİYOGRAFYASI

-TÜRKİYE'DE-*

Dogukan ÖZEY**

Özet

Tataristan'ın başkenti Kazan, sadece Rusya Federasyonu'nun değil; dünyanın da en önemli Türkoloji ve Şarkiyat merkezidir. İlmî çalışmaların önemli bir kısmı, Tataristan İlimler Akademisi çatısı altında yapılmaktadır.

Kırım, bugün Rusya'ya bağlı özerk bir cumhuriyet olup; başkenti Akmescit (Simferopol)'tir. Ruslar tarafından uzun yıllar işgal altında kalmış olan Kırım'da, dil ve edebiyat alanında yapılan çalışmalar sınırlı kalmıştır.

Bu çalışmada, Türkiye'de Kazan Tatar ve Kırım Tatar Türkçesi ve Edebiyatı ile ilgili yapılan çalışmalar incelendi. Giriş bölümünde Kazan Tatar ve Kırım Tatar Türkleri hakkında genel bilgiler verildi. Bibliyografya bölümü iki ana başlık altında incelendi. Önce Kazan Tatar Türkçesi ve Edebiyatı ile ilgili sırasıyla yayımlanan kitaplar, makaleler, bildiriler, yüksek lisans ve doktora tezlerine yer verildi. Daha sonra Kırım Tatar Türkçesi ve Edebiyatı ile ilgili sırasıyla yayımlanan kitaplar, makaleler, bildiriler, yüksek lisans ve doktora tezlerine yer verildi. Makaleler de kendi içerisinde dil ve edebiyat alanında yazılanlar olmak üzere iki alt başlığa ayrıldı. Sonuç bölümünde ise, çalışmalar hakkında genel bir değerlendirme yapıldı.

Anahtar Kelimeler: Kazan Tatar Türkleri, Kırım Tatar Türkleri, Kazan Tatar Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi, Tatar Edebiyatı.

THE BIBLIOGRAPHY OF STUDIES CARRIED OUT ON KAZAN TATAR AND CRIMEAN TATAR IN TURKISH AND LITERATURE

-IN TURKEY-

Abstract

Kazan, the capital of Tatarstan, is not only the Russian Federation but also the world's most important center of Turcology and Orientalism. A significant part of scientific studies is carried out under the roof of Tatarstan Academy of Sciences.

The Autonomous Republic of Crimean is attached to Russia and today is the capital of Simferopol (Akmescit). Studies about language and literature carried out in Crimean where have been occupied by the Russians for a long time, have been limited.

In this study, we try to examine the works about Kazan Tatar, Crimean Tatar Turkish and Literature in Turkey. In the introduction, general information about Kazan Tatar and Crimean Tatar Turks is given. The bibliography section was examined under two main headings. The first heading is books, articles, papers, MA's and PhD's about Kazan Tatar Turkish and their Literature were published. The other heading is books, articles, papers, MA's

* Bu çalışma APA yöntemine göre yapılmıştır. Bakınız: <http://sbedergisi.ankara.edu.tr/apa60.pdf>

** Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, SBE, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, el – mek: dogukaanozey@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0020-484X>

and PhD’s on Crimean Tatar Turkish and their Literature were published. The articles are divided into two sub-headings: language and literature. In the conclusion part, a general evaluation was made about the studies.

Key Words: Kazan Tatar Turks, Crimean Tatar Turks, Kazan Tatar Turkish, Crimean Tatar Turkish, Tatar Literature.

Giriş

Kazan Tatarları

Karadeniz’in kuzey sahillerinden başlayıp İdil nehri ile Urallar arasında devam eden geniş düzlüklerin oluşturduğu alanda; İskitler, Sarmatlar, Hunlar, Avarlar, Hazarlar, Peçenekler, Uzlar, Kumanlar ve Bulgarlar gibi Türk topluluklarının yaşadığı ve egemen olduğu uzun bir tarihin ardından, özellikle XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde oluşan Altın Ordu Devleti zamanında Tatar adıyla ünlenen Türk kavmi meydana gelmiştir (Öner, 2007: 681).

Orhun yazıtlarında “*Otuz Tatar Tokuz Oguz begleri bodunu bu sabımın edgüti eşid katıgdı tñla*”¹ (Kül Tigin, G-1) biçiminde geçen cümle, Tatar adının Türkçedeki en eski kayıtlarındandır. Kavim adlarının bir kısmının, komşu halkların adlandırması sonunda yerleştiğini göz önünde tutarsak, Çinlilerin, bilhassa XI. asırdan sonra, kuzey komşularını, toptan Tatar diye adlandırması anlaşılır bir durumdur. Tatar adı ile XI.-XII asırdan itibaren Moğollardan da bahsedilmesi bu karışıklığın bir devamıdır. Aslında Moğollar kendilerini hiçbir zaman Tatarlar ile aynı ırktan görmemişlerken, Cengiz devletinde Tatarların veya genel olarak Türklerin önemli yerlerde bulunması bu eski Tatar-Moğol karışıklığının Arap ve İran kaynaklarında devam etmesi sonucunu doğurmuştur (Öner, 2007: 681).

Altın Ordu Devleti’nde idareci durumunda olan Moğollar vasıtasıyla ve onların eskiden beri komşuları tarafından Tatar diye adlandırılması dolayısıyla, söz konusu devlet de “Tatar Devleti” diye meşhur olmuştur. Tatar adını Marco Polo’dan beri Türklerle Moğolları müştereken adlandıracakları şekilde tanıyan Batı dünyası, bilhassa Doğu Avrupa’yı da topraklarına katan Altın Ordu Devleti dolayısıyla, Osmanlı alanı dışındaki bütün Türk toplulukları için bu adı kullanmaya başlamışlardır (Öner, 2007: 681).

Tatar adının çok çeşitli şekillerde etimolojisi yapılmıştır: Ebul Gazi Bahadır Han, *Tatar* adının, önceleri bir han adı olduğunu sonra kavim adı hâline geldiğini söylemişken, N. M. Karamzin gibi bazı tarihçiler, Yakutların *Tatar* adlı ongununa dikkat çekmişlerdir. Orta Çağ’da Avrupa’da Latince *tartar* “cehennem, yer altı hükümdarlığı” sözünün analojisiyle, hasımları olan Altın Ordu devleti bu şekilde adlandırılmış ve Avrupa’da XIII. asırdan itibaren, eski *barbar* sözüyle neredeyse eş bir anlam kazanmış ve onun yerini almıştır. İran ve Osmanlılardaki *posta tatarı* “ulak” adının, *Tatar* kavim adı için kaynak olabileceğini söyleyen Baskakov ilişkiyi görmüş fakat tarihî gelişme söylediğinin tam aksi yönünde olmuştur. Yani Tatar ancak bir kavim adı olduktan sonra “ulak” anlamında kullanılabilirdi (Öner, 2007: 682).

Tatar yazı dili Türk lehçeleri içerisinde tarihî Kıpçak koluna girer. Uzun tarih içinde, gelişkin bir yazılı edebiyata sahip olan Tatarca, özellikle XVI. yüzyılın ortalarından başlayan ve yeni dönemlere kadar süren göçler dolayısıyla çok geniş bir alanda yayılmış üç büyük diyalekt topluluğuna sahiptir: Orta diyalekt, Batı (Mişer) diyalekti ve Doğu (Sibirya) diyalekti. Tatar yazı dilinin, özellikle Sovyet Tataristan Cumhuriyeti kurulduktan sonra, Orta diyalekt özelliklerine dayandırılarak standart grameri ve sözlüğünün oluşturulduğu anlaşılmaktadır (Öner, 2007: 683-684).

Günümüzde gerek İdil-Ural Tatarları gerekse Kırım Tatarları kendi aralarında kollara ayrılmaktadırlar. İdil-Ural Tatarları; Kazan Tatarları, Astrahan Tatarları, Kasım Tatarları, Mişer

---

¹Otuz Tatar Dokuz Oguz beyleri, milleti! Bu sözümü iyice işit, adamakıllı dinle (Ergin, 2013: 35).

Tatarları, Tipterler, Kreşen Tatarları gibi kollara ayrılmaktadırlar. Yine Sibiryâ Tatarlarını da bu grubun içerisinde ele almak mümkündür. Bunların dışında ise Kırım Tatarları, Litvanya ve Polonya Tatarları gibi Tatar boyları mevcuttur (Kemaloğlu, 2013: 2016).

Tataristan Parlamentosu, 30 Ağustos 1990'da ülkenin egemenliğini ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin on altıncı cumhuriyeti olduğunu ilân etti. Ancak parlamentonun aldığı bu karar Moskova tarafından tanınmadı. Resmî yöneticilerin bağımsızlık kararında ciddi adım atmayacağı görüşü kuvvet kazanınca İttifak-Tatar Bağımsızlık Partisi'nin inisiyatifiyle Tatar Millî Kurultayı toplandı ve millî meclis kuruldu. Millî meclis 1 Şubat 1992'de Tataristan'ın bağımsızlığını tekrar ilân etti. Bunun üzerine baskı altında kalan Tataristan Yüksek Sovyet'i bağımsızlık konusunda referanduma gitme kararı aldı. Dönemin devlet başkanı Boris Yeltsin ve yöneticilerin bütün baskı ve tehditlerine rağmen 31 Mart 1992 tarihinde yapılan referanduma %80'in üstünde katılım sağlandı ve seçmenlerin %61,5'i bağımsızlık yönünde oy verdi. Ancak bu referandum da Moskova tarafından tanınmadı (Türkoğlu, 2002: 165).

Günümüzde Tataristan Rusya'ya bağlı ve Volga Federal Bölgesi'nin coğrafi sınırları içinde bulunan federal bir yapıdır ve özerk bir Türk cumhuriyetidir. Tarih boyunca Arap ve Latin alfabelerini kullanan Tatarlar günümüzde Kiril alfabesini kullanmaktadırlar.

Kırım Tatarları

Altın Orda Devleti döneminde önemli bir merkez olan Kırım, XV. yüzyılın ilk yarısında Altın Orda Hanlığının dağılma sürecinde müstakil bir hanlık hâline gelmiştir. XIV. yüzyılda Hacı Giray Han tarafından kurulan Kırım Hanlığı, kısa zaman içerisinde Kırım yarımadasının dışına taşmış ve I. Mengli Giray Han kendi arzusuyla Fatih Sultan Mehmet zamanında Osmanlı İmparatorluğu'na ilhak etmiştir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile sözde bağımsız kabul edilen Kırım, 1783'te Potemkin komutasındaki Rus ordusu tarafından kanlı bir şekilde işgal edilmiştir. Kırım Türkleri bu tarihten sonra, büyük kitleler hâlinde, "Ak Toprak" dedikleri Osmanlı topraklarına göç ederler. 1944'te Almanların mağlup olmaları üzerine Kırım, Rusların elinde kalır (Yüksel, 2007: 813).

Kırım'ın Türkiye sınırlarına çok yakın olması ve Türkiye ile yakın irtibat içinde olmaları gibi stratejik sebepler yüzünden, Kırım Tatarlarının tamamı Almanlarla işbirlikçi ilân edilmiştir. Bundan dolayı da ihanetlerini cezalandırmak üzere 18 Mayıs 1944 tarihinde sabah saat beş sularında askerlerin dipçikleriyle evlerinden çıkarılan Kırım Tatarları hayvan vagonlarıyla Urallar'a, Sibiryâ'ya, Kazakistan'a ve Özbekistan'a sürülmüşlerdir (Yüksel, 2007: 813).

Stalin'in ölümünden sonra 1954'te Kırım Tatarlarına uygulanan yasakların bir kısmı kaldırılır. Bu tarihten sonra istedikleri yerlere seyahat etme izni verilen Kırım Türkleri, Mustafa Abdülcemil Kırimoğlu'nun önderliğinde millî kültürlerini canlandırmak ve Vatan Kırım'a dönmek için mücadeleye başlarlar. 1967'den itibaren çok az da olsa Kırım'a yerleşen Kırım Türkleri görülür. 1989 yılına kadar şahsi gayretlerle Kırım'a dönmeye çalışan Kırım Tatarları, asıl dönüşlerini bu tarihten sonra gerçekleştirirler (Yüksel, 2007: 813).

Kıpçak Türkçesinin bir kolu olan Kırım Türkçesinde, tabii olarak Kırım Hanlığının ilk yıllarında, Kıpçak Türkçesinin hâkim olduğu bir yazı dili kullanılıyordu. Kırım'ın Osmanlı Devleti'ne bağlanmasından sonra, İstanbul Türkçesinin edebî, hatta resmî dil hâline geldiği görülmektedir (Yüksel, 2007: 814).

1905 inkılabının getirdiği özgürlük ortamı içinde, İstanbul'da okuyan öğrencilerin, İsmail Gaspıralı'nın "*Tercüman*" gazetesinde yetiştirdiği Kırım Tatarı aydınların ve Gaspıralı'nın açtığı okullarda öğretmenlik yapmaya gelen öğretmenlerin yarattığı atmosferde, İstanbul Türkçesi edebî dil olarak yeniden işlek bir hâle gelmiştir (Yüksel, 2007: 815).

1917 devriminden sonra ise, Kırım'daki aydınlar arasında 1922 ve 1924 yıllarında edebî dille ilgili ciddi bir tartışma ortamı yaratılmıştır. 1928'de Akmesic'te toplanan "Kırım Tatar

Edebî Dilinin İmlası Üzerinde Birinci İlmî Konferansı’nda”, step ve dağ bölgeleri arasında kalan şeridin, Orta Yolak ağzı da denen Bahçesaray ağzının yazı dili olmasına karar verilmiştir (Yüksel, 2007: 815).

Kırım Tatarları, Hanlık döneminden itibaren Arap alfabesini kullanmışlarsa da 1924 yılından sonra Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş konusunda ciddi tartışmalar yapılmış, bu tartışmalar neticelenmeden, 1929’da Merkezî hükümetin baskısıyla 31 harfli Latin alfabesine geçilmiştir. 1938 yılında ise, Stalin döneminde hazırlanan bir kanunla bütün Slav olmayan (Ermenice ve Gürcüce hariç) dillerde olduğu gibi, Kırım Türkçesinde de Kiril alfabesi kullanılmaya başlanmıştır. Kırım Türkleri, 1991 yılında topladıkları Millî Kurultaylarında, Latin alfabesinin kullanılmasını kabul etmişler de imkânsızlıklar sebebiyle, bu karar tam olarak uygulanamamaktadır (Yüksel, 2007: 814-815).

2014 yılında Avrupa Birliği ile yapılacak ortaklık anlaşmasını imzalamak yerine Rusya ile işbirliği yapmayı tercih eden Ukrayna Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç’in kararını protesto eden Muhalefetin başkent Kiev’in merkezindeki Bağımsızlık Meydanı’nda yaptığı gösterilerin bir süre sonra polis şiddetiyle bastırılmıştır. Kiev’deki siyasi kriz aşılımaya çalışılırken, 27 Şubat’ta Rusya’nın beklenmedik bir şekilde Kırım yarımadasına özel kuvvetlerini çıkarması ve burada bir oldubitti ile kontrolü ele geçirmesi, durumu ülke-içi bir krizden bölgesel ve uluslararası bir soruna dönüştürmüştür (İmanbeyli, 2014: 4).

Rusya’nın askeri müdahalesi koşullarında kurulan yeni Kırım hükümeti, Kırım’ın geleceğini bir halk oylaması ile belirleme kararını almış ve bu kararını çok kısa bir sürede uygulamaya koymuştur. “Egemen devlet olmak” ya da “Rusya’ya katılmak” şeklinde iki seçeneğin oylamaya sunulduğu referandum sonucunda yüzde 83’lük katılımın sağlandığı ve yüzde 97 oranında “Rusya’ya katılma” oyunun çıktığı ilan edilmiştir ve böylelikle Kırım, Rusya’ya katılmıştır (Liaison, 2014).

Bibliyografya

1. Türkiye’de Kazan Tatar Türkçesi ve Edebiyatı ile İlgili Yayımlanan Kitaplar, Makaleler, Bildiriler, Yüksek Lisans Tezleri ve Doktora Tezleri.

Kitaplar

- AKMAN, M. (2007). *Musa Carullah Bigiyef’i Okumaya Giriş*. İstanbul: Çıra Yayınları.
- ALKAYA, E. (2007). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*. Elazığ: Manas Yayıncılık.
- ALKAYA, E. (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*. Ankara: Turkish Studies Yayınları.
- ALKAYA, E. (2013). Sibirya Tatar Türkçesi Ağızlarındaki *-İşIn* Zarf-Fiil Eki Üzerine. *Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı* (s. 133-140). Ankara: Akçağ Yayınları.
- ALKAYA, E. (2014). *Mişer Tatar Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- ALKAYA, E. (2015). Mişer Tatar Türkleri ve Dilleri. Mustafa Argunşah (Haz.), *Mustafa Öztürk’e Armağan* (s. 143-170). İstanbul: Kesit Yayınları.
- ALKAYA, E. (2016). Sibirya Tatarları ve Dilleri. Süer Eker, Ülkü Çelik Şavk (Ed.), *Tehlikedeki Türk Dilleri II B: Örnek Çalışmalar* (s. 391-408). Ankara-Astana: Uluslararası Türk Akademisi-Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
- ALKAYA, E. (2017). Türk Lehçebilim Araştırmaları İçinde Sibirya Tatar Türkçesinin Yeri ve Durumu Üzerine. Ali İhsan Öbek, Yüksel Topaloğlu, Oğuzhan Durmuş (Ed.), *Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Hatıra Kitabı*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- ALKAYA, E., KİRİLLOVA, Z. (2018). *Kreşin Tatar Türkçesi (Dil, Tarih, Kültür)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

- ARSAL, S. (2018). *Türk Dili İçin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYDA, A. (1991). *Sadri Maksudi Arsal*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BERSE, M. K. (2013). *Kazanlı Yenilikçi Müslüman Alimler: Cilt 1, Şehabeddin Mercani ve Kazan Kültürü; Cilt 2, Rızaeddin Fahreddin; Cilt 3, Musa Carullah*. Ali Arslan, Recep Çelik (Ed.). İstanbul.
- BİĞİYEF, M. C. (2017). *Hâfız Divânı'nın Kazan Tatar Türkçesine Şerhi*. Ömer Küçükmehtetoğlu (Çev.). İstanbul: Akademi Titiz Yayınları.
- BURAN, A., ALKAYA, E. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri III-Kuzeybatı Kıpçak Grubu*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- CEBECİ, D. (2009). *Men Kazanga Baramen*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- ÇAĞATAY, S. (1972). *Türk Lehçeleri Örnekleri-II (Yaşayan Ağız ve Lehçeler)*. Ankara: DTFC Yayınları.
- ÇAĞATAY, S. (1978). *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*. Ankara: DTFC Yayınları.
- ÇAĞATAY, T., AKIŞ, A. (1979). *Muhammed Ayaz İshaki Hayatı ve Faaliyeti-100. Doğum Yılı Dolayısıyla*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- ÇAKMAK, C. (2016a). *Kazan-Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Görülen Yalancı Eş Değer Kelimeler*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- ÇAKMAK, C. (2016b). *Fatih Kerimî Mirza Kızı Fatıyma Seçme Eserler*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- ÇETİN, Ç. Z. (2009). *Tatar Türklerinin Gelenek ve Görenekleri*. Ankara: Kültür Ajans Tanıtım ve Organizasyon.
- ÇETİN, Ç. Z. (2016). *Alimcan İbrahimov'un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri*. Ercan Alkaya (Ed.). Ankara: Bengü Yayınları.
- ÇETİN, Ç. Z. (2018a). XX. Yüzyıl Kazan Tatar Edebiyatı. Orhan Söylemez, Samet Azap (Ed.), *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı* (s. 569-824). İstanbul: Kesit Yayınları.
- ÇETİN, Ç. Z. (2018b). Kazan Tatar Aydını Ayaz İshaki'nin İslam Memleketlerinde Adlı Yol Hatıralarında Kudüs. İbrahim Çelik, Mehmet Dursun Erdem, Özcan Özgür, Necip Fazıl Kurt (Ed.), *Dini, Tarihi ve Edebi Açından Kudüs* (s. 345-361). İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- ÇOBANZADE, B. (2014). *Türk-Tatar Dil Bilimine Giriş*. Fatih Numan Küçükballı, Ufuk Deniz Aşçı (Çev.). Konya: Palet Yayınları.
- DAVLETŞİN, G. (2014). *Türk Tatar Kültür Tarihi*. Albina Tuzlu (Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- EHMETYANOV, R., MOHEMETDİNOV, R., NURİEVA, F., GANİEV, F. (2014). *Türkçe- Tatarca Sözlük*. Mustafa Öner (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (Ed.). (1991-1992). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GANİYEYEV, F. A. (2010). *Tatarcada Birleşik Kelime Teşekkülü*. Caşteğin Turgunbayer (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GANİYEYEV, F. A. (2013). *Bugünkü Tatar Türkçesi Söz Yapımı*. Murat Özşahin (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GARİPOV, M. (2016). *Ebedi Aşk (Abdullah Tukay ile Zeytiine Mevlüdova Hikâyesi)*. Çulpan Zaripova Çetin, Hayati Yılmaz (Çev.). Ankara: Bengü Yayınları.

- GIYLECEV, A. (2018). *Yara*. Fatih Kutlu (Çev.). İstanbul: Palto Yayınevi.
- GÖRMEZ, M. (1994). *Musa Carullah Bigiyef*. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- GÜLENSOY, T. (2014). *Ahmet Temir*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLTEKİN, M. (2013). *Kazan-Tatar Masalları*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- GÜLTEKİN, M. (2018). Kazan Tatar Masalları Üzerine Yapılan Çalışmalar Derleme-Metin Yayınları ve Yöntem Bakımından Analitik Bir Değerlendirme. İsa Özkan (Ed.), *Türk Dünyası Masal Araştırmaları (Tastarakay’dan Keloğlan’a)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- GÜNEY, F. Ş. (2015). *Tatarca Referans Grameri*. Ankara: Kriter Yayınevi.
- İSHAKİ, M. A. (1967). *Üyge Tabu-Eve Doğru*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İSHAKİ, A. (2009). *Hikâyeler (Seçmeler)*. Çulpan Zaripova Çetin, Hayati Yılmaz (Çev.). Muğla.
- İŞGAY, İ. (1963). *Hürriyet, Hürriyet (Freedom, Freedom): İdil-Ural (Kazan) Türkleri Lehçesinde Şiir ve Manzumeler*. Ankara: Yargıçoğlu Matbaası.
- KAKUK, Z. (1999). *Kasan Tatarisches Wörterverzeichnis: Aufgrund Der Sammlung Von Ignác Kúnos (Kazan Tatar Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KALAFAT, Y., GÜNGÖR, B. (2011). *Türk Kültürlü Halklarda Türk-Tatar Halk İnançları*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- KAMALİEVA, A. (2009). *Romantik Milliyetçi Ayaz İshaki*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- KAMALİEVA, A. (2010). *Söze Ruh Veren Şair Hasan Tufan (Hayatı, Şiirleri, Şiir Tahlilleri)*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- KAMALİEVA, A. (2014). Medine Malikova’nın “Kar Suları” Hikâyesinde Tatar Gelenek ve Göreneklere. İhsan Kalenderoğlu (Ed.), *Yaşar Kalafat Armağanı* (s. 183-196). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- KANLIDERE, A. (2005). *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayatı-Eserleri-Fikirleri*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- KANLIDERE, A. (2019). *Sosyalizmden Türkçülüğe Kazanlı Ayaz İshaki*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KERİMİ, F. (2001). *İstanbul Mektupları*. Fazıl Gökçek (Haz.). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- KERİMİ, F. (2017). *Kırım’a Seyahat*. Hayri Ataş (Haz.). İstanbul: Post Yayınevi.
- KERİMOĞLU, C. (2014). *Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KERİMULLİN, E. (1998). *Tatarlar: İsmimiz ve Kimliğimiz*. Zeynep Sarıışık (Çev.). İzmir: İrfan Kültür ve Eğitim Merkezi.
- KİRDECİ, A. (2002). *Kesik Baş Destanı*. Mustafa Argunşah (Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KORAN, A. L. (1962). *Tatarların Tüppçığışı*. İstanbul.
- KUNOS, I. (2013). *Kazan Tatar Manileri*. Mustafa Sinan Kaçalın (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KUTLU, F., ERSOY, H., ARSLAN, N. T. (2006). *Vasiyet*. İzmir: Zambak Yayınları.

MİNNULLİN, R. (2018). *Tatar Gönli*. Ercan Alkaya, Güzel Şemsiyeva (Çev.). Elazığ: Manas Yayıncılık.

NADİROV, İ. (1996). İdil-Ural Tatarlarında Nevruz Bayramları. Mustafa Kalkan, Alsu Kamaliev (Çev.). Sadık Tural, Elmas Kılıç (Ed.), *Nevruz ve Renkler* (s. 293-299). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

ORTEKİN, H. (1939). *Çora Batır Destanı*. İstanbul: Bürhaneddin Erenler Matbaası.

ÖNER, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Lehçesi: Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖNER, M. (2000). *Tatar Manileri*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.

ÖNER, M. (2001). Tatar Edebiyatı. Nevzat Kösoğlu (Haz.), *Başlangıçtan Günümüze Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi XVII* (s. 13-62: 238-479). Ankara: Kültür Bakanlığı Projesi.

ÖNER, M. (2003). Tatar Halk Edebiyatında Tütünlü Örnekler. Emine Gürsoy Naskali (Ed.), *Tütün Kitabı* (s. 333-341). İstanbul: Kitabevi.

ÖNER, M. (2007). Tatar Türkçesi. Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 679-748). Ankara: Akçağ Yayınları.

ÖNER, M. (2008). Tatarlarda Aydınlanma Hareketi ve Sultan Galiev. Ekrem Arıkoğlu (Ed.), *Ahmet B. Ercilasun Armağanı* (564-570). Ankara: Akçağ Yayınları.

ÖNER, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖNER, M. (2018). Abdullah Tukay ve Özgelgen Ömid “Kesilen Ümit” Şiiri Üzerine Bir Çözümleme. Yılmaz Özkaya, Nazım Muradov (Ed.), *Yavuz Akpınar Armağanı* (s. 467-486). Ankara: Bengü Yayınları.

ÖZÇOBAN, Y., ARSLAN, B. O. (2014). *Tukay’a Geliş (Şiirler)*. Konya: Kömen Yayınları.

ÖZKAN, F. (1994). *Abdullah Tukay’ın Şiirleri, (İnceleme-Metin-Aktarma)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

ÖZKAN, F. (2006). *Abdullah Tukay-Seçilmiş Eserler (Şiirler ve Makaleler)*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları.

ÖZKAN, F. (1997). *Osmaniye Tatar Ağzı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZKAN, N. (2007). *Türk Dilinin Yurtları*. Ankara: Akçağ Yayınları.

ÖZŞAHİN, M. (2017). *Tatar ve Başkurt Yazı Dillerinde İkilemeler*. İstanbul: Kesit Yayınları.

ÖZYETGİN, M. (1996). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

SAHAPOV, M. (2005). *Yenilik Habercisi*. Raynur Şakirov, Şevket Kuntay (Çev.). Ankara: TÜRKSOY Yayınları.

SCHİMİTZ, A. (2004). *Edige Destanı: Bir Kahramanlık Geleneğinin İçeriği, Oluşumu ve Etkileri*. Bulut Can (Çev.). İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

SULTİ, R. (1998). *Edigey Destanı*. Ankara: TÜRKSOY Yayınları.

ŞAHİN, E. (1999). *Yurt Konulu Tatar Cırları (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ŞEREF, A. (1993). *Harflerimizin Müdafası*. Abdullah Battal Taymas (Çev.). İstanbul: Bedir Yayınları.

TAYMAS, A. B. (1958). *Kazanlı Türk Meşhurlarında Rızaeddin Fahreddinoğlu: Fikir Hayatı, Kişiliği, Eserleri ve İki İlave*. İstanbul: Zaman Yayıncılık.

TAYMAS, A. B. (1959). *İki Maksudiler: Sadri-Arsal, Ahmed-Hadi: Kişilikleri, Fikir Hayatları ve Eserleri*. İstanbul: Sıralar Matbaası.

TAYMAS, A. B. (1966). *Kazan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

TAYMAS, A. B. (1968). *Kazan Türkçesinde Atasözleri ve Deyimler: Açıklamalar, Düşünceler, Örnekler, Bir Ek*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TAYMAS, A. B. (2000a). *1917'den 1919'a Rus İhtilali'nden Hatıralar I*. Erol Cihangir (Haz.). İstanbul: Turan Yayıncılık.

TAYMAS, A. B. (2000b). *Rus İhtilali'nden Hatıralar II- Ben Bir Işık Arıyordum*. Erol Cihangir (Haz.). İstanbul: Turan Yayıncılık.

TEKİN, T., ÖLMEZ, M. (2014). *Türk Dilleri Giriş*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

TEMİR, A. (1987). *Yusuf Akçura*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

TOTT, F. (1976). *Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*. İstanbul: Kervan Yayın Dağıtım.

TUKAY, A. (2006). *Seçilmiş Eserler: Şiirler ve Makaleler*. Fatma Özkan, Asiye Rahimova (Çev.). Ankara: Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi.

TUKAY, A. (2016). *Şiirler (Doğumunun 130. Yılında 130 Şiir)*. Ankara: Bengü Yayınları.

TÜRKOĞLU, İ. (2000). *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

URMANÇI, F. (2007a). *Tatar Destanları I*. Vedat Kartalcık, Caner Kerimoğlu (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

URMANÇI, F. (2007b). *Tatar Destanları II*. Vedat Kartalcık, Caner Kerimoğlu (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

VELİDOF, C. (1912). *Tatar Edebiyatının Perdeleri*. İstanbul: Vakit Matbaası.

YILDIRIM, R. Y. (2016). *Tatar Nesri ve Romantizmin Estetiği*. İstanbul: Kesit Yayınları.

YILDIZ, N. A. (2015). *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.

YUSUPOV, F. (2013). *Tatar Şive Dilinin Morfolojisi*. Rifat Mirhayev (Çev.). Elazığ: Manas Yayıncılık.

YÜCEL, F. (2009). *Pürüş Batur ile Aksıla: Tatar Masalları*. İstanbul: Kardeş Yayınları.

Dil Alanında Yazılan Makaleler

AKTAŞ, T. (2014a). Deyimlerde Yalancı Eş Değerlik: Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi Örneği. *Turkish Studies*, 10(4), s. 1-16.

AKTAŞ, T. (2014b). Kazan Tatar Türkçesi Deyimlerinde Arap Harflerinin Kullanımı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35, s. 33-38.

- ALKAYA, E. (1998). Tataristan'da Dil ve Alfabe Meselesi Üzerine. *Türk Dili*, 562, s. 293-299.
- ALKAYA, E. (2001a). Tatar Türkçesindeki Dil ve Söz ile İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), s. 55-76.
- ALKAYA, E. (2001b). Tatar Türklerinin Kullandığı Türkçe Kişi Adları Üzerine Bir Değerlendirme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), s. 115-136.
- ALKAYA, E. (2002). Mişer Tatarları, Türkler. *Yeni Türkiye Yayınları*, 20, s. 58-63.
- ALKAYA, E. (2007). İki Dillilik ve Rusçadan Tatar Türkçesine Geçen Kavram Tercümeleleri. *Turkish Studies*, 2(2), s. 41-53.
- ALKAYA, E. (2008a). Sibiryaya Tatar Türkçesindeki Uzun Ünlüler Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies*, 3(4), s. 19-42.
- ALKAYA, E. (2008b). Türk Lehçeleri Arasında Sözcük Alış Verişi ve Söz Varlığı Değişimi: Osmaniyeye Tatar Ağzı Örneği. *Turkish Studies*, 3(3), s. 77-101.
- ALKAYA, E. (2008c). Sibiryaya Tatar Türkleri ve Dilleri. *Turkish Studies*, 3(7), s. 1-16.
- ALKAYA, E. (2009). Sibiryaya Tatar Türkçesiyle Güney Sibiryaya (Altay, Hakas, Tuva) Türk Lehçeleri Arasındaki Ortak Unsurlar. *Turkish Studies*, 4(8), s. 273-321.
- ALKAYA, E. (2011a). -gAll Ekinin Sibiryaya Tatar Türkçesindeki Kullanımı Üzerine. *Turkish Studies*, 6(3), s. 155-174.
- ALKAYA, E. (2012). Sibiryaya Tatar Türkçesiyle Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Benzerlikler Üzerine Bir Değerlendirme. *Turkish Studies*, 7(4-I), s. 275-295.
- ALKAYA, E. (2015). Tatar Türkçesi Ağızlarında Fin-Ugor Alıntıları. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 3(6), s. 49-63.
- ALKAYA, E. (2017). Tatar Türkçesi Yazı Dilinde ve Ağızlarında y/-c- Sesi Üzerine. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 1(1), s. 24-38.
- ALKAYA, E., FAKHRİEVA, L., KİRİLLOVA, Z. (2017). Rus Şiirinde Metaforlar Tatarca Çeviriler. *Journal of History Culture and Art Research*, 6(6), s. 153-158.
- ALKAYA, E. (2018). Tatar Türkçesinin Yayılma Alanları ve Rusya Federasyonu'nda Kullanımı Üzerine. *Yeni Türkiye*, 24(101), s. 584-594.
- ALKAYA, E., KİRİLLOVA, Z. (2018). Kreşin Tatar Ağızlarının Özellikleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s. 1-5.
- ASLAN, B. O. (2013). Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesindeki Benzer Atasözleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 207, s. 281-290.
- AŞÇI, U. D. (2010). Alıntı Seslerin Türkçedeki Durumuna Bir Örnek: Kuzeybatı Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde /f/ Sesi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7(1), s. 269-294.
- BALCI, O. (2015). Divanü Lügati't Türk'te Kıpçakça Olarak Kaydedilen Dil Malzemesinin Bugünkü Kıpçak Lehçelerindeki Durumu. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 3(5), s. 261-278.
- BAYATZİTOVA, F. S. (2016). Tatar Halk Geleneklerinde ve Yerel Ağızlarında Ekmek Sözüünün Kullanımı. Murat Özşahin (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 21(41), s. 7-11.
- BAYDAR, A. S. E. (2012). Kuzeybatı Grubu Türk Lehçelerinde Zarf Grubu. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(23), s. 183-197.

BEŞİROVA, İ. B. (2011). XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başı Tatar Yazı Dili ve Abdullah Tukay’ın Son Dönem Eserleri. M. Yasin Kaya (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 91-97.

BOZ, E., AKTAŞ, S. G., DOĞRU, F., İLBAŞ, S. (2013). Çevredilbilimi Açısından Eskişehir’de Konuşulan Kazan Tatar Türkçesi. *Diyalektolog-Ağız Araştırmaları Dergisi*, 7, s. 31-38.

DEMİR, A. (2016). Ayaz İshakî ve Türk Dilinin Sadeleşmesi Sorunu: Yeni Lisan Hareketi Öncesinde Kazan-İstanbul Hattında Bir Erken Entelektüel Tartışma (1909). *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13(1), s. 7-31.

DEVELİ, H. (1997). Türkiye Türkçesi ile Tatarca Arasındaki Ses Denklikleri Üzerine. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 27, s. 73-99.

EKER, S. (2006). Ekstra Küçük Bir Dil Olarak Romanya Tatar Türkçesi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23(2), s. 85-100.

EKER, S. (2013). Ana Türkçe Uzun Ünlülerin Kıpçak Dillerindeki Kimi İzlerine Dair. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(13), s. 145-167.

GANIYEVA, E. (2009). Ş. Bektore’nin “Tatarca Sarf Nahiv” Adlı Kitabında Kullanılan Linguistik Terimlerin Özellikleri. Sinan Güzel (Çev.). *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 15.

GAYNANOVA, L. (2009). Saadet İshaki Çağatay. M. Yasin Kaya (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 14(28), s. 27-32.

GÖKÇE, H. (2015). Şakircan Tahiri’nin Kazan Tatarlarında Avaz Metodunun Kullanılışındaki Rolü. *IJLET*, s. 1395-1406.

GÜL, B. (2000). Kazan Tatarlarında Kişi Adları. *Türkbilig*, 1, s. 219-228.

GÜLLÜDAĞ, N. (2013). Baraba Tatarlarının Dili Üzerine Bir İnceleme. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2(3), s. 88-128.

GÜLTEKİN, B. (2008). Tatar Destanları I-II. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 13(26), s. 95-97.

GÜNEY, F. Ş. (2008). Tatar Türkçesi’nde Bitme ve Tamamlanma Bildiren Birleşik Fiil Yapıları. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 8(1), s. 125-140.

GÜZEL, S. (2010). Türkçede -IA-p> +IAp Zarf Kalıplaşması: Tatarca ve Başkurtça Örneği. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 3(1), s. 54-64.

HACIZADE, N. (2001). Kazan Tatarcasının Mordya-Karatay Ağzı ve Bu Ağzın Dil Özellikleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 10, s.51-62.

HAKİMCANOV, F. (2001). Tatar Dili. *TÜRKSÖY Dergisi*, 2, s. 39-42.

HİSAMOVA, F. M. (2011). Tukay’ın Şiirlerinde Tatar Edebî Dilinin Yenileşmesi. Mustafa Öner (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 147-151.

KARABEYOĞLU, A. R. (2010). Tatar Türkçesindeki Bazı Tasvirî Zaman Yapıları. *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, 20, s. 161-165.

KARABEYOĞLU, A. R. (2012). (Kazan) Tatar Türkçesinde İmeş. *Turkish Studies*, 7(1), s. 1353-1373.

KARASOY, Y. (1999). Tatar Türkçesine Arapçadan Geçen Aynılı Kelimelerdeki Ses Değişimleri. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Dr. Himmet Biray Özel Sayısı*, s. 106-116.

- KERİMOĞLU, C. (2010). Tatar Bilmecelerindeki Arapça, Farsça ve Rusça Alıntılar Üzerine. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 7(27), s. 191-215.
- KILIÇ, F. (2005). Kırgızistan Tatar Türklüğü ve Dil Durumları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(3), s. 84-91.
- KIZLIER, S. (2000). Karaçaylı Malkar ve Tatar Öğrencilerin Yaptıkları Dilbilgisi Yanlışları ve Bu Yanlışların Giderilmesi. *Ana Dili Dergisi*, 17, s. 20-28.
- KİRİLLOVA, Z. (2015). Kreşin Tatarları Ağızlarında Türkçe Asıllı ve Alıntı Kelimeler. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 3(6), s. 64-70.
- KUDAŞEV, G. X. (2011). Tatar Türkçesindeki Fonetik ve Morfolojik Değişiklikler. Ercan Alkaya (Çev.). *Turkish Studies*, 6(1), s. 322-357.
- MERHAN, A. (2011). Tatarların Özbek Edebî Dilinin Oluşumundaki Rolü. *Türkiyat Mecmuası*, 21(1), s. 281-295.
- METİN, B. (2011). Sovyet Belgelerine Göre Tataristan'da Kiril Alfabesine Geçiş (1939). *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(9), s. 135-148.
- MİRHAJEV, R. (2011). XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başı Tatar Edebî Dilinin Cedit-i Osmanlı Varyantında "-yor" Şimdiki Zaman Biçiminin Kullanış Özellikleri Üzerine. *Turkish Studies*, 6(4), s. 769-773.
- MUHAMETŞİN, R. (2005). 20. Yüzyıl Başında Tatarlarda Öğretim Sisteminin Durumu ve Problemleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s. 34-50.
- NURİYEVA, F., HUCİNA, E. (2015). Tatar Dilindeki Deyim ve Atasözlerinde Cinsiyet Streotiplerin Yansıması. *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, 3(6), s. 63-79.
- ÖNER, M. (1997). Bir Tatar Bolşeviğinin Ana Dili Mücadelesi. *Türk Dili*, 546, s. 551-557.
- ÖNER, M. (1999). Tatar, Başkurt ve Kazak Sözlükleri. *Kebikeç Dergisi*, 4(7-8), s. 115-129.
- ÖNER, M. (2001). Islah Edilmiş Arap Alfabeti ve Hoca Behbudii'nin Derlediği Tatar Atasözleri. *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 10, s. 213-312.
- ÖNER, M. (2009). Tatarca-Rusça İlişkilerinde Geri Dönen Alıntılar. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(5), s. 245-250.
- ÖNER, M. (2010). Bugünkü Kıpçak Türkçesi Söz Varlığı Denemesi. *Türk Dili Araştırmaları Belleten*, 2, s. 77-97.
- ÖNER, M. (2016). Tatar Leksikolojisi ve Prof. Dr. Fuat Ganiyev. *Türkolojiye Jurnalı*, 1, s. 147-149.
- ÖZEZEN, M. Y. (2007). Tatar Dilinin Açıklamalı Sözlüğü. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 12(23), s. 107-112.
- ÖZEZEN, M. Y. (2017). Kazan Tatarca'sında ve Türkiye Türkçesinde IA- Eki (Karşılaştırmalı Bir Çalışma). *IJLET*, 5(3), s. 529-551.
- ÖZKAN, İ. (1985). Tatar Adı Hakkında. *Emel*, 147, s. 11-20.
- ÖZKAN, T. A. (2014). Kazan Tatar Türkçesi Deyimlerinde Arap Harflerinin Kullanımı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 35, s. 33-38.
- ÖZŞAHİN, M. (2017a). Batı Kaynaklı Alıntılara Başkurt ve Tatar Lehçelerinden Öneriler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 22(44), s. 207-213.

ÖZŞAHİN, M. (2017b). Kıpçak Lehçelerinde +mA Ekli Birleşik Zarf Yapısı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 13(2), s. 29-40.

ÖZTEKTEN, Ö. (1997). Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi Arasındaki Eş Seslilik İlişisine Birkaç Örnek. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2(3), s. 197-203.

PİLTEN, Ş. U. (2014). İsmail Bey Gasıralı'nın Düşünce Dünyasında Osmanlı Türkçesinin Yeri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11(4), s. 79-90.

RAMAZANOVA, D. B. (2011). Abdullah Tukay ve XX. Yüzyıl Başı Tatar Edebî Dili. M. Yasin Kaya (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 197-202.

SATTAROV, G. F. (2009). Tataristan Toponomisinde Moğolca Unsurlar. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9(1), s. 177-181.

SAVA, I. I. (2013). Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde -Dan Eki ile Yapılan Pekiştirme. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 12(12), s. 163-173.

ŞAHİN, E. (1999). Osmanlıların Kazan Tatar Türklerinin Kültürü ve Diline Etkileri. *Yeni Türkiye Yayınları, Osmanlı*, 9, s. 353-360.

ŞAHİN, E. (2007). Sovyetler Birliği Sonrasında Tataristan'da Türkiye Türkçesi Öğretimi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 12(23), s. 65-72.

ŞAHİN, E. (2009). Tatar Türkçesinde Uk/Ük Kuvvetlendirme Edatı. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 180, s. 203-214.

ŞAHİN, E. (2013). Türkiye Türkçesi ile Tatar Türkçesinde Parayla İlgili Deyimler ve Bunların Anlam Bilimsel Karşılaştırılması. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 207, s. 261-280.

ŞEMSİYEVA, G. (2014). Tatar Türkçesindeki Günümüz Kur'an Tercümelemlerinin Dil Özellikleri. *Turkish Studies*, 9(3), s. 1387-1393.

TANÇ, M. (2005). Günümüz Kıpçak Türk Lehçelerinden Karaçay-Malkar, Kazak, Kırgız, Kumuk, Nogay ve Tatar, Türkçesinde -A ve -Y Zarf-Fiil Eklerinin -mAĞA İşlevleriyle Kullanılışı Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12(27), s. 103-116.

TEKİN, T. (2013). Tatarca ve Başkurtçada Labial (Dudak) Ünlü Değişiminin Tarihi Üzerine. Cihan Çakmak (Çev.). *Türkbilig*, 25, s. 119-128.

TOKER, M. (1997). Tatar Türkü mü, Türk Tatarı mı Sözleri Üzerine. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2(549), s. 278-279.

TOKER, M. (2002). Tatar Türkçesi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11, s. 59-113.²

TOKER, M. (2003). W.Radloff'un "Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy" Adlı Eserinde Geçen Tatar Türkçesi Üzerinde Genel Bir Değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, s. 17-48.

TOKER, M. (2008). Zahir Bigiyev'in Eserlerinde Kullandığı Dil. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 13(26), s. 75-88.

TOKER, M. (2010). Dîvânü Lügâti't-Türk'teki Tek Heceli Fiillerin Oğuz ve Kıpçak Grubu Türk Lehçelerindeki Durumuna İstatistiksel Bir Bakış. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27, s. 57-83.

---

²M.Toker, bu çalışmasında ilk önce Tatarlar hakkında genel bilgi vermiştir. Daha sonra bibliyografya kısmında çalışmasını Tatar Türkçesi ile yazılanlar ve Rus Dili ile yazılanlar olmak üzere iki ana başlığa ayırmıştır. Tatar Türkçesi ve Rus Dili yazılanlar kısımlarını da kendi içerisinde Tatar Türkçesi ve Rus Dili ile yazılan kitaplar ve makaleler olmak üzere iki alt başlıkta incelemiştir. Toplamda 414 tane kitap ve 307 yazılan makaleye yer vermiştir.

- TOKER, M. (2016). Kazan Tatarca'sıyla Yazılmış Bir Dua Kitabı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 40, s. 195-204.
- TÜRK, A. T. (2018). Kazan-Tatar Türkçesi ile Yazılmış ve Çok Lehçelilik Özelliği Gösteren Nogmanî Tefsiri: Yasin Suresi Örneği. *Türkiyat Mecmuası*, 28(2), s. 147-176.
- UYĞUR, S. (2011). Dobruca Tatar Türklerinde Abece ve Yazım Sorunu. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 8(30), s. 71-92.
- UZUN, M. (2013). Abdullah Tukay'ın Tatarca Üzerindeki Etkileri. *Turkish Studies*, 8(4), s. 1423-1440.
- YAVUZARSLAN, P. (2007). Kazan Devlet Üniversitesi Türkçe Elyazmaları: Türk Dili, Edebiyatı ve Tarih Araştırmaları Açısından Önemi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(2), s. 152-162.
- YILDIRIM, K. (2012). Tatar Adının Kökeni Üzerine. *Türkiyat Mecmuası*, 22(2), s. 171-190.
- YILDIRIM, R. Y. (2016). Kazan Tatar Atasözlerinde Ailenin Önemi. *Turkish Studies*, 11(15), s. 677-690.
- YILMAZ, E. (2010). Tatarca Ön Ünlülü Sözcüklerde Ünlüler Arası -g- Sesi Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 58(2), s. 131-136.
- YILMAZ, G. (2013). Türkiye'deki Kazan-Tatar Türkçesi Çalışmaları Üzerine Açıklamalı Bir Bibliyografya Denemesi. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), s. 289-321.
- YILMAZ, G. (2015). Kazan-Tatar Türklerinde Düğün ile İlgili Atasözleri. *Siberian Studies*, 3(7), s. 1-11.
- YUSUPOV, F. (2011). Tatar Dili Şivelerini Sistemli-Senkron İnceleme Denemesi. *Türkbilig*, 22, s. 67-78.
- YUSUPOV, F. (2012a). Tatar Türkçesi Ağızları: -DI ve -GAN Ekli Geçmiş Zaman Şekli. *Türkbilig*, 24, s. 101-120.
- YUSUPOV, F. (2012b). Tatar Türkçesi Ağızlarında Gelecek Zaman. *Turkish Studies*, 7(1), s. 131-152.
- YUSUPOV, F. (2013a). Tatar Dili Şivelerindeki Fiilin Bazı Arkaik Geçmiş Zaman Biçimleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(3), s. 59-74.
- YUSUPOV, F. (2013b). Tatar Dili Şivelerindeki Bileşik Geçmiş Zaman Biçimleri. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), s. 174-205.
- YUSUPOV, F. (2014a). Tatar Türkçesi Ağızlarında Şart ve Dilek Kipleri. *Turkish Studies*, 9(6), s. 1197-1206.
- YUSUPOV, F. (2014b). Tatar Şive Dilindeki Emir, Niyet ve İstek Kipleri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2(4), s. 12-50.
- YUSUPOV, F. (2014c). Tatar Türkçesi Ağızları: Şimdiki Zaman Ortaçları-I. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(2), s. 80-102.
- YUSUPOV, F. (2014ç). Tatar Türkçesi Ağızları: Şimdiki Zaman Ortaçları-II. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 3(5), s. 12-28.
- YUSUPOVA, A. (2013). XIX. Yüzyılda Tatar Dilinde Söz Varlığını Zenginleştirmede Diyalektolojik Birimlerin Rolü. *Turkish Studies*, 8(13), s. 249-264.

YUSUPOVA, E. S. (2011). XIX. Yüzyıl İki Dilli Sözlükleri ve Tukay'ın Dili. Mustafa Öner (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 229-236.

ZEKİYEYEV, M. Z. (2006). Mişerler, Başkurtlar ve Dilleri. Mustafa Toker (Çev.). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, s. 73-86.

Edebiyat Alanında Yazılan Makaleler

ABBASOV, İ. (1996). Kayyum Nasırî'nin Tatar Edebiyatındaki Yeri M.H. Gaynulli'nin Kayyum Nasırî Adlı Eserinden Özetle. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 3, s. 79-89.

ABDULLİNA, D. M. (2011). Z. A. İsmöhemmetov'un "Tukay Ateizmi" Kitabı Üzerine. M. Yasin Kaya (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 71-74.

ABİLOV, Ş. (1983). Nizami ve Tatar Edebiyatı. Mahmut Tahir (Çev.). *Kardaş Edebiyatlar Dergisi*, 8, s. 21-23.

AÇA, M. (2004). Şeyyad Hamza'nın Yusuf'u Züleyha Mesnevisi ile Tatar Türklerinin Yosif Kitabı Üzerine Karşılaştırmalı Bir Bakış. *Millî Folklor Dergisi*, 61, s. 149-159.

AKÇOKRAKLI, O. (2015). Kazan Tatar Edebiyatı Tarihinden (Aklımda Kalanlar). *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 3(1), s. 131-149.

ALİYEVA, E. H. (2011). A. Tukay'ın Eserlerinde Seyahatname Türü. Sinan Güzel (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 75-82.

ALPTEKİN, B. A. (2001). Tataristan'da Anlatılmakta Olan Bezdonneye (Dipsiz Göl) Efsanesinin Varyantları Üzerine Bir Araştırma. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6(11), s. 154-165.

ARSLANOV, M. G. (2011). Tatar Sanatında Tukay'ın Şiiri ve Kişiliği. Ülkü Polat (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 21-28.

ATNUR, G. (2001). Tatar Halk Şiirinde Nazım Türü Olarak Beyit ve Sak-Sok Beyiti. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 8(18), s. 163-170.

ATNUR, G. (2007a). Kazan Tatarlarında "Şahsenem ve Garip" Hikâyesi. *Millî Folklor*, 76, s. 149-156.

ATNUR, G. (2007b). Tatar Halk Anlatılarında Şürelî Tipi. *Millî Folklor*, 73, s. 26-30.

ATNUR, G. (2011a). Ziya Gökalp ve Abdullah Tukay'ın Folklorla İlgili Çalışmaları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 29-40.

ATNUR, G. (2011b). Anadolu, Tatar (Kazan), ve Başkurt Türklerinin Masallarında İnsan Yeme (Yamyamlık) Motifi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 9(9), s. 132-151.

AYVAZOĞLU, B. (2001). Abdullah Tukay. *Türk Edebiyatı Dergisi*, 2, s. 34-36.

AZAP, S. (2015). Ayaz İshaki'nin Üyge Taba (Eve Doğru) Romanında Millî ve Dinî Uyanış. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 34, s. 303-312.

BAYRAM, B. (2009). Tatar-Bulgar Meselesi Temelinde Bir Destan (?): Şan Kızı. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 6(21), s. 75-94.

BAYRAM, B. (2011a). Tataristan'da Yeni Yayımlanan İki Tatar Destanı: "Ataklı Kız Tukbike" ve "Timir Batır". *Türkbilig*, 21, s. 149-172.

BAYRAM, B. (2011b). Folklor-Edebiyat İlişkileri Bağlamında Abdullah Tukay'ın "Şürelî" ve Mihail Fedorov'un "Arşuri" Manzumeleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 41-54.

BAYRAMLI, A. (2007). Sadri Maksudi'nin Ölümünün 50. Yıldönümü Anısına Sadri Maksudi'nin Hayatı ve Az bilinen Maişet Romanı Hakkında. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(17), s. 101-109.

BAYAZİTOVA, F. S. (2011). Abdullah Tukay'ın Eserlerinde ve Mahalli Ağızlarda Mitolojik Şahıslar ("Su Anası" İzinden). Seher Memiş (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 83-90.

CEVHEREVA, F. H. (2011). Tatar Müziği Sanatçıları ve Abdullah Tukay. Gözde Güngör (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 99-102.

ÇAKMAK, C. (2018). Fatih Kerimî'nin Mirza Kızı Fatıyma, Şakirt ile Student ve Nuretdin Hoca Hikâyelerinde Ele Alınan Sosyal Temalar. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(22), s. 39-54.

ÇETİN, Ç. Z. (2004). Tatar Türklerinin Mevsimlerle İlgili Gelenekleri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 153, s. 123-143.

ÇETİN, Ç. Z. (2005). Tatar Türklerinin Düğün Gelenekleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(3), s. 92-119.

ÇETİN, Ç. Z. (2006). Tatar Edebiyatının Gelişimi. *Akademik Bakış Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, s. 138-151.

ÇETİN, Ç. Z. (2007a). Tatar Halk Destanı "İdegey"de Geçiş Dönemleri. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 4(15), s. 125-147.

ÇETİN, Ç. Z. (2007b). Tatar Türklerinde Mitolojik Varlıklarla İlgili Mitler ve İnanışlar (İyeler ve Yaratıklar). *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 43, s. 1-32.

ÇETİN, Ç. Z. (2008a). Tatar Türklerinde Cenaze Mevsimleri. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(1), s. 155-168.

ÇETİN, Ç. Z. (2008b). Kazan Tatarlarında Giyim-Kuşam Kültürü. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(2), s. 72-82.

ÇETİN, Ç. Z. (2008c). Tatar Şairi Muhammet Mirza'nın Şiirleri Üzerine: "Bülbül Yuva Kurmuş Gönlüm Dalına...". *Kardeş Kalemler*, 24, s. 58-61.

ÇETİN, Ç. Z. (2009a). Tatar Halk Destanlarında Hediye Çeşitleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25, s. 183-193.

ÇETİN, Ç. Z. (2009b). Tatar Folklor ve Halk Edebiyatında Kayın Ağacı. *Turkish Studies*, 4(3), s. 584-601.

ÇETİN, Ç. Z. (2009c). Abdullah Tukay'a Adanan Bir Mektup. *Folklor / Edebiyat Dergisi*, 15(60), s. 197-204.

ÇETİN, Ç. Z. (2009ç). Tatar Geleneksel Çalgılarının Halk Edebiyatındaki Görünüşleri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 3(3), s. 76-90.

ÇETİN, Ç. Z. (2009d). Tatar Manilerinde Giyim-Kuşam Kültürü ve Süs Eşyaları. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(1), s. 81-94.

ÇETİN, Ç. Z. (2009e). 1990'lı Yıllardan Bugüne Tatar Nesri. *Kültür Evreni*, 4, s. 338-347.

ÇETİN, Ç. Z. (2010). Ayaz İshaki'nin "Güvey" Adlı Hikâyesinde Düğün Gelenekleri. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 3(6), s. 97-107.

ÇETİN, Ç. Z. (2011). Tatar Şairi Abdullah Tukay'ın Şiirlerinde Kur'an Motifleri. *Kardeş Kalemler Dergisi*, 52, s. 40-45.

ÇETİN, Ç. Z. (2013). Mektup İçerikli Kazan Tatar Manileri. *Turkish Studies*, 8(9), s. 2647-2657.

ÇETİN, Ç. Z. (2016a). Kazan Tatarlarında ve Türkiye Türkler’inde Mektup Konulu Maniler. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(3), s. 927-946.

ÇETİN, Ç. Z. (2016b). Kazan Tatar Mânilerinde Kadınların Talihsiz Kaderi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 23(57), s. 1619-1636.

ÇETİN, Ç. Z. (2016c). Tatar Destanı İdegey’de Bozkır ve Göçebe Hayat. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*.

ÇETİN, Ç. Z. (2018). Vefatının 80. Yılında Saygıyla Anıyoruz: Alimcan İbrahimov (1887-1938). *Kardeş Kalemler Dergisi*.

ÇİFTÇİGÜZELİ, M. C. (2004). Tatar’ın Bağrı, Edebiyatı. *Türk Edebiyatı Dergisi*, 366, s. 42-44.

DAVUTOV, R. (1997). Bir Tatar Yazarının Trajedisi. Hatice Şirin (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2(3), s. 177-187.

DENMÖHEMME TOVA, E. N. (2011). Abdullah Tukay’ın Şiirlerinde Eş Anlamlılar. Mustafa Öner (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 103-108.

DERDİYOK, İ. Ç. (2004). Musa Bigiyef ve Tatar Türkçesiyle Yazılmış Hâfiz Divanı Şerhi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2), s. 104-116.

DEVLET, N. (1993). Büyük Şair Abdullah Tukay (1886-1913)’ın Tatar Halk Edebiyatı Hakkındaki Görüşleri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 26, s. 79-116.

DOĞAN, İ. (2000). Romence Eserler Veren Tatar Şairi Rüstem Seyitabla. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(10), s. 437-443.

EHMETCANOV, M. İ. (2011). Tatar Mezar Kitabelerinde Tukay Şiiri. Sinan Güzel (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 109-113.

ERDEM, M. (2014). İsmail Bey Gaspıralı’nın Fikrî Eserlerindeki Metaforlar Üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11(4), s. 91-106.

GALİULLİNA, G. R. (2011). Tatar Antropomisinde Milli Geleneklerin Oluşması Yolunda Abdullah Tukay’ın Rolü. Seher Memiş (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 123-126.

GALİULLİN, T. N. (1998). Stalin Devri Tatar Kültür Hayatı. Hatice Şirin (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3(6), s. 646-653.

GALİULLİN, T. N. (2011a). Halk Şairi Abdullah Tukay. *Kardeş Kalemler Dergisi*, 52, s. 35-38.

GALİULLİN, T. N. (2011b). Tukay Şahıs ve Şiir Bütünlüğü. Murat Özşahin (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 115-121.

GANIYEVA, R. K. (2011). “Peçen Bazarı Yahud Yana Kisekbaş” Manzumesinde Nazire ve Temaşa Gösterme Gelenekleri. M. Yasin Kaya (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 127-133.

GIYLECEV, İ. A., YOSIPOV, İ. İ. (2011). “Yoldız” Gazetesi ve Abdullah Tukay. Gözde Güngör (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 135-138.

GÖKÇEK, F. (1998). Tatar Edibi Fatih Kerimî ve İstanbul Mektupları Adlı Eseri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3(5), s. 77-86.

- GÜLTEKİN, M. (2017). Kazan Tatar Türklerinde Masal Anlatma Geleneği. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), s. 356-371.
- GÜNEY, F. Ş. (2004). Bazı Çalı Meyveleri ile Üzümsü Meyvelerin Kuzey-Batı Türk Lehçelerine Has İsimleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9(18), s. 47-51.
- GÜNGÖR, G. (2013). Tatar Şairi Musa Celil ve Moabit Defterleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 18(36), s. 43-54.
- HİSAMOV, N. (1991). Derdmend. Mustafa Öner (Çev.). *Kardeş Edebiyatlar*, 20, s. 14-25.
- HİSAMOV, N. (2011). Şiirde Tukay Olgusu. Sinan Güzel (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 139-146.
- İDRİSOV, R. R. (2011). Emirhan Yenikey'in Edebî Dünyasına Tukay Geleneklerinin Etkisi. M. Yasin Kaya (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 153-158.
- İSMETGIYLEVA, S. G. (2011). Abdullah Tukay'ın Ninnileri. Seher Memiş (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 159-166.
- KALAFAT, Y. (2004). Tatar Türklerinde Karşılaştırmalı Halk İnançları. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 1(3), s. 119-127.
- KALAFAT, Y., KAMALOV, İ. (2005). Tatar Efsaneleri. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 2(6), s. 52-77.
- KAMALİEVA, A. (2007). 20. Yüzyılın Başlarında Tatar Edebiyatı'nı Etkileyen Akımlar. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 171, s. 89-94.
- KAMALİEVA, A. (2008a). Başlangıçtan 1917'ye Kadar Kazan Tiyatrosu. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(14), s. 117-129.
- KAMALİEVA, A. (2008b). Ayaz İshaki'nin Eserlerinde Tatar Gelenek ve Göreneklere. *Folklor Dergisi*, 56, s. 219-228.
- KAMALİEVA, A. (2009a). 1930'lu Yıllarda Tatar Edebiyatı. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 181, s. 219-229.
- KAMALİEVA, A. (2009b). 19. Yüzyılın İlk Yarısında Kazan Tatar Edebiyatı ve Maarifetçilik Hareketi. *Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(16), s. 147-157.
- KAMALİEVA, A. (2009c). Çağdaş Tatar Tiyatro Yazarlarından Tufan Minnullin'in Piyeslerine Genel Bir Bakış. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 6(4), s. 64-75.
- KAMALİEVA, A. (2009ç). Ayaz İshaki'nin Eserlerinde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma. *Erdem*, 55, s. 79-92.
- KAMALİEVA, A. (2009d). Ayaz İshaki'nin Eserlerinde Eğitim. *Turkish Studies*, 4(3), s. 1262-1280.
- KAMALİEVA, A. (2010a). Çağdaş Tatar Şiirinde İdeolojik Yaklaşımların Tükenişi ve Hasan Tufan. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 184, s. 185-204.
- KAMALİEVA, A. (2010b). Tatar Edebiyatının Az Bilinen Bir Türü: Münacatlar. *Millî Folklor*, 86, s. 107-114.
- KAMALİEVA, A. (2011). Musa Celil'in Moabit Defterleri Üzerine Bir İnceleme. *Erdem*, 60, s. 143-154.
- KAMALİEVA, A. (2012). Tatar Yazarı İbrahim Gazi'nin "Kaybolan Marziye" Adlı Hikâyesine Psikanalitik Bir Yaklaşım. *Türkoloji Üzerine Araştırmalar*, 4, s. 15-25.

KAMALİEVA, A. (2013). Emirhan Yeniki'nin "Bir Saatliğine" Hikâyesi ve Tatar Edebiyatında Savaşın İzleri. *Turkish Studies*, 8(1), s. 1781-1792.

KAMALİEVA, A. (2015a). Adil Kutuy'un "Gönderilmemiş Mektuplar" Adlı Romanında Aile. *ASOS Journal*, 19, s. 16-27.

KAMALİEVA, A. (2015b). Halise Şirmen'in "An" Adlı Hikâyesi. *Çeşm-i Cihan: Tarih-Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s. 2-7.

KAMALİEVA, A. (2017). Alimcan İbrahimov'un Fikir ve Edebiyat Yaşamını Besleyen Yeni Fikri Temeller. *ASOS Journal*, 62, s. 15-27.

KAMALİEVA, A. (2018). Mirhaydar Feyzi'nin "Galiyabanu" Dramında Tatar Gelenek ve Göreneklere. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 18(1), s. 179-194.

KARAKILIÇ, S. A. (2010). Tatar Tiyatrosunda İlk Türk Yazar: Namık Kemal. *Türkbilig*, 20, s. 189-199.

KASIMOV, E. (2014). Azerbaycan-Tataristan Edebî-Medeni İlişkilerinden (1900-1920). Beşir Mustafa (Çev.). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 21(51), s. 349-355.

KAYGANA, M. (2011). Abdullah Tukay'ın "Piçen Bazarı Yanga Kisik Baş" Şiiri Hakkında Bir Tahlil Denemesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 55-60.

MİHALKOV, S. (2011). Tukay Hakkında. Ömer Küçükmehtemoğlu (Çev.). *Kardeş Kalemler Dergisi*, 52, s. 39.

MİNGAZOVA, L. (2009). Çağdaş Tatar Şiirinde İstanbul Konusu. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(1), s. 161-172.

MİNGAZOVA, L. (2010). Çocukluğunda Kalan Bir Tatar Şairi: Robert Minnullin. *Kardeş Kalemler Dergisi*, 28, s. 70-75.

MİNGAZOVA, L. (2011). Abdullah Tukay ve Tatar Çocuk Edebiyatı. *Kardeş Kalemler Dergisi*, 52, s. 49-50.

MİNGAZOVA, L. (2013). İdil-Ural Boyu ve Modern Tatar Şiirinde İdea Bildiriminde Bir Sanat Usulü Olarak Halk Edebiyatından Gelen Kahraman Tipi. *Turkish Studies*, 8(9), s. 319-326.

MİN HACIYEVA, L. İ. (2011). XX. Yüzyıl Başı Çocuk Edebiyatının Gelişim Sürecinde Abdullah Tukay'ın Hizmetleri. M. Yasin Kaya (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 167-172.

MOSTAFIN, R., DAVUTOV, R. (1997). Repressiya Kurbanı Tatar Yazarları. Mustafa Öner (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2(3), s. 135-168.

MUKANOV, S. (2011). Abdullah Tukay. Dinara Duisebayeva (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 173-180.

NARİKOV, A. (2011). Abdullah Tukay (Şiir). Dinara Duisebayeva (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 181-184.

NASİYBULLİN, M. (1992). Tatar-Kazak Edebî İlişkileri. Mustafa Öner (Çev.). *Kardeş Edebiyatlar*, 21, s. 15-20

NASRETDİN, F. (2011). Abdullah Tukay'ın Su Anası Şiiri Fincede. Sinan Güzel (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 185-188.

ORTAKCI, A. (2014). Şora/Çora Batır Destanının Kazak, Tatar ve Kırım-Tatar Türk Varyantlarının Karşılaştırılması. *Turkish Studies*, 9(3), s. 1009-1022.

- ÖNAL, M. N. (1999). Dobrucadaki Tatar Türklerinde Nevruz Geleneği. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, s. 85-97.
- ÖNER, M. (1991a). Abdullah Tukay'ın Bir Şiiri: "Şürelî". *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6, s. 193-239.
- ÖNER, M. (1991b). Kazan-Tatar Edebiyatından Örnekler: Gerey Rehim. *Kardeş Edebiyatlar*, 19, s. 13-18.
- ÖNER, M. (1992). Kazan-Tatar Edebiyatından Örnekler: Refail Gazizov. *Kardeş Edebiyatlar*, 22, s. 21-24.
- ÖNER, M. (1994). Bugünkü Tatar Şiiri İçin Bir Örnek: Rikail Zeydulla. *Türk Kültürü Dergisi*, 374, s. 347-354.
- ÖNER, M. (1996). İdil Ural'dan Bir Şair: Nacar Necmi. *Türk Kültürü*, 395, s. 171-174.
- ÖNER, M. (1997a). Tatar Şiiri İçin Bir Örnek: Nurmhammet Hisamov. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2(3), s. 193-196.
- ÖNER, M. (1997b). Marsel Galiyev ve Köstebek Bilmecesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2(3), s. 169-176.
- ÖNER, M. (1997c). Şairi Bayrak Yapan Ülke: Tataristan. *Yeni Türkiye-Türk Dünyası Özel Sayısı-*, 3(16), s. 1469-1474.
- ÖNER, M. (1998). Tatar (Kazan) Şiirinden Örnekler: Aydar Helim. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3(5), s. 67-76.
- ÖNER, M. (2001). İdil Ural'dan Bir Aydın: Alimcan İbrahim (1887-1938). *Türk Yurdu*, 21(169), s. 58-61.
- ÖNER, M. (2008). Tatar Şiiri Okumaları: Zölfet ve "Yolunu Kaybeden Bulut". *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 13(26), s. 49-59.
- ÖNER, M. (2011). Abdullah Tukay ve Türk Edebiyatı Parelleleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 189-196.
- ÖNER, M. (2018). Tatarlarda Millî Kimlik ve Folklor. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 11(24), s. 252-259.
- ÖZCAN, Y. (2007). Günümüz Tatar Yazarlarından Nebire Gıymatdinova. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 12(23), s. 113-119.
- ÖZÇOBAN, Y. (2004). Leyla ile Mecnun Hikâyesinin Bir Tatar Varyantı ile Fuzulî'nin Leyla vü Mecnun Mesnevîsine Mukayeseli Bir Bakış. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9(18), s. 67-77.
- ÖZKAN, F. (1996a). Yirminci Yüzyılda Tatar Şiiri. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi-Türk Şiiri Özel Sayısı V-*, 531, s. 1044-1080.
- ÖZKAN, F. (1996b). 110. Doğum Yılı Münasebetiyle: Ömrünün Baharında Vefat Eden Büyük Bir Şair: Abdullah Tukay. *Türk Kültürü Dergisi*, 395, s. 148-158.
- ÖZKAN, F. (2011). Abdullah Tukay'ın Şiir Dünyası. *Türk Yurdu Dergisi*, 287, s. 90-94.
- ÖZTEKTEN, Ö. (1998). Bugünkü Tatar Şiirden Bir Örnek: Razil Veliyev. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3(6), s. 654-662.
- POLAT, Ü. (2013). Tatar Edebiyatından Abdullah Tukay, Hesen Tufan Çizgisinde Bir Şair: Sibgat Hekim. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 18(35), s. 69-87.

POLAT, Ü. (2016). Yeni Dönem Tatar Edebiyatından Bir İsim: Gamil Afzal ve Afzal’ın Tatar Şairlerine İthaf Ettiği Şiirleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 21(42), s. 73-88.

SABBAĞ, Ç., YILDIRIM, R. Y. (2017). Anadolu ve Kazan Tatar Türk Geleneklerinde Yeme İçme Kültürünün Yeri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(51), s. 1344-1355.

SAFUANOV, S. (2011). Şair ve Şehir Abdullah Tukay Ufa’da. Halit Aşlar, Tolgonay Temirkanova (Çev.). *Kardeş Kalemler Dergisi*, 52, s. 51-55.

SİBGATULLİNA, E. T. (2011). Kazan Dergisi’nde (1970-1980) Tukay Teması. Seher Memiş (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 203-208.

SOMUNCUOĞLU, B. T. (2009). Kazan Dergisi (1970-1980). *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(1), s. 71-90.

ŞAHİN, E. (2005). Batı Sibiryaya Tatarlarının Hayatını Konu Edinen İlk Roman: İrteş Tañnarı (İrtiş Tanları). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 159, s. 165-171.

ŞEFİGULLİNA, R. (2008). 20. Yüzyıl Tatar Edebiyatında Ev-Yurt Tasviri ve Millî Estetik: Metamorfozlar. Murat Özşahin (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 13(25), s. 83-90.

ŞEKÜROV, F. (1997). Abdullah Tukay’ın Gizlenmiş İki Şiiri. Mustafa Öner (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2(3), s. 188-192.

ŞEYHİLİSLAMOV, Z. (2011). Ehmet Feyzinin “Tukay” Romanı. Ülkü Polat (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 61-67.

ŞİRİN, H. (2003). Tatar-Kazak Yazarı İbrahim Salahov’un (1911-1988) Trajik Hayatı. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 8(15), s. 159-170.

TÖRE, A. B. (2017). Kazan-Tatar Bilmeceleri ile Türkiye Sahası Bilmecelerinin Yapı Benzerlikleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(17), s. 271-285.

TÜRK, A. T. (2011). “Kazan Utları” Dergisi, 1994-2009 Yılları Arası Yazarlar İndeksi ve Yazılar Dizini. *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 20, s. 65-231.

TÜRK, A. T. (2013). Ünlü Tatar Âlimi Prof. Dr. Mirfatih Zekiyev (2003-2012 Yılları Arası). *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(2), s. 179-202.

TÜRKMEN, F. (2004). Tatar Destanı Çora Batır’ın Buryatlar Arasındaki Varyantları Üzerine (Altay Kavimleri Arasındaki Kültürel Etkileşim Üzerine Bir Deneme). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 9(18), s. 103-109.

TÜRKMEN, F. (2012). Abdullah Tukay’ın (1886-1913) Yetiştirdiği Çevre ve Halk Kültürü. *Millî Folklor Dergisi*, 93, s. 35-41.

TÜRKOĞLU, İ. (2000). Alimcan İbrahimov. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21(21), s. 362.

TÜRKOĞLU, İ. (2002a). Kayyûm Nâsirî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25(25), s. 289-290.

TÜRKOĞLU, İ. (2002b). Fatih Kerimi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25(25), s. 109-110.

TÜRKOĞLU, İ. (2012a). Tatar Edebiyatı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41(41), s. 508-509.

TÜRKOĞLU, İ. (2012b). Tatar Dili. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41(41), s. 509-511.

TÜRKOĞLU, İ. (2012c). Türk Dünyasının Kuzey Yıldızları: Türk-Tatar Aydınları. *Türkiz*, 3(17), s. 113-150.

UÇKUN, R. K. (2000). Ayuw Kulak Batır; Dobruca Tatar Masalları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(9), s. 318-320.

USLU, A. B. (2007). Sadri Maksudi'nin Ölümünün 50. Yılı Anısına: Sadri Maksudi'nin Hayatı ve Maksudi'nin Az Bilinen "Maişet" Romanı Hakkında. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), s. 101-109.

YAHİN, F. (2008a). 19. Yüzyıl Tatar Şairi Hibetulla Salihov'un "Dürrü'l- Kalam" Şiiri ve "Kalam İlmi". Sinan Güzel (Çev.). *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 14, s. 235-245.

YAHİN, F. (2008b). İbrahimov'un Sanatında Ekspresyonizm. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 13(25), s. 93-107.

YAHİN, F. (2011). Abdullah Tukay Şiirlerinin Asıl Hikmetleri. Mustafa Öner (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 209-216.

YILDIRIM, R. Y. (1997). Reformcu Tukay ve Ayaz İshaki'nin Eserlerinde Millet Kaderi Meselesinin Yansımaları. *Türk Kültürü Dergisi*.

YILDIRIM, R. Y. (1998). XX. Yüzyıl Başlarında Tatar Nesrinde Tatar Soylular Sınıfının Hayat Yansımaları. *Miras Dergisi*.

YILDIRIM, R. Y. (2006a). Tukay'ın Şiir Dünyasında Sevgi. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*.

YILDIRIM, R. Y. (2006b). Tanzimat Edebiyatının Tatar Edebiyatına Etkileri. T. Davletov (Çev.). *TÜRKSOY Dergisi*, 19, s. 35-37.

YILDIRIM, R. Y. (2007a). Tatar Yazar Alimcan İbrahimov. Sinan Güzel (Çev.). *TÜRKSOY Dergisi*, 23, s. 37-39.

YILDIRIM, R. Y. (2007b). İdil Boyu Tatarlarında Nevruz Bayramı. Sinan Güzel (Çev.). *Millî Folklor*, 73, s. 23-26.

YILDIRIM, R. Y. (2007c). Tatar Türkleri Edebiyatı. *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, 9.

YILDIRIM, R. Y. (2009). Tatar Rivayetlerinde Kazan Şehri. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 2, s. 126-131.

YILDIRIM, R. Y. (2010). Atatürk'ün Siyasetinde Tatar Aydınlarının Rolü. Sinan Güzel (Çev.). *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 18.

YILDIRIM, R. Y. (2011). Abdullah Tukay'ın Sanatının Türkiye'de Araştırılma Düzeyi. Sinan Güzel (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 17-222.

YILDIRIM, R. Y. (2012a). Edigey Destanında Hayvanların Fonksiyonları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 1(1), s. 67-77.

YILDIRIM, R. Y. (2012b). Tatar Yazarı Alimcan Gilmanov'un "Uçan İnsanlar" Adlı Romanında Mitoloji. *Erdem Dergisi*, 10(63).

YILDIRIM, R. Y. (2013). Tatar Nesrinde Olumlu Kahramanlar. *Turkish Studies*, 8(4), s. 1441-1447.

YILDIRIM, R. Y. (2014). Tatar Edebiyatında İstanbul İmajı. *Turkish Studies*, 9(3), s. 1599-1609.

YILDIRIM, R. Y. (2017). Çağdaş Tatar Edebiyatında "Maskeli Kahramanlar". *JASS International Journal of Social Science*, 56, s. 131-138.

YILDIRIM, R. Y. (2018a). Çağdaş Kazan Tatar Edebiyatında II. Dünya Savaşı Olaylarına Yeni Bir Bakış Üzerine. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s. 6-14.

YILDIRIM, R. Y. (2018b). Sibiryaya Tatarlarının Sözlü Mirasına Ait Bir Anıt. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi*, 2(1), s. 479-484.

YILDIRIM, R. Y. (2018c). Ayaz İshaki: Milletin İnkırazında Tatar Mirzalarının Rolü. *Kardeş Kalemler Dergisi*.

YILDIZ, N., YILMAZ, G. (2018). Dil Politikaları Bağlamında Rus Etkisinin Kazan Tatar Fıkralarına Yansıması. *Millî Folklor*, 118, s. 27-38.

YOİPOVA, N. M. (2011). Tukay'ın Lirizminde Sufizm Sembollerinin Kullanılışı ve Dönüşümü. Sinan Güzel (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 223-228.

ZAHİDULLİNA, D. F. (2011). Abdullah Tukay'ın Şiirlerinde Temel Motifler: Halka Bağışlanan Ömür. Seher Memiş (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 237-244.

ZARİPOVA, R. S. (2011). Cemal Velidi ve Abdullah Tukay. Sinan Güzel (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 245-250.

ZEKİYEV, M. Z. (2011). Milli Gelişme ve Tukay'ın Eserleri. Mustafa Öner (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 16(32), s. 251-260.

Bildiriler

AKI, S. (2017). *Başlangıçtan Günümüze Kazan Tatar Tiyatrosu*. Uluslararası Türk Dünyası Stratejik Araştırmalar Kongresi. Antalya.

AKPINAR, Y. (2015). *Türk Dünyasında Modern Edebiyatın Oluşmasında Gaspıralı'nın Rolü*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

ALKAYA, E. (2005). *Nasreddin Hoca Fıkralarının Tatar Edebiyatındaki Yeri*. I. Uluslararası Akşehir Nasreddin Hoca Sempozyumu. Konya: Akşehir Belediyesi.

ALKAYA, E. (2006). *Lehçelerarası İlişkiler Bağlamında Tatar Türkçesi Ağızlarıyla Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Ortaklıklar*. Türk Dünyasını Aydınlatanlar Mehmet Akif Ersoy ve Abdulah Tukay Uluslararası Sempozyumu. İstanbul.

ALKAYA, E. (2009). *Sibiryaya Tatarları ve Sibiryaya Tatar Türkçesi*. Uluslararası Tatar Türkçesi Bilgi Şöleni Bildirileri. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

ALKAYA, E. (2012). *Eski Türkçe -DAÇI Ekinin Mişer Tatar Ağızlarındaki Kullanımı Üzerine*. VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. Ankara.

ALKAYA, E. (2013a). *Mişer Tatar Ağızlarındaki İkiz Ünlüler Üzerine Bir Değerlendirme*. VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

ALKAYA, E. (2013b). *Mişer Tatar Türkleri ve Dilleri*. V. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.

ALKAYA, E. (2014a). *Tataristan Türkleri ve Güncel Sorunları Üzerine*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

ALKAYA, E. (2014b). *Sibiryaya Tatar Türkçesinde Arkaik Unsurlar*. VII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

ALKAYA, E. (2014c). *Tataristan Türkleri ve Güncel Sorunları Üzerine*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-I. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

ALKAYA, E. (2015). *Tatar Türkçesinin Ağızlarında Fin-Ugor Alıntıları*. VIII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Çanakkale: Çanakkale 18 Mart Üniversitesi.

ALKAYA, E. (2016). *Türk Lehçebilim Araştırmaları İçinde Sibiryaya Tatar Türkçesinin Yeri ve Durumu Üzerine*. I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

ALKAYA, E. (2017a). *Mişer Tatar Ağızlarının Belirleyici Dil Bilgisel Özellikleri*. IX. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Malatya: İnönü Üniversitesi ve İnönü TÖMER.

ALKAYA, E. (2017b). *Tatar Türkçesi Yazı Dilinde ve Ağızlarında y- / c- Sesi Üzerine*. VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. Ankara.

ALKAYA, E. (2017c). *Tatar Türkçesinin Yayılma Alanları ve Rusya Federasyonu'nda Kullanımı Üzerine*. Türk Dili Konuşan Ülkeler Kurultayı. Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi ve Kültür ve Turizm Bakanlığı.

ALKAYA, E. (2018). *Sibiryaya Tatar Ağızlarının Karakteristik Özellikleri*. II. Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi. Antalya: Türk Eğitim-Sen ve UAESB.

ATNUR, G. (2006). *Abdullah Tukay'ın Şiirlerinde Masal Unsurları*. Uluslararası İdil-Ural Araştırmaları Sempozyumu. Kütahya: Kültür Araştırmaları Derneği.

ATNUR, G. (2011). *Ziya Gökalp ve Abdullah Tukay'ın Folklorla İlgili Çalışmaları*. Abdullah Tukay'ın Doğumunun 125. Yıl Dönümü Çalıştayı. Ankara: TÜRKSOY.

AYDOĞDU, Ö. (2017). *Kazan Oğuznamesi'nde Oğuzca Unsurlar*. I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu.

BAYRAKTAR, Z., SAÇKESEN, A. (2006). *Kazan Sahası Nasreddin Hoca Fıkraları*. Uluslararası İdil-Ural Araştırmaları Sempozyumu. Kütahya: Kültür Araştırmaları Derneği.

BAYRAM, B. (2018). *Tatar Yazar Zarif Beşiri ve Edebiyat Tarihçiliği Üzerine Değerlendirmeler*. Motif Vakfı Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu. Çanakkale: Motif Vakfı ve Çanakkale 18 Mart Üniversitesi.

BAYRAMLI, A. (2004). *Tatar Romanında Kadın: İbretten İdeale*. Uluslararası Volga-Ural Araştırmaları Sempozyumu. Ankara: Bilkent Üniversitesi.

BAYRAMLI, A. (2007). *Modern Tatar Edebiyatında Fantastik Kahraman Tasvirler*. Türk Kültüründe Beden Sempozyumu. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi.

BAYRAMLI, A. (2008). *İlk Dönem Tatar Romanlarında İstanbul*. I. Uluslararası Türk Edebiyatında İstanbul Sempozyumu. İstanbul: Beykent Üniversitesi.

BAYRAMLI, A. (2017a). *Tatarca Edebî Metinlerde Osmanlıca Etkisi*. VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Türk Dil Kurumu.

BAYRAMLI, A. (2017b). *Sadri Maksudi Arsal'ın Türk Dili İçin Kitabı Işığında Türk Edebî ve Millî Dilinin Oluşması Hakkındaki Fikirleri*. Ölümünün 60. Yılında Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal Paneli. İstanbul: İstanbul Üniversitesi ve HTAM.

BAYTOK, A. (2018). *Kazan Tatar Türklerinde Nevruz*. Türk Dünyasında Nevruz Paneli. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi.

BOZ, E., AKTAŞ, G., DOĞRU, S., İLBAŞ, F. (2013). *Çevredilbilimi Açısından Eskişehir'de Konuşulan Kazan Tatar Türkçesi*. Uluslararası III. Tatarların Tarihi Mirası Konferansı. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı ve Babeş Bolyai Üniversitesi Türkoloji ve Orta Asya Araştırmaları Enstitüsü.

ÇAKMAK, C. (2018). *Fatih Kerimî'nin Eserlerinde Kullandığı Dil Üzerine*. Atebetü'l Hakayık'ın Basılışının 100. Yıldönümü Adına X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

ÇETİN, Ç. Z. (2004a). *Ayaz İshaki Eserlerinde Millet Kaderi*. Ölümünün 50. Yılında Ayaz İshaki. Ankara.

ÇETİN, Ç. Z. (2004b). *Tatar Folklor ve Halk Edebiyatında “Elma”*. Türk Kültüründe Meyve Adlı Sempozyum. İstanbul: Marmara Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi.

ÇETİN, Ç. Z. (2004c). *Tatar Türklerinin Cenaze Merasimleri*. Uluslararası Türk Kültüründe Ölüm Sempozyumu. İstanbul: Marmara Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi.

ÇETİN, Ç. Z. (2005a). *Tatar Halk Destanı “İdigey”de Geçiş Dönemleri*. Gazi Üniversitesi I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu. Ankara: Gazi Üniversitesi.

ÇETİN, Ç. Z. (2005b). *Tatar Halk Destanlarında Hediye Çeşitleri*. Uluslararası Türk Kültüründe Hediye Sempozyumu. İstanbul: Marmara Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi.

ÇETİN, Ç. Z. (2006a). *Tatar Şigriyetinde Söyembike hem Söyembike Manarası Образları* (Tatar Şiirinde Süyümbikeve Süyümbike Minaresi Temaları). Uluslararası İdil-Ural Araştırmaları Sempozyumu. Kütahya: Kültür Araştırmaları Derneği.

ÇETİN, Ç. Z. (2006b). *Alimcan İbrahimov'un Eserlerinde Tatar Türklerinin Kültürel Değerleri*. I. Uluslararası Türk Dünyası Kültürü Kurultayı. İzmir: Ege Üniversitesi.

ÇETİN, Ç. Z. (2006c). *Vatan Özlemi Konulu Tatar Manileri*. IV. Uluslararası Türk Medeniyetinde Sözlü Kültür Geleneği, Türk Dünyasında Maniler. Muğla: Fethiye.

ÇETİN, Ç. Z. (2006ç). *Kazan Tatarlarının Giyim-Kuşam Kültürü*. Halk Kültüründe Giyim-Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu. Eskişehir: Motif Vakfı.

ÇETİN, Ç. Z. (2007a). *Kazan Tatarlarının Kültürel Kimliğinin Oluşumunda Sabantuy Bayramı*. 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi: Ankara.

ÇETİN, Ç. Z. (2007b). *Tatar Geleneksel Çalgılarının Halk Edebiyatındaki Görünüşleri*. Halk Müziğinde Çalgılar Uluslararası Sempozyumu. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi ile Motif Halk Oyunları Eğitim ve Öğretim Vakfı.

ÇETİN, Ç. Z. (2007c). *Kazan Tatarlarında ve Hacılarda Mani Söyleme Geleneği*. I. Hacılar Sempozyumu. Kayseri: Hacılar.

ÇETİN, Ç. Z. (2008). *Tatar Yazarı Mirgaziyan Yunus'un Seyahatnamelerinde İstanbul*. I. Uluslararası Türk Kültüründe İstanbul Sempozyumu. İstanbul.

ÇETİN, Ç. Z. (2009). *Fuzuli'nin Tatar Edebiyatına Tesirleri*. Uluslararası Fuzuli Sempozyumu. Ankara.

ÇETİN, Ç. Z. (2010). *Kazan Tatarlarının Evlenme Geleneklerinde Gelin Göçürme*. Halk Kültüründe Göç Uluslararası Sempozyumu. Balıkesir: Motif Vakfı.

ÇETİN, Ç. Z. (2011). *Ö. Beşirov, A. Şamov ve M. Mehdiyev'in Eserlerinde Tatar Türklerinin Millî Değerleri*. VI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı. Ankara.

ÇETİN, Ç. Z. (2012). *Tatar Manilerinde Kadınların Talihsiz Kaderi*. V. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.

ÇETİN, Ç. Z. (2013). *İdil-Ural, Kırım, Kuzey Kafkasya Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Araştırmaları*. Amasya Türk Dünyası Çalıştay. Amasya: 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü.

ÇETİN, Ç. Z. (2014). *Tatar Folklorunda Fal Açma Geleneği*. XI. Millî Türkoloji Kongresi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

ÇETİN, Ç. Z. (2015). *Kazan Tatarlarında ve Ruslarda Evlilikle İlgili Fal Çeşitleri*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

ÇETİN, Ç. Z. (2016a). *Manilerde Kazan Tatarlarının Kaybolmakta Olan Kültürel Mirası*. IV. Uluslararası Halk Kültürü Sempozyumu. Ankara.

ÇETİN, Ç. Z. (2016b). *Kazan Tatar Efsanelerinde Aile İçi İlişkiler*. Halk Kültüründe Aile Uluslararası Sempozyumu. Edirne: Trakya Üniversitesi ve Motif Vakfı.

ÇETİN, Ç. Z. (2017). *Alimcan İbrahimov'un Tatar Kadını Neler Görmez Adlı Eserinde Tatar Halk Edebiyatı Örnekleri*. V. Uluslararası Halk Kültürü ve Sanat Etkinlikleri Sempozyumu. Ankara: Gazi Üniversitesi ve Kahramankazan Belediyesi.

ERK, K. (2006). *Tatar Dilbilimci E. R. Tenişev: Hayatı ve Eserleri*. Uluslararası İdil-Ural Araştırmaları Sempozyumu. Kütahya: Kültür Araştırmaları Derneği.

GÖKÇE, H. (2011). *Tatar Türkçesinde Sıfatların Derecelendirme Kategorisinin Gelişimi*. VI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı. Erzurum. Atatürk Üniversitesi.

GÜLSÜN, A. (2006). *Ayaz İshaki'nin İke Yöz Yıldan Son İnkıraz Romanında Söz Varlığı*. Uluslararası İdil-Ural Araştırmaları Sempozyumu. Kütahya: Kültür Araştırmaları Derneği.

GÜLTEKİN, M. (2006). *Tatar Folklorunun Derlenmesinde Öncü Bir İsim: Gabor Balint ve Tatar Folkloru Derlemeleri*. Uluslararası İdil-Ural Araştırmaları Sempozyumu. Kütahya: Kültür Araştırmaları Derneği.

GÜNEY, F. Ş. (2004). *Bazı Çalı Meyveleri ve Üzümsü Meyvelerin Kuzey-Batı Türk Lehçelerine Has İsimleri*. Türk Kültüründe Meyve Sempozyumu. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Merkezi.

GÜNEY, F. Ş. (2007). *Tatar Türkçesindeki Bazı Birleşik Eylem Yapılarının Türkiye Türkçesi'ne Tercümesi Konusunda Bazı Meseleler*. 38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

GÜNEY, F. Ş. (2010). *Tatar Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde Fiil Tümcelerinde Durum Bildirme*. III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.

GÜNEY, F. Ş. (2015). *Tatar Yazı Dilinin Gelişimi 18. ve 20. Yüzyıllar*. VIII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Çanakkale: Çanakkale 18 Mart Üniversitesi.

GÜZEL, S. (2006). *Tatar Şairi Ravil Feyzullin'in Yeşlek Defteré'nde Söz Varlığı*. Uluslararası İdil-Ural Araştırmaları Sempozyumu. Kütahya: Kültür Araştırmaları Derneği.

HÜSEYİNKIZI SADEKOVA, A. (2007). *Tatar Müneccetlerinde ve Türk İlahilerinde Ortak Motifler*. IV. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri (s. 1503-1508). Ankara.

KAÇMAZ, B. (2006). *Türkiye-İdil Boyu İlişkinin Çağdaş Edebiyatta Bir Yansıması: Reşit Ehmecan*. Uluslararası İdil-Ural Araştırmaları Sempozyumu. Kütahya: Kültür Araştırmaları Derneği.

KAMALİEVA, A. (1997). *İdil-Ural Türklerinde Nevruz*. Türk Dünyasında Nevruz Paneli. Ankara.

KAMALİEVA, A. (1999). *Kazan Tatar Geleneke-Görenekleri*. Silifke Kültür Haftası.

KAMALİEVA, A. (2006). *Ayaz İshaki'nin Milliyetçilik Anlayışı*. I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı. İzmir: Ege Üniversitesi.

KAMALİEVA, A. (2013a). *Tatar Türklerinin Nevruz Bayramında Şiir Söyleme Geleneği*. Nevruz Yenigün Paneli. Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi.

KAMALİEVA, A. (2013b). *Tatar Türklerinin Gelenek ve Göreneklere*. “Toplumun Temeli Aile” Toplantısı. Zonguldak: Zonguldak Valiliği ve Türkiyem Vakfı.

KAMALİEVA, A. (2017a). *Doğumunun 130. Yılında Alimcan İbrahimov*. Türk Ocakları. İstanbul.

KAMALİEVA, A. (2017b). *Tatar Şiirlerinde Nevruz Konusunun Ele Alınışı*. Bartın Üniversitesinde Nevruz Kutlamaları. Bartın: Bartın Üniversitesi.

KARAGÖZ, E. (2017). *Tatar ve Başkurt Sihirli Masallarında Kullanılan Çok Başlı Ejderhalar ile İlgili Motifler Üzerine*. Türk Dünyası Stratejik Araştırmalar Kongresi. Manisa.

KAYA, M. Y. (2006). *İdil-Ural Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Varlığı Tatarca ile Başkurtça Üzerine Bir Analiz Denemesi*. Uluslararası İdil-Ural Araştırmaları Sempozyumu. Kütahya: Kültür Araştırmaları Derneği.

KAYA, M. Y. (2014). *Tatar Milli Kimliğinin Oluşumunda Kazan’daki Bellek Mekânlarının Önemi*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-I. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

KAYGANA, M. (2015). *Türk Milliyetçiliğini Kuran Metinlerde Modernleşme ve Din: Ömer Seyfettin ve Abdullah Tukay Örnekleme*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

KİRİLLOVA, Z., ALKAYA, E. (2018). *Tatarca-Çuvaşça Dil İlişkileri ve Kreşin Tatar Ağzlarındaki Çuvaşça Alıntılar*. Atebetü’l Hakayık’ın Basılışının 100. Yıldönümü Adına X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

MİNGAZOVA, L. (2011). *Mahmut Galev’in “Muhacirler” Adlı Romanında Tatarların Türkiye’ye Göçü*. Uluslararası Türk Edebiyatında İstanbul Sempozyumu. İstanbul.

MERHAN, A. (2006). *Tatarların Özbek Edebî Dilinin Oluşumunda Rolü*. Uluslararası İdil-Ural Araştırmaları Sempozyumu. Kütahya: Kültür Araştırmaları Derneği.

ÖNER, M. (1998). *Tatar Halk Edebiyatında Tütünlü Örnekler*. Uluslararası “Türk Kültüründe Tütün” Sempozyumu. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi.

ÖNER, M. (2000a). *Sovyet Bilimler Akademisi ve Tatar Sözlüğü Projesi*. II. Balıkesir Kültür Araştırmaları Sempozyumu. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi.

ÖNER, M. (2000b). *Alimcan İbrahim (1887-1938)*. İdil-Ural Türk Aydınları Sempozyumu, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanlığı. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Kocatepe Konferans Salonu.

ÖNER, M. (2003). *Sibirya Tatarcası Söz Varlığı Üzerine Notlar*. Uluslararası Sürekli Altayistik Konferansı. Ankara: Dedeman Büyük Anadolu Oteli.

ÖNER, M. (2004). *Tatarlarda Sözlük ve Kimlik*. Uluslararası Volga-Ural Araştırmaları Çalıştayı. Ankara: Bilkent Üniversitesi.

ÖNER, M. (2005). *Lehçe-i Tatarî’nin Söz Varlığı Üzerine Bir Deneme*. (M. Yasin Kaya ve Murat Özşahin ile birlikte). Altın Orda ve Varisleri İkinci Uluslararası Konferansı. İstanbul: Ayaz-Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.

ÖNER, M. (2007). *Rusya Türklerinde Alfabe Meseleleri: Tataristan Örneği*. Geleneksel Türkoloji Günlükleri-II. Muğla: Muğla Üniversitesi.

ÖZKAN, F. (1996). *Tatar Türklerinin Fıkra Tipleri ve Nasrettin Hoca*. V. Milletlerarası Türk Halk Kongresi Bildirileri (s. 188-194). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ÖZKAYA, Y. (2015). *Tatarca Bir Mizah Dergisi: Karçıga*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

ÖZMEN, Ö. (2006). *Alimcan İbrahim'in Kazak Kızı Romanında Söz Varlığı*. Uluslararası İdil-Ural Araştırmaları Sempozyumu. Kütahya: Kültür Araştırmaları Derneği.

ÖZŞAHİN, M. (2006). *Kazan Tatar Türkçesi ile Kırım Tatar Türkçesinde Ortak Fiiller*. Uluslararası İdil-Ural Araştırmaları Sempozyumu. Kütahya: Kültür Araştırmaları Derneği.

ÖZŞAHİN, M. (2017). *Tatar-Başkurt Kişi Adlarında Renkler*. Uluslararası Türk Dili Konuşan Ülkeler Kurultayı. Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi.

ÖZYETGİN, A. M. (2010). *Kırım Hanlığının Diplomatik Yazışmalarındaki Dil ve Üslup Üzerine Düşünceler*. III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu. Ankara: Türk Dil Kurumu ve Hacettepe Üniversitesi.

SAVA, I. I. (2008). *Tatar Destanlarından Edigey'de Kültür Unsurları ve Motifler Üzerine Bir İnceleme*. TUDOK 2008 II. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi. İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi.

SAVRAN, H. (2000). *Günümüz Türkçesinde Kullanılan Kelimelerde Hece Sonundaki Ünsüz Grupları ve Bunların Kıpçak Şiveleri ile Karşılaştırılması*. II. Balıkesir Kültür Araştırmaları Sempozyumu: Balıkesir.

SAVRAN, H. (2012). *Türk Dilinin Oğuz, Batı Kıpçak, Kuzey ve Çağatay Doğu Gruplarında Tekrarlama Frequentatif Fiilleri*. VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. Ankara: Türk Dil Kurumu.

SOYTÜRK, F. E. (2006). *Mecit Gafuri'nin Şiirlerinde Tatar ve Başkurt Türkçesi Özellikleri*. Uluslararası İdil-Ural Araştırmaları Sempozyumu. Kütahya: Kültür Araştırmaları Derneği.

SUYARGULOV, R. (2015). *Tatar Kültürünün El Yazma Mirası: Rızaeddin Bin Fahreddin Arşivinin Önemi*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

ŞAHİN, E. (2010). *Tatar Türkçesinde Alkış ve Kargış Eki: GırI*. Uluslararası Tatar Türkçesi Bilgi Şöleni Bildirileri (s. 383-389). Eskişehir.

TEKİN, F. C. (2015). *Galimcan İbrahimov'da Millî Şuur*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

TOKER, M. (2007). *Tatar ve Başkurt Türkçelerine Rusçadan Giren Kelimeler*. I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu (s. 607-618). Isparta.

TOKER, M. (2008). *Divânü Lügâti't-Türk'te Geçen Hastalık ve Organ Adlarının Tatar Türkçesi ile Anadolu Türkçesindeki Durumlarının Karşılaştırmalı Çözümlemesi*. (Emel Kaya ile birlikte). II. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu "Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi". Ankara.

TUYMOVA, G. (2015). *İdil-Ural Bölgesi Tatarlarının Halk İslam Müzik Kültürü ve Kimlik*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

TÜRK, A. T. (2015). *Sızgıra Torgan Uk'lardan Tatar Türkçesi Sözlüğüne Katkılar*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-II. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

TÜRKOĞLU, İ. (2014). *İdil-Ural Tatarlarının İstanbul'daki Neşriyat Faaliyetleri*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-I. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

URMANÇE, F. A. (2000). *Tatar Halkının Kitabı Destanları*. IV. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri (s. 1871-1874). Ankara.

YILDIRIM, K. (2015). *Çin Kaynaklarında Doğrudan “Tatar” Olarak Okunabilecek Bazı Kelimeler İçin Okumalar, Anlamlandırmalar ve Yeniden İnşalar*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştay-II. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

YILDIRIM, R. Y. (2009). *Türk Edebiyatının Tatar Edebiyatına Etkisi*. VI. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi. Ankara.

YILDIRIM, R. Y. (2011). *Son Yıllar Tatar Nesrinde Kahraman Konsepti*. Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu. Adana: Çukurova Üniversitesi.

YILDIRIM, R. Y. (2014a). *Romantizm (Marsel Galiyev Öyküleri Örneğinde)*. VII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

YILDIRIM, R. Y. (2014b). *Tatar Nesrinde Çevre ve Ahlak İlişkisi*. II. Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu: Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi.

YILDIRIM, R. Y. (2015a). *Çağdaş Tatar Nesrinde Milli Unsurlar*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştay-II. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

YILDIRIM, R. Y. (2015b). *Kadın Konulu Tatar Türklerinin Özellikleri*. Halk Kültüründe Kadın Uluslararası Sempozyumu. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Haliliye Belediyesi, Motif Vakfı.

YILDIRIM, R. Y. (2016a). *Çağdaş Tatar Nesrinde “Maskeli” Kahramanlar*. I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

YILDIRIM, R. Y. (2016b). *Tatar Romanlarında Toplumsal Değişimlerin Yansıması*. Uluslararası Edebiyat ve Toplum Sempozyumu. Bartın: Bartın Üniversitesi.

YILDIRIM, R. Y. (2016c). *Kazan Tatar Atasözlerinde Ailenin Önemi*. Halk Kültüründe Aile Uluslararası Sempozyumu. Edirne: Trakya Üniversitesi ve Motif Vakfı.

YILDIRIM, R. Y. (2017a). *Alimcan İbrahimov ve Sovyet İdeolojisi*. 6. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu: Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

YILDIRIM, R. Y. (2017b). *Tatar Nesrinde Dönemin Kadın Kahramanı Kimdir?* IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu. Niğde: Ömer Halisdemir Üniversitesi.

YILDIRIM, R. Y. (2018). *Son Yıllar Kazan Tatar Nesrinde Zaman ve Romantik Kahraman İlişkisi*. Al Farabi II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi. Gaziantep.

YILDIZ, Ç., DİLEK, İ. (2016). *Kazan Tatar Türklerinin Destanlarında Kahramanın Tanınması İşlevi Üzerine*. VI. Uluslararası Köroğlu Sempozyumu. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, BAMER, Bolu Belediyesi ve Bolu Valiliği.

YILMAZ, G. (2013). *Kazan Tatar Türklerinde Çocuk Konulu Atasözleri*. Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi I. Genç Akademisyenler Sempozyumu. Ankara: Gazi Üniversitesi.

YILMAZ, G. (2015). *Kazan Tatar Türklerinde Kadın ve Erkek Konulu Atasözleri*. Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi III. Genç Akademisyenler Sempozyumu. Ankara: Gazi Üniversitesi.

YILMAZ, G. (2016). *Kazan Tatar Bilmecelerinin Dil ve Üslup Özellikleri*. I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

YUSUPOV, F. (2004). *Tatar Diyalekt Dilini Sistemli-Senkron Metotla İncelemenin Bazı Neticeleri (Şimdiki Zaman Hikâye Fiiller)*. V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (s. 3269-3274). Ankara.

YUSUPOV, F. (2007). *Tatar Dialekt Dilini İnceleme Tecrübesi*. IV. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri (s. 2089-2092). Ankara.

YUSUPOV, F. (2018). *Tatar Türkçesi Ağzlarında Bazı Arkaik Geçmiş Zaman Biçimleri*. Atebetü'l Hakayık'ın Basılışının 100. Yıldönümü Adına X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

YUSUPOVA, A. (2018). *Kazan Türkoloji Okulu*. Atebetü'l Hakayık'ın Basılışının 100. Yıldönümü Adına X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

ZAMALETDİNOVA, G. (2018). “Öy” ve “Yort” Kelimelerini İçeren Atasözlerinde Tatar Millî Zihniyetinin Yansıtılması (Lingvokültüroloji Açısından Bir Araştırma). Atebetü'l Hakayık'ın Basılışının 100. Yıldönümü Adına X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

Yüksek Lisans Tezleri

AĞCA, A. (2015). *Kazan Tatar Bilmeceleri Üzerine Bir Değerlendirme*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKÇA, G. (2000). *Tılsımlı Ekiyetler Metni Üzerinde Tatar Türkçesi'nin Şekil Bilgisi Açısından Değerlendirilmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKSOY, T. S. (2014). *Tatar Türkçesinde Gereklik/Zorunluluk Kipliği*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKSOY, Ş. (2011). *Bir Tatar Yazarı Garif Ahunov'un “Gomer Yulu” Adlı Romanı Üzerinde Dil İncelemesi (Giriş-Metin-Dizin)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKTAŞ, T. (2013). *Tatar Türkçesindeki ‘baş’ ve ‘baş’ta Bulunan Organ Adları ile Kurulmuş Deyimler ve Bu Deyimlerin Türkiye Türkçesindeki Şekilleriyle Karşılaştırılması*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ARPACI, M. (2014). *Tatar Destanlarındaki Zarf-Fiil Ekleri*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ARSLAN, S. T. (2006). *Tatar Türkçesi Remzi Veliyev-Faciga (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ATAŞ, H. (1999). *Fatih Kerimi: Kırım'a Seyahat (Giriş-Metin-Sözlük)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AYDOĞANLAR, E. (2013). *Tatar Yazarı Telgat Galiullin'in Tevbe Adlı Romanı Üzerinde Bir Dil İncelemesi (Giriş-Metin-Dizin)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AYEDİNOVA, C. (2002). *Tatarca Sarf-Nahiv, Yazı Çevrimi, Türkiye Türkçesine Çevirisi, Sözlükler*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BELMERZE, F. (2018). *Çifteler İlçesi Kazan Tatar Ağzı*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

CAN, Y. E. (2017). *Muhammed Zahir Bigiyevin Ölüf Yaki Güzel Kız Hediye Adlı Eseri (İnceleme-Çeviri Yazılı-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇETİNER, B. (2016). *Tatarlarda Hukuk, Ticaret ve Yönetimle İlgili Terimler ve Bunların Tarihi- Kültürel Bağları*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇİMEN, G. (2016). *Kiril Harfli Tatar Alfabesinin İmla Sorunları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DEMİRKAYA, A. E. (2014). *Tatar Türkçesinde İsim Cümlesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DURSUN, H. (2001). *Hayvannar Turındaki Ekiyetler (Hayvan Masalları) Metni Üzerinde Tatar Türkçesinin Ses Özellikleri Açısından Değerlendirilmesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EKİCİ, F. (2015). *Tatar Yazar Möhemmet Mehdiyev ve “Frontoviklar” Adlı Romanı (İnceleme-Metin)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ER, M. (2010). *Tataristanlı Yazar ve Şair Nekiy İsenbet*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ERTÜRK, Y. (2015). *Kazan Tatar Destanlarında Birey, Aile, Toplum, Devlet Yapısı*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EYNEL, S. (2013). *Erken Dönem Tatar Türkçesi Kuran Tefsiri: Transkripsiyonlu Metin, Dil İncelemesi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EYÜPOĞLU, A. (2017). *Kazan Tatar Türkçesi ile Özbek Türkçesinde Hayvan Adları ile Kurulan Atasözlerinin Karşılaştırmalı İncelemesi*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

FİDAN, M. N. (2011). *Türkçede Canlı Yavrularına Verilen İsimler: Kıpçak Grubu*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÖKTAŞ, B. (2018). *Divân u Lugati’-Türk ile Tatar Türkçesinin Söz Varlığı Üzerine Bir Araştırma*. Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÜLER, Y. (2017). *Kuzeybatı Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Yer Alan Vokal Köklü Kelimelerin Sınıflandırılması*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÜLSÜN, A. (2007). *Ayaz İshaki’nin İki Hikâyesinin (İki Yüz Yıldan Son İnkıraz ve Zindan) Söz Varlığı (Giriş-Metin-Dizin)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İZCİ, S. (1999). *Galimcan Gıylman’ın “Sabantuy” Adlı Derlemesinin Gramer İncelemesi*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KARİMOVA, R. (2017). *Müslüman Tatarlarda ve Kreşinlerde (Hristiyan Tatarlarda) Geçiş Dönemleri (Doğum, Evlenme, Ölüm)*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KAYA, D. (2016). *Tatar Halk Edebiyatında Bulgar ve Kazan Hanlığı Konulu Anlatmalar (İnceleme-Metinler)*. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KERİMOĞLU, C. (2001). *Tatar Türkçesinde Cümle*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KHOUSNOULLİNE, R. (2003). *Tatar Mitolojisi Hakkında Yapılmış Çalışmaların Değerlendirmeli Bibliyografyası*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KILIÇ, Y. (2018). *Tatar Yazarı Gabdrahman Epselemov’un Hikeyeler (Heter) Adlı Eseri Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KILINÇ, A. (2012). *Kazan- Tatar Türkçesindeki Dünya, Hayat ve Tabiat Konulu Atasözleri Metin-Çeviri-Sözlük*. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KÖSE, A. (2007). *Rinat Muhammedi'nin Keneri Çitlek Koşu Romanının Çeviri Yazısı ve Sıfat-Fiil Merkezli, Tatar Türkçesinin Dil Özellikleri*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

MEMİŞ, S. (2012). *Tatar Şairi Zölfet'in Şiirleri Üzerine Bir Dil İncelemesi (Giriş-Metin-Dizin)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

MIRSAETOVA, A. (2011). *Kazan Tatar Halk Cırlarında Gurbet*. İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖNER, M. (1990). *Abdullah Tukay'ın Şiirleri (Giriş-Metin-Sözlük)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZKAN, F. (1985). *Osmaniye Tatar Ağzı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZMEN, Ö. (2007). *Alimcan İbrahim'in "Kazak Kızı" Romanının Söz Varlığı (Giriş-Metin-Dizin)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

POLAT, Ü. (2011). *Sıbgat Hekim'in Şiirleri, (Giriş-Metin-Dizin)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SABİTOVA, G. (2015). *Tatar Bilmecelerinin Dil Özellikleri*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SAİFUTDİNOVA, G. (2018). *Gabor Balint'in Derlemelerine Göre XIX. Yüzyıl Tatarcası (İnceleme-Metin-Dizin)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SOYTÜRK, F. E. (2007). *Mecit Gafuri'nin Şiirleri (Giriş-Metin-Dizin)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ŞAHİN, E. (1997). *Yurt Konulu Tatar Şarkıları (Metin-Çeviri-Dizin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

ŞİMŞEK, S. (2012). *Tatar Türklerinin Tülek Destanı: İnceleme-Metin*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TATLİCAN, N. (2013). *Edigey Merkezli Epik Anlatılarda (Başkurt-Kazak-Tatar) Mitoloji ve Tarihsellik*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TÜREN, H. (2016). *Tatar Aydınlarından Âlimcan İdrisî (1887-1959): Hayatı ve Basında Çıkan Yazıları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

TÜRKER, H. (2003). *Sovyet Sonrası Kazan-Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi Farklılıkları*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

UZUN, M. (2007). *Kazan Tatar Türkçesinde Birleşik Füller*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

UZUNKAYA, D. (2014). *Alimcan İbrahim'in Tatar Hatını Niler Kürmiy Romanı Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-Metin-Dizin)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YILDIRIM, Ö. (2008). *Kazak-Kırgız ve Tatar Türkçelerindeki Arapça-Farsça Kelimelerin Ses Değişimleri (Türkiye Türkçesi ile Karşılaştırılması)*. Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YILMAZ, G. (2013). *Kazan Tatar Türkçesindeki Aile ve Akrabalık Konulu Atasözleri (Metin-Çeviri-Sözlük)*. Niğde: Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YILMAZ, N. (2016). *Tatar Türkçesinde Füllerin İstemi*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YUNT, G. (2013). *Tatar Yazar Emirhan Yeniki'nin Hikâyeleri (Ana Hem Kız-1942, Tugan Tufrak-1959, Töngge Tamçılar-1964, Kuray-1970): Giriş- Dilbilgisi İncelemesi- Metin-Çeviri- Dizin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

YÜKSEL, Z. (1985). *Polatlı Kerç ve Çongar Tatar Ağızları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doktora Tezleri

AKBAŞ, M. (1996). *Tatar Şair ve Yazarı Abdullah Tukay'ın Eserlerinden Seçmeler ve Bunlardaki Dil Özellikleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKIŞ, İ. (1998). *Tatar Halk Destanı İdigey (Metin-Çeviri-Dizin)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKSOY, Ömer. (2014). *Tatar Edebiyatında Beyitler Üzerine Bir İnceleme*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ATNUR, G. (2002). *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BARGAN, H. (2015). *Yenileşme Dönemi Türk Edebiyatı'nın İdil-Ural Bölgesi Tatar Edebiyatı'na Etkisi (1860-1917)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇEKİÇ, A. (2017). *Ayaz Gıyalece'ın Eserlerinde Kültürün Direnişi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EKER, S. (1998). *Kıpçak Grubu Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÖKÇE, H. (2008). *İdil-Ural Sahasında Cedidçilik Dönemi Tatar Gramerciliği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÜLTEKİN, M. (2010). *Tatar Masalları Üzerine Bir Araştırma*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

HUSEYNOVA, T. (2017). *Oğuz (Türkiye, Azerbaycan), Kıpçak (Başkurt, Tatar) ve Karluk (Özbek, Uygur) Türkçelerinde Fiil Çatısı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KARABEYOĞLU, A. R. (2002). *Tatar Türkçesinde Zaman Morfemleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KARAGÖZ, E. (2016). *Tatar-Başkurt Sihirli Masalları Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması (Aktarma-Motif Tespiti)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KERİMOĞLU, C. (2006). *Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

OYMAK, A. (2013). *Osmanlı Mizahında Teodor Kasap: Diyojen, Çingiraklı Tatar ve Hayal Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

ÖNER, M. (1995). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Tatar, Kazak ve Kırgız Şivelerinin Karşılaştırmalı Grameri*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZKAN, F. (1992). *Abdullah Tukay'ın Şiirleri (Metin-Aktarma-İnceleme)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SARSEK, N. (2018). *Kuzeybatı Grubu Türk Lehçelerindeki (Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar) Tabiat Konulu Atasözleri ve Türkiye Türkçesi Atasözleri ile Karşılaştırılması*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SOULTEEV, R. (1998). *Edige Destanının Tatar Anlatımları Üzerinde Bir İnceleme (2 Cilt)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SÖYLEMEZ, Y. (2016). *Es-Seb'ü's-Seyyâr Fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (Tenkitli Metin Neşri, İnceleme)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TOKER, M. (2003). *W. Radloff'un 'OpitSlovaryaTyurkskihNareçiy' Adlı Eseri ve Eserde Geçen Tatar Lehçesine Ait Kelimelerin İncelenmesi (3 Cilt)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TÜRK, A. T. (2014). *Nurihan Fettah'ın Sızgıra Torgan Uklar Romanı Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

USLU, A. (2004). *Tatar Edebiyatında Modern Hikâye ve Roman (XIX. Yüzyıl Sonları XX. Yüzyıl Başları)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YILDIZ, Ç. (2017). *Kazan Tatar Türklerinin Mitolojisi*. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YILMAZ, H. (1998). *Kuzey (Kıpçak) Grubu Türk Şivelerinde Zarf-Füller*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ZOPCUK, E. S. (2017). *Kıpçak Lehçelerinde Kök Füller (Tarihî-Karşılaştırmalı Söz Varlığı İncelemesi)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

2) Türkiye’de Kırım Tatar Türkçesi ve Edebiyatı ile İlgili Yayımlanan Kitaplar, Makaleler, Bildiriler, Yüksek Lisans Tezleri ve Doktora Tezleri.

Kitaplar

ACAR, K. (2001). *Kırımlı Bekir Sıdkı Çobanzade*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AKPINAR, Y. (2015). *İsmail Gaspıralı / Seçilmiş Eserleri 2 / Fikri Eserleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

AKPINAR, Y., ORAK, B., MURADOV, N. (2017). *İsmail Gaspıralı / Seçilmiş Eserleri 1 / Roman ve Hikâyeleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

AKPINAR, Y. (2017). *İsmail Gaspıralı / Seçilmiş Eserleri 3 / Dil-Edebiyat-Seyahat Yazıları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

ALTUĞ, F. (2005). *Dikenli İlişkiler Kırımlı Bir Öğretmenin Anıları ve Şiirleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

ATICI, A. (2014). *Kırım Tatar Türkçesi Giriş Metinler*. Konya: Eğitim Yayınevi.

ATMACA, E. (2016). *Litvanya Tatar Türklerine Ait İlm-i Hal Kitabı (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlükler-Tıpkıbasım)*. Konya: Palet Yayınları.

ATMACA, E. (2017). *Litvanya Tatar Türklerine Ait Dua Kitabı (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlükler-Tıpkıbasım)*. Konya: Palet Yayınları.

AYDINGÜN, A. (2004). *Kırım Tatarlarının Vatana Dönüşü: Kimlik ve Kültürel Canlanma*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

BAKIRCI, N. (2010). *Kırım Tatar Masalları*. Konya: Kömen Yayınları.

BEKTÖRE, Y. (2017). *Kırım Türküleri; Yaşamdan Müziğe Yansımalar*. Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı Yayınları.

BERBERCAN, M. T. (2013). *Kırım Tatar Bilmeceleri*. İstanbul: Derin Yayınları.

ÇENELİ, İ. (1997). *Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri*. Mustafa Argunşah (Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÇETİN, Ç. Z. (2009). Ana Kaygısı (Kırım Tatarcasından Türkiye Türkçesine Çeviri). Yakup Deliömeroğlu (Ed.), *Kaşgarlı Mahmut’un Doğumunun 1000. Yılında 1000 Hikâye-Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Hikâye Yarışması Dereceye Giren Hikâyeler* (s. 47-52). Ankara: Avrasya Yazarlar Birliği.

ÇOBANZADE, B. (2009). *Kırım Tatar İlm-i Sarfi*. Nariman Seyityahya (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EKİNCİ, Y. (1997). *Gaspıralı İsmail*. İstanbul: Ocak Yayıncılık.

EVİRGEN, D., EVİRGEN, C. (2017). *Polatlı Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Öncü Yayınevi.

GASPIRALI, İ. (2017). *Eğitim Yazıları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

HABLEMİTOĞLU, N. (2017). *Gaspıralı İsmail*. İstanbul: Pozitif Yayınevi.

KAKUK, Z. (1993). *Kırım Tatar Şarkıları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KARADAVUT, Z. (2013). *Kırım Tatar Folkloru*. Konya: Kömen Yayınları.

KAYA, M. Y. (2015). Kırım-Tatar Türkçesi. Nergis Biray (Ed.), *Çağdaş Türk Lehçeleri Metin Aktarmaları* (s. 540-571). İstanbul: Kesit Yayınları.

KEMİKSİZ, B. (2019). *Arafta Bir Sürgün Cengiz Dağcı*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

KIRBAÇ, S. (2012). *Kırım-Tatar Atasözleri*. İstanbul: Doğu Kitabevi.

KOCAKAPLAN, İ. (2019). *Kırım’ın Ebedi Sesi-Cengiz Dağcı (Hayatı, Kişiliği, Sanatı, Fikirleri, Eserleri’nin Özet ve Değerlendirmeleri Son Röportaj)*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

MUZAFAROV, N., MUZAFAROV, R. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Rusça Sözlük*. Nariman Seyityahya (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

OTAR, İ. (1999). *Kırımlı Şair ve Bigini Bekir Sıtkı Çobanzade*. İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları.

SAVRAN, H. (2009). *Kırım Tatar Türkçesi Dil Özellikleri, Metinler, Sözlük*. İstanbul: Asi Kitap.

SU, H. (2015). *Çağdaş Kırım Tatar Öyküsü*. Ankara: Hece Yayınları.

TEKİN, T., ÖLMEZ, M. (2014). *Türk Dilleri Giriş*. Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

TÜRKYILMAZ, S. (2018). *İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Milli Uyanış*. İstanbul: KETEBE Yayınevi.

ÜLKÜSAL, M. (1970). *Dobruca’daki Kırım Türklerinde Atasözleri ve Deyimler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÜLKÜSAL, M. (1980). *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*. İstanbul: Baha Matbaası.

YILDIZ, N. A. (2015). *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.

YOLCU, M. A. (2016). *Eskişehir’de Yaşayan Kırım Tatarlarının Somut Olmayan Kültürel Mirası*. Kütahya: Academia Yayınevi.

YÜKSEL, Z. (1989). *Polatlı Kırım Türkçesi Ağzı*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

YÜKSEL, Z. (1999). *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 13, Kırım Türk-Tatar Edebiyatı*. Ankara.

YÜKSEL, Z. (2005a). *Kırım Tatar Türkçesi Grameri*. Ankara: Semih Eğitim Kültür Yayınları.

YÜKSEL, Z. (2005b). *Kırım Türk Tatar Destanları*. Ankara: Semih Eğitim Kültür Yayınları.

YÜKSEL, Z. (2007). Kırım-Tatar Türkçesi. Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 812-868). Ankara: Akçağ Yayınları.

YÜKSEL, Z. (2012). *Kırımlı Şair Hamdi Giraybay*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Dil Alanında Yazılan Makaleler

ACAR, K. (1995). Türkiye Türkçesinde Bulunmayan veya Az Bulunan Kırım-Tatar Adları. *Türk Dili*, 520, s. 421-423.

ACAR, K. (1999). Til ve İmlâ Metodikası Meseleleri Adlı Eserinin Işığında Bekir Çobanzade'nin Dil ve İmlâ Öğretimiyle İlgili Görüşleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 7-13.

AÇA, M. (2013). Kırım Tatar Atasözlerinin Toplum Hayatının İşleyiş Kurallarını Öğretme ve Hatırlatma İşlevi. *Millî Folklor*, 25, s. 120-133.

ARGUNŞAH, M. (1991). Gözleve Kırım Tatar Türkçesiyle Bir Halk Hikâyesi ve Dil Hususiyetleri. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8, s. 69-92.

ARIK, S. (2008). Polonya-Litvanya Tatar Türkleri (Lipkalar). *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5(3), s. 156-161.

ARIK, S. (2010). Polonya-Litvanya Müslüman Tatarlarının (Lipkalar) Elyazmaları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7(1), s. 61-70.

ATMACA, E. (2013). Litvanya Tatar Türklerine Ait Hamailer ve Nemezis Köyünde Bulunan İki Hamail. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(4), s. 147-180.

ATMACA, E. (2014). Vilnius Üniversitesi Kütüphanesinin Oryantalistik Merkezindeki Litvanya Tatar Türklerine Ait Matbu Eserler. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(14), s. 47-66.

ATMACA, E., ADZHUMEROVA, R. (2016). Kırım-Tatar Türkçesi Atasözlerinde Kadın. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 4(8), s. 182-197.

AYDIN, A., ADZHUMEROVA, R. (2014). Kırım Halk Yırlarında Belli Başlı Ses Özellikleri. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2(4), s. 197-218.

AYDIN, A. (2018). Kırım-Tatar Manilerinde Zarf Fiil Ekleri ve Fonksiyonları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(59), s. 48-72.

AYDINGÜN, A. (2004). Kırım Tatarlarının Ana Vatana Dönüşü ve Kültürel Canlanma Sürecinde Dil ve Eğitimi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 21(1), s. 107-122.

BAYDAR, A. S. E. (2005a). Kırım Tatar Türkçesinde İsim Çekimi: Bulunma Hâli. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 10(19), s. 23-37.

BAYDAR, A. S. E., BAYDAR, T. (2005b). Kırım Tatar Türkçesinde İsim Çekimi: Yönelme Hâli. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 10(20), s. 27-49.

BAYDAR, A. S. E. (2007). Kırım Tatar Türkçesinde Soru Yapma Yolları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 12(24), s. 31-54.

BAYDAR, A. S. E. (2008). Eskişehir ve Yöresi Kırım Tatar Ağzında -p Zarf-Fiil Eki. *Turkish Studies*, 3(3), s. 139-151.

BAYDAR, A. S. E. (2009a). Kırım Tatar Türkçesi Edebî Dilinde Fiil-Tamlayıcı İlişisine Dair. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16(40), s. 25-35.

BAYDAR, A. S. E. (2009b). +IA Ekinin Kırım Tatar Türkçesindeki Kullanışı Üzerine. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(17), s. 305-314.

BAYDAR, A. S. E. (2009c). Kırım Tatar Türkçesinde al- ile Yapılan Deyim Fiilleri. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(1), s. 1-32.

BAYDAR, A. S. E. (2012a). Şakir Selim’in Edebî Şahsiyetine Dair Notlar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 19(47), s. 57-74.

BAYDAR, A. S. E. (2012b). Şakir Selim’in Şiirlerinde Vatan Sevgisi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 32, s. 73-94.

BAYDAR, A. S. E. (2018). Kırım Tatar Türkçesinde ber- ile Yapılan Fiil Deyimleri. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 6(13), s. 110-130.

BERBERCAN, M. T. (2014). Kırım Tatar Şarkılarının Dil-Tarihsel Açından Fonolojik Perspektifi. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2(3), s. 99-111.

BOZ, E. (2007). Afyonkarahisar İli Çay İlçesi Orhaniye Köyü Kırım Tatar Ağzı. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(13), s. 263-281.

DOERFER, G. (1995). Kırım Türkçesi. Mustafa Argunşah (Çev.). *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 94, s. 177-203.

DURGUT, H. (2013). Litvanya Tatarlarına Ait Elyazmalarında Bulunan Türkçe Metinlerin Dil Özellikleri: Miraçnâme. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, s. 335-344.

DURGUT, H. (2018). Litvanya Tatarları El Yazmalarındaki Türkçe Miraçnamede Bazı Arkaik Kelimeler Üzerine. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 11(21), s. 105-114.

ER, E. A. (2007). Kırım Türkçesi Ağız Araştırmalarının Tarihi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(3), s. 125-132.

ER, E. A. (2013). Kırım Türkçesinin Bugünkü Durumu. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 10(4), s. 94-110.

ERKAN, M. (2015). Kırım Tatar Türkçesi Grameri ve Türkiye Türkçesi Grameri Arasında Bir Karşılaştırma Denemesi. *Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi*, 8(37), s. 112-129.

GÜL, B. (2001). Kırım-Tatar Türklerinde Kişi Adları. *Türkbilig*, 2, s. 55-60.

GÜLTEKİN, M. (2013). Kırım-Tatar Atasözlerinin Sentaksı Üzerine Bir Araştırma. *Turkish Studies*, 8(4), s. 887-907.

KANAPATSKAYA, Z. (2016). Belarus Tatar Türklerinin Kültürü ile İlgili Bir Kaynak Olarak Arap Harfli Slav Dilli Elyazmaları. E. Atmaca, R. Adzhumerova (Çev.). *Dil Araştırmaları Dergisi*, 18, s. 247-257.

KARTALCIK, V. (2015). Kırım Tatar Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasında Yalancı Eşdeğerler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 34, s. 87-98.

KAYRA, O. K. (2001). Atasözleri ve Deyimlerde Dobruca Kırım Türkleri ve Kazan Türklerinin Dili ile Eskişehir'deki Kırım Türklerinin Dili Arasındaki Benzerlikler ve Farklılıklar. *Millî Folklor Dergisi*, 50, s. 22-39.

LAZZERİNİ, E. (1986). Kırım Tatarcası: Tecrid Edilmiş Bir Dilin Kaderi. Hakan Kırmılı (Çev.). *Emel*, 152, s. 14.

MAŞKARAOĞLU, S. (2018). Kırım-Tatar Söz Varlığında Bazı Eş Anımlı Sıfatların Kullanımı Üzerine Notlar. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 23(45), s. 105-125.

OKAZ, L. (2010). Kırım-Tatar Dilindeki Konstruktlar (Yapılar) Üzerine Teorik Bilgi. Sinan Güzel (Çev.). *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 18.

ÖZKAN, N. (2008). Kırım Tatar Türkçesinin Yayılma Alanları. *Turkish Studies*, 3(7), s. 524-554.

SAVA, I. I. (2013). Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde –Dan Eki ile Yapılan Pekiştirme. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 12(12), s. 163-173.

SAVA, I. I. (2014). Şiirde Ana Dil Vurgusuna Örnek: Şakir Selim'in Şiirlerinde Kırım Tatarcasının Yeri. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(14), s. 145-156.

SAVA, I. I. (2017). Kırım Tatarcasında Sosyal Hayatta Kullanılan Kalıp Sözcükler. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7(3), s. 599-604.

SAVRAN, H. (2007). Kırım Tatar Türkçesinde Kullanılan “-keç” Zarf Fiil Eki ve Bu Ekin Tarihi Seyri Üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 12(23), s. 59-64.

SEVORTYAN, E. V. (2008). Kırım Tatarcası. Mehman Musayev (Çev.). *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1(2), s. 209-246.

SEYDAMETOVA, N. (2008). Osman Zaatov'un “Kırım-Tatar Lehçesinin Rusça-Tatarca Sözlüğü”. Sinan Güzel (Çev.). *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2(2), s. 143-145.

ŞAVK, Ü. Ç. (2000). Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzuna Ek-2 Kırım Tatarcası Gramer Terimleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(10), s. 553-576.

ŞAVK, Ü. Ç. (2002a). Kırım Tatarcası ile Türkiye Türkçesinde Ortak ve Farklı Zaman Adları ve Zamanla İlgili Bazı Sözcükler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7(13), s. 199-202.

ŞAVK, Ü. Ç. (2002b). Kırım Tatarcası Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri. *Türkoloji Dergisi*, 15(1), s. 75-138.

ŞAVK, Ü. Ç. (2003). Kırım Tatarcasında İkişlemeler. *Türkbilig*, 6, s. 37-40.

TERES, E. (2011). Çin Tatarcası'nda Yapım Ekleri. *Türkiyat Mecmuası*, 21(2), s. 325-344.

TOKER, M. (2004). İsmail Gaspıralı ve “Dilde Birlik” Fikri Üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, s. 31-45.

YÜKSEL, Z. (1997). Kırım Tatarcasında Geniş Zaman İfadesi Veren Sıfat-Fiiller. *Emel*, 222, s. 22-34.

YÜKSEL, Z. (1998). Kırım Tatarcasında Gelecek Zaman İfadesi Veren Sıfat-Fiiller. *Emel*, 225, s. 25-31.

YÜKSEL, Z. (2001). Kırım Türkçesinde ol- Yeterlik Fiili. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6(12), s. 417-425.

YÜKSEL, Z. (2006a). Kırım Tatarcasında “Dep” Yapısı ve İşlevleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20, s. 37-47.

YÜKSEL, Z. (2006b). Kırım Türkçesinde “{-Dı}” Ekinin Kalıplaşması. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20, s. 49-57.

QURTBİLAL, N. (2014). Günümüz Edebî Kırım Tatar Türkçesi Bağlamında Sudak Ağızları. *Diyalektolog-Ağız Araştırmaları Dergisi*, 9, s. 19-31.

Edebiyat Alanında Yazılan Makaleler

ABİD, S. (2015). İsmail Gaspıralı'nın “Gün Doğdu” Romanında Vücudunu Millete Feda Etmiş Kahraman Danyal Bey Üzerine. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(6), s. 116-126.

ABİD, S. (2016). Cengiz Dağcı'nın Romanlarında Tatarlık ve Türklük Kimliğine Mensupluk Algısı. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 4(8), s. 88-98.

ACAR, K. (2012). Kıyımlı Bir Türk Çobanın Türklük Bilimine İz Bırakan Şair Oğlu: Bekir S. Çobanzade. *TASAV Düşünce Dünyasında Türkiz*, 3(17), s. 215-220.

AÇA, M., YOLCU, M. A. (2015). Kırım Tatar Kimliğini Yeniden İnşa Etme Çabalarında Süreli Yayınlar ve Kitaplarda Yer Alan Folklor Ürünlerinin Rolü. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15(1), s. 115-129.

AKPINAR, Y. (2009). İsmail Gaspıralı'nın Mükâleme-i Selatin Adlı Hikâyesi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 14(27), s. 7-20.

AKPINAR, Y. (2010). İsmail Gaspıralı'nın “Akgül Destesi” Adlı Biyografik Eseri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 15(29), s. 7-34.

BAKIRCI, N. (2012). Kırım Tatar Masallarında Kalıp İfadeler. *Çalı*, 8(108).

BAŞARSLAN, Z. (2006). Kırım Tatar Halk Yırlarında (Türkülerinde) Ölüm Konusu. *Bahçesaray Dergisi*, 39, s. 24-26.

BAYRAKTAR, Z., SAÇKESEN, A. (2012). Eskişehir Kırım Tatar Türklerinde Tepreş Şenlikleri. *Akademik Sosyal Bilimler Çalışmaları Dergisi*, 5(1), s. 49-61.

ÇAKMAK, C. (2014). İsmail Gaspıralı'nın Ceditçi Aydın Fatih Kerimî Üzerindeki Etkisi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11(4), s. 284-293.

ÇETİNDAS, D. (2013). İsmail Gaspıralı'nın Roman ve Hikâyelerinde Kadın Kahramanlar ve İdeal Kadın Önerisi. *Turkish Studies*, 8(9), s. 989-1008.

ÇONOĞLU, S. (2012). Cengiz Dağcı'nın Romanlarında Ata Mirası Toprağa Bağlılık. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 13, s. 11-25.

ERSOY, İ. (2016). Kırım Tatar Müzik Geleneğinde Taşıyıcı Bir Unsur Olarak Kırım Tatar Kadınları Apakaylar ve Kartanaylar. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(8), s. 2390-2406.

GAFAROVA, R. (2014). Kırım-Tatar Halk Edebiyatında Renk Belirtilerinin Etnokültürel Özellikleri (Halk Türküleri ile Deyimler). *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 1(21), s. 34-41.

İSEN, M. (2000). Kırım Hanedanının Şairliği. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, s. 81-90.

KARADAVUT, Z. (2015). Kırım Tatar Şair ve Yazarı Eşref Şemizade ve Onun “Şair Âşık Umer ve Onun Klasik Edebiyatımızdaki Yeri” Adlı Makalesi. *Akademik Kaynak*, s. 25-39.

KUŞDEMİR, F. O. (2012). Cengiz Dağcı'nın “Rüyalarda: Ana ve Küçük Alimcan” Romanında Kırım-Tatar Sözlü Kültürü- Sözlü Kültür Unsurlarının Kimlik Bilinci Oluşturmada Kullanımı. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 4(2), s. 243-252.

ÖZEZEN, M. Y. (2008). Kırım Tatar Atasözleri ve Türkiye Türkçesi Atasözleri Arasında Kavramsal Bir Karşılaştırma. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 1(2), s. 76-91.

ÖZKAYA, Y. (2011). İsmail Gaspıralı'nın Kıraat-ı Türkî Adlı Eseri. *Türkbilig*, 22, s. 79-86.

RUSTEMOV, O. (2017). Kırım Türklerinin Edebî Dil Gelenekleri: Kırım Hanı Bora Gazi Giray'ın Şiir ve Mektupları. *Söylem Filoloji Dergisi*, 2(2), s. 348-361.

SAVA, I. I. (2012). Kırım Tatar Ninnilerinde “Vatan Kırım” ve “Gökbayrak” Kavramlarının İşlenmesi. *Millî Folklor*, 96, s. 260-266.

SAVA, I. I. (2013). 20. Yüzyıl Kırım Tatar Şiirinde Ant Etme Motifi. *Acta Turcica*, 5(2), s. 1-13.

SÜLEYMANOVA, C. (2013). Kırım-Tatar Edebiyatının İslam Kültürü Çerçevesindeki Gelişimi. Murat Özşahin (Çev.). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 18(36), s. 87-92.

ŞAHİN, G. S. (2012). Kırım Tatar Türklerinin Bahar Bayramı: *Tepreş. Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 9(2), s. 69-88.

TOPAL, K. (2014). İsmail Gaspıralı'nın İngilizceye Aktarılan Roman ve Hikâyeleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 11(4), s. 170-185.

TUNÇ, G. (2012). İsmail Gaspıralı'nın Frengistan Mektupları ve Darürrahat Müslümanları Adlı Romanlarında İdeoloji ve Kurgu İlişkisi. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 9(35), s. 145-160.

ÜŞENMEZ, E. (2012). Modern Kırım-Tatar Edebiyatında Âşık Ömer. *Turkish Studies*, 7(1), s. 2055-2065.

YAVUZ, Ş. (2017). Kırım Tatar Diasporasında Melezleşen Diasporik Kimlik: Eskişehir Kırım Tatar Düğünleri Örneği. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 14(53), s. 167-187.

YILDIZ, N. (2007). Kırım Türklerinde Mane, Çın ve Beyitler. *Millî Folklor*, 73, s. 31-38.

YÜKSEL, Z. (1991). Gaspıralı İsmail Bey'in Anadolu Türklüğüne Tesirleri. *Türk Kültürü*, 29, s. 378-383.

YÜKSEL, Z. (2001). Gaspıralı ve Dil Birliği. *Türk Edebiyatı*, 335, s. 16-20.

YÜKSEL, Z. (2003). Kırım Tatar Millî Hareketi ve Hasan Sabri Ayvazov. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13, s. 421-434.

ZİYADİNOVA, E. (2006). Kırım Tatar Halk Türkülerinde Sembol Olarak Bitkiler. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 3(11), s. 101-110.

Bildiriler

ABANOZ, G., DURSUN, F., ÇALIŞAN, Ç. D. (2017). *Eskişehir Tatar Müzesindeki Geleneksel Kadın Giysilerinin İncelenmesi*. Yörük Yaşamı ve Kültürü Uluslararası Geleneksel Türk Sanatları Sempozyumu. Antalya: Kırıkkale Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi.

ABDÜLVAPOVA, L. (2017). *Cengiz Dağcı'nın Eserlerinde Mekân Olarak Akmescit*. Uluslararası Cengiz Dağcı Sempozyumu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi ve Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi.

AĞCA, F. (2017). *Genç Temüçin'deki Tatarca Unsurlar Üzerine*. Uluslararası Cengiz Dağcı Sempozyumu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi ve Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi.

ALKAYIŞ, M. F. (2014). *Kırım Tatar Şarkılarında Geçen Deyimlerin Türkiye Türkçesine Aktarımında İzlenen Yollar*. VII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

ATAİZİ, D. E. (2009). *Eskişehir İli Alpu İlçesi Güroluk (Kızılsuvat) Köyü Kırım Tatar Ağzı*. Uluslararası Tatar Türkçesi Bilgi Şöleni. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

ATMACA, E. (2017). *Litvanya’da İki Türk Boyu: Tatar ve Karay Türkleri*. Türk Dili Konuşan Ülkeler Kurultayı. Ankara.

ATMACA, E. (2017). *Litvanya Tatar Türklerine Ait Bir İlm-i Hal Kitabı*. VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. Ankara.

AYDIN, A. (2008). *Kırım Halk Yırlarının Söz Varlığı Üzerine*. VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. Ankara.

BAŞARSLAN, Z. (2004). *Kırım Tatar Halk Yırlarında (Türkülerinde) Ölüm*. Uluslararası Türk Kültüründe Ölüm Sempozyumu. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi.

BAŞKURT, M. (2011). *Eşref Şemizade’nin Edebî Kişiliği ve Kırım Tatar Türk Edebiyatında Poema Destan Geleneğine Katkıları*. III. Genç Bilim Adamları Sempozyumu. Ankara: Gazi Üniversitesi.

BAŞKURT, M. (2014). *Kırım Tatar Türkçesinde Sevgi Atasözleri*. II. Genç Akademisyenler Sempozyumu. Ankara: Gazi Üniversitesi.

BAŞKURT, M. (2015). *E-Sözlük Denemesi: Kırım Tatar Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Örneği*. II. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

BAŞKURT, M. (2016). *Kırım Tatar Türkçesi- Türkiye Türkçesi Elektronik Sözlüğü Madde Başı ve Madde İçi Eşleşmesi*. II. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

BAYDAR, A. S. E. (2008). *Kırım Tatar Türkçesinde Çatı Ekli ve Çatı Eksiz Bazı Fiillerdeki Yapı ile Uyumlu Olmayan Anlam Özellikleri*. VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. Ankara.

BAYDAR, A. S. E. (2009). *Kırım Tatar Türkçesinde İyelik Ekinin Değişik Bazı Kullanımları Üzerine*. Uluslararası Tatar Türkçesi Bilgi Şöleni. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

BOZ, E., GENCER, D., ASLAN, E. (2017). *Cengiz Dağcı’nın Kırım Tatar Türkçesiyle Yazdığı Şiirler Üzerine Dil İncelemesi*. Uluslararası Cengiz Dağcı Sempozyumu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi ve Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi.

CELİLOV, A. (2017). *Cengiz Dağcı Eserlerinde Millî Kimlik ve Anayurt Sembolü*. Uluslararası Cengiz Dağcı Sempozyumu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi ve Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi.

ÇAĞIN, S. (2017). *İhtiyar Savaşçı’nın Hikâyesi*. Uluslararası Cengiz Dağcı Sempozyumu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi ve Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi.

ÇOBANOĞLU, Ö. (2017). *Cengiz Dağcı Bağlamında Yaratıcı Yazarlıkta Halkbilimi Unsurları Problematigi*. Uluslararası Cengiz Dağcı Sempozyumu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi ve Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi.

DURGUT, H. (2018). *Litvanya Tatarları El Yazmalarındaki Türkçe Miraçnamede Bazı Özel Adlarda Görülen İmla Problemleri Üzerine*. Motif Vakfı Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu. Çanakkale: Motif Vakfı ve Çanakkale 18 Mart Üniversitesi.

DUYMAZ, A. (2017). *Kültürel Belleğin İhyası Ekseninde Cengiz Dağcı'nın Romanlarında Kırım Efsanelerinin İzleri*. Uluslararası Cengiz Dağcı Sempozyumu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi ve Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi.

ELİUZ, Ü. (2017). *Kötülüğün Haritasında Kadın Olmak: Cengiz Dağcı Romanlarında Kadın Karakterler*. Uluslararası Cengiz Dağcı Sempozyumu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi ve Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi.

ERSOY, İ. (2009). *Türkiye'de Yaşayan Kırım Tatarları'nda Kültürel Bir Performans ve Kimliksel Bir Mekân Olarak Tepreş Ritüeli*. Halk Kültüründe Eğlence Uluslararası Sempozyumu. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi ve Motif Halk Oyunları Eğitim ve Öğretim Vakfı.

ERSOY, İ. (2015a). *Kırım Tatar Müzik Geleneğinde Taşıyıcı Bir Unsur Olarak Kırım Tatar Kadınları Apakaylar ve Kartanaylar*. Halk Kültüründe Kadın Uluslararası Sempozyumu. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Haliliye Belediyesi ve Motif Vakfı.

ERSOY, İ. (2015b). *Kırım Tatar Ritüeli Tepreş Örneğinde Diasporik Topumlarda Müzik ve Kimlik İlişkisi*. Göç, Kültür ve Kimlik Kapsamında Eskişehir Kırım Tatarları Çalıştayı. Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi ve Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.

GAFAROVA, R. (2015). *Dede Korkut ve Kırım Tatar Destanlarında Ortak Kadın Tipleri*. III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi. İzmir: Türk Dil Kurumu ve Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.

GAFAROVA, R. (2018). *Türkiye'de Kırım'ın Bibliyografyası (1207-2017 Yıllar)*. II. Milli Birlik ve Beraberlik Sempozyumu. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı ve İLESAM.

İNCİ, P. E. (2018). *Kırım Tatarlarındaki Çocuk Oyunları*. V. Yıldız Sosyal Bilimler Kongresi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

KARABURGU, O. (2017). *Cengiz Dağcı'nın Küçük Alimcan Hikâyesi ve Rol Model Olarak Alim Aydamak*. Uluslararası Cengiz Dağcı Sempozyumu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi ve Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi.

KAVAK, N. (2018). *Kırım Hanlığı Kadıasker Defterlerinin Dil ve Üslubu*. Atebetü'l Hakayık'ın Basılışının 100. Yıldönümü Adına X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

KIRMIZIGÜL, B. N. (2017). *Üşüyen Sokak'ın Dili*. Uluslararası Cengiz Dağcı Sempozyumu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi ve Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi.

KOÇ, A. (2017). *Cengiz Dağcı'nın Onlar da İnsandı Romanında Kolektif Bellek ve Folklor İlişkisi*. Uluslararası Cengiz Dağcı Sempozyumu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi ve Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi.

KÖK, A. (2017). *Londra'dan Kırım'a Anneme Mektuplarla "Vatan" Metaforları*. Uluslararası Cengiz Dağcı Sempozyumu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi ve Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi.

MAMUTOVA, Z. (2018). *Kırım-Tatar Halk Türkülerinin ve Lirik Eserlerinin Üslubiy Özellikleri*. Atebetü'l Hakayık'ın Basılışının 100. Yıldönümü Adına X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

ORTAÇ, H. S., AKPINARLI, H. F., ONUK, T. (2003). *Kırım Tatar Türklerinde El Dokumalarının Türk Kültüründeki Yeri ve Önemi*. Halk Kültürlerinin Uluslararası İlişkilerde Katkısı Sempozyumu. İstanbul: İstanbul Üniversitesi ve Motif Halk Oyunları Eğitim Derneği Gençlik ve Spor Kulübü.

ÖZGER, M. (2017). *Cengiz Dağcı'nın Anneme Mektuplar Romanında Sürgün, Bellek ve Dil*. Uluslararası Cengiz Dağcı Sempozyumu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi ve Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi.

ÖZGÜR, C. (2009). *Memlük Kıpçak Türkçesi ile Kırım Tatar Türkçesindeki Yapım Eklerine Bir Bakış*. Uluslararası Tatar Türkçesi Bilgi Şöleni. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

ÖZGÜR, C. (2017). *İhtiyar Savaşçı Romanında Türkçenin Kullanımı*. Uluslararası Cengiz Dağcı Sempozyumu. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi ve Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi.

ÖZKAYA, Y. (2006). *İsmail Gaspıralı'nın Hoca-i Sıbyan Kitabı Hakkında Bazı Düşünceler*. I. Uluslararası Türk Dünyası Kurultayı. İzmir: Ege Üniversitesi.

ÖZKAYA, Y. (2014). *Tercüman Gazetesi Çerçevesinde İsmail Gaspıralı ve Tatar Aydınları Arasındaki Millî Kimlik Tartışmaları*. Milliyetlerin Kesişme Noktası: İdil-Ural Çalıştayı-I. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

SAVA, I. I. (2008). *Wilhelm Radloff'un Proben Adlı Eserinde Kırım Türkçesi'ndeki k>g Değişimi Üzerine Bir Değerlendirme*. VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. Ankara.

SAVA, I. I. (2017). *Kırım Tatar Türklerinin Sürgünü*. Ordu Üniversitesi Türkoloji Kulübü Türkoloji Konferansları. Ordu. Ordu Üniversitesi.

SAVA, I. I. (2018). *Kırım Tatarcasında Kargışlar*. Atebetü'l Hakayık'ın Basılışının 100. Yıldönümü Adına X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

ŞAVK, Ü. Ç. (2015). *Kaybolan Diller ve Kırım Tatar Türkçesi*. Göç Kültür ve Kimlik Kapsamında Eskişehir Kırım Tatarları Çalıştayı. Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi ve Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi.

ŞÜKÜRCİYEVA, Z. (2018). *İsmail Gaspıralı'nın Kaleminden Ortak Türk Dili*. Atebetü'l Hakayık'ın Basılışının 100. Yıldönümü Adına X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi.

TOKER, M. (2001). *İsmail Gaspıralı ve Dilde Birlik Fikri Üzerine. İsmail Gaspıralı ve Türk Fikir Hayatındaki Yeri (Panel)*. Konya.

YOLCU, M. A. (2016). *Eskişehir'de Yaşayan Kırım Tatarlarında Cıyın Toplantıları*. Anadolu Sohbet Gelenekleri ve Yaren Sempozyumu. Çankırı: Çankırı Karatekin Üniversitesi ve Yaran Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi.

YÜKSEL, Z. (1995). *Kırım-Türk Destanlarından Edige ile Manas Destanında Yer Alan Benzer Unsurlar*. Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni. Ankara.

YÜKSEL, Z. (2016). *Destan Kahramanı Adil Giray'ın Destandaki ve Cezmi Romanındaki Tipolojisi*. VI. Uluslararası Köroğlu Sempozyumu. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi, BAMER, Bolu Belediyesi ve Bolu Valiliği.

Yüksek Lisans Tezleri

ABDUVALIYEVA, E. (2004). *Kırım Türkçesinin Ağızlarının Bugünkü Durumu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKSEL, İ. (2004). *Kırım-Tatar Türkçesinde Cümle Bağlayıcıları*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AKTAŞ, G. B. (2014). *Üriye Edemova'nın Ömürlük Yanımdasın Adlı Eserinden Hareketle Kırım Tatar Türkçesinde Kelime Grupları*. Erzincan: Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ALTIN, Ö. (2018). *Bekir Sıtkı Çobanzade'nin Şiirleri Üzerine Bir İnceleme*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ATEŞ, Ş. (2014). *Bandırma İlçesine Bağlı Orhaniye Köyünde Yaşayan Kırım Tatarlarının Ağzı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ATICI, A. (2008). *Yıldız Dergisi-Kırım Türkçesi Derlemeleri I*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AYHAN, S. (2003). *Cengiz Dağcı'nın Romanlarında Şahıs Kadrosu*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AYIK, B. (2015). *Cengiz Dağcı ve Cengiz Aytmatov'un Bazı Romanlarında Ruslaştırma ve Sömürü Politikası Olarak Kolhoz*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BAŞKURT, M. (2014). *Kırım Tatar Türkçesinde Organ Adlarından Yapılan Eğretilmeler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BAYDAR, A. S. E. (1999). *Eskişehir ve Yöresi Kırım Tatar Ağzı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BAYRAKTAR, Ş. (1997). *Kırım-Tatar Halk Masalları "Akıllı Kirpinen Ayneci Tilki"*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BAYRAMOVA, Ü. (2017). *Bekir Çobanzade'nin Türk-Tatar Diyalektolojisi Eseri Üzerinde İnceleme*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BİLGİN, E. (2010). *Ömer bin Sâlih el-Kırmî Tuhfetü'l-Fetâvâ (İnceleme-Tenkitletli Metin-Tıpkıbasım)*. Yozgat: Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BOZ, İ. (2013). *Cengiz Dağcı'nın Romanlarının Halkbilimi Açısından İncelenmesi*. Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

CAN, S. (2012). *Uriye Edemova'nın Aydın Gecede Romani Esnasında Kırım Tatar Türkçesinde Edatlar*. Erzincan: Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

CEHRİ, M. A. (2004). *Kırım Türkçesi'nde Sıfat-Füller*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇAĞAL, E. (2007). *Kırım Türkçesinde Zarf-Füller*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇAMKARA, A. (2008). *Bilgiye Açılan Kapılar: Ahmet Mithat Efendi ve İsmail Gaspıralı'nın Eserlerinde Avrupalı Kadınlar*. Ankara: Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇEKİÇ, A. (2013). *Cengiz Dağcı'nın Romanlarında Kimlik ve Bellek*. İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÇİFTÇİ, H. (1999). *Cengiz Dağcı'nın Romanlarında Esaret ve Hürriyet*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ELMAS, S. (1997). *Rahmi (Kırımlı Mustafa) Hayatı, Edebi Şahsiyeti, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DEMİRBAŞ, İ. (2009). *Rusya Türkleri (Tatar, Başkurt, Kırım Tatarları) ve Rus Basınında II. Meşrutiyet (1908-1909)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

DOĞAN, A. (2000). *Kırım Mecmuası 1-23. Sayıları: Fihrist ve Metinler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DOĞAN, O. (1996). *Kazak Nogay ve Kırım Çöl Türkçesindeki Atasözleri ve Bunların Şive ve Ağız Yönünden Değerlendirilmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÜRSU, R. (2001). *Türkiye Türkçesi ve Kırım Tatarcasında Kip*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

HAKYEMEZ, B. (2007). *1928-1937 Dönemi Kırım Tatar Edebiyatından Seçme Hikâyeler (Emce, Küz Gecesinde, Yolculuqta, Nefise) Giriş-İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

HENDEM, E. (2008). *Yıldız Dergisi-Kırım Türkçesi Derlemeleri II*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KAYA, A. (2016). *Kırım Türk-Tatar Destanlarının Arketipsel Sembolizm Bağlamında Değerlendirilmesi*. Ardahan: Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KARADEDE, Y. (2005). *Kırım Tatarlarının Atasözleri*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KEÇECİ, S. (2018). *İlyas Bahşiş ve Edem Nalbandov'un Derlediği "Kırım Tatar Xalq Yırları" (Yazıçevirimi-İnceleme-Dizin)*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KEMİKSİZ, B. (2018). *Cengiz Dağcı'nın Eserlerinde XX. Yüzyıl Kırım Tarihine Dair Yansımalar*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KESKİN, K. (2015). *Kırım Tatar Türklerinin Kültürel Hayatı (XX. Yüzyıl ve Sonrası)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KOÇ, Y. (2015). *İsmail Gaspıralı'nın Eserlerinde Kadın Tipolojisi*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KORKMAZ, S. B. (2014). *Kırım Tatar Türkçesinde Kiplik Belirteçleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

LAÇİNER, A. (2019). *Lehçeler Arası Temas Açısından Polatlı ve Çevresinde Yaşayan Kırım Tatar Türkleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

MURTAZAYEVA, N. (2010). *Kırım Türkçesi Romanya Köstence Ağzı, Ses Bilgisi-Metin-Sözlük*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

MUSTAFAIEVA, S. (2013). *Türk Romanında Kırım ve Kırım Tatarları*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZER, K. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi, İbrahim Paşi- Canlı Nişan (Transkripsiyonlu Metin-Dil Özellikleri-Sözlük)*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZER, M. (2003). *Kırım Tatarlarının Emel Dergisindeki Siyasi ve Kültürel Faaliyetlerinin İncelenmesi (1930-1998)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

ÖZKUL, B. S. (2011). *Kırım Hanlığı'na Ait Tarhanlık ve Soyurgal Yarlıklarının Dil ve Üslup İncelemesi (1549-1597 Yılları Arası)*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZYETGİN, A. M. (1993). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi: İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

RUSTEMOVA, E. (2014). *Kıpçak Türkçesinden Kırım Tatarcasına Anlam Değişmeleri*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

RUSTEMOVA, N. (2014). *Kırım Tatarcası ve Türkiye Türkçesinde Yalancı Eşdeğerler*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SALKIM, T. (2012). *Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahası Yarlık ve Bitikler Üzerine Bir Sentaks İncelemesi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SAVA, I. I. (2008). *W. Radloff'un Derlemelerinde Kırım Tatar Türkçesinin Özellikleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SAVRAN, H. (1991). *Güney Kırım Türkçesi (Dil Özellikleri-Metin-Sözlük)*. Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SELİMOVA, L. (2002). *Çora Batır Destanı'nın Kırım Tatar Varyantı Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SEZGİN, F. (2007). *Kırım-Tatar Yazarı Ayder Osman'ın "Yıllar ve Dostlar" Adlı Eserinin Dil Özellikleri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SOYKIRAY, S. D. (2004). *Cengiz Dağcı'nın Hikâyeleri (İnceleme-Metinler)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ŞAFAKCI, İ. Y. (2015). *Kırım Tatar Aydınlarından Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938): Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

ŞAMLIOĞLU, E. S. (2013). *Kırım Tatar Masalları Üzerine Bir İnceleme*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ŞAYHAN, F. (2011). *Kırım-Karay Türküleri: İbrani Alfabesinden Metin Aktarımı ve İnceleme*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ŞENGEN, A. (2004). *Cengiz Dağcı'nın; Yurduyu Kaybeden Adam, Onlar da İnsandı, Korkunç Yıllar Adlı Romanlarında Kip*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TİMUR, O. (2009). *Eski Polatlı Köyü'ne Yerleşen Kırım Türklerinde Gelenek ve Adetler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TİRYAKİ, Ş. (2012). *Bekir Sıtkı Çobanzade'nin Kumuk Dili ve Edebiyatı Tedkikleri Adlı Eseri: Metin-İnceleme-Dizin*. Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TUNCEL, R. (2018). *Tekirdağ İli Hayrabolu İlçesi Emiryakup Köyü Kırım-Tatar Ağzı Metinler ve Çekim Ekleri İncelemesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

TURAN, A. (2007). *Kırım-Tatar Yazarı Uriye Edemova'nın Ömürlük Yanımdasın Romanında Dil Kullanımı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TÜRKARSLAN, N. (2015). *Kırım Tatarlarında Açlık Edebiyatı 1921-1922 (İnceleme-Metinler)*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

UMUNÇ, A. E. (1996). *Türkiye Türkçesi ve Kırım Tatarcasında Zaman*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

USEİNOVA, F. (2016). *Sözlü Gelenekte Kırım Tatar Türklerinin Muhacereti ve Sürgünler*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

UZUNKAYA, F. (2017). *İsmail Gaspıralı Anlatılarında Yapı ve İzlek*. Ardahan: Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YİĞİT, P. (2008). *Yıldız Dergisi-Kırım Türkçesi Derlemeleri III (Giriş-Metin-Dizin)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YÜKSEL, Z. (1985). *Polatlı Kerç ve Çongar Tatar Ağzı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Doktora Tezleri

ACAR, K. (1996). *Kırımlı Dilci Bekir Sıtkı Çobanzade*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BAYDAR, A. S. E. (2002). *Kırım Tatar Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış-Deyimleşmiş Birleşik Fiiller ve Bu Fiillerin Öğretimdeki Yeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ERSOY, İ. (2008). *Diaspora ve Kimlik: Eskişehir ve İstanbul'da Yaşayan Kırım Tatarları'nda Çoklu Kültürel Kimliğin İfade Alanı Olarak "Tepreş"*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü.

GÜLLÜDAĞ, N. (2005). *Kırımçak Türkçesi Grameri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

MAŞKARAOĞLU, S. (2018). *Kırım-Tatar Söz Varlığı*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SAVA, I. I. (2015). *Kırım Tatar Şairi Şakir Selim'in Şiirleri: Metin-Aktarma-İnceleme*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SELIMOVA, L. (2006). *Kırım Tatar Türk Ağzları (Akmescit, Bahçesaray, Güney Kıyı Bölgesi) (Ses Bilgisi)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ŞAHİN, İ. (1992). *Cengiz Dağcı'nın Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TÜRKYILMAZ, F. (1999). *Kırım-Tatar-Başkurt Türkçelerinde İsim*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TÜRKYILMAZ, S. (2013). *İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Anlayışı*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YÜKSEL, Z. (1992). *Kırım, Kazan ve Başkurt Türkçelerinde Fiil*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sonuç

Kazan Tatar ve Kırım Tatar Türkçesi ve Edebiyatı Üzerine Yapılan Çalışmaların Bibliyografyası-Türkiye'de- adlı çalışma ile Türkiye'de Kazan Tatar ve Kırım Tatar Türkçesi ve Edebiyatı üzerine yapılan çalışmalar araştırılıp bibliyografya denemesi yapıldı. Yapılan bu bibliyografya denemesinde harcanan tüm çabaya rağmen gözden kaçan çalışmalar olabilir.

Çalışma Kazan Tatarları ve Kırım Tatarları olmak üzere ikiye ayrıldı. İlk olarak Kazan Tatarları hakkında genel bilgi verildi ve ardından Kazan Tatarları hakkında yayımlanan kitap, makale, bildiri, yüksek lisans tezi ve doktora tezlerine yer verildi. Çalışmada Kazan Tatar Türkçesi ve Edebiyatı ile ilgili Türkiye'de yayımlanan 97 kitap, 272 makale, 126 bildiri, 54 yüksek lisans tezi ve 25 doktora tezi olmak üzere toplamda 574 çalışmaya ulaşıldı.

Daha sonra Kırım Tatarları hakkında genel bilgi verildi ve ardından Kırım Tatarları hakkında yayımlanan kitap, makale, bildiri, yüksek lisans ve doktora tezlerine yer verildi. Kırım Tatar Türkçesi ve Edebiyatı ile ilgili Türkiye'de yayımlanan 41 kitap, 90 makale, 39 bildiri, 63 yüksek lisans tezi ve 11 doktora tezi olmak üzere toplamda 244 çalışmaya ulaşıldı.

Çalışmada dil ve edebiyat alanında yapılan çalışmalar makaleler kısmında iki alt başlığa ayrılırken kitap, bildiri, yüksek lisans ve doktora tezlerinde ayrıca bir alt başlığa ayrılmadı ve tek başlık halinde verildi. Yapılan bu çalışmada YÖK'ün tez tarama sistemi, YÖK Akademik Arama, İslam Ansiklopedisi ve 90'ın üzerinde akademik dergi tarandı.

Çalışmanın sonunda Kazan Tatar Türkçesi ve Edebiyatı üzerine yapılan çalışmaların Kırım Tatar Türkçesi ve Edebiyatı'na oranla daha fazla olduğu tespit edildi. Bu konuda yapılmış çalışmaların incelenmesinin, şüphesiz bundan sonra yapılacak çalışmalara önemli katkıları olacaktır. Ayrıca yapılan bu çalışmanın Kazan Tatar ve Kırım Tatar Türkçesi ve Edebiyatı ile ilgilenen araştırmacılara da kolaylık sağlanması amaçlandı.

Kaynakça

- ALKAYA, E. (2014). *Mişer Tatar Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- ALKAYA, E., KİRİLLOVA, Z. (2018). *Kreşin Tatar Türkçesi (Dil, Tarih, Kültür)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- BURAN, A., ALKAYA, E. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri III-Kuzeybatı Kıpçak Grubu*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÇETİN, Ç. Z. (2018). XX. Yüzyıl Kazan Tatar Edebiyatı. Orhan Söylemez, Samet Azap (Ed.), *Türk Dünyası Çağdaş Edebiyatları El Kitabı* (s. 569-824). İstanbul: Kesit Yayınları.
- EHMETYANOV, R., MOHEMETDİNOV, R., NURİEVA, F., GANİEV, F. (2014). *Türkçe- Tatarca Sözlük*. Mustafa Öner (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGİN, M. (2013). *Orhun Abideleri*. Ankara: Boğaziçi Yayınları.
- İMANBEYLİ, V. (2014). Ülke İçi Krizden Uluslararası Soruna Ukrayna-Kırım Meselesi. *SETA Perspektif*, 36, s. 4.
- KEMALOĞLU, İ. (2013). Tatarlar ve Tataristan. *Yeni Türkiye*, 9, s. 2013-2025.
- LİASİAN, Ş. (2014). Ukrayna Krizinde Kırım Tatarları Faktörü. <http://bianet.org/biamag/siyaset/156738-ukrayna-krizinde-kirim-tatarlari-faktoru> (Erişim Tarihi: 26.03.2019).
- MİNNULLİN, R. (2018). *Tatar Gönü*. Ercan Alkaya, Güzel Şemsiyeva (Çev.). Elazığ: Manas Yayıncılık.
- ÖNER, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Lehçesi: Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖNER, M. (2007). Tatar Türkçesi. Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 680- 684). Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÖNER, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SAVRAN, H. (2009). *Kırım Tatar Türkçesi Dil Özellikleri, Metinler, Sözlük*. İstanbul: Asi Kitap.
- TOKER, M. (2002). Tatar Türkçesi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11, s. 59-113.
- TÜRKOĞLU, İ. (2002). Kazan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25(25), s. 134-136.
- YILMAZ, G. (2013). Türkiye'deki Kazan-Tatar Türkçesi Çalışmaları Üzerine Açıklamalı Bir Bibliyografya Denemesi. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), s. 289-321.
- YÜKSEL, Z. (2005). *Kırım Tatar Türkçesi Grameri*. Ankara: Semih Eğitim Kültür Yayınları.
- YÜKSEL, Z. (2007). Kırım-Tatar Türkçesi. Ahmet Bican Ercilasun (Ed.), *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 812- 815). Ankara: Akçağ Yayınları.

YALÇIN, SÜLEYMAN KAAN (2018). AZERBAIJAN TÜRKÇESİ GRAMERİ, İSTANBUL: KESİT YAYINLARI, ISBN 978-6059408-94-3, 448 SAYFA

Murat AKA*

Özet

Azerbaycan Türkçesi hakkında Türkiye’de ve Türkiye dışında pek çok çalışma yapılmaktadır. Son çalışmalardan biri de Azerbaycan Türkçesi Grameri adıyla Doç. Dr. Süleyman Kaan Yalçın’a aittir. Eserde Azerbaycan Türkçesinin ses ve şekil bilgisi önceki çalışmalara göre daha ayrıntılı bir şekilde ele alınmış ve gerektiği yerlerde tarihî ve çağdaş karşılaştırmalara başvurulmuştur. Eser genel olarak bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti’nin, bir diğer ifadeyle Kuzey Azerbaycan yazı dilinin detaylı gramer incelemesini içermektedir. Bu çalışmada Azerbaycan Türkçesi Grameri isimli eserin tanıtımı yapılacaktır.

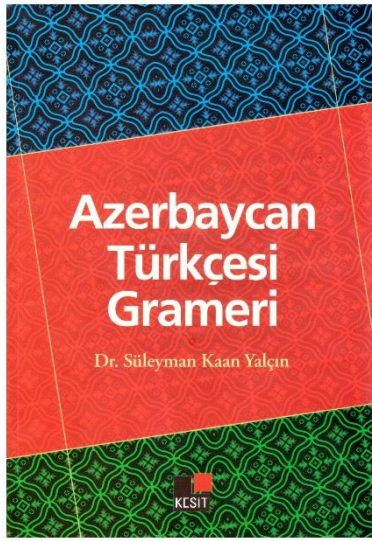
Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi.

YALÇIN, SÜLEYMAN KAAN (2018). A GRAMMAR OF AZERBAIJAN TURKISH, KESİT PUBLICATIONS, ISBN 978-6059408-94-3, 448 PAGES

Abstract

Many studies is conducted about Azerbaijan Turkish in Turkey and outside of Turkey. One of the recent studies about Azerbaijan Turkish was carried out by Assoc. Dr. Süleyman Kaan Yalçın. His study was published as a Grammar of Azerbaijan Turkish in 2018. The study has dealt with phonetics and morphology of Azerbaijani Turkish in much more detailed way compared to previous studies. Historical and modern comparisons are also made occasionally in the book. In generally, The study is detailed grammar (phonetics and morphology) about written language of Republic of Azerbaijan. In other words, It includes grammar of Northern Azerbaijan Turkish. In this paper, the book called a Grammar of Azerbaijan Turkish will be introduced.

Key Words: Azerbaijan Turkish, Phonetics, Morphology

Oğuz grubu Türk lehçelerinden biri olan Azerbaycan Türkçesi bugün siyasi olarak daha dar bir alanı temsil etse de dil coğrafyası bakımından Doğu Anadolu, Güney Kafkasya, Kafkas Azerbaycan’ı, İran Azerbaycan’ı Kerkük ve Irak-Suriye Türkleri bölgelerini içine alırken, dil tarihi açısından sözü edilen coğrafyalarda, Batı Türkçesinin ilk ortaya çıktığı çağlar olan XIII-XIV. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Batı Türkçesinin ortasında yer alarak bugün İran sınırları içerisinde kalan Güney Azerbaycan konuşma diliyle ve Türkiye Türkçesinin doğu ağızlarıyla olan bağlantısı ile geniş bir dil coğrafyasına sahip olması ve edebiyatının da Türkmen ve Çağatay edebiyatları ile Türkiye Türkçesinin edebiyatları arasından yer alması sebebiyle Azerbaycan Türkçesi her

* Arş. Gör., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, el-mek:maka@firat.edu.tr,

zaman Türklük bilimi araştırmalarının gündeminde olmuştur (Buran, Alkaya ve Yalçın, 2014: 95-96). Yüzyılın başından beri Azerbaycan Türkçesiyle ilgili hem Türkiye’de hem de Türkiye dışında pek çok çalışma yapılmıştır. Türkiye’de şu ana kadar Azerbaycan Türkçesiyle ilgili olarak başta Muharrem Ergin olmak üzere Zeynep Korkmaz, Fuat Bozkurt, Ahmet Buran-Ercan Alkaya Süleyman Kaan Yalçın, Levent Doğan-Ahmediyye Efendiyev-Oğuzhan Durmuş tarafından Azerbaycan Türkçesinin genel hatlarıyla ele alındığı veya kısa bölümler halinde işlendiği çeşitli gramer çalışmaları ortaya konulmuştur. Bu konuda Türkiye’deki son çalışmalardan biri de Doç. Dr. Süleyman Kaan Yalçın’a aittir. Daha önce Çağdaş Türk lehçeleri ve Azerbaycan Türkçesi üzerine pek çok önemli çalışması da bulunan Yalçın’ın kitabı *Azerbaycan Türkçesi Grameri* adıyla 2018 yılında Kesit Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Çalışma, yazarın kendi ifadesiyle belirtmek gerekirse, Türkiye’de Azerbaycan Türkçesi ile ilgili yapılmış gramerlerden farklı olarak ses ve şekil bilgisinin ayrıntılı olarak işlendiği orijinal kaynaklardan alınan örneklerle desteklendiği ve bazı yerlerde tarihî dönemlerle karşılaştırmaların yapıldığı bir eserdir. Eserin incelenmesine esas olan yazı dili Türkiye Türkçesi etkisindeki Bakü, Karabağ ve Tebriz ağızları üçgenine dayanan Kuzey Azerbaycan Türkçesidir, bir diğer ifadeyle Azerbaycan Cumhuriyeti’nin yazı dilidir (Yalçın, 2018: 29, 58).

Eser, esas itibarıyla *Giriş* (s.39-57) *Ses Bilgisi* (s.61-169), *Şekil Bilgisi* (s.171-405) ve *Azerbaycan Türkçesi Metin Örnekleri* (s.425-448) olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Yazar, Azerbaycan Türkçesinin ses ve şekil bilgisi incelemesine geçmeden önce çalışmanın giriş bölümünde *Oğuz Adı* (s.39-40), *Tarihte Oğuzlar* (s. 41-45), *Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişimi ve Türk Lehçeleri İçerisindeki Yeri* (46-49), *Azerbaycan Adı* (s.50-52) ve son olarak *Azerbaycan Türkçesinin Tarihi Gelişimi ve Türk Lehçeleri İçerisindeki Yeri* (s.53-57) başlıklarıyla Azerbaycan Türkçesinin tarihsel olarak gelişimini ve çağdaş Türk lehçeleri içerisindeki yerini ana hatlarıyla ortaya koymaya çalışmıştır.

Ses Bilgisi (s.61-169) ve *Şekil Bilgisi* (s.171-405) çalışmanın inceleme bölümlerini oluşturmaktadır. Ses Bilgisi bölümü *Ünlüler* (s. 61-75) *Ünsüzler* (76-94) ve *Ses Özellikleri ve Ses Olayları* (s. 95-169) olmak üzere üç alt başlıkta ele alınmıştır. Bunlardan ilk ikisi, yöntem bakımından birbirine paralellik göstermektedir. Yazar, buna göre Azerbaycan Türkçesinde yer alan ünlü ve ünsüzleri ayrı ayrı özelliklerine göre sınıflandırıp tablo halinde gösterdikten sonra her birinin sırasıyla genel özelliklerini, başta, ortada ve sondaki durumlarıyla sesletim özelliklerini detaylı olarak aşağıdaki gibi ortaya koymuştur (Yalçın, 2018: 66).

1.2.5. /e/

Ön damakta geniş ve düz olarak telaffuz edilen bir ünlüdür. Bu ünlü telaffuz edilirken dil ucu ön alt dişlerin üstüne dokunur, dilin orta ve ön kısmı sert damağa doğru oldukça yükselir, alt çenenin daha da aşağı inmesiyle oluşan geniş boşluktaki hava akımı yanlara doğru açılmış dudaklara temas etmeden geçer (Demirçizade, 2007: 44). Oldukça geniş ve açık bir şekilde telaffuz edilen bu /e/ ünlüsü Türkiye Türkçesindeki e’den daha da geniş bir e’dir (ÇTYD-1:104).

/e/ ünlüsü Türkçe sözcüklerde başta, ortada ve sonda bulunabilir: el “halk”, et “et”, eniş “iniş”, sen “sen”, demir “demi”, çiçek “çiçek”, çene “çene”, tike “parça”, dere “dere”.

/e/ ünlüsü alıntı sözcüklerde başta, ortada ve sonda bulunabilir: elac (<Ar. eilāc) “ilaç”, ejdeha (<Far. ejderhā) “ejderha”, tesir (<Ar. te’šīr) “etki”, tesir”, menzum (<Ar. manzūm) “manzum”, teleb (< Ar. taleb) “istek”, köhne (< Far. kohne) “eski”.

/e/ Ünlüsünün Telaffuz Özellikleri

Azerbaycan edebî dilindeki /e/ ünlüsü genellikle normal uzunlukta telaffuz edilir. Fakat Azerbaycan Türkçesinde özellikle Arapçadan alınmış

bazı sözcüklerin asıllarında bulunan ayın ve hemzeler düşürülür ve düşen ayın ve hemzeden önce yer alan a ünlüsü Azerbaycan Türkçesinde uzun e gibi telaffuz edilir. bēzi (< bazı) (Ar. baʿz) “bazı”, vēde (< vade) (Ar. vaʿde) “vade”. Israrlı seslenme durumlarında mēn “ben”, Hasēn “Hasan” veya vurgu yoluyla soru oluşturma durumlarında /e/ ünlüsü uzun telaffuz edilir. sēn? “sen mi?”, evē? “eve mi” (Demirçizade, 2007:164).

Ses bilgisinin *Ses Özellikleri ve Ses Olayları* (s. 95-169) üçüncü alt başlığında Azerbaycan Türkçesinde *ünlüler* ve *ünsüzlerdeki* ses olayları ele alınmıştır. Yazar, ünlülerle başlayarak ilk önce Azerbaycan Türkçesindeki ünlü uyumlarını, ünlü değişimlerini ve ünlü türemelerini daha sonra ünsüzlere geçerek ünsüz uyumlarını ve ünsüz değişimlerini incelemiştir. Aşağıda ü > Ø ses olayında görüldüğü gibi yazar söz başındaki, içindeki ve sonundaki durumlarına göre Azerbaycan Türkçesindeki ses olaylarının Türkçe ve alıntı sözcüklerdeki görünümünü, eğer varsa tarihî dönemlerdeki (TD.) ve çağdaş lehçelerdeki (ÇL.) gerçekleşmelerini ortaya koymuştur. Eserde tespit edilen ses olayları, Türkçe kökenli sözcüklerin Ana Türkçe (AT), Ana Oğuzca (AO) ve Eski Türkçe (ET) şekilleri, alıntı sözcüklerin de kaynak dildeki (Ar., Far. gibi) şekilleri esas alınarak belirlenmiştir. İnceleme yöntemi, eserden alınan aşağıdaki bölümde açıkça görülmektedir (Yalçın, 2018:133).

3.2.7.2.9. ü > Ø

Azerbaycan Türkçesinde özellikle iç seste vurgusuz ünlü olarak bulunan ü ünlüsünün düşürüldüğü görülür: ET. köñül “gönül” AO. köñül < Az. (köñülüm >) könlüm “gönlüm”; ET. Köküz < AO. köküz > Az. köks “gögüs”; ET. ötgürü/ötkürü < Az. ötrü “ötürü” (Tekin, 2003a: 248; Choi, 1992: 276-310; Gülensoy, 2007:676).

ü ünlüsünde görülen düşme olayı Türk dilinin tarihî dönemlerinde ve çağdaş lehçelerinde de görülmektedir.

TD. ET. tük- < (tök-ül- >) Krh. töklün- “dökülmek”; ET. tük- < (tökül- >) Hr. töklür “dökülür”; ET. köñül < Hr. köñ(ü)l “gönül”; ETT. (köñül-üm >) könlüm “gönlüm” (Tekin 2003a:255; Gabain, 2003: 285; DLT-II: 244; Ata, 1998: 259).

ÇL. Et. köñül “gönül” > Gag. gönlüm; TT. gönlüm; Trkm. köñlüm “gönlüm” (Tekin, 2003a: 248; Kara, 2001:18; Choi, 1992:276)

Alıntı Sözcüklerde: böht (< Ar. bühüt) “yalan, iftira”, hökmran (< Ar. hüküm < hükm + Far. rān) “hükümdar, zümrüd (Ar. zümürüd) “zümrüt, zirzeber (Far. zir ü zeber) “altüst”, zebt-rebt (Ar. zabt ü rabt) “düzen, asayiş”.

İncelemenin ikinci bölümü olan *Şekil Bilgisi* (s.171-405), Basit Sözcükler, Türemiş Sözcükler, Yapım Ekleri, İsim, Sıfat, Zamir, Zarf, Fiil, Bağlaç, Edat ve Ünlem alt başlıklarından oluşmaktadır. Yapım ekleri (s.172-210), isimden isim, fiilden isim, isimden fiil ve fiilden fiil şeklinde tasnif edilmiş ve aşağıda gösterildiği gibi her yapım eki başlıklarıyla birlikte verilmektedir. Aşağıda görüldüğü üzere, ayrıca yeri geldikçe eklerin kökeniyle ilgili ve köke kazandırdığı anlam ve işlevler hakkında açıklamalar yapılmıştır (Yalçın, 2018: 181).

3.1.38. +ımsov (< ım+sıg)

Adlara, özellikle renk adlarına ve tat bildiren sıfatlara gelerek benzerlik, gibilik bildiren sıfatlar türetir. Bu birleşik ekin içerisinde yer alan +sov eki Eski Türkçedeki +sıg ekinin değişmiş biçimidir (Korkmaz, 2003: 59).

Azerbaycan Türkçesinde çokça kullanılmaktadır: uzunsov “uzunumsu”, acımsov “acımsı”, göyümsov “mavimsi”, sarımsov “sarımsı”, delisov “deli gibi olan”.

Eserin *İsimler* bölümünde (s.211-246), Azerbaycan Türkçesindeki çokluk, iyelik, hâl ve bildirme gibi isme gelen çekim ekleri ele alınarak bu eklerin işlevleri ve kullanımları ortaya konulmuştur. Örnek verilecek olursa çokluk ekinin çokluk işleviyle birlikte yaklaşıklık, abartı, kuvvetlendirme, nezaket, topluluk, ortaklık gibi on bir işlevi tespit edilmiştir. Yine yalın hâlin, bulunma ve yönelme hâli yerine kullanılması şeklinde bazı farklı kullanımlara sahip olduğu belirtilmiştir. *Sıfatlar, zamirler ve zarflar* (s. 246-270) görev ve anlamlarına göre ayrılarak incelenmiştir. Çalışmanın *Fiiller* bölümünde (s.270-359) Azerbaycan Türkçesindeki şahıs ekleri, basit ve birleşik kipler, yardımcı fiiller ve fiilimsiler incelenmiştir. Buna göre yazar şahıs eklerini iyelik kökenli, zamir kökenli ve emir kiplerinde kullanılan şahıs ekleri olarak üç tipte ele almıştır. Kipleri incelerken Azerbaycan Türkçesinde kullanılan bir kipin öncelikle biçimbilgisel ve sesbilgisel görünümünü ve şahıslara göre çekimini verdikten sonra işlevlerini örneklendirerek sıralamıştır. Herhangi bir zamanı gösteren birden fazla fiil çekim şekli varsa onları tiplerine göre ayırmıştır. Diğer bir ifadeyle bilinen geçmiş zaman, görülen geçmiş zaman terimi gibi temel işlevlerini söz konusu kip ekinin adı olarak almak yerine işlevlerin çeşitliliğini göz önünde bulundurarak I. tip, II. tip ve III. tip terimlerini tercih etmiştir. Yani yazar, fiil kiplerinin işlevlerinin de ortaya konulmasına ağırlık vermeye çalışmıştır. Örneğin geçmiş zaman kipleri için I. tip geçmiş zaman eki -dI/dU ekinin yaklaşık sekiz işlevinden bahseder: 1. Konuşanın hem şahit olduğu hem de olaya iştirak ettiği konuşma anında bitmiş olan iş ve hareketi bildirir. 2. Konuşanın iştirak etmediği fakat şahit olduğu konuşma anında bitmiş olan iş ve hareketi bildirir. 3. Bu kip bazen konuşanın tanık olmadığı ancak gerçekleştiği bilinen olay veya bilgilerin anlatımında da kullanılır. Kipin bu işlevde kullanımına daha çok masal, destan gibi anlatılarda rastlanır. 4. Seyrek olarak geniş zaman ifadesiyle kullanıldığı görülmektedir. 5. Nadiren gelecek zaman ifadesiyle kullanıldığı görülmektedir. 6. Nadiren de şimdiki zaman ifadesiyle kullanıldığı görülmektedir. 7. Bazen de öğrenilen geçmiş zaman ifadesiyle kullanılır. 8. Herhangi bir kaynaktan alınmış olan bir bilginin veya tarihî olayın anlatımında genellikle bu kipten faydalanılır (Yalçın, 2018: 272-275). Görüldüğü gibi kipleri kılınıp, görünüş ve kipliğin terminolojisiyle ifade etmemiş olsa da sıraladığı işlevlerle fiil çekiminin kılınıp, görünüş ve kiplik özelliklerini ima etmektedir. Yardımcı fiiller, tasvir fiilleriyle oluşmuş olanlar, bir isim ve bir fiilden oluşanlar ve anlamca kaynaşmış olan birleşik fiiller olmak üzere üç başlıkta ele alınmıştır. Buna göre Azerbaycan Türkçesinde en fazla kullanılan tasvir fiilleri genel olarak şöyledir: at-, bil-, bit-, çık-, dur-, düş-, gel-, gêt-, keçî qal-, qurtar-, ol- ve tök-. İsimleri fiilleştiren başlıca yardımcı fiiller et-, èle- ve ol- fiilleridir. Yazar bu fiilleri ayrı ayrı başlıklandırarak tasvir fiillerin anlam ve kullanımlarını ismi fiilleştiren yardımcı fiillerin de yardımcı fiil işlevlerini tanıklarıyla ortaya koymuştur. Fiilimsiler ise isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil şeklinde ayrılmış ve yine her fiilimsi eki başlıklandırılarak ses bilgisel, biçim bilgisel ve işlevleri bakımından ele alınmıştır. Sıfat-fiiller ayrıca geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman bildirmelerine göre gruplandırılmıştır.

Yazar, gramer kitaplarında işlevlerine göre çok farklı şekillerde tasnif edilmiş olan *Bağlaçları* (s.360-378) Azerbaycan Türkçesinde görev ve işlevlerine göre sıralama bağlaçları, denkleştirme bağlaçları, karşılaştırma bağlaçları, pekiştirme bağlaçları, cümle başı bağlaçlar olmak üzere beş ana başlıkta sınıflandırmış ve buna göre incelemiştir. *Edatların* (s.379-394) incelenmesinde ise biçimbilgisel bir tasnif benimsenmiştir. Buna göre yazar, edatları yalın hâlde bağlanan edatlar, yönelme hâliyle bağlanan edatlar, çıkma hâliyle bağlanan edatlar şekilden üç ana başlığa ayırdıktan sonra edatların anlamsal işlevlerini, her edatı tanıklarıyla birlikte incelerken ortaya koymuştur. Azerbaycan Türkçesindeki *Ünlemlerin* (s. 395-405) incelenmesine esas olan tasnif, bağlaçlarda olduğu üzere anlam ve işleve göre olmuş ve ünlemler; duygu ünlemleri, sorma ünlemleri, gösterme ünlemleri ve cevap ünlemleri başlıkları altında incelenmeye tabi tutulmuştur. Yazar, kaynakçadan sonra Azerbaycan Türkçesinden seçilmiş metin örneklerini bir araya getirerek çalışmasına son vermiştir. Yusif Vəzîr ÇƏMƏNZƏMİNLI Zəlimxan YAQUB, Orhan FİKRƏTOĞLU, Əhməd CAVAD, Mir CƏLAL, Almas YILDIRIM, Səməd VURGUN,

Bəxtiyar VAHAPZADƏ, Məhdi HÜSƏYN, Abudlla ŞAİQ, Cəfər CABBARLI gibi şair ve yazarlardan yedisi düz yazı, altısı şiir olmak üzere toplam on üç metin bir araya getirilmiştir.

Azerbaycan Türkçesi Grameri kapsamı ve yönetimiyle Türkiye’de büyük bir boşluğu doldurarak alana önemli bir katkı sağlamıştır. Büyük bir titizlikle hazırlanmış olduğu eserinden dolayı Doç. Dr. Süleyman Kaan Yalçın’ı kutluyor ve kendilerine teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Kaynakça

BURAN, A., ALKAYA, E., & YALÇIN, S. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 1 Güneybatı / Oğuz Grubu*. Ankara: Akçağ Yayınları.

YALÇIN, S. K. (2018). *Azerbaycan Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.